

महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दः.

समं दृष्टुरोपनामसो भिद्वरधीगोविन्दो निधितानां धीरविक्रमस्ये जन्म लेभे
इति श्लोकप्रतिष्ठापनीकारपुस्तकेषु समुपलभ्यते. अधुनापि गोविन्दसंज्ञाया
निधितान्तर्गतं—'महतीमरी'श्रमे निबन्धनीयपि तत्पुस्तकेभ्य एव ज्ञायते. धन-
वस्तुनिर्दिष्ट एव. केवलमेतदनुनीयते यत्कान्यप्रकाशकस्या नरसिंहमनीषाभिषा
लारानन्तिगुणधर्मेणैति ग्रन्थद्वयं नरसिंहदृष्टप्रतीतमुपलभ्यते. ॥ च नरसिंह-
दृष्टः १६६८ मिते विक्रमाब्दे निर्णयसिन्धुनिर्मातुः काव्यप्रकाशटीकाकर्तुं च कम-
लाकरभाटवर्चन इति तद्व्यपरांतोक्तवदा प्रदीयते. एतेन नरसिंहः सिखा-
न्दीनपोकरागकोत्तरभाषासमुद्भूतः स्मार्तिलुनीयते. ॥ च नरसिंहो गोविन्दा-
लसम इति गोविन्दोऽपि सिखान्दीनपद्युक्तगोत्तरभाषासमकाले विद्यमान
भातीरिति धर्तुं युज्यते. अथ च कमलाकरभाटप्रणीतकाव्यप्रकाशटीकायां प्रदीप-
कारस्य नाम समुपलभ्यते. कमलाकाश १६११ मिते सिखाब्दे निर्णयसिन्धुं
अध्वयेति सिखान्दीनपोकरागकोत्तरभाषातः कथमपि नार्वाचीनः प्रदीपकारो
गोविन्द इति ध्वन्यते.

काव्यप्रदीपस्यास्य टीकाद्वयमुपलभ्यते नागेशभाटप्रणीता उपोत्तामिषा, तत्तदु-
पाख्यवैदनायभाटप्रणीता प्रभा चेति. उपोत्तोऽस्याभिहित एव तत्र इति
केवलं प्रमेव मुदिता. अयं प्रभाटप्रणीत वैदनायः खड्गोदाहरणचन्द्रिकासमाप्तौ
'सिखेदमुनिस्नाभि' (१७४०) मितेऽब्दे कर्तित्वे सति । पुषाटस्यामिमं ग्रन्थं वैद-
नायोऽभ्यसूयत् ॥' इति खसमयं खमेव इतिवक्तव्यं.

तत्रास्मिन्नुपनाधारतां यतानि पुस्तकान्येतानि—

क—जयपुरराजपुरभाटवर्चनतनुनुभाटप्रणीता प्रभाः शुद्धं १७१२ विक्रमाब्दे
केनचन प्रवनायनाम्ना लिखितं १५० पञ्चाशत्कं प्रभाषमेतत्काव्यप्रदीपसुलभम्.

ख—जयपुरराजपुरवर्चनीकरोपनामकारावपभटानां काव्यप्रदीपसुलं शुद्धं ८४
पञ्चाशत्कं १७७१ विक्रमाब्दे श्यामभाटनूत्रसिखदेन लिखितम्. प्रभापुस्तकं च
सिखादेवानलिशुद्धं १६५७ संवत्सरे लिखितं ११८ पञ्चाशत्कम्. एतत्पुस्तकद्वयं
समुद्धितं ख-नाम्ना व्यवहृतम्.

ग—जयपुरमहाराजप्रभिनयोरीकापभाटवर्चनी नातिशुद्धं नवीनं १०१ पञ्चा-
शत्कं मूलभाषम्.

एवमुदाहरणचन्द्रिकापुस्तकान्यपि श्रेयि सन्नामादिनामि. तद्वैकं जयपुरमहाराज-
प्रियुमिषिताभिजन-लार्किकर-श्रीसुन्दरवर्चनम् शुद्धम्.

अपरे जयपुरसंज्ञानाटशाकायां साहित्यान्वयकायां पण्डितयोरीनाथवर्चनी शुद्धं
प्राचीनं च.

काव्यप्रदीपस्य सूचीपत्रम् ।

विषयः । प्रथमोऽङ्कास्तः । पृष्ठम् ।

मङ्गलावरणम्	१
वाक्यकृतानि	५
काव्योद्भववारणानि	६
वाक्यलक्षणम्	८
वाक्यभेदाः शतशतानिः	११
वृत्तमहाकाव्यलक्षणम्	१२
मध्यमकाव्यलक्षणम्	१५
अवरकाव्यलक्षणम्	१६

द्वितीयोऽङ्कास्तः ।

वाक्यभेदाः	१७
अर्थभेदाः	१७
सात्वर्थादर्थः	१७
अर्थव्यञ्जकता	१८
वाक्यव्यञ्जकलक्षणम्	२०
संकेतनिर्णयः	२३
अभिधानलक्षणम्	२५
लक्षणालक्षणम्	२६
लक्षणाभेदाः	२८
उपादानलक्षणा	२८
लक्षणलक्षणम्	२८
सारोपा लक्षणा	३१
साध्यवसानलक्षणा	३१
शुद्धा लक्षणा	३२
गौणी लक्षणा	३२
लक्षणायाः पञ्चभेदाः	३५
व्यञ्जनाकृतं लक्षणायाः द्विविधत्वम्	३६
लक्षणिकवाक्यलक्षणम्	३८
व्यञ्जनाभेदाः	३९
लक्षणामूलव्यञ्जनालक्षणम्	३९
अभिधामूलव्यञ्जनालक्षणम्	४२
अर्थापस्थापकाः (अभिधानियामकाः) ४३	

विषयः । पृष्ठम् ।

व्यञ्जकवाक्यलक्षणम्	४७
व्यञ्जकोऽर्थः	४७

तृतीयोऽङ्कास्तः ।

अर्थव्यञ्जकतालक्षणम्	४८
व्यक्ति (व्यञ्जना) लक्षणम्	४८
व्यञ्ज्युदाहरणानि	४९
अर्थव्यञ्जकत्वे वाच्यः सहकारी	५५

चतुर्थोऽङ्कास्तः ।

स्वनिर्भेदाः	५६
अविश्वितवाच्यः	५७
विश्वितान्वयरवाच्यः	५९
अलक्ष्यकमन्वाच्यः	५९
रसलक्षणम्	६०
रसविषये भरतमतम्	६३
रसविषये भीमरसमतम्	६३
रसविषये भट्टलोकादिसमतम्	६४
रसविषये भट्टनायकमतम्	६५
रसविषये आचार्याभिनवगुप्तमतम्	६७
रसभेदाः	७४
शृङ्गाररसलक्षणम्	७५
शृङ्गाररसभेदाः छोदाहरणाः	७५
हास्यरसलक्षणम्	८०
कृष्णरसलक्षणम्	८०
रीतिरसलक्षणम्	८१
वीररसलक्षण भेदाः	८२
मयानकरसलक्षणम्	८३
बीभर्तसरसलक्षणम्	८३
अद्भुतरसलक्षणम्	८४
स्वादिभाषाः	८५
व्यभिचारिभाषाभेदाः	८५
व्यभिचारिभाषालक्षणानि	८५

विषयः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
संचारिभावलक्षणम्	८९	अगूढव्यङ्ग्यम्	१३३
शान्तरसलक्षणम्	९०	अपराज्यव्यङ्ग्यम्	१३५
रसवद्भावः	९१	वाच्यसिद्ध्यव्यङ्ग्यम्	१३८
रसामासः	९३	अस्फुटव्यङ्ग्यम्	१४३
भावामासः	९४	सदिग्धप्राधान्यव्यङ्ग्यम्	१४३
भावशान्तिः	९४	तुल्यप्राधान्यव्यङ्ग्यम्	१४३
भावोदयः	९५	काकाक्षितव्यङ्ग्यम्	१४४
भावसंधिः	९५	अमुन्दरव्यङ्ग्यम्	१४४
भावशयलता	९६	गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य ध्वनिवत्प्रभेदाः	१४५
भावशान्त्यादीनामत्रित्वम् ...	९७	ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः संवृष्टि-	
सलक्ष्यकमव्यङ्ग्यध्वनिप्रभेदाः	९७	संवृष्टी	१४५
शब्दशयलुब्धवध्वनिः	९८	ध्वनिभेदसकलनहेतुकं त्रैविध्यम्	१४६
शब्दशयलुब्धवालंकारध्वनिः...	९९	व्यप्रनाशितसंस्थानम्	१४६
शब्दशयलुब्धवल्लुमात्रध्वनिः	१००	पष्ठोद्भासः ।	
अर्थशयलुब्धवध्वनिप्रभेदाः ..	१०१	शब्दचित्रार्थचित्रयोः स्वरूपम्	१६६
अर्थशयलुब्धव स्तुतः समवी सभेदः	१०१	शब्दचित्रोदाहरणम्	१६७
अर्थशयलुब्धवः कविप्रौढोक्तिविदः		अर्थचित्रोदाहरणम्	१६८
सभेदः	१०५	सप्तमोद्भासः ।	
अर्थशयलुब्धवः कविनिबद्धकृप्रौढोक्ति-		दोषलक्षणम्	१६९
मात्रविदः सभेदः	१०७	दोषविभागः	१७१
शब्दार्थोभयशक्तिमूलो ध्वनिः	१०९	पददोषविभागः	१७१
ध्वनिभेदपरिगणनम्	१०९	भूतिदृष्टः	१७१
वाक्यगतध्वनिः	११०	व्युत्पन्नदृष्टः	१७२
पदगतध्वनिः	११०	अप्रयुक्तत्वम्	१७३
शब्दशक्तिमूलध्वनौ अलंकारादिव्यङ्ग्य-		असम्पन्नम्	१७३
दाहरणानि	११४	निहतायत्वम्	१७४
प्रबन्धगतध्वनिः	१२०	अनुविनायता	१७४
रसादीनापदद्वैतशरचनावर्णनत्वम्	१२२	निर्बन्धता	१७५
रसादीना प्रबन्धगतत्वम्	१२०	अवाच्यता	१७५
द्वैतध्वनिभेदसंख्या	१२०	अच्छीलता	१७७
ध्वनेः संवृष्टिमुक्तरी तयोः संख्या च	१२१	सदिग्धता	१७९
ध्वनिभेदसमष्टिः	१२१	अप्रतीकत्वम्	१७९
पञ्चमोद्भासः ।		प्रत्यक्षत्वम्	१८०
गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदाः	१२३	नेवार्थत्वम्	१८०

विषयः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
क्रियत्वम्	१८१	अभवन्मतयोगत्वम्	११५
अविमृष्टविधेयोक्तता	१८१	अनभिहितवाच्यत्वम्	११०
विद्वद्मतिचारिता	१८५	अस्थानस्थपदत्वम्	११९
समाप्तगतधुतिवृत्तत्वम्	१८६	अस्थानस्थसमाप्तत्वम्	११३
पदगतदोषाणां बाधये पक्षोऽपि		संक्षीर्णत्वम्	११४
संभवः	१८६	गर्भितत्वम्	११४
बाधयगतं धुतिवृत्त	१८७	प्रतिदिह्यतत्वम्	११५
बाधयगतं अप्रयुक्तम्	१८८	भावाप्रक्रमत्वम्	११६
बाधयगतं निहतार्थम्	१८८	अक्रमत्वम्	११०
बाधयगतं अनुवितार्थम्	१८८	अगतपराधत्वम्	११२
बाधयगतं अबाधकत्वम्	१८९	अर्थदोषलक्षणाणि	११२
बाधयगतं अशीलत्वम्	१८९	अपुष्टत्वम्	११२
बाधयगतं लुप्तत्वम्	१८९	वृत्तत्वम्	११४
बाधयगतं अमहालार्थत्वम्	१९०	व्याहतत्वम्	११५
बाधयगतं संदिग्धत्वम्	१९०	पुनरुक्तत्वम्	११६
बाधयगतं अप्रतीतत्वम्	१९०	दुष्कमत्वम्	११६
बाधयगतं धाम्यत्वम्	१९१	साम्यत्वम्	११७
बाधयगतं नैवार्थत्वम्	१९१	संदिग्धत्वम्	११७
बाधयगतं क्रियत्वम्	१९२	निर्देष्टुत्वम्	११७
बाधयगतं अविमृष्टविधेयोक्तत्वम्	१९२	प्रतिदिपिद्वलत्वम्	११८
यत्तदोः साक्षादुक्तविचारः	१९४	विचारिवृत्तत्वम्	११९
विद्वद्मतिवृत्त	१९५	अर्थशास्त्रविद्वलत्वम्	१४०
पदेकदेशगतदोषानामुदाहरणानि	२००	कामशास्त्रविद्वलत्वम्	१४०
बाधयमात्रदोषलक्षणम्	२०४	योगशास्त्रविद्वलत्वम्	१४०
प्रतिबुलवर्णत्वम्	२०४	अनवीकृतत्वम्	१४१
उपहनलुप्तवितर्गतत्वम्	२०६	सनियमपरिवृत्तत्वम्	१४१
विशेषितत्वम्	२०६	अनियमपरिवृत्तत्वम्	१४३
हृतवृत्तत्वम्	२०८	विशेषपरिवृत्तत्वम्	१४३
यत्तिमहः	२०९	अविशेषपरिवृत्तत्वम्	१४४
भूतपदत्वम्	२११	सामान्यपरिवृत्तत्वम्	१४४
अधिकपदत्वम्	२११	साक्षादुक्तत्वम्	१४४
कथितपदत्वम्	२१२	अपदयुक्तत्वम्	१४५
पक्षप्रकर्षत्वम्	२१३	सहचरभिप्रायम्	१४६
समाप्तपुनराक्तत्वम्	२१३	प्रकाशितविद्वलत्वम्	१४६
अर्धान्तरिकावाक्यत्वम्	२१४	विष्ययुक्तत्वम्	१४६

विषयः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
अनुवादायुक्तत्वम्	२४८	अत्रिनोऽननुसंधानम्	२६६
सकपुनःस्वीकृतत्वम्	२४९	प्रकृतिविपर्ययः	२६६
अस्वीकृतम्	२४९	अनन्तराभिधानम्	२६७
पीनरक्तस्य काव्यशेषत्वम् ...	२४९	संचारिणः स्वपदवाच्यत्वमदोषः	२६७
निर्हेतुत्वस्य प्रसिद्धार्थेऽदोषत्वम्	२५२	विरुद्धरससंचारिमाहादीनां बाध्य-	
अनुकरणे सर्वेषामदोषत्वम् ...	२५२	तयोक्तिगुणः	२६७.
वकासीचिरादोषस्यापि क्वचिदुक्त-		विरुद्धयोरेषि रसयोरेकत्र निवेत-	
त्वम्	२५२	प्रचारः	२६७
दोषस्य क्वचिदुदृष्टता	२५३	अष्टमोऽङ्कास्तः ।	
कष्टत्वस्य गुणत्वम्	२५३	गुणलक्षणम्	२७४
अप्रयुक्तनिर्हतायंयोरुदृष्टत्वम्	२५५	गुणानां रसधर्मत्वम्	२७५
अस्वीकृतत्वस्य गुणत्वम्	२५६	अलंकारलक्षणम्	२७६
संदिग्धत्वस्य गुणत्वम्	२५७	गुणालंकारयोः प्रमेदः	२७८
अप्रतीतावस्य गुणत्वम्	२५७	परकृतगुणालंकारलक्षणसंज्ञनम्	२७८
प्राप्त्यन्तस्य गुणत्वम्	२५८	गुणविभागः	२७९
न्यूनपदत्वस्य गुणत्वम्	२५९	माधुर्यगुणलक्षणम्	२७९
अधिकपदत्वस्य गुणत्वम्	२६०	ओजोगुणलक्षणम्	२८१
क्वचित्पदत्वस्य गुणत्वम्	२६०	प्रसादगुणलक्षणम्	२८०
यत्प्रकृतिव्यस्य गुणत्वम्	२६१	वामनायुक्तद्वरागुणमनवितारः	२८१
समाप्तगुणलक्षणस्य न गुणत्व नापि		माधुर्यव्यवस्थाः	२८३
दोषत्वम्	२६१	ओजोव्यवस्थाः	२८४
अपदव्यवस्थामाधुर्यस्य गुणत्वम्	२६१	रसादयम	२८४
संक्षिप्तत्वस्य गुणत्वम्	२६१	कान्तव्यवस्था रसादीनाम् ...	२८४
रसदोषः	२६२	नवमोऽङ्कास्तः ।	
अभिव्यक्तिः स्वसम्पदवाच्यत्वम्	२६२	वक्तव्यता	२८६
रसस्य स्वसम्पदवाच्यत्वम्	२६३	अनुप्रास	२८६
स्वार्थिणः स्वसम्पदवाच्यत्वम् ..	२६४	दृष्टिः	२८६
अनुप्रासस्य कष्टदृष्टता	२६४	छन्दःप्रास	२८९
विभावस्य कष्टदृष्टता	२६४	इत्यनुप्रास	२८९
प्रसिद्धार्थेऽदोषत्वम्	२६०	उपनामविधा विधिः	२८९
कष्टदृष्टता	२६०	रसता विधिः	२८९
अदृष्टत्वम्	२६६	वामनः विधिः	२८९
अदृष्टत्वम्	२६६	उपनामविधादीनां वक्तव्यत्वमेव-	
अदृष्टताविशेषः	२६६	अदृष्टताविशेषः	२८९

[illegible]

विषयः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
पर्यायः	३९९	अत्राहूयः	३८४
अनुमानम्	३९८	अप्राप्यः	३८८
परिहरः	३९९	मृग्यः	३८८
अज्ञानोक्तिः	३९९	अज्ञातिभावमेकरः	३८९
परिमेयता	३९०	मृदेदमेकरः	३९०
वाच्यमात्रा	३९१	मृदेदमेकरमनित्वः	३९०
अस्योन्यम्	३९२	एकपदानुपनेयमेकरः	३९१
उत्तरम्	३९३	अनेकमगो वाच्यार्थगतनिवृत्तिः	३९३
सूत्रम्	३९४	असंसारदोषः पृथग्निति	३९३
सारः	३९४	अनुपपन्नदोषः । सेतुमुक्त्यन्तर्भावः	३९४
असंगतिः	३९५	यमकदोषः । तस्योक्तेऽन्तर्भावः	३९५
विरोधादसंगतेर्भेदः	३९५	उपमादोषः । सेतुमुक्त्यन्तर्भावः	३९५
रामादिः	३९६	उपमाया कथितिवृत्तवनादिभे-	
रामम्	३९६	द्वयानुपपत्तिः	३९६
विषयम्	३९७	वाच्यदिभेदे उपमाया दुष्टताव्य-	
अधिकम्	३९८	द्वयाननम्	३९७
प्रत्यनीकम्	३९९	उपमायामगरी दोषी तयोदकेऽन्त-	
मीलितम्	४००	भावश्च	३९८
एकवली	४००	उत्प्रेक्षादोषः तस्योक्तेऽन्तर्भावश्च	४००
स्मरणम्	४०१	अर्थान्तरन्यासदोषः	४०१
अान्तिमान्	४०२	समाधोक्त्यदोषः तस्योक्तेऽन्तर्भावश्च	४०१
प्रतीपम्	४०३	अप्रस्तुतप्रभागादोषः । तस्योक्तेऽन्त-	
सामान्यम्	४०४	भावश्च	४०२
विशेषः	४०५	प्रत्ययमाप्तिः	४०३
तद्वृत्तः	४०७		

काव्यमाला ।

मदामदोपाध्यायश्रीगोविन्दप्रणीतः

काव्यप्रदीपः ।

तत्तादृशस्यैवदत्तावस्थितिविषया प्रमादा शमेत ।

प्रथम दृष्टि ।

श्रीमद्देव्याः प्रथमतः नमः केनायनामभ्यासा
- विवेकानन्दो रचितः कवेः श्रीमान् श्रीमान् श्रीमान्

मीमांसा: प्रथमतः प्रमाणानुसारेण।
मीमांसादिभ्यो रश्मिभ्योः खंडपात्रं कृत्वा।
मीमांसादिभ्योः रश्मिभ्योः खंडपात्रं कृत्वा।

धीमोदिग्नो रविद्वारयोः प्रद्वारः
धीमिद्वारायनचरणयोः सत्यमायाय चितं
धीमिद्वारायनचरणयोः सत्यमायाय चितं

मन्त्राद्यन्तरात्तः सत्यमाद्यत्तः चित्त
नन्दा सावन्त्यमदि मन्त्रः काव्यमत्तं व्यनक्ति ॥
नन्दा सावन्त्यमदि मन्त्रः काव्यमत्तं व्यनक्ति ॥

भूमिजातीयजनजातः सन्निवृत्तः ।
 नया सांस्कृतिकमयः नवः काव्यनवः व्यक्तः ।
 यद्यप्यसंस्कृतिकीकरणं प्रचल्य आदिमजातिजनैः स्वीकृतं नैव ।

५. सर्वदेवतागणेषु महाभुजेन्द्रमूर्तयामि शततपुत्रिणपादपद्मम् ।
सर्वविद्यामयि तस्मिन्महाभुजेन्द्रमूर्तयामि शततपुत्रिणपादपद्मम् ।

५ सर्वदेवमण्डलेषु महापुण्येन्द्रादिभिः शानतपूजितपादविभूषितैः ॥
६ कर्णपुत्रीविमलवार्तिनश्चन्द्रमण्डपादमासु शमयन्वन्दुर्भूम्भे महेष्ट ॥

गुरुरादणरोजानि प्रणम्य च राजाननम् ।

गुणसादृश्येनानि प्रणम्य च सत्जनान् ॥
 बाल्यप्रदीपनघातयो प्रभाज्यो विनोदोऽहम् ॥

गुरुपादगरोक्षानि प्रणम्य च शिरोऽर्पयति ॥
 काव्यप्रदीपनध्याज्या प्रभाज्या विनोदम्यहम् ॥
 ब्रह्मपादप्रणम्य स्वपित्रादिनामपूर्वकं मङ्गलभाष्यभेदाभिधेयं दत्तं यति—स्तोत्रो-
 त्तं । इति काव्यविद्या सप्तमोऽध्यायः । अथ काव्यप्रदीपनध्याज्या प्रभाज्या विनोदम्यहम् । अथ काव्यप्रदीपनध्याज्या प्रभाज्या विनोदम्यहम् । अथ काव्यप्रदीपनध्याज्या प्रभाज्या विनोदम्यहम् ।

ब्रह्मसाधनस्य स्वयत्त्रादिनामपूर्वकं ब्रह्मसाधनशेषाभिधेयं दत्तम् । अथवा प्रथममनयः कनीयानिनि
 त्तम् । इति वाक्यं तत्पल्लवप्रतिनिधि इत्यम् । अथवा प्रथममनयः कनीयानिनि
 त्तम् । इति वाक्यं तत्पल्लवप्रतिनिधि इत्यम् ।

देव्या इति । रत्निकरकविः सपलप्रतीति इत्यम् । प्रत्येकं
 न मगच्छतु । सम्मानमात्रया रत्निकरकविः । अथ तु स्वमायुज्ये त्वीयं श्रियम्
 मङ्गलादिभिः सहस्राद्यः ग्रन्थादीनामप्य न्यासादनुभवतात्पर्यमेव

[illegible][illegible][illegible][illegible][illegible]

तन्निर्देशात् प्रत्यक्षं न च प्रतीतिरिति शेषादिति ।

दार्पणं त्वत्पुत्रेण ॥ १ ॥
त्वत्पुत्रेण त्वत्पुत्रेण त्वत्पुत्रेण ॥ २ ॥

नायाध वाग्देव्या भास्वद्भूता कविभारती तदभिज्ञत्वेनाध्यवसितां प्रारम्भि
प्रतिबन्धकदुरितशान्तये प्रत्यहृष्टमंलीनि—

नियतिकृतनियमरहितां हृदैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ।

नवरसरुचिरां निमित्तिमादधती भारती कवेर्जयति ॥ १ ॥

नियम्यन्ते सौरभादयो धर्मा अनेनेति नियतिरसाधारणः पद्यव्यतिरिक्त
धर्मोऽस्तं वा । हृदैकमयीमिति हृदेनैकमयीमेकस्वभावाम् । हृदमात्रस्य

सुप्रसिद्धम् । एतत्संस्कारावैवादी प्रत्यस्तस्यैवधनम् । इत्येतस्य व्याख्यानं सौम्यम
नाया इति । 'यत्र देवदूतागमनिष्ठरणानेषु' इत्यनुशासनाद्यजेः पूजार्थमेव 'मृति
वृद्धि—' इत्यनेन वर्तमाने कल्पवृक्षायुक्तार्थलाभः । श्लोके कविपदगमभिधायक
भारतीपदस्य काव्ये प्रसिद्धिबाहुल्येन तस्यैव लुप्तियवत्प्रतीतेः कविपद-
निर्दिष्टिर्नि श्लोक्तिविरोधाच्च वृत्तौ देवनामित्युक्तमित्याशङ्क्य तदभिप्रायेण
वृत्तम् । केनैकं कविभारतीलुप्तमैत्रस्यप्रयोजकतया भारतीयद्वयेनापारित्यक्तत्वं
भेदवत्त्वंनायवर्णनाया एव लुप्तौ श्लोक्तान्तर्यमिति सूचयितुं देवनामित्युक्तत्वं
वृत्तिवृत्त्युक्तमित्याशङ्क्य । वृत्तिनाम्नेन विग्रह्य वृत्तमुक्तं वृत्तौ । प्रत्यक्षरिणि अर्था
सम्प्रदायान्यथा कारिकाकृतुर्निर्दिष्ट । अनामापदं तु भीरोदात्तस्यभवनया भूत
॥ । भाग्यदिनायो कागाधिकारिकायां दर्शनात् एव प्रत्यक्षरिणि न तु वृत्तम्
वृत्तौ—'दास्याम्यस्य कार्याणि सहकारीण—' इत्यादि कारिकार्थं 'तदुक्तं भागेन'
इति नान्यमैतद्विप्रदर्शनव्यापारमिच्छामहे । मरुतमहिषाणमानी कागाविद्वयं
प्रत्यक्षरिण्यननायेति नैवमनन्यम् । अनदेव रिता नदेमरणवशो वृत्तिनाम्नय-
वत्त्वंनायवत्त्वम् । अस्मानिन्नु विनश्वरौ कान्त्यागवत् प्रत्यादिपदे ।

शान्तिं वापन् । अनन्तरतन्नामिति । कवेरनन्तरतन्नामिति वा भाःमनः
परस्परव्यतिरेकविरागम् । परतन्नामन्तु एवायत्तवचन इति कश्चिन् । नवरत्न-
विरागमिति कर्मधारयः । वृत्तौ 'यद्वा न च द्वयं तैः' इति व्यतिरेकद्वयदर्श-
नात् । न चैवं 'द्वयं तैः' इति द्वयदर्शनवैयर्थ्यम् । तस्मिन्नादिताधारणैः
यद्मिदंरत्नविता यतोऽनो न च द्वयं वेति तदर्थेवात् । अस्तु वा तृतीयात्पुनर-
प्य । न चैवं नवरत्नीति रूपप्रसङ्गः । त्रिगुणसंख्य इत्यादिवदुपपत्तेः । न च
वृत्तिविरोधः । नवरत्नरत्नरत्नरूपविशिष्टधर्मव्यतिरेकप्रभारसेषु नवरत्नाभावे-
नायोगव्यवच्छेदिरुपलब्धप्रयोजकत्वविरहेण चेति वृत्तिप्रतिपाद्यत्वात् । निर्मिति-
मादधतीति नृणोलपव्यायेन सामान्यविरोधभावेनाम्वयाच्च पुनरक्तिः । अत्र
निर्माणव्यतिरेकगुणेन अनुगुणात्कविभारत्यान्वयव्यतिरेकाकङ्कारो व्यङ्ग्यः । तथा

एवं विशेष्यत्वात्त्वमधारयेदपि मैकराशेः प्रयोगः' इति बंधिमुक्तं तदुक्तम् ।
'पूर्वकालिक-' इति सूत्रस्य पूर्वनिर्माणनियमार्थत्वेन तथा प्रयोगापत्तेरनिवार्यत्वात् ।
नन्वव्यतिरेकव्यतिरेकयोर्भारतीमात्रनिष्पितत्वविशेषायां न्यूनतत्पदस्य वैयर्थ्यम्, भारती-
भिन्नकविप्रतिभागापेक्षावेनास्तुभवधेत्यनो व्याचष्टे—कथेरिति । आत्मनो भा-
रत्या । यद्यपि शब्दार्थोभयान्वयव्याख्यायां निर्मितिं शब्दार्थोपपादानाद्यधीनत्व-
मस्त्येव, तथाप्यनिर्देयनीयार्थांशे तत्रिनयातिरिक्तगमवाधिकारणाद्यधीनत्वव्यतिरेको
विवक्षित इति भावः । 'पञ्चमः पराधीनः' इति कोरवाच्यमात्ररायत्तवचनः परत-
न्नामन्तु, आयत्तवचनः । भारतीभिन्नकविप्रतिभागीनयेनास्तुभवधेत्यन्तर-
व्यतिरेकत्वेन तत्त्वितः । कर्मधारय इति । नवरत्ना यस्यां वा नवरत्ना ना वासौ
रविरागं त्वेवं बहुव्रीहिर्गमं इत्यर्थः । नवरत्नं रविरेति तृतीयात्पुनरप्युपलक्षणोक्त-
कर्मधारयाद्विचारे बीजमाह—वृत्तायिति । न चेति वकारेण व्यतिरेकद्वित्वावग-
धेरित्यर्थः । न चैवमिति । निवतहृदयत्वात्प्रत्यतिरेककथने तैरिति व्यर्थम्, प्रत्युत
विशिष्टव्यतिरेकबोधकतया विरुद्धार्थकमेवेत्यर्थः । तैरिति न करणे तृतीया । किं
तुल्यत्वेन । अतो न विशिष्टव्यतिरेके तात्पर्यमिति नोक्तदोष इत्याह—तैरिति ।
इतीति षष्ठ्यन्तम् । इत्यस्य तदर्थकारित्वम् । एवमपि तैरित्यस्य हेतुगर्भत्वादनुपयोग-
इत्यखरगादाह—अस्तु चेति । एवं द्विगुणे सति त्रिगुणेति त्रिरादस्य प्रथमव-
कपरत्वेन द्विगुणमाकाशधामप्रसङ्गो नेत्यर्थः । न चेति । व्यतिरेकद्वयप्रदर्शक-
प्रकाशविरोधश्च नेत्यर्थः । कथं तत्राह—नयेति । विशेषणविशेष्ययोर्व्यतिरेकद्वयस्य
प्रदर्शनं विशिष्टव्यतिरेके द्वयोरेव प्रयोजकत्वमस्तीति प्रदर्शयितुमित्यर्थः । उक्तमका-
व्यव्यतिरेके वाच्यानिभयव्याजं दर्शयति—अथेति । कविभारतीनिर्माणस्य
मुक्ताद्यात्मकव्याजं तद्व्यतिरेकनिर्माणप्रसङ्गे व्याजदेव्यतिरेक आधिक्यम् । 'उपमानाद-
न्यस्य व्यतिरेक' इति दशमे व्यतिरेकालङ्कारतया वक्ष्यते । न च विशेषणरेव
शुद्ध इति तत्राह निर्माणा भारत्या मन्नापेक्षया व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः ।
शिल्पोन्वयेण शिल्पनोऽपि तत्रतीते । शक्यतेति । कारणनाम्नयेत्यर्थः

हि—नियतेः शक्या नियतरूपा मुखदुःखमोहमकमरजरजसमोलक्षणगुण-
यात्मकरवादिष्वस्य मुखदुःखमोहस्वभावा, परमाण्वादि वासमवाधिकारणं तद-
यश्च यः स्पन्दप्रमृत्तिसहकारिपरतन्त्रा, मधुरादिपदमा च, न च मनोरमैव, तै-
निर्मितित्वादिसादृश्यवती च मल्लणो निर्मितिरिति सुप्रसिद्धमेव । एतद्विलक्षण-
नियतिकृतनियमरहितत्वादिधर्मवत्त्वेन तु कविभारती निर्दिष्टेति व्यक्तो व्यति-
रेकः । येदेतादृशनिर्मितिशालिनी, अत एव जयस्युत्कर्षेण वर्तते, न ॥ वर्तता-
मित्यर्थः । तथा सत्युत्कर्षस्याभिद्वत्त्वेन नमस्काराक्षेपकवानुपपत्तेः । मन्वेतादृश-
गुरुकर्मणि प्रेक्षावतामिष्टदेवताप्रणतिरवश्यं दृश्यते मुक्तिमती च । तदनेन
स्तुतिमात्रमाचरता यत्र कृता तद्वलेपादृशानां । उभययाप्यनवधेयव-
नता प्रसक्ता । अथ कृतैव, तर्हि स्तुतिवन्नोपनिबद्धा विशेषाभावात्सैव वा नि-
मोपनिबद्धेति चेत्, उच्यते—न असु नतिमात्रोपनिबन्धे स्तुतिर्निबद्धा भवति ।
स्तुतिनियन्ध्रे त्वधोऽतिरपि निबद्धेव । यतो जयस्येन वक्तुर्विषयस्य च वैशि-
ष्ट्यान्नमस्कार आक्षिप्यते । तेन तां प्रत्यक्षि प्रणत इति लभ्यते । यत्तु 'उत्तम-
काव्यत्वमिदमे' व्यङ्ग्यं दर्शयति जयस्येन चेत्यादि' इति वृत्त्यवतारणं तदुक्तम् ।
प्रणामरूपव्यङ्ग्यस्यानतिशयितत्वेन ध्वनिवाच्योक्तत्वात् । तदर्थं चातिशयि-
व्यतिरेकालंकारैस्त्वोपन्यासीचित्वादिति ॥

इहामिधेयं ग्रन्थरूपमङ्गिनः काव्यस्य फलेन सफलमिति प्रेक्षावध्यवृत्त्य-
प्रतिपादयितुमाह—

अथवा व्याप्यव्यापकभावरूपेणैक्यः । नियतरूपा पद्यत्ववत्यवश्यं सौरभमिदो-
पमत्ववत्त्वेन च स इति च नियमवती । भारतीनिर्मिती तु नैवम् । कान्ता
मुखसंनिधौ पद्ये तदभाववर्णनात्, मुखेऽपि तद्वर्णनाच्चेति भावः । विभ्वस्येति
एकस्या एव कामिण्याः कंचिप्रति मुखात्मकमस्त्वसमुद्भूतत्वम्, सपत्नी प्रति दुःखा-
त्मकरज समुद्भूतत्वम्, स्वमलभमानं प्रति तमोऽप्यमोहमसुद्भूतत्वमिति रीत्या सर्व-
पदार्थानां मुखदुःखमोहमकत्वमिति साम्यमतानुगारेणैदम् । भारतीनिर्मिती तु
रसाद्यमावेऽप्यलंकारकृताहाद एवेति भावः । अतएव नवरसहचिरामित्यनेन न-
पौनद्व्यत्वम् । अन्ननिर्मितेरुपमानमिदमप्यमाह—सादृश्यवती चेति । कविभार-
तीनिर्मितिरिति वक्तव्ये कविभारतीन्युक्तिभारतीकल्पिताया अनिर्वाच्याया निर्मितेर्मा-
रस्यात्मकत्वमेवेत्यभिप्रायेण । काव्यरूपाया भारत्या उत्कर्षस्याशङ्कनीयतया सात्पर्य-
विषयव्यभ्रमनिरागमाह—नन्धिति । वक्तुर्विषयस्य चेति । विषयः प्रतिपाद्य-
देवतात्पर्य । वैशिष्ट्यमुपाभ्योपासकत्वव्यङ्ग्यम् । आक्षिप्यते व्यञ्ज्यते । नन्वभ्यदादी-
न्यति तद्वत्प्रति वक्तुं किमावानमन आह—तेनेति । इति वक्तृगणं ज्ञानं धोतु-
मिव्यञ्जनया गम्यन् इत्यर्थः ॥

ननु प्रवृत्तप्रसङ्गे प्रेक्षावन्नवृत्त्यर्थं मन्त्रयोत्रनस्य वाध्यम्, न तु तदुपेक्ष्य काव्य-
योत्रनकथनं युक्तमित्याशङ्कामाशङ्कुमाह—इहेति । अभिधेयं 'शक्तिर्निपुणता-

काव्यं यदमेऽर्धकृते प्यवहारविदे निवेतरक्षतये ।

सद्यः परनिर्णेतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥ २ ॥

अथ इन्द्र-विन्द्र-पुन्द्र-शब्दा भाषे विद्यन्ताः । बाध्यं लोकोत्तरवर्णनानिपु-
णम्बरस्य कवेरसाधारणं सादृश्यवर्णनात्मकं कर्म । सादृश्येनाद्यकाटिदासादी-
नामिव यताः, धीहृषांदेशपादानाद्भावकादीनामिव धनम्, मयूरशर्मादीनामि-
वानर्पेनिवारणं च करोति । सहृदयस्य तु काव्यप्रयोजनान्तरमेव सकलप्रयोजने-
नूतनं न्यायिभाषास्वादुनमगुञ्जनं येषाम्भरणेपदैश्वर्यं रसास्वादरूपमानम्, र-
सादिगतवृथिर्ष्यादालनादिगमुचिवाचारपरिजानम्, शर्मादिप्रवृत्तनमित्याधनं
न तु शब्दादिबन्धिपुनरुद्देशं च निर्मिमीते । काव्यास्वादुनकाले कवेरपि सहृद-
यान्त-पानितया रसास्वादः । ननुपदेशार्थं नीतिसाक्षात्त्वेव सन्ति किं तत्र
काव्येनेत्यत उक्तं काव्यात्मनिनयेति । सादृश्यविधा—प्रभुसंमिताः, मुकु-
त्संमिताः, काम्तासंमिताः । तत्राद्यः सहृदयप्रधानो वेदादिः सासनाप्राधान्येन
विशिलक्षणः । स हि प्रभुरिव 'त्वमेवं बुर' इति समाश्लेषयति । ततश्च निपुणः
संख्यावद्भाषी निष्कलेऽपि प्रवर्तते । द्वितीयस्य रयंतात्पर्यशक्तिव्याप्येनः

इत्यादि वक्ष्यमाणप्रत्यक्षम् । तथा चादस्य स्यन्त्रप्रकारभाषाप्रधानकालरचनमज्ञ-
भूतप्रत्यक्ष फलवत्त्वोपायार्थमेवेति न निश्चितत्वं प्रत्यक्षं, न वा काव्यरचनरचनस्येति
भावः । यथाभूतेऽभिधेयस्य प्रयोजनमादेति बाध्ये सप्रयोजनमित्यादेतीतितापदानर्थ-
वयमपि बोध्यम् । द्विपयता इति । तादर्थ्यं वनुर्भ्यः इत्यपि हेतुम् । लोकोत्त-
रेति । यमनृतिजनकेत्यर्थः । मुग्धादेयग्राह्यात्मकत्वेन वर्णनायाध सादृश्याध-
त्वात्तयोरेपि तद्विशिष्टतया कथिर्कमवविद्यमिति वक्ष्यमाणलक्षणादेर्गतिः । अस्य
लक्ष्यतावच्छेदकत्वाच्च न तद्व्यर्थमिति बोध्यम् । यद्य इत्यादेः करोतीत्यनेनान्वयः ।
धीहृषांशस्य राशो नाग्रा रजावतीनाटिका कृत्वा भावकाव्यकथिर्बहुधनं लेभे इति
प्रतिष्ठम् । तथा मयूरकविः सूर्यशान्तेन कुशाग्रिणीये इत्यपि । अनर्थः पापं तरुलं
च शिपेतरपदार्थः । सद्य परपदार्थावाह—अनन्तरमेयेत्यादिः । उत्तमत्वं च
सुखस्य स्वतः पुमर्थत्वात् । अन्येषां तु सुखसाधनत्वादपकृष्टत्वम् । वक्ष्यमाणमरूपस्य
रसस्य प्रागतिद्वन्द्वेनास्वादनरूपत्वेन च तदास्वादनासंभवात्तत्त्वेन चानन्दत्वेन तत्ता-
मुद्भूतत्वासंभवादाह—स्यापीति । तथा च रस्यत इति व्युत्पत्त्या रसपदं रसादि-
स्वार्थिभावपरमिति भावः । विभाषादीनामप्यास्वादविषयत्वेऽपि प्राधान्यात्स्वार्थि-
मात्रोपादानम् । आम्नादनं चिदा मुहुर्मुहुर्विभावनम् । समस्य आस्वादो रगास्वादः ।
संमितशब्दसुखपर्यायः । सादृश्यादिनि । उपवेशकशब्द इत्यर्थः । सादृश्य-
प्रधान इति । विधिरूपशब्दकलादेव प्रवर्तक इति तदनुगारेणैव फलरूपार्थताम्,
■ फलवशेन तदन्यथात्वकल्पनेति शब्दप्राधान्यम् । तदाहुः—'न विधां परः
पीनयः' इति । सादृशिकोऽर्थ इत्यर्थः । सासनेति । प्रवर्तनारूपशब्दभावनेत्यर्थः ।
निष्कलेऽपीति । स्वर्गादिफलरहितेऽपीत्यर्थः । प्रत्यवायपरिहारस्य तत्रापि

पुनरेति । अत्र हि वृत्तये 'पूरे कृते ह्यसिद्धं भवति, एवं च,
 द्वाभ्याम्' इत्येवमस्यां बोधयति, न त्वासावयवि । वृत्तीश्वरः
 विज्ञानो ह्यसिद्धः कश्चात्ततः । अत्र हि समाहृत्यो यो व्यासो मि-
 त्तोर्नन्दोऽप्यत्रा वासकाश्वो वा लक्ष्मणाश्वरादिभ्यस्त्रिणादकनया भवति
 त्रयोदशैः पुनरुक्तमन्वेष्टं भाष्यम् । अत्र च कात्यायनैश्चित्राक्षैश्च
 कोटिः । त्रैलोक्ये भवति — ये भूमासमानोऽस्मिन्निष्ठाभावा इत्युक्तं
 इत्युक्ते कोट्ये वीरिणां च वरविष्णुमनकन्यामन्त्राणां काम्येन भवतान्ते
 जगिष्णुनिकलनेनेन वाचयति । वृत्तिविक्रया सिद्धिर्निर्वाच्यम् । वृत्तः—

‘आदुःखस्योऽपि च वासनामनुभूते ।

‘‘ହମାଲୀମାହବ ନିବନ୍ଧି କହୁ ଯେନମା ॥’’

११ = तावद्भीतिविधं कालम्, अतः सर्वथा तदेवमप्येवम् ॥

कावेरि नदी के किनारे बसा हुआ है। यह नदी तुमसागर नाम की झील तक फैली हुई है।
यह नदी कावेरि नदी के किनारे बसा हुआ है। यह नदी तुमसागर नाम की झील तक फैली हुई है।

अतिनिपुणता लोकमानसामर्थ्येभ्यः ।

कात्यायनविभाषायां इति वेदुसादृतं ॥ ३ ॥

[illegible]

पूर्वं कारणमुक्त्वा काव्यस्य लक्षणमाह—

तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः कापि ।

निर्दोषत्वादिविशेषणविशिष्टौ शब्दार्थौ तत्काव्यमिति व्यवहर्तव्यौ । गुणस्य रसनिष्ठत्वेऽपि तद्वरजकपरं गुणपदम् । न स्वलंकारेऽतिव्याप्तिः । सालंकारस्य विशेषणानुपादानादिनि न वाच्यम् । यतः कापीत्यनेनैतदुक्तम्—यासर्वत्र सालंकारी शब्दार्थौ काव्यम्, केचिस्फुटालंकारविरहेऽपि न काव्यत्वहिनिः नञोऽव्याप्यत्वात् । अल्पत्वस्य चात्रास्फुटत्र एव विद्यामात्रम् । नीरसेऽप्यस्फुटालंकारे काव्यत्वमिष्टमेवेति ऋजुः पन्थाः । सर्वं तु पश्यामः—नीरसे स्फुटालंकारविरहिनि न काव्यत्वम् । यतो रसादिरलंकारश्च द्वयं चमत्कारहेतुः । तथा च चमत् रसादीनामपस्थानं न तत्र स्फुटालंकारापेक्षा अत एव पदनिर्कारेणोक्तम्—
“अत एव रसानुगुणाभेदविशेषनिबन्धनमलंकारविरहेऽपि छायातिशयं पुष्पाति ।
यथा—

‘मुनिर्जपति योपीन्द्रो महारमा कुम्भसंभवः ।

येनैकशुलके दृष्टौ दिव्यां तौ मत्स्यकच्छपौ ॥’

लक्षणमिति । लक्ष्यते इतरव्यावृत्तया ज्ञायतेऽनेन लक्ष्यपदार्थ इति लक्षणम् । अनेन त्वं लक्ष्यतेऽनेनेति स्वरूपपदं प्रकाशस्थं व्याख्यातम् । तथा हि चमत्कृतिजननीभूतं वर्णनं काव्यमिष्टयुक्ते चमत्कृतिजनकतावच्छेदकरूपस्येष्टतावच्छेदकम्याज्ञानम् । तत्र प्रवृत्त्ययोगात् । तत्कथनं काव्यशिक्षारूपे ग्रन्थे कियत् इत्यर्थः । प्रागुक्तस्य वर्णनात्मकलक्ष्यतावच्छेदकस्य शब्दार्थौभयाभितत्वात् । केचिप्राज्ञोक्तकपितत्वस्य कार्य एव साक्षाच्चान् । अर्थचित्रस्याव्यर्हितत्वाच्च अर्थरिशिशब्दस्यैव तत्त्वानौवि-
हादुमयोपादानम् । तत्र च ‘नामरूपे’ इत्यादौ वेदे, ‘वागर्थमित्र’ इत्यादौ लौकिके प्रयोगे शब्दप्राथम्यात् शब्दोद्भवत्वाच्चाप्यस्य शब्दप्राथम्यम् । तत्र शब्दप्रयोजनार्थे चित्र्ये शब्दः काव्यम् । अर्थप्रयोजनार्थचित्र्येऽर्थः । उभयशब्दभ्ये इयमपि । न तु काव्यत्वमुभयपर्यायम् । योजनारूपम्यालंकारविशेषितव्यस्य वा व्यावृत्तव्यावृत्तव्य-
मेवान् । ‘एवो न द्वौ’ इतिवर्णनैवाक्यं न काव्यमिति व्यवहारापत्त्यर्थः । उभयवै-
चित्र्ये काव्यद्वयमिति व्यवहारः स्यादिति चेन्न । विशालीयैकचमत्कृतिजनकभ्येनैकत्व-
स्यैव व्यवहारान् । ‘काव्यमुच्यते पञ्चने, ‘काव्यं धेनुमर्षो न ह्यतः’ इत्यादि व्यवहा-
रश्च शब्दादौ नोपपन्न एव । अर्थमात्रवैचित्र्ये तु काव्यशब्दस्य शब्दमात्रपरतयो-
पपन्नः । ‘काव्यं बुद्धम्’ इत्यादिव्यवहारधार्यस्य काव्यत्वमाधको हेय इत्यतः रिक्त-
रेण । गुणमिति । अल्पवैक्यत्वम् । ‘ये रमन्त्यर्जुनो धर्मा’ इत्यष्टमे रमनिष्ठत्वं
गुणतो कथ्यते । तदुपपन्नमिति । मूर्तिवर्णनान्यथा’ इत्यादि काव्यमात्रवर्णयो-
ज-

‘अनेन लक्ष्यते, नपि नामनेत्यामिश्रिति नात्र । अतुरिति ।
‘अत एव’ इत्या-

१. १. । अत्र कर्तृतात्तात्त्विकमेकबुद्धये मन्त्ररूपपरदर्शनं प्राप्तातिपापं
 दुष्कृतम् ।" इति । अतएव तु यदि न स्पृष्टोऽर्थेकारः स्वात्मविहितधर्मकारः स्यात् ।
 धर्मकारतारं च काव्यविशेषद्वयं स्फुटालंकारोपेक्षा । अमलं कृती पुनः कवी-
 त्वमेवाप्यस्फुटालंकारस्य कविदेव काव्यत्वम्, अत्र रसादिः स्पृष्टः । न तु सर्व-
 वेत्येवदेव प्रतिपाद्यते । तस्मात्सालंकारत्वमात्रं न विशेष्यम् । किं तु स्पृष्टालं-
 कारत्वान्तरवचनम् । न चैवमपि समवस्थानलंकारे काव्यत्वप्रसङ्गो होषाय ।
 इत्यपत्तेः । अथोदाहरे 'मुनिर्ज्ञेयनि' इत्यादौ । यदि अद्भुताकारेण तत्रापि न
 काव्यत्वधर्मा, तदा सालंकारत्वे सतीत्यपि दूरीयमिति ।

एराहंकारिदे वाच्यं यथा—

^१दः काँसादहः न पृथ दि वारणा पृथ कैत्रश्रया-

॥ श्री लोम्बोदिनमाहतीपुरमयः मौहाः कदम्बाविलाः ।

हा विद्यावि सदापि सत्यं सुरतध्यापारक्षीभ्यामिषी

देवतारोप्यन्ति ब्रह्मस्रोतस्तद्वत् चेतः समुत्पद्यते ॥

अथ कुरकादीनामसंभव एव । अस्मीत्यस्य विभक्तिविपरिणामादनु शेषः ।

[illegible][illegible]

कमिति चेन्न । अस्मीत्यस्याहमर्थकाप्ययवान् । अत्रास्मि करोमीतिवद्वि-
पद्वेऽपि न दीपकत्वम् । तदन्वयिनां सर्वेषामेव प्राकरणिकत्वान् । दीपक-
तु प्राकरणिकाप्राकरणिकविषयत्वान् । सादृश्याप्रतीतिश्च न तुल्ययोगिता । म-
द्ययोऽपि वक्ष्यमाणलक्षणो न मंभयत्येव । अतस्माच्च न व्याप्यहेतुः । विशेष-
क्तिविभावेन विद्यमाने अपि न स्फुटे । कथमिति चेन्, इत्थम्—विशेषोक्ति-
स्वायत्कारणत्वेऽपि कार्यभाष्यवचनम् । अत्र चानुक्कण्डाकारणं वरोपकरणं
हपमुक्तता । तस्मात्वे यद्यप्यनुक्कण्डामात्र उक्कण्डाभ्यो निर्दिष्ट एव, तदा
मानुक्कण्डामात्रत्वेन, किं तूक्कण्डात्वेनैव । तस्मादस्फुटत्वमस्याः । यदि चेत्
ऽनुक्कण्डितं नैत्यभिधीयेत तदा स्फुटत्वं भवेत् । एवं कारणाभावेऽपि कार्यो-
क्तिवचनं विभावना । अत्र चोक्कण्डाकारणं वरोपकरणयोरन्यता । तदभावे
यद्यप्युक्त एव तथापि नातत्ताविरहात्वेन, किं तु तत्तारूपेणैव । अभावभाव-
त्वात् । अतोऽस्या अस्फुटत्वमेव । न च स एवेत्येवकारेणातस्माभावप्रतीतिर-
त्ताभावत्वेन प्रतीतिर्य कथमस्फुटत्वमिति वाच्यम् । विशेषणसंगमनैवकारे
विशेष्ये विशेषणायोगस्य व्यवच्छेदो हि प्रत्याप्यते, न तु विशेषणाभावभा-
वात् । पर्यवसानं तु तत्रैत्यस्फुटत्वमेव । एवं विशेष्यसंगतेनाप्येवकारे
विशेष्यभिन्ने विशेषणाभाव एव नाह्य प्रत्याप्यते, किं तु विशेषणयोगाभा-

व्याप्यभावेनोपमाया असंभवः स्पष्ट इति रूपकादीनामित्युक्तम् । अत्रास्मीति । अ-
न्यत्र 'यूयं कुसुमावचार्यकुरुष्वमत्रास्मि करोमि सत्यः' इति वक्ष्यमाणोदाहरणवर्ति-
त्यर्थः । सादृश्येति । तद्रमकतयैव नस्याधमत्कारित्वेनालंकारत्वादित्यर्थः । व्यस्य-
भावेति । एकस्मिन्कार्येऽनेककारणोक्तिरित्येके । गुणक्रियायौगपद्यात्मा चापरो
वक्ष्यते । न ■ नात्रेत्यर्थः । अतस्तानुपभुक्तता । विशेषणायोगस्य विशेषणसंबन्धा-
भावस्य । एवं विशेष्येति । वस्तुतस्तु तत्तत्रात्र विशेषणमिति प्रमत्ताद्विशेष्यसं-
-

स्तान्तरास्यत्वेन च तद्वः । तद्वेष्टिनो वाग्यस्तद्वः । तस्य तन्मथोदेशस्तान्निन् । सुरगानु-
कूलव्यापाररूपा वा लीला कुसुमावराणादिप्रमाधनादिरूपा सिगाडेषचुम्बनादिरूपा वा
तस्या विधी मथादने येनोऽन्तःकरणं मनुक्कण्डन उत्तुक्त मवतीत्यर्थः । अत्र वरोपकरण-
दीनामनुपभुक्तत्वस्य प्रतिद्वय्य कारणस्याभावेऽपि नत्कार्यस्त्वोक्कण्डारूपस्त्वोपतिवचनरूप-
विभावनालंकारः । वरोपकरणादीनामन्वन्तोपादेयत्वस्याप्रतिद्वय्य कारणस्य विभावनात् ।
अस्फुटत्व चानुपभुक्तत्वाभावेनाकथनान् । एवमगदुपभुक्तत्वरूपकारणमत्वेऽप्यनुक्कण्डारूप-
पकायस्याभावकथनाद्विशेषोक्तिरप्यन्वकारः । पूर्वशानुपभुक्तत्वरूपकारणाभावेनाकथनादि-
हाप्यनुक्कण्डारूपकत्वाभावेनाकथनादस्फुटालंकारोदाहरणत्वम् । पार्थनिकासादहंयुञ्जाम-
विप्रलम्भः । स्वाधीनवर्तिकाया अपि कीदृश्यानापाश्यादिना सुरगप्रतिबन्धे न्यमभवान् ।
सर्वमगदुपभुक्तानुप्राप्तो विप्रलम्भीयमापुयाननुगुणतादचमत्कारित्वेनास्फुटः । एवं चैत्रश्रु-
प्रौढ इत्येवमध्वगन्वादुन्मीलितमालनीलव्याप्यस्फुटनेति । इत्युदाहरणचन्द्रिकामक्षेपः-

इति द्रष्टव्यम् । अत एव 'शङ्खः पाण्डुर एव' इत्यादौ नापान्दुरः, 'पाणं एव अनुभरः' इत्यादौ च 'नाम्नो अनुभरः' इत्यादिः कदाचिन्स्फुटावार्थं प्रयुज्यते ।
 दृष्टव्याह—'त्वन्मुखं त्वन्मुखेनैव तुभ्यं नाम्नेन केनचिद्' इति । अन्वयात्
 पुनरुक्तिस्तत्र स्यादिति । अनयोस्स्फुटत्वे च भेदेरूपसंकारोऽप्यनयोस्स्फुट इति
 विभावनीयम् । द्वाहारूपरमस्य स्फुटत्वाद्भ्रमवर्द्धकारः स्फुट इति चेन्न ।
 रसस्यात्र प्राधान्यात् । अप्राधान्यं यच्च तत्प्राधान्यकारणोपगमात् ।

अर्थाधीनारम्भ—“अथोक्तस्य काव्यलक्षणस्यै काव्यपरं निर्दिष्टं भवितुमिच्छितं वा स्यात् । दोषाणां दुर्योक्तवान् । तस्मान् ‘काव्यं रसात्मकं काव्यम्’ इति तल्लक्षणम् । तथा च द्रष्टेऽपि रसाम्बुधे काव्यरसमन्त्रेण । परं स्वपदार्थमात्मम् । तदुक्तम्—

¹कीर्तियुधिष्ठिरादिसाधारण्यैव काव्यवा ।

हुष्टेऽपि मत्ता यत्र रसाद्युगमः स्पन्दः ॥' इति ।

एवं चालंकारादिनामे वाक्येमात्रम् । भीमते तु पित्रादीं कालाध्यवहारे
गीतः" इत्याहुः ॥

अथास्य भेदास्तत्त्वज्ञानानि चान्द—

इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये शाण्याद्भुतिर्बुधैः कथितः ॥ ४ ॥

तैत्तिरीयसंहितायां बौधायनः । एवं देहेति । वरोपवर्णादेरत्यन्तरमचीयनाया एतोऽ-
 ध्वजनिवाया उभयधापि तिष्ठतिर्नि भावः । एतद्यद्वर्णवार इति । वाग्वर्णवार-
 एतत्तस्य त्रिविधस्यापि व्याजस्य वाग्योपवर्णावधानेन वारं वारमेवेति भावोऽद्वय-
 एति विरलमात्रवारिवर्णमेवेत्येव घट्टा । अर्वाचीना इत्यन्तरागृह्यतम् । महीर्जं तु—
 बालवर्णवारप्रधानेषु वाग्योपवर्णसंज्ञायाऽस्ति । न चेष्टापत्तिः । महावर्णप्रदाय-
 भद्रप्रगतात् । लक्ष्यानुगारेण हि लक्षणव्यवस्था । न तु र्वपरीत्येन । वर्णिनानि च
 महावर्णिमर्जं लक्ष्याद्वेगादीनि कृतिनातिवर्णिनानि चेति । वस्तु दोषरहितं वाच्यं
 कुर्ममिति न्युक्तो वाच्य इत्यादी 'नवाभुता वृत्ता' इत्यादी वाच्यार्थं तावन्नुपवर्णाद्व-
 नीयवस्तुन एति नरोप्यत — दोषश्च तद्विषयमीति प्रविध्यव्यवस्थम् । तद्यन्तु तावदता-
 तालप्रज्ञावाच्यार्थावन्वयार्थावन्वयविशेषाद्व्यवस्थम् । अङ्गनस्य धारि न्यवस्थ । इत्यर्था
 विरलमात्रव्यवस्थम् च न चर्त्तयति । २. २२ च न — इत्यर्थावन्वयव्यवस्थार्थावन्वय धारि
 न्यवस्थान्वाच्यम् । १. २२ च न च — इत्यर्थावन्वयव्यवस्थार्थावन्वय धारि न्यवस्थान्वाच्यम्
 एति व्यवस्थम् । १. २२ च न च — इत्यर्थावन्वयव्यवस्थार्थावन्वय धारि न्यवस्थान्वाच्यम्
 वीरानुविद्धम् । १. २२ च न च — इत्यर्थावन्वयव्यवस्थार्थावन्वय धारि न्यवस्थान्वाच्यम्
 इतिर्निवाया उभयधापि तिष्ठतिर्नि भावः ।

[illegible]

इदं काव्यं वाध्यादित्यधिकवचनकारकारिणि स्थग्री उत्तमम् । पद-
दिभिः पदैः स्फोटरूपं शब्दमह्य व्यज्यते । तस्मादभिव्यक्तादर्पप्रत्ययः ।
स्फोटव्यञ्जकस्य पदादिशब्दस्य ध्वनिरिति संज्ञेति वैयाकरणानां सिद्धान्तमिति ।
अतः प्रधानीभूतव्यञ्ज्यव्यञ्जकत्वमाधर्म्यादुष्णीभूतवार्थं यद्वर्णां तद्व्यञ्जनप्र-
मस्य शब्दार्थयुगलरूपस्योत्तमकाव्यस्य सुधैर्ध्वनिरगिदनेर्ध्वनेरिति संज्ञा कृता
यथा—

‘निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोषरो
नेत्रे दूरमनजने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।
निध्यावादिनि दृति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे
वापीं स्नातुमिहो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥’

करणव्युत्पत्तिभ्यां विभागविशेषलक्षणोभयपरं व्याख्यातम् । उत्तमस्य निःशेष-
हेतुमाह—पदादिभिरिति । पदशब्देन पूर्वपूर्ववर्णसंस्कारमहृनोऽन्त्यवर्णं
व्यते । पद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः । स्फोटेति । स्फुटयत्यर्थमिति स्फोटः स च नाव-
द्वर्णोपाप्यनुगतप्रकाश इत्यर्थः । तदभिव्यक्तिश्च तद्विषयाज्ञाननिवृत्तिः । मुख्यार्थं

१. ‘युगलस्योत्तमं’ ख-भा. २. ‘नायकानवनायकं प्रेषितां तं मनुष्यागतां’ ख-भा.
विदग्धोत्तमनायिका ज्ञानकार्यत्वप्रतिपादननुसारेण समीचीनविद्वान्नुद्धारयितुमाह—निःशेषेति
अनि निध्यावादिनि बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे दृति, इतो वापीं स्नातु गतासि न पुनस्त-
धमस्यान्तिकम् । यन्मृग स्तनतटे निःशेषच्युतचन्दनमित्यादन्वयः । निध्यावादिनि न-
गत्या बहुधा प्रमादितोऽपि नागत इति निध्यानापगतीति । बान्धवजनस्य मत्प्रसादात्
स्वार्थपरावर्णनवानाकम्पिः पीडाया आगम आगमनं यथा तथाविधे । इति, न तु सखि
तेन निध्यानापगतीत्यस्य योग्यता व्यज्यते । इतो ममान्तिकाज्ञातीं प्रति
गतासि । ज्ञानकालानतिक्रमणेभात् । पुनरिति पुनरुत्तरे । नैवेष्टव्यं । तस्य बहुधा
पराधस्य । अत्र एवाधमस्य परवेदनानभिहितया दुःखप्रयोजककर्मशीलस्य । अन्तिकं न
गतामीत्यनुग्रहः । उत्तरार्धे माधकमाह—निःशेषेत्यादि । तवेत्यस्य स्तनतटादिभिः सर्वै-
रन्वयः । मत्प्रसाद स्तनयोस्तटं पालनममदेश । निःशेष च्युत चन्दनं यस्मात्तथा-
भूतम् । न तु स्तनमध्यादि । वापीगता बहुच्युतचन्दनवशात्परवर्धनप्रदव्याध्याध्वनितिका-
तिमुत्तमनायुगलेन तद्व्येवोद्यततया मुहुः परामर्शान् । अत एव च्युतमित्युक्तम्, न तु
क्षान्तिर्नामिति । युवजनममर्देन तत्राप्यनवकाशात् । व्यञ्जनार्थे तु—नर्दनाविस्यात्तन्ने-
तथाभूतमित्यन्वयः । एवमधरो निवृष्टरागः नि शेषं मृष्टो रागो यस्य स तथा । उत्त-
मचेन बहुच्युतचन्दन-वत् । न तु त्रोगेष्ट । न्युञ्जतवा तत्तमव्यञ्जनाभ्याम् । व्यञ्जनार्थे तु—
सुम्बनतृप्तं तथात्वमिति । ॥ ८ ॥, नव दूरमुपगम्य एवानजनेऽजनरहिते । ज्ञानकार्ये
मुदगान्मध्वे जलममग-नावात् । व्यञ्जनार्थे तु ज्ञान एव सुम्बनविधानः जनजनत्वम् ।
तथा ॥ नव तनुस्तन्वी इति । अत एव ज्ञानवशात्पुलकिता पुलका रोमोद्गमा. मजाता
अस्या. सा तथाभूता । व्यञ्जनार्थे तु—सुम्बरममग्यात्पुलकोद्गमः । एव विदग्धाया गूढ-

[illegible]

ग्राधादिति । कापीयानममनस्यवाप्यार्थग्राधादित्यर्थः । आयातारोडादयेषो
 यज्जगत्स्य लक्षणमूलाकादधमवदेनोपुत्तरनामजगत्स्य चोत्तरवि चोत्तरित्यत्र धोप्या ।
 ग्राध्या ग्राधिविनामिमुखावार्थः । लक्षणार्थः वाचकलक्षणम् । ग्राधाभावादिति ।
 तद्वदादौधोधाग्रानिर्वादिः । अत एव त्वमभिप्रायादेव । अम्यथा लक्षणद्वैत प्रदी-
 तनीभूतव्यक्तप्रतीतिर्निर्गता । अत एव इत्यर्थेव वाचक्य लक्षणबीजवत्त्वेव ।
 तद्वत्त्वं वाच्युक्तोपभुक्तम् । इत्येव ग्राध्यायं इत्यभिप्रायेणानिर्वादात्तत्वं चक्यम् ।

[illegible]

तस्मात् 'साहेन्ती' इत्यादौ यदि व्यञ्जना तदा लक्षणाभूतैव । धात्रीं चातुमि
त्यादौ तु न नियमः ॥

अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम् ।

अतादृशि वाच्यादनतिगायिनि अनिश्चितचमत्कारानाघापके व्यङ्ग्ये मध्य
काव्यम् । तदुक्तमूतव्यङ्ग्यम् । कथितमित्यनुपपद्यते । अत्र व्यङ्ग्ये स्फुटव्यङ्ग्य
इत्यर्थः । तेन नाघमकाव्यानिव्याप्तिरिति केषांविन्मतमनुक्तम् । 'अगूढमरस्या
इत्यादिना गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदत्वेन प्रतिषिद्धादिव्यङ्ग्यमागत्यास्फुटव्यङ्ग्यमप्येव
हाप्यते । किं त्वस्फुटतरानिश्चितव्यङ्ग्यपरं व्यङ्ग्यपदम् । गुणीभूतव्यङ्ग्ये चास्फुट
मात्रं व्यङ्ग्यम् । अघमकाव्ये त्वस्फुटतरम्, तद्विरह एव वेति न काव्यिदुः
पत्तिः । उदाहरणम्—

‘ग्रामतर्दनं तरण्या नवचञ्चुलमङ्गरीमनापकरम् ।

पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मण्डिता मुलच्छाया ॥’

अत्र यञ्जुलतागृहे दत्तसंकेता तरणी न गतेति व्यङ्ग्यम् । तच्च गुणी
तम् । तद्विप्रेक्षया वाच्यस्यैव चमत्कारित्वान् । यतः पश्यन्त्या नितरां मुलच्छाया
मण्डिता भवतीत्यनेन दर्शनकाल एव तत्कार्यं मण्डित्वं तस्यातिशयः संतप्त्य
नता चेति वाच्यं प्रतीयते इति ।

शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम् ॥ ५ ॥

एतेन प्राधान्येनेत्यधमपदेनान्वितमिति दर्शितम् । लक्षणाभूतैवेति । गमका
रामावादित्यर्थः । न नियम इति । लक्षणानवनारेऽप्यधमपदेनैव व्यञ्जनसंभव
दिति भावः ॥

वाच्यस्यैवेति । व्यङ्ग्यं तु न तन्मिदमिदम् । वाच्यमेव तु विप्रलम्भपौषक्य
चमत्कारे प्रधानमिति भावः । संतप्त्यमानता चिरकालानुकृति । सा च भवतीति

१. 'वास्तुतस्त्यस्यमात्रं व्यङ्ग्यम्' ख. २. 'अनितरं मुहुः' परवन्त्यामृकण्या मुहुः
च्छाया निरुता मण्डिता भवतीत्यन्वयः । अग्रे एकं तद्वचनम् । तेन दुर्लभमव्यङ्ग्यतत्वं
मुहुर्वाच्यम् । अत्रान्यथेन दर्शने मानव्याममवात् पश्यन्त्या भवतीति वचनानन्तिरेकान्
दर्शनमण्डित्वाभावदोषविगमः सूच्यते । अत्रगीभूतदर्शनममवात्तया कार्यस्य मुहुच्छाया
मण्डित्वस्य वचनार्थानुपपत्तिरित्यन्वयः । तद्वचनम् इति द्वयोर्मन्त्रकान्तोक्त्या परस्परानुगुणं
त्वयो व्यङ्ग्यते । छाया चण्डि. । निरुतामण्डित्वेन । नरेवादि मण्डितानाशोदयारं हं हं
विशेषणम् । नवाः शृङ्गा वञ्चनव्यङ्ग्येदस्य नवगी तया मनासो मुक्तः करो दस्य हं
मृगम् । एव च महेन्द्रनरेन्द्रनरिन्द्रमन्त्रपदद्वयनरुतनाम्निव विप्राः कुर्यान्निवारिण्ये
महान्वयनमनेन विप्राः मन्त्रानु पुनर्नरिन्द्र महेन्द्रनरुतम्, न तु नरुतम् महेन्द्रनरुतम्
नरुतम् । मुनेन्द्रनरुतम् इत्यन्वयः । इत्युदाहरणचन्द्रिकाभ्याम् ।

[illegible]

यद्वा तत्र न कवेस्तात्पर्यम् । अनुप्रासमात्र एव तस्य संरम्भात् । तात्पर्यविरपं
भूतव्यङ्ग्यविरहवत्त्वमेवाव्यङ्ग्यपदेन विवक्षितम् । यदुक्तं ध्वनिकृता—

‘रमभावादिविषयविवक्षाविरहे सति ।

अलंकारनिबन्धो यः स चित्रविषयो मतः ॥’ इति ।

अत्र पक्षे मध्यमकाव्यलक्षणे व्यङ्ग्यपदं विवक्षितव्यङ्ग्यपरं द्रष्टव्यम् । अयं
चित्रं यथा—

‘विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिराद्भवत्युपश्रुत्य यदृष्टयापि यम् ।

ससंभ्रमेन्द्रहुतपानितागंला निमीलिताक्षीव भियामरावर्ता ॥’

अत्रोपेक्षयालंकारः । परं तु रसादी कथं तात्पर्यविरहोऽस्फुटतरत्वं वा ता
ज्ञापते । हयग्रीवस्य वर्णनीयतया ताप्रमात्रस्य स्फुटं प्रतीतेः । मदीयं तु एष
मुदाहरणीयम्—

‘मध्येभ्योम स्फुरति सुमनोघन्विनः शाणवकं

मन्दाकिण्या विपुलपुलिनाभ्यागतो राजहंसः ।

अहुरेदे त्वरितचरणन्यासमाकाशलक्ष्म्याः

संसर्पस्याः भवणपतितं पुण्डरीकं मृगाङ्कः ॥’

अत्र रूपकमयालंकारः । तन्मात्रे तात्पर्यम्, न तु रसादी ।

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे काव्यलक्षणनिर्णयः प्रथम उद्भागः ।

पठादनादिति भावः । विवदमानं प्रति परिहारान्तरमाह—यद्वेति । चमत्कारी
वेन न तात्पर्यमित्यर्थः । संरम्भ उद्यमः । वस्तुननु चमत्कृतोऽपि व्यङ्ग्ये कदापि
न्यवेरनाभ्यसंभवादतिप्रसाह इति प्रथम एव पक्षः साधुरिति बोध्यम् । रसादा
यिति । हयग्रीवगते वीररमे तद्विषयभुजौ येल्यर्थः । वीररसस्य हयग्रीव आलम्ब्य
मिति केषांचिदुत्तरमिप्राय न विद्य । इन्द्राद्यालम्बनो हि हयग्रीवगतो वीररस इ
वस्तुमुच्यते । मध्य इति । व्योममध्य इत्यर्थः । शाणवकं शस्त्रतैक्ष्ण्यजनकपापाय
कम् । पुण्ड्रे तीरेऽभ्यागत इत्यर्थः । छेदे समासी । रूपक मालारूपकम् ।
इति भामहोपाध्यायभामवन्दभस्मृतिविराजनुवेयनाभमहताया प्रदीपप्रभायां प्रथ
उद्भागः ॥

व्यञ्जकत्वं न केवलं शब्दस्य, किं तु तदर्थस्यापि । तत्रापि नैकतरस्य, किं
सर्वस्वारीत्यभिधादिवैषम्यमिदमे प्रतिसादयति—

सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीप्यते ।

अत्र वाच्यस्य यथा—

‘मेष्ट धरोवभरणं अत्र हु जग्यि सि साहिभं तुमए ।

सा भग किं करणिअं एमे अ न वामरो ठाड् व’

अत्र वाच्येनैवार्थेन वस्तुवैशिष्ट्याद्वैशिष्ट्यार्थिभ्यम्, गृह्योपकरणार्थं
वाच्यद्वयविधेयत्वादिकं व्यञ्जने ।

सदोपपदज्ञानेन हेतुचान्दमर्गोऽपि शक्तिरावश्यकीति । अत्र प्रसारतादिति
न्यायन्यायमन्त्रेण शास्त्रसोपे वृत्तिविषयम् । संमर्गनया तस्मिन्नाद्यादिरिग
तत्पर्यमायं प्रयोजकमिदोनावतानविप्रगज्ञादन्त्यभ्ये सुमार्गे न शक्तिरूपं
किंन्याय । न च ‘वादिन’ इत्येकवचनेन प्रकाशे ध्वनि इति हेतुम् । यत्
नैवन्त्यप्रपदे वाच्यवैकल्यम्, अपृथीनप्राप्तिवत्प्रामाण्यायोगधेति दृष्टं । तद
कम् । इत्यन्वितादेन पदादुपस्थितानपि पद्यध्वनिवत्त्वादिना बोधन्य वाच्य
न्यायैवार्थवत्त्वे प्रामाण्योपपत्तेरिति दिष्ट । अर्थमप्यपीति । अनेन व्यञ्ज
मार्गे वाचिकप्रोक्तपदार्थोऽर्थानामपि बोधन । ध्वन्येति । अभिप्रा
नये इत्यमरमन्त्रम्, लक्षणाया अर्थमन्वयनेति व्यञ्जकत्वमाभा
भव । इत्युक्तलक्षणम् । अर्थमन्वयनवत्त्वानुलो न्यूनतापत्ते । अमे—‘अर्थम
न्यूनतापत्ते’ इत्यदिना लक्षकत्वमन्वयनवत्त्वमापत्तेरिति हेतुम् । यत्पर्यमाय
इत्यमरमन्त्रमोदादिवत्त्वमन्वयनवत्त्वमापत्तेरिति लक्षणाया अर्थमन्वयनवत्त्वमापत्तेरिति हेतुम् ।

सुदृढमयः पया—

‘ग्राह्येणां तद्वि मुहूर्तं नैवेद्यं नैवेद्यं दूषिताग्निं मयाहम् ।

मैत्रेयायणैह्यरनिष्ठमरिष्ठमं दाव गिराभं तुमण् ॥

अथाप्यत्रिण्यं दाभावनान्मुखायैः श्रोत्रं श्रयेत्तु न शक्यते इति तदा-
 यत्प्रेदवरणीयमित्येवं मन्त्रियमणेन शत्रुवाचरणम् विरहितमिति मुन्यकि-
 षरीरं लक्ष्यते । तेन च सामुद्रिकपराधमकाशम् व्यज्जगत् ।

आह्वयः पृष्ठा—

‘यैभ विचलुगिष्कद्द विभिर्भावत्तमि रेह् बहाम् ।

गिरिमल्लसङ्गभञ्जनाधनपरिद्विभा सङ्गान्नि एव ॥

यार्थ-वेदसि बाध्यवर्तिनमधेन बाध्यस्यापि स्वतन्त्रत्वानवायात् । एवं च तात्पर्यादीन्
 व्यञ्जकत्वमप्युदाहरणमैवेति न व्युत्पादकशङ्काः । वस्तुतस्तद्व्यवस्थाबाध-वेदवन्निबन्ध
 बाध्यत्वात् विशेषः । यथा वार्तिके । तस्या वैशिष्ट्यमकाशमिधेयः । वेदवस्तुत-
 स्यापि स्वतन्त्रत्वमिदं दर्शयति—गृहेति । आदिपदेनाद्येयादिवदार्थमेव ।
 तादृहेतीति । 'गाययन्ती गमि शुभयं धमे धमे दूनापि मयूते । गङ्गायधे-
 वरणीयगच्छे तावद्विगच्छे त्वया ॥' इति गीतगुणम् । अत्रेति । गङ्गायधेता-
 यववर्णीयं मद्भिगच्छायेन वक्ष्यता । गाययन्ते मन्त्रियेत्यतिपर्यवर्तिनं दर्शयति ।
 न तु तेन रूपेण बाध इति हेतुम् । तेन रूपेण । गाययन्तं च दूनीयमानं ई-
 त्यनेह । अथवा दूनीयमाणं तदवयवमर्थमेव । अतएव नु वायुव गाययन् इति
 नादिवाया इति गीतगुणे मत्तदवयवमिति । त्वया गन्तामेवावयवमिति भाष्या दूना-
 यव गाययन्, किं नु नायवमर्थमिति वा । 'यद्य निष्प्रलभित्वादा विनिर्लीयते
 गच्छते यत्तथा । निर्मलमवयवभावनपरिमित्वा तादृशुन्तिव ॥' इति । निष्प्रलभ-

૬. 'મિલાનુતવાયે' પ્રતિજ્ઞા સમુપક્રુષ્ટકાગર્જા મની બિ જાવિવારા રવમુલે । જે મની, મનુજે મારે મુખને મુન્દરે મારદે માખવની અમલવા મુરેયી અનુતવાની જા । 'સા' મની' રતિ રાદિર્જવ માખવની' રેવાયે । છાગ છાગે દુનમિ રિતમિ । (વચા લાવન) તુ મઢાવ માખુરે રિવાયે જા । અઢ દમિઢ । જામવા અપીવ વાય તુ દુર ત મદી વામવા વાયે તામવા રિતિવમ । જા તુ રેવાવવાની મુન્દર । અથ દામાવવાની મુન્દર રેવાવવાની રવાનાના મુન્દરવદલ રિતમવા જવવ । તથ મી પ્રદામવા રામુ વાવવા અવમ । એ જા મુન્દર રવાવ અમુજ રતિ, દુનમિવમ જા દુદાનીવર । અથ મનુજે છાગમિ જ દુદાનીવમ । તથ જા જાવવા માખવા રતિ રવમુજ તરિવ । જાને માખાવવાની અવવ રતિ તદવાયે અવવ ર દર દુદામ । ર મુન્દર । રિવામરે જા 'અઢે' જામી ર 'મામ' જામી । જા 'અઢ' રવાવ વરેવરે । જા રિવવવાવ રતિ રવરે । રિતિની અમની । તથ વદ વમ । પ્રમિઢ રતિવિવ રીમને જા વરેવરે રાવવાયે અરેવેવાવ । મનીમુન્દર રિતિવરે—મનીમુન્દર । મનુજ જાને રિતિવરે અરવાવ । અમ રતિ

व्यञ्जकत्वं न केवलं शब्दस्य, किं तु तद्गर्भेऽपि । तथापि नैकतरं
सर्वस्यापीत्यभिप्रायवैयर्थ्यमिदमे प्रतिसादयति—

सर्वेषां प्रायशोऽर्थाणां व्यञ्जकत्वमपीष्यते ।

अथ वाच्यस्य यथा—

‘मोक्षं धरोऽवभरणं अत्र तु गच्छि सि सादिभं तुमए ।

ता भग किं करणिज एमे अ न वामसो डाइ ॥’

अथ वाच्येनैवार्थेन वक्तुर्वैयर्थ्यात्परीरक्षितार्थिभ्यम्, गृहोपकरण
वाच्यपरिधेयवार्तिकं ज्ञानमे ।

१. लघुपद्य वधा—

‘मोहेन्ती तद्धि मुह्यन्ते तेनैव लघे दृष्टिमानि मयकपु ।

मेरुभाषणेद्वयद्विधमरिगमं दाव विरहं मुमपु ॥’

भद्रावकारिण्यो वाधावतारान्मुन्यार्थः श्रोत्रा मयेतुं न दावयन इति लक्षा-
वदेद्वयणीयमित्यस्यां मन्त्रिपरमणेन दातुवाधरणरूपं विरदिनमिति मुन्यवि-
परीनं लक्षणे । तेन च बाधुद्विधमवाधवाधमवाधानं व्यङ्ग्यम् ।

लघुपद्य वधा—

‘अथ निरुत्पत्तिपञ्चादा विविणीयसमि वेदह वक्ष्यामि ।

निम्नलमरगममाभनपरिदिमा लङ्गुनि एव ॥’

दीर्घ-वेद्वि वाच्यपरिकल्पेन वाच्यस्यापि व्यञ्जकवाचनवाचान् । एवं च तात्पर्यादीन्
व्यञ्जकत्वमायुदाहृतमिति न न्यूनत्वसाक्षात् । वस्तुतन्वन्वयव्याख्यायां वेद-
वाच्यत्वात् विशेषः । एषा वामिनी । तथा वेदिहामव्यादिविधः । वेदवाच्य-
स्यापि व्यञ्जकत्वमिदं दर्शयति—‘मुहेति । आदिपदेनाद्येतिरप्युदाहृतः ।
नाहेन्तीति । ‘गायत्री गति मुमं एवे एवे दृष्टिमा माहृतं । गङ्गावदे-
द्वयणीयमस्यां तावद्विधं त्वया ॥’ इति लङ्गुणम् । अत्रेति । गङ्गावदे-
द्वयणीयं तद्विद्वत्त्वमेव लक्षणा । लङ्गुणं मन्त्रिपरमणेन दावयनं
न तु मुं न्येन कोऽ इति हेतुम् । तेन लक्षणेन । गावतायं च द्वापरमण-
त्वमेव । भवेत्वा द्वापरमणं लक्षणात्त्वमेव । अत्रेति तु बाधुः गावताय इति
नारिकाया ज्ञानं वेदमूलं गङ्गावाग्रि । त्वया गङ्गावेवावतिमिति भद्रा द्वा-
न्त गावताय, मि तु नावकत्वमिति वा । ‘पदव निरुत्पत्तिपञ्चादा विविणीयं
ममने वक्ष्यामि । निम्नलमरगममाभनपरिदिमा लङ्गुनि एव ॥’ इति । निम्नल-
वे

१. विविणीयवाच्ये दृष्टिमा लङ्गुणवाचनता गङ्गा इति नारिकाया इत्युक्तिः । हे दृष्टिमा,
म हने मां न्येन मुमं नादव गावद्वयणी आगवता मुहेति अनुवदन्ती वा । ‘गाव-
द्वयणी’ इति वाद्विद्वि गावद्वयणीवेत्यर्थः । एवे मुं दृष्टिमा विरहति । त्वया लक्षणा
तु गङ्गा गावताय विरहति वा । अत्रेति अत्रिह । तावता वदन्तीव वाच्ये न्येन लक्षणा
वाद्वि वद्वि वाद्वि विरहति । न तु वेदवाच्यमिति मुदावे । अथ द्वापरमण-
वाच्यवेदवाच्यविशेषादन्वयमुदाहरति विरहति लक्षणा । तच्च दृष्टिमावेन द्वापरमण-
त्वमेव । एवं च द्वापरे लक्षणा लक्षणे इति, दृष्टिमावेन च द्वापरमण-
त्वमेव । अत्रेति तु बाधुः गावताय इति वेदमूलं लक्षणा ।
ज्ञानं गावताय इति लक्षणा इति लक्षणावेन व्यञ्जकवेदमण-
विद्वत्त्वमेव । २. ‘ममे’ क-वा. ३. ‘गङ्गा’ क-वा. ४. ‘अथ द्वापरमण-
वाद्वेन’ । वानिपुणत्वमेव इति वदति । विविणीयं दृष्टिमा । त्वया दव वदन्ती
इति वदति । एवेन च वाद्वि वदन्ती वदन्तीव । लक्षणा दव वदन्ती
विद्वत्त्वमेव — निम्नल-वे । निम्नल-वाच्ये विद्वत्त्वमेव । लक्षणा इति

अत्र निःस्पन्दत्वेनाशम्भ्वम्, तेन निर्भेनत्वम्, अतः संकेतस्यानभेदनि-
क्याचिकंचिसंकेतस्थानाभिलाषिणं प्रति व्युत्पन्नया प्रतिपाद्यते । अथवा नि-
स्पन्दत्वेनाशम्भ्वम्, तेन जनागमनाभावः, अतो न स्वमग्रागत इति मिथ्या-
वदसीति कयाचिदुत्तसंकेता एवं नागता अहं स्वागत इति वादिनं प्र-
वृज्यते—

एषमर्थं विभज्य वाचकादीनां स्वरूपं क्रमेणाह—

साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः ॥ २ ॥

अभिधत्ते प्रतीपाद्यनीत्यर्थः । अतो न विद्वेषणात्तरसैयर्थ्यम् । संकेत
गृहीतसंकेतम् । इदं चेष्टायां साक्षादर्थप्रतिपादिकायामतिव्याप्तिवारणाय, मा
यादिष्वश्रकस्पर्शादिवर्णेऽतिव्याप्तिवारणाय वा । न च साक्षादित्यधिकम्
'यन्नामा यत्र चैत्यादिविषयोऽपि न तावत्तः' इत्यादिष्ववहितसंकेतमप्ये
वैत्रादिनामकचैत्यादियोगिनि विषये प्रतिपाद्ये चैत्रादिपदेऽतिव्याप्तिवारणाय
तत्र शक्यसंकेतव्यवहितसंकेतत्वात् । न च तत्र शक्तिरेवेति सम्यक् । ता
गिनि तत्पदप्रयोगस्य लक्षणयथोपपत्तेः । न च साक्षात्संकेतवान्वाचक इत्ये
वतैव स्वस्थत्ये अभिधत्ते इत्यस्य वैयर्थ्यम् । संयोगादिनाभिधायी नियमि
वाच्याप्यश्रकतावश्यायामतिव्याप्तेरप्यवधारणीयत्वात् । न च तथापि तन्नातिव्याप्ति

दर्शयति—अग्रेत्यादिना । विशेषणान्तरेति । अभिधया प्रतिपादयतीत्यु-
 साभात्संकेतनमित्यस्य वैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । इदं चेति । यद्यप्यनया चैष्टयाम-
 बोद्धव्य इति संकेतलप्राप्यमि तत्राप्यस्माच्छब्दादित्येव शब्दपठितसंकेतम्यात्र नि-
 शाप्त दोषः । ननु प्रकृतत्वादेव शब्दत्वरूपविशेषणलाभात्त चैष्टयामतिव्याप्ति-
 आह—माधुर्यादीति । 'मूर्तिं वर्णान्तरा मन्त्रां' इत्यादिना वर्णविशेषाया माधु-
 र्यगुणव्यप्रकृत्यस्य वक्ष्यमाणत्वादिति नाह यन्नामेति । तस्मादिनाम प्रधान-
 यत्र न विषयो देशांशपि तन्नामेत्यर्थः । तत्रेति । यः । तत्त्वज्ञानं उक्तं तत्त्व-
 न चेति । चैष्ट्यादिप्रदाशमविशेषत्वेन प्रतीते । अन्यथा न दक्षनाश तत्प्रतीत्य-
 पत्तेरित्याशयः । भूतपूर्वैककथमवर्धनापि प्रती-युत्पन्नं शक्तिरूपनेत्याह—त-
 गिनीति । चैष्ट्यादिनामर्हत्वादिशक्तिगिनीत्यर्थः । याच्येति । साध्यार्थान्तरेत्यर्थः ।

[illegible]

१. 'मिषन्द' क. ग. २. 'निषन्द' क. ग. ३. 'मकनिगम्' क. ४. 'जे' क. ग. ५. 'जेवदिपदे' ख. ग.

येति यावत् । यस्य सादृश्यं यथाव्यवहितमंकेतमहो वदर्थमहं उपपुन्यते स तदर्थवाचक इति हि लक्षणार्थः । अथ संकेतमहस्य सादृशतद्वकारितायां किं मानमिति चेत्, भगूदीतसंकेतस्य सादृशदर्थप्रत्ययमाभावः । इत्थं च 'यथाव्यवधानेन मंकेतो गृह्यते' इत्यादि वृत्तिर्ज्ञानमंकेतविशेषणतया साक्षात्पदं व्याख्यातम् । बह्वुतस्तु संयोगादिनाभिधायी नियमितयायी यत्र सावधान्तराध्वननं तत्र वाचकत्वं सा प्रसाङ्गोदित्यभिधानकियाविशेषनं साक्षादिति । तत्र तु वाच्यार्थप्रतीतिव्यवधानेन तत्प्रतीतिरित्यप्रसङ्गः । न च संकेतितपद्वैधर्म्यम् । बह्वपमप्रीतावपि वाच्यप्रतीतिव्यवधानाभावात् । स्वर्गादिवर्णानां साक्षादेव माधुर्यादिव्यञ्जकत्वाच्च ।

भास्करस्तु—'अहमस्याप्यम्बिताभिधाननये मंकेतितवाचकानिव्यामिवारणाच्च साक्षादिति विशेषणम् । तद्वन्मुपपन्ने तु 'साक्षादभिधये', 'संकेतितमभिधये' इति लक्षणद्वयम् । न चाप्यस्य चेष्टावामनिव्याप्तिः । सादृश्यस्य प्रकर्षादेव छात्रात्' इत्याह । तत्तु 'साक्षात्प्रतीति गृह्यते' इत्यादि वृत्तिं साक्षात्पदस्य संकेतितविशेषकतया व्याख्यानेन विरोधानुपेक्षणीयम् । किंच प्रथमे माधुर्यादिव्यञ्जकस्वर्गादिवर्णेष्वनिव्याप्तिः । तेषां साक्षादेव शृङ्गारादिव्यञ्जकत्वात् । द्वितीये तु वाच्य पद व्यञ्जनादज्ञापामनिव्याप्तम् । न च तत्रैवापत्तिः । संकेतयाम्वाचक इत्यस्यैव तदा सम्भवत्वेन दोषवैधर्म्यात् ।

संकेतितश्चतुर्मेदो जात्यादिर्जोतिरेव वा ।

तस्यैवं विभागोऽनुपपन्नः । जात्यादेरसंकेतितत्वात् । आद्यमंकेतमहस्य व्यवहारमात्राधीनतया प्रकृतिमिदृशिकोम्यायां व्यवहारैव तद्वैधर्म्यादिति । नैवम् । किं हि ज्योतिषु तेषां संकेतमहो व्यवहाराद्वयम्, यत यस्यां यस्यां चिन् ।

यत्र यमिन्वाहं । एवं तत्रैवरात्रि । ननु साक्षादिति ध्वन्यम् । यमामेवरात्रिवाच्यस्य पूर्वपूर्वप्रदीगाधीननिवृत्त्यलक्षणाबोधकत्वेन संकेतमाहवात् । तस्यानादिबुद्धपदत्वादेवावगमाच्छास्त्रार्थान्तरान् संकल्पम्याशाब्देनान्वादिति व्याख्या । अथ एव वनिदपभ्रष्टाब्दे संकेतस्यानादिवाभावाच्च तत्रानिव्याप्तिः । न येन प्राहणकाव्यधिलोच । तत्र मूलशब्दानुसारेणैव तत्त्वम् । पूर्वपूर्वसंकेतस्य तत्रापि गत्याह । इत्थं आनादिचंकेतस्यैव तद्वक्तृत्वाच्च वाच्यनिगमः इत्यर्थेतर—इदं येति । संकेतितमिति तु माधुर्यादिव्यञ्जकत्वादिन्यामिवारणाद्येनानुपपन्नम् । अन्वितामिधानेति । इतरान्वितत्वेन संकेतमहो इतरत्वेन अहमस्यापि विधत्तत्वादिति भावः । शृङ्गारादीति । शृङ्गारशब्दो माधुर्यादिगुणश्च । प्रकृतीति । शोभादीष्टगाधनर्कं हि प्रतीतिरोग्यत्वम्, शृङ्गारानाद्यनिष्टगाधनर्कं च निवृत्तिरोग्यत्वं योग्यत्वादेव, न तु ज्ञानाभिव्यक्तम् । आक्षेपितत्वादिवदेव गुणविदासंज्ञानां संभवः । सर्वास्ति । सर्वेषु योग्यनिमित्तात् । व्यवहाराच्च बोधद्वयसाधकोपाद्वयम् ।

अथ निःस्पन्दत्वेनाद्यस्त्वम्, तेन निर्वृतत्वम्, अतः संकेतस्यानमेतद-
कयाचिच्छेदिसंकेतस्यानामिलापितं प्रति व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते । अथवा
स्पन्दत्वेनाद्यस्त्वम्, तेन जनागमनामायः, अनो न स्वमन्त्रागम इति सिद्ध-
यदसीति कयाचिद्वृत्तसंकेता एवं नागता अहं स्वागम इति वादिनं
व्यज्यते—

एवमयं विभज्य वाचकादीनां स्वरूपं क्रमेणाह—

साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः ॥ २ ॥

अभिधत्ते प्रतीपादयतीत्यर्थः । अतो न विज्ञेयगात्ररूपवर्धम् । मन्त्रेण
गृहीतसंकेतम् । इह चेष्टायां साक्षादर्थप्रतिपादिकायामतिव्याप्तिवारणाय, मा-
र्यादिव्यञ्जकस्पर्शादिवर्णोऽतिव्याप्तिवारणाय वा । न च साक्षाद्व्यधिकम् ।
'यथा मा यत्र चैत्यादिर्विषयोऽपि न तावत् ।' इत्यादिव्यवहितसंकेतमप्येवं
चैत्रादिनामकचैत्यादियोगिनि विषये प्रतिपाद्ये चैत्रादिपदेऽतिव्याप्तिवारक-
तत्र शक्यसंकेतव्यवहितसंकेतरत्वात् । न च तत्र शक्तिरेवेति सम्यक् । तमे-
गिनि तत्पदमयोगस्य लक्षणैवोपपत्तेः । न च साक्षात्संकेतवान्वाचक इत्ये-
वमेव स्वस्थाने अभिधत्ते इत्यस्य र्वयर्थम् । संयोगादिनाभिधायी नियमित-
वाच्यार्थव्यञ्जकतादस्यायामतिव्याप्तेः शोचनीयत्वात् । न च तथापि तत्रानिबन्धि-

दशयति—अथेत्यादिना । विशेषणान्तरेति । अभिप्राया प्रतिपादयदीत्यु-
 साधान्तंकेतितमित्यस्य वैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । इदं चेति । यद्यप्यनया चेट्यापन-
 योदव्य इति संकेतलघुप्राप्यमि तथाप्यस्माच्छुद्धादितरेव शब्दमदितिसंकेतस्याप्र नि-
 शाप्र दोषः । ननु प्रकृतवादेन शब्दस्वरूपविशेषणलाभात्त चेट्यायामनिव्यामि-
 भाह—माधुर्यादीति । मूर्ति वनेत्यादिना स्वार्थं शब्ददेना वनेविशेषणानां मातु-
 दिगुणव्यञ्जकत्वस्य वदनात्तद्वद नान्यथा चेत्यनेति । तदन्तर्गत प्रधान-
 यत्र न विषयो हेतोर्ऽपि तदन्तर्गतः । तत्रेति । यत्र तदन्तर्गतः तत्रा-
 न चेति । चेट्यादिपदाङ्गमविशेषत्वेन प्रणीते । अन्यथा तदन्तर्गत-
 पत्तेरित्याशयः । भूतपूर्वशब्दमन्वयेनापि यत्ताव्युत्पन्न-
 गिनीति । चेट्यादिनामकत्वे तादिसोपगमात् । वाच्येति । वाक्यान्तरेत्यर्थः ।

[illegible]

रेवेति वाच्यम् । एवम् वाच्यस्य यथाव्यवहितमसंकेतमग्रहो यदुपेयम् इत्यनुगम्यते ।
 तदुपेयवाचक इति हि लक्षणाार्थः । अथ संकेतमग्रहस्य वाच्यमङ्कारितायां किं
 मानमिति चेत्, अगृहीतमसंकेतस्य वाच्यमङ्कारितायां मानम् । इत्थं च 'यथाव्यव-
 हारेण संकेतो गृह्यते' इत्यादि वृत्तिरसंकेतमसंकेतविरोधगतया साक्षात्पदं व्या-
 नयानम् । अतएव संकेतादिभिरभिधायी निरुचितायां यत्र तावद्यावत्तावन्न
 नत्र वाचकत्वं सा प्रमातृर्गोतिव्यभिधानक्रियाविशेषणं साक्षादिति । तत्र तु
 वाचकादुपेयतीतिव्यवधानेन तावन्नीतिरित्यप्रमत्तः । न च संकेतितपदवैधर्म्यम् ।
 अद्वयप्रतीतिरपि वाच्यप्रतीतिव्यवधानमात्राद् । एतदादिबर्णनां साक्षादेव
 माधुर्यादिव्यञ्जकत्वात् ।

भास्करस्तु—“अद्वयस्याप्यन्विताभिधाननये संकेतितवाच्यप्राप्तिव्याप्तिवार-
 नाच्च साक्षादिति विशेषणम् । तद्वन्मुपपन्नमे तु 'साक्षादभिधत्ते', 'संकेतितम-
 भिधत्ते' इति लक्षणद्वयम् । न चात्र स्य चेष्टावामरिव्याप्तिः । सम्यक्स्य प्रकर-
 नादेव सामान् ।” इत्याह । तत्र 'साक्षात्संकेतो गृह्यते' इत्यादि वृत्ती साक्षा-
 त्स्य संकेतितविशेषणतया व्यावधानेन विरोधादुपेयनीयम् । किंच प्रथमे
 माधुर्यादिव्यञ्जकवर्णनार्थकत्वेनैव निरुचिताः । तेषां साक्षादेव दृष्टादादिव्यञ्जक-
 त्वात् । द्वितीयं ॥ वाच्य एव व्यञ्जितादसाधामनिरुचिताम् । न च तत्रेष्टापतिः ।
 संकेतवाच्यवाचक इत्यस्य तदा तत्त्वकत्वेन तोषवैधर्म्यात् ।

संकेतितवस्तुर्मेदो जात्यादिर्जातिरेव वा ।

अन्वयं विभागोऽनुपपन्नः । जात्यादेरसंकेतितत्वात् । अथसंकेतमग्रहस्य
 व्यवहारमात्राधीनतया प्रकृतिनिवृत्तिवोग्दवायां व्यक्तत्वेन तद्विधेयादिति ।
 निवृत्तिम् । किं हि व्यक्तितु सर्वांस्तु संकेतमग्रहो व्यवहाराद्वा, न च यत्नाकलाधिकम् ।

यत्र यन्निन्वाले । एवं तत्रेत्यत्रापि । ननु साक्षादिति व्यर्थम् । यथाभिलाषिवा-
 नयस्य पूर्वपूर्वप्रयोगाधीननिवृत्तलक्षणावोपपत्त्येन संकेताग्राहकत्वात् । तस्यानादि-
 दृष्टपरम्पर्येवावगमाच्छास्त्राधीनत्वात् संबन्धस्याग्राह्येत्तुत्वादिति व्यापारः । अतः
 एव वक्षिष्यमग्रद्वन्द्वं संकेतस्थानादित्वाभावात् तत्रानिन्यासि । न यैवं प्राकृत-
 वाच्यविलोपः । तत्र मूलशब्दानुगारेणैव तत्त्वात् । पूर्वपूर्वसंकेतस्य तत्रापि ता-
 रकात् । इत्थं यानादिसंकेतस्यैव गृह्यकारिकायां वक्ष्यमिष्यम् इत्युपेयम्—इदं
 चेति । संकेतितमसंकेतं तु माधुर्यादिव्यञ्जकवर्णनानिन्वाप्तिपरत्वाद्येत्युक्तमेव । अन्वि-
 ताभिधानेति । इतरान्वितत्वेन संकेतमग्रहो इतरत्वेन तद्व्यवस्थापि विधेयादिति
 भावः । शृङ्गारादीति । शृङ्गारचन्दो माधुर्यादिगुणपरः । प्रवृत्तीति । दोह-
 नादशृङ्गारतत्वं हि प्रकृतिवैयर्थ्यम्, शृङ्गारालापनिवृत्ताधनत्वं च निवृत्तियोग्यत्वं
 गोच्यत्वात्, न तु जातमित्यर्थः । जात्यादितित्वादिपदेन गुणभिरुपेयानां समग्रः ।
 सर्वास्ति । सर्वास्तु गोच्यत्वमित्यर्थः । व्यवहाराद्वां वोपद्वयमात्रावोपपत्तम् ।

नाथः । भानन्त्यात् । नान्त्यः । व्यभिचारप्रसङ्गात् । यतोऽगृहीतसंकेतस्य
इव घटादेरपि गोपदात्प्रतीतिः प्रसङ्गा । अगृहीतसंकेतस्य तु नान्त्यस्य
च न यत्र संकेतप्रसङ्गस्यापि प्रतीतिरिति व्यभिचाराच्च व्यक्ती संकेत
च व्यक्तिसंकेतपक्षे 'गौः' 'शुक्रः' 'बलाः' 'द्वित्यः' इत्यादिशब्दानामर्थे
प्राप्नोति । किमेवमनिष्टमिति चेत्, सहप्रयोगानुपपत्तिः । तस्मादुप
संकेतः । स च द्विविधः—स्वभावतो वस्तुवृत्तिघटत्वादिः, यत्तु यदुच्यते
वैशितो नामरूपः । तत्राद्यो द्विविधः—सिद्धः, साध्यश्चेति । सिद्धोऽपि
पदार्थस्य प्राणप्रदः, विशेषाधानहेतुश्च । प्राणप्रदार्थं च बाधस्थितिमे
त्वम् । यद्यपि शुक्रत्वादेर्नित्यत्वाभ्युपगमे गोत्वादिना समकालमेव संबन्धि
तथापि तस्य संबन्धः कदाचिदप्यपि, न तु गोत्वादेरिति विशेषः । तत्र
प्रहो जातिः । उक्तं हि वाक्यपदीये—'नहि गौः स्वरूपेण गौः, न
गोत्वाभिसंबन्धात् गौः' इति । अस्यार्थः—'गौः स्वरूपेण न गोव्यव
हारात् गोव्यवहारस्य विषयः । गोत्वाभिसंबन्धात् गोव्यवहारस्य विषयः'
तथा च प्राणप्रदत्वमस्य सिद्धमिति । विशेषाधानहेतुस्तु गुणः । गोत्वा

यस्याकस्यांचिदिति । संकेतप्रहो व्यवहारात्प्रसङ्गानुपपद्यते । भानन्त्या
गवादिव्यक्तीनामनन्तत्वेनोपस्थापकाभावात्सामान्यलक्षणप्रसङ्गात्तसौ च भान
नाथपक्षसंभव इत्यर्थः । व्यभिचारेति । संकेतितस्यैव शब्दबोध इति
भाष्यप्रसङ्गादित्यर्थः । इष्टापत्तिमाशङ्क्य निरस्यति—यत्त इति । गोपदा
द्विबुद्धौ यत्किञ्चिद्व्यक्तिसंकेतप्रहो हेतुरिति नोक्तबोध इत्यत आह—किं
संकेतापिदमगोपिण्डस्यापि प्रतीतेर्न व्यभिचार इत्यर्थः । एवं च 'व्यभि
चारेति प्रहाराप्रत्यय प्रकारद्वयेन व्याख्यात इति बोध्यम् । ननु गोत्वादिप्रका
तप्रहस्तप्रकारशब्दबोधे हेतुरित्युक्तौ न कोऽपि दोष इत्यत आह—अपि
व्यक्तिमुक्तपक्षे व्यक्तिमात्रमकेतपक्षे । न प्राप्नोति न सम्भवति । तर्हि जाति
व्यक्ती शक्तिरन्विता इत्याह—नन्मादिति । नागृहीतविशेषणान्यायादिति
यदुच्यते स्तेऽपि मकेतव्यवहारेण निमित्तशक्त कल्पितोऽपि धारिनामरूप । यत्र
तीति । पदार्थस्य स्थितिमेव व्यवहारयोग्यता । तावन्पर्यन्तं तत्प्रयोजकतया
त्वमित्यर्थः । यथाधुनाप्यस्य वाक्यपदावग्रहानुक्तत्वेन 'उक्तं हि' इत्याद्यस्य
शुक्रत्वादिरिति । शुक्रादगुणमन्तेत्यर्थः । गुणपरशुप्रपदाद्भावप्रत्ययात् ।
विश्याद्यावत्तत्त्वाम् । गौर्न गौरिति यथाधुनासमतेऽप्यर्थमाह—अस्यार्थ
व्यवहारेण व्याकृतमात्रेण । नार्थमिति । एतच्च दृष्टान्तत्वेनोक्तम् । यथानाभि
व्यवहारेण वैषम्याप्रसङ्गात्तत्र न व्यवहारः, तथा गौरित्यर्थेति । अन्य
अगोव्यवहारस्य वातमुक्तत्वात्प्रयुक्तत्वेनासमते । विशेषाधानमितरव्यावृत्ति
... ३. ग्रामव्यवहारमात्रमात्रम् । 'रिशब्दमेव इत्येवमो व्यापरेति ।

अथगन्ताकं हि वानु शुभ्रत्वादिना विसिष्यते । नाथ्यलु पूर्वापरीभूनेकदेत-
देन विवक्षितः त्रिपात्पशुदेव्यादिः । यदुक्तम्—

‘यावन्मिदममिदं वा स्थाप्येव दृष्टीयते ।

आधिराजमहर्ष्याणां क्रियेभ्यः प्रीयते ॥ इति ॥

बभ्रूवदपुत्राभिषेकितारुण्यं दारदरुणः । हित्यादिपुत्राणां प्रथमवर्णप्रतीत्या
 वैशिष्ट्यवातिमन्त्र्यवर्णपुत्रा निदेशनो ध्याते नानावर्णात्मकपुत्रादिपुत्रवर्ण-
 प्रथमस्य ह्योदात्तस्य दारदरुणरूपं हित्यादिपुत्रैर्गुणाधिभेदं बभ्रूवदपुत्रा क-
 ल्पयन् हुनि संज्ञाहपुत्रवदपुत्रात्मको हित्यादिपुत्रः ।

[illegible]

ति व्याख्यातम् । इकार्येण वाङ्मयेन च द्रष्टव्यं ग्यावनिमित्तमाह । यद्वा सर्व-
त्रैव वाक्येषु सामान्यमभिलिख्य तद्वाक्यतात्पर्यम् । अथवा भाष्यकारमते द्रष्टा-
देनाह एषोवाधिरिति तन्मतेऽपि द्रष्टव्यं ज्ञानावाप्तविज्ञा आतिरेक द्रष्टा-
तीकार्येति तत्तात्पर्यम् । तस्यान्वयसम्बन्धानां आतिरेक संकेतविषयः' इत्याहुः ।
तेषां मते संज्ञासम्बन्धानां द्रष्टव्यो बोधविशेषः मते आकाशादिद्रष्टव्यानां कथं
वाही संकेत इति विमलम् ।

भियादिष्ठादयस्तु—'न व्यतिमात्रं सारवम्, न वा जानिमात्रम् । आते
मात्रमन्वाद्यभिचाराद्य । अन्त्ये व्यतिमतीत्यभावसङ्गात् । न चाक्षेपा-
व्यतिमतीति । तस्माद्विदिष्ट एव संशेत् । न चानन्त्याद्धारयता व्यभिचारो
य । गोष्ठादिमामाश्रयस्तथा सर्वव्यतीनामुपरिचिती सर्वत्र संशेत्तद्वर्तकयोः'
इत्यादिह्यन्ते ।

सौगतास्तु—“अन्ताद्यामन्त्यादिरोषाज्जाचक्ष ॥ देशकालानुगमाभावात्तदनु-
गतायामन्तव्यादृशी संकेताः” इत्यादिमतानि प्रकृतानुपयोगाच्च एवमुक्ता इति-
त्यानि ।

ननु वाचस्पत्यव्याख्याः पदार्था इति विभागोऽनुपपन्नः । मुख्यत्वेन प्रतिद्वय
स्त्रीपक्षादि धावदित्यत आह—

स मुख्योऽर्थः

साक्षात्पर्येणित कृतार्थो मुख्यत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः ।

[illegible]

कथमसौ तथेत्यत आह—

तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्माभिर्धोच्यते ॥ ३ ॥

अथ शास्त्रे तत्रार्थे सोऽभिधायो व्यापारः न मुख्यो यत उच्यते इत्यर्थः यदा अभिधायनद्वारा नानिधा समवामायादित्यादी दशानां लक्षणानि तत्र मुख्य इत्यादि । तत्र यो व्यापारः सोऽभिधेयुच्यत इत्यर्थः । मुख्योऽसौ तत्र न वक्ष्यमाणस्य लक्षणावामायाधपुरःसरत्वयोगात्तमे ।

अथ—'मुख्यार्थेवापे तद्योग इत्यादि कारिकोक्ततया वाच्यस्य संज्ञा करोति—स मुख्य इत्यादि' इति सूत्रावतारणं तदुक्तम् । वाच्यार्थेवापे तत् इत्येवमेव तत्रोक्तमसौ तदर्थं संज्ञास्वरूपकरणस्य गौरवेणान्वेषिण्यात् ।

वाचकं निरूप्य काश्चनिकं लक्षणं लक्षयितुं लक्षणां लक्षयति—

मुख्यार्थेवापे तद्योगे रुढितोऽय प्रयोजनान् ।

अन्योऽर्थो लक्ष्यते यस्मा लक्षणारोपितः क्रिया ॥ ४ ॥

इति प्रसिद्धिः । प्रयोजनं व्यवहारार्थप्रतिपादनरूपम् । क्रिया व्यापारः अन्योऽर्थो लक्ष्यते सा लक्षणेति लक्षणम् । लक्ष्यते प्रतिपादन इत्यर्थः अन्यो व्यापारः । मुख्यार्थेवापः वाच्यार्थेवापे रुढिप्रयोजनान्वयनरूपेति हेतुवचनम् । व्यवहारार्थं प्रतिपादयितुं वाच्यार्थेवापे तद्योग इति हेतुः । प्रयोजनानीदम् । योगस्य च हेतुत्वं निश्चितम् । अन्यो न मुख्यार्थेवापे

व्यञ्जनायामप्यतिव्याप्तिः । मुख्यस्याप्यभिधास्त्यमुख्यार्थसंबन्धेन प्रतिपादनं
संभवतीति तद्व्याख्यायाम् इत्युक्तम् । अन्वयोऽमुष्यः । यदिति गुणीभूतकृत-
व्यञ्जिनामाश्रयसामर्थः । तेन 'दाक्षसंबन्धेनादाक्षव्यतिपत्तिरक्षणा' इति प्राची-
नमतैरेतल्लक्षणम् । 'तदेतुः दाक्षसंबन्धो रक्षणा' इति परमार्थः । प्रतिपत्ति-
हेतुर्हि इति, न तु प्रतिपत्तिरेव । यत्तु यदित्यस्य यत् इत्यर्थकतया संबन्धपर-
तयैव सूत्रव्याख्यानं तदुक्तम् । 'नाभिधा समवाभावादेत्वभावाच्च लक्षणा'
इत्यत्र 'मुख्यार्थेवाभिधायित्वं हेतुः' इति व्याख्यानविरोधान् । अर्हि संबन्धरूपे
अक्षणायाः संबन्धो हेतुर्पेटते । ननु प्रतिपादनं चेत्यक्षणा तर्हि वाच्यधर्मः ।
तद्व्याख्यायाम् । भीरादिकमुपस्थाप्य विरामे भीराद्यर्थेनैव संबन्धेन तीराद्यर्थ-
व्यतिपादनादित्यत्र आह—भारोपिना कियेति । दाक्षस्यवह्निरुपस्थाप्यविनयवा-
च्यत्वे भारोपिना एव वा व्यापराः । यत्तुनोऽर्थनिष्ठ एवेत्यर्थः । तदेतदुक्तम्—
'साम्भारार्थनिष्ठः' इति । इतिचो यथा—'कर्मणि वृत्तः' इत्यादी । अत्र इमे-

[illegible]

मैदम् । अत्रोपपादयतीति संबन्धः सादृश्यमर्थो वा । आद्ये साध्यासादृश्यस्य
साध्यापूतितया कथं साधयत्वापि रुदयता । येनोपादानलक्षणा स्यात् । अन्ये
कथं गौणी । सादृश्यसंबन्धप्रयुक्तलक्षणाया एव गौणीत्यत्र । तत्रोपादान-
लक्षणा यथा—‘कुन्ताः प्रविशन्ति’ ‘वष्टीः प्रवेशय’ इत्यादी । अत्र कुन्ताद्वयः
स्वतोऽर्थभरणप्रवेशान्तराद्वये स्वसंयोगिपुरस्ताद्वयवन्ति । यथा च ‘काकेभ्यो
दधि रदयताम्’ इत्यादि भेदग्रहणयोग्यम् । अन्ये पुनर्भातिपदार्थयादिन उपा-
दानलक्षणाप्रकारमुदाहरन्ति यथा—‘गौरमुपबन्धय’ इति युक्त्या प्रतिपादितम-
मुपबन्धनं गोपदार्थस्य आर्तमर्म कथं स्यादिति ज्ञात्वा अत्रोपदेकतया कथं वि-
श्याद्वयवन्ति हेतुं व्यनिरुद्धयेव, न तु रुदयेति चेत्, न ।
व्यननं केवलपादार्थमाभिधा, आभिव्यक्तिज्ञायां वा । आद्ये आनन्त्यमाभिधायी ।
अन्ये नापूदीभविशेषणाभ्यामेव ज्ञानावेकाभिधा । व्यभिचरणीतेराक्षेपादेव संभ-
वान् । तदुक्तम्—‘विशेष्यं नाभिधा गच्छेद्भीषणशक्तिर्विशेषणे’ इति । तदेत-
दुपेक्षलम् । प्रयोजनस्य रुदेको गृहीतलक्षणाहेतोरभाषान् । आतिव्यक्तिपदार्थोपा-
सित्येन हि लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य रुदिविचारः । कथं तर्हि भट्टमते व्यक्तिप्र-

त्ययेत्यादि भावः । अत्राप्येव सौन्दर्ययोग उपचारः । साध्यापूतितयेति ।
सादृश्यस्य भेदमर्थकारिणि भावः । अन्यस्य इति । साहित्यारिष्यन्तेन गोपु-
रणे गद्यमप्यानन्दान्त्वयादुपादानगच्छेदपि गौणीत्वं मेदर्थः । न च सादृश्यसंब-
न्धेव योगरत्नान्तेन बाहीवलक्षणायां सादृश्यप्रतियोगितया गौरमुपादानमस्तीति
द्वयम् । एवमपि बाहीकण्ठार्थान्त्वयामावेन निरक्षोपादानत्वविरहात् । अत एव
‘ज्ञातुपदानान्वय’ ‘कुन्ताभोजनम्’ इत्यादी उपादानत्वमिति बोध्यम् । स्वत इति ।
परिशेषणात्वं विनेत्यर्थः । अर्थमयदिति । अर्थमवधारणार्थमिव प्रवेशान्वया
त्वं । अन्यथा पुरममात्रोपलक्षणावे तु लक्षणत्वमेवेति हेतुम् । अत्र च प्रयोजनं
न बाहुल्यप्रसीति । कुन्तामगन्तव्यस्य वा पुरेषु प्रवीति । ‘भेतो धावति’ इति
रुदोपादानलक्षणा हेतुः । इयमेव विशेष्यवाचकगमानाधिकरणपुस्तकारिपदयोगे
रीरा । तदनुपादाने तु साम्यवशमेवेति दृष्टव्यम् । लक्षणलक्षणा तु गारोपा साध्य-
माना च ‘आयुष्यम्’ इत्यादिपदार्थेषु वदयते । आक्षेपादेवेति । आक्षेपय साधय-
न्मनोपार्थिवलक्षणां प्रत्येकं विवक्षित्वा । ‘स्वविद्वये वगक्षेप’ इतिवत् । ननु प्रयोजना-
वेदपि न हि कुन्ता नैव्यादुदाहर-‘ज्ञानीति । आशमीत्येन परित्यागेन । गद्यारिपदा-
मुत्तरागता न्यायमादि-यनेव ज्ञानिवा इत्येव नत्र लोकप्रसिद्धेरनपेक्षान् । कादा-
श्चबोध एव हि सादृश्येन साधयितुं उच्यते । यथा न्यायारिपदेरिन्द्रियारि-
प इति भावः । आक्षेपादिति । उपापन्नं नुमानादुत्तरार्थः । एवं नाक्षेपगह-
नाद्रोपदाद्रोन्वयसिद्धबोधः । निरन्तराभावेनाक्षेपतन्मयतया वृत्त्यभावेदपि क्षति-
रुदात्तः । न चाप्रकृत्यर्थतया प्रत्ययार्थान्वयानुपपत्तिः । प्रष्टुनितापदविषय एव

सीतिः । जात्या आक्षेपात् । ध्यत्किं विना तस्या भभावत् । यथा ।
स्यत्र क्रियया कर्तुः, तुर्वित्यत्र कर्मणः ।

अपरे तु—“पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्के” इति वाक्यमभोजी पीन
च पीनत्वान्वयप्रयोजकस्य भोजित्वस्याप्रतीत्या योग्यतामलभमानमन्वयं
यति । तेन तद्विषये रात्रिभोजनं लक्ष्यते । तथा च दिवा न भुङ्के इति
मर्षमादायैव तल्लक्षणेत्थुपादानलक्षणेयम्” इत्याहुः । तदप्यसम्भ-
व्याहारनये श्रुतार्थापत्तेः, अर्थाप्याहारनयेऽर्थापत्तेरेव रात्रिभोजनप्रत्ययेन
ज्ञानद्वीकारात् । लक्षणलक्षणा तु ‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादौ । अत्र
चिह्नकरणत्वमिदमेव गङ्गादिशब्दाः स्वार्थमर्पयन्ति । स्वार्थ
वभयरूपा येयमुदाहृता शुद्धा, न तु गौणी । उपचारमिथा हि
उपचारश्च सादृश्यसंबन्धेन प्रवृत्तिः । सादृश्यातिशयमहिंसा
रूपगर्भं वा । न चोक्तयोस्तत्संभवः ।

केचित्पुनराचक्षते—“उपचारमिथत्वं न शुद्धाया मिथ्यातो भेदश्च,
तु तदस्यावम् । तच्च लक्षकस्य मुख्यार्थस्य लक्ष्यस्य च भेदाप्रतीतिः ।
‘गौणादीकः’ ‘गौरवम्’ इत्यादौ भेदेऽपि शब्दलक्ष्ययोरभेदः प्रतीयते,
‘गङ्गायां घोषः’ इत्यादौ । तत्र भेदमात्रप्रतीतिः” इति ।

अन्ये तु—“गङ्गायां घोषः” ‘यहीः प्रवेशाय’ इत्यनयोरेव
सदृश्यावम् । गङ्गायामित्यत्र तत्सत्त्वात् । यहीरित्यत्र तदभावात्” इति ।

तद्वीकारात् । यत्र तु नाविनाभावस्तत्रोपस्थित्यर्थे लक्षणात्रीकार इत्याशयः ।
एव प्रकाशकद्वयमिति ‘अविनाभवे चाक्षेपेणैव निन्देः’ इति । अवि-
द्वान्तमाह—यद्येति । प्रविश विन्दीम्” इति शब्दाप्याहारस्य नियम
स्याश्रोतव्यत्वम् । प्रकाशो त्वाशेषमात्रान्यमात्रेणोक्तमिति शेषम् ।
इति । अन्वयप्रयोजकस्य वस्तुत्वयोग्यताज्ञानायेत्यर्थः । सादृश्येति
इत्यर्थः । श्रुतार्थापत्ति श्रुतार्थलक्षणम् । तच्च न शब्दाप्याहारे विना
अर्थमात्राप्याहार इति गुरुनये त्वर्थलक्षणमात्रमित्यर्थः । न च
रात्रिभोजनविशिष्टमात्रे लक्षणम्, न तु शब्दलक्षणेति वाच्यम् ।
यदेतेऽपि गौणानामावेष्टा इत्यमिथादौ शब्दाप्याहारस्याप्याहार-
रहितं वाच्यमित्यत्राप्युक्तमिति मतेन । शुद्धेति व्याचष्टे—
ननु ‘शुद्धा प्रविशन्ति’ इत्यादौ सादृश्यसंबन्धेन शुद्धपरोपस्थित्या
यदुद्देश्यमवगतं गौणत्वं व्याहृतं आह—सादृश्यातिशयेति ।
सादृश्यात्पुनराचक्षते—‘स्वर्गलोकस्य भेदप्रतीतिव्यवसायीकत्वम्, नान्यत्रेति
दोष इति मत्तः । अन्यत्रेति प्रकाशसंबन्धेन प्रकाशान्तरेण

तुमममप्यनन् । अणि हि गङ्गादिर्दन्तीरादिप्रतिपादने गङ्गादिनिष्ठप्राधान्या-
न्प्रतिविधादिविहितप्रयोजनप्रत्ययः । तत्र गङ्गात्वादिनितीरेव बीजम्,
तु तीराद्यादिप्रतीतिरेव । 'तीरे घोषः' इत्यत्रापि तन्प्रतीतिप्रसङ्गान् । अथ
गङ्गाप्रदेन गङ्गाप्रतिपादने गङ्गासंबन्धवत्प्रतीयते । तदेव च तद्गोत्रमिति
न, न । एवं हि 'गङ्गाप्रदे घोषः' इति शुभ्यसद्व्यययोगेऽपि तन्प्रतीतिः स्यात् ।
गङ्गाप्रदेनां विरोधाभासान् । अथ बाधे आगच्छः कथं गङ्गागङ्गादिभि-
न्नाद्यादिर्दन्तीरे बोध्यत इति चेत्, न । तदेव हृदयेऽपि प्रतिपादिते
च शुभ्यभावेनो व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते । तदेतदुच्यते—'तदादीनां गङ्गादिर्दन्ती-
रादिपादने भावप्रतिपत्ती प्रतिविधादिविहितप्रयोजनसंप्रत्ययः' इति । अत्र प्रति-
पादने इति प्रतिपत्तयः प्रत्ययस्यावश्यकं बोध्यते । न च व्यञ्जने बोधः प्रति-
पत्तय इति काव्यविद्भिः पञ्चाः । अथपि हि—'साधोपमाध्ययमानयोगीज-
नोर्भेदोऽप्यभेदावगमः सर्वेषांभावेद्व्यप्रतीतिश्च फलम्' इति । किं बहुना
अपि एव पावनवादिनिरोधकतादी प्रतीयते । अतएव विच्यति—'योगः फलेन
न' इति । अथेवं कथं तीराद्यामेवाभेदप्रत्ययं प्रयोजनं अथपि, शुद्धभेदपोस्तु
प्रयोजनात्तामिति चेत् न । गङ्गायां सम्प्राप्त्य प्रयोजनतया । शुद्धभेदपोस्तु
प्रत्यय प्रयोजनात्तरस्यापि भावान् । न तु शुद्धाया । अभेदप्रत्ययस्याभावा-
त्ति संबोधः ।

गौरीभेई कक्षयचेव विभवते—

सारोपान्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा ।

अस्या अर्थाङ्गीणी आरोप्यत्वमात्रायां भिद्यते, न तुपादानलक्षणाभ्यामिति
 शङ्कायः । विषयी आरोप्यमाणो भवादिः, विषय आरोपस्य बाहीकारिश्च
 न तथा भवद्वयतमेदं सामानाधिकरन्धेभोर्वा शब्दप्रतिपाद्यौ वा लक्षणा
 रोपा । विषयविषयिणोर्भेदनापन्त्यामत्याशरोप्यदार्थेवान् ।

विषयन्तः कृतेऽन्यसिन्ता स्यात्साध्यवसानिका ॥ ६ ॥

तिष्ठति । भवति । प्रतिपादन इत्यनन्तरं कर्तव्य इति शेषः । लक्षणायाः
उपधात्मकत्वादिति भावः । तदेवेत्यस्य विधेयबीजविशेषणत्वात् तिष्ठानु-
पेक्षः । एषं ह्येति । मुख्यशब्दप्रयोगापत्तं प्रतीकते तदनन्यन्यत्वादलक्षणा-
मुक्त्याम्, नान्यदिति भावः । वैयर्थ्यनिवर्त्तने न बाधो विरोधीत्यत्र समतिमाह—
समतिर्ह्येति । प्रकाशहृदि शेषः । मुख्यसमतिमपि दर्शयितुमाह—किं यदु-
क्तं । पावनत्वादिविशेषो मन्त्रागतपावनत्वादिरूपः । मुख्यस्येति । उदेयतया
कारितया च प्रधानस्येत्यर्थः ॥ अर्थादिति । पूर्वं शुद्धाभिमानसामर्थ्यादि-
त्यर्थः । यत्र सादृशलक्षणास्थले । अतीतत्वान्विकक्षा दर्शयति—सादृश्यमतिपाद्या-
दिति । ननु सारोपेलस्यारोपणुक्त्यर्थः । न च समते बादीके सारोपेपो लक्ष-
विशेषः । बाधोऽतः । अन्वयात् । लक्षणायाः एवासम्भवात् । नापि ।

अपरे तु—'न गवादिषाभ्येन वाहीकादिः प्रतिपाद्यते । किं तु गवादिगतस्य
 वाहीकतया वाहीकादिगता जात्यादयो गुणा एव छद्मन्ते'
 ३. । तदुच्यमानम् ।

इदं पुनरत्र लक्ष्यम्—साधारणं आत्ममात्रादि लक्ष्यतावच्छेदकमाधित्य
बाह्यीकारित्वेनैव हति । तेन “जडो बाह्यीकः” इत्यादि वाक्यार्थो भवति
उक्तमर्थम्—

‘मैत्रायणाद्विरोधे नु गुरुवाप्येव्यपरिघटे ।

अभिधेयानिवाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते ।

सहस्रमासगुणैर्षोणादुत्प्रेरिता तु शौण्ठिका ४१ इति ।

लक्ष्यमानानुपैरिणि लक्ष्यमाना ये गुणा आद्यादयस्तेरेव यदि धीमः शब्द-
गौणी कृत्तिरिति । अविनाभावश्चात्र संबन्धमात्रमभिव्यक्तम् । न तु

[illegible]

स्वधर्मिबोधकत्वाभावादिति भावः । एकः नामार्थयोर्भेदेनान्वयानुपपत्तिरप्यूया ।

निदान्तत्वबोधनायाह—तत्त्वमिति । गाथायां जायमान्यत्वापव-
ष्टितम् । अत्र संनिमाह—तदुक्तमिति । अन्यत्र भावार्थिके । गुणयोगात्सं-
बन्धाया वृत्तिर्गोचरस्य बाह्यवर्षोपस्थापकता तस्या गौणत्वेत्यर्थः । अथनमते
गुणयोगाभावात् । मध्यमे गुण एव वृत्तिः, न तु तद्योगादार्थिक इति तयोर्नाभिमतत्वम् ।
सत्यतावच्छेदकीभूतगुणव्यवस्थावृत्तिर्गौणीति आचरे—लक्ष्यमाणा ये इति ।

उगादानलक्षणरूपमुद्भेदाभ्यां सह । रुद्रिप्रयोजनाभ्यां भेदे
न ते विमात्रकत्वेनोक्ते, किं तु हेतुत्वेनेति न तत्कृतो भेदो गणितः । अत्र
च पञ्चात् 'अहोरेख रक्षिता' इत्यादिना तत्कृतं भेदं दर्शयिष्यति ।
पुनरतिप्रसङ्गात् । एवं च यथोक्तव्याख्यानान् चक्षुष्यावे निरूप्ये मत्
रुद्रिप्रयोजनोत्पादानलक्षणोत्पाद्यव्यवस्थानुरूपैः चक्षुष्याधिभिः कलिता वि
प्रकारा यस्यामिति चक्षुष्या इति चण्डीदासव्याख्यानं तत् 'मुद्रैश्च सा हि
सातोसाभ्यां मु' इति एवमुक्तद्वयोरन्वयोपनयिजुम्भितत्वादानादेशम् ।

पुनरातोषादिकृतं प्रकारद्वयं प्रतिपाद्य व्यञ्जनकृतं प्रकारत्रयमाह—

व्यङ्गेन रदिता रुढौ सहिता च प्रयोजने ।

नक्षत्रोपबृज्यते । तत्र प्रयोजनगते कथं व्यक्तामाहितमियम इति के प्रयोजनस्य व्यक्तनामानगम्यवान् तदिदमुच्यते—‘प्रयोजनं हि व्यक्तनामानगम्यमेव’ इति ।

वचन — 'ननु अद्वयप्रयोजनयोर्द्वयोरपि लक्षणमेव प्रतीयते इति चेन्न व्यञ्जनवेद-
 यत्वं प्रयोजनं हीनि ।' इति तन्मद्विचारकारणं तद्विज्ञानविशुद्धिमतम् ।
 अद्वयप्रयोजनस्याप्रयुक्तत्वात्, तत्राकरणे च 'व्यञ्जनाप्रारम्भत्वा' इति सूत्रेण
 प्रतिपादनात् ।

तत्र गृहमगृहं वा

तद्विनि व्यक्ताम् । कथञ्चनभेदप्रयोगक आरोग्यविषया भिद्यते तथा तन्मते
 चक्रे व्यक्तामसीति चेन्नार्थः । वासकः समुच्चये । काण्डभावनारातिप्रवृत्ति
 सङ्गतः । तन्मात्रवेद्यं गृह्यम् । तद्विनिरूपेणमगृह्यम् । तत्र गृह्यं यथा—

*सुखं विदुर्गतिमभिरुक्तं वशिष्ठवचनम् मेधिनम्

समुत्पत्तिर्न विजयः । तन्निर्वाणस्यैवा । इति ।

[illegible]

१. आचार्य श्री - "अनुसन्धान" नामकी इससे प्रकाशित पुस्तक का नाम है कि
 २. इस पुस्तक में श्री - "अनुसन्धान" नामकी इससे प्रकाशित पुस्तक का नाम है कि
 ३. इस पुस्तक में श्री - "अनुसन्धान" नामकी इससे प्रकाशित पुस्तक का नाम है कि

यथा वा मम—

‘चकोरीपाण्डित्यं मलिनयति दग्धमहिमा

हिमाशोरद्वैतं कवलयति वक्रं मृगशः ।

तमोवेदग्यानि स्वगयति कचः किं च वधनं

कुहूकण्ठीकण्ठध्वनिमधुरिमाणं निरयति ॥’

अत्र क्रियापदानामात्यन्तिकविच्छेदायत्वादिव्यङ्ग्यानि गूढानि ।

अगूढं यथा—

‘श्रीपरिचयाग्रहा अपि भवन्त्यभिज्ञा विदग्धचरितानाम् ।

उपदिशति कामिनीनां यौवनमदं पृथं ललितानि ॥’

अत्रोपदेशकत्वं शब्दविशेषप्रयोक्तृत्वं मदेऽनुरूपमभिव्यासिकारं लक्ष्य उपदिशतिपदेनानायासेन शिक्षादाममभिव्यज्यते । तच्च सहृदयासहृदययोरप्ययोरप्यभिधेयव्यक्तासते ।

तदेपा कथिता त्रिधा ॥ ८ ॥

तत्तत्साधिका—अव्यङ्ग्या, गूढव्यङ्ग्या, अगूढव्यङ्ग्या चेति ।

पुनं लक्षणां निरूप्य तथा लाक्षणिकं लक्षयति—

तद्गूढलाक्षणिकः

‘स्वाहाधिको लाक्षणेकः’ इति सूत्रस्यः शब्द इत्यनुपपद्यते । तद्गूढलाक्षणाया भाष्यः ।

दाहरणचन्द्रिकायां दृश्यम् । चकोरीति । दशो, भगवन्मालनदर्शनप्रकाराः । तेषां महिमा हृद्यत्वादिरूपचकोरीणां पाण्डित्यं मनोहारितारूपं मलिनीकरोति विच्छेदकरोति । तथा अद्वैतमद्वितीयता कवलयति प्रमति । कचः केशपाशस्त्वमोर्वैरभ्यासि अतिरसाम्भवादिनि स्थगयन्त्यान्ध्यादयति । मन्मानं ते तेषामप्रतिभामान् । कुहूकण्ठीकोकिला । निरयत्यन्तर्हितं करोतीत्यर्थः । विच्छेदायन्त्यादीनि । आदिना प्रमत्तलक्ष्याया निवृत्तेरालम्बितकथम्, स्थगनलक्ष्यस्याप्रतिभागम्यान्तरान्तरकथम्, लक्ष्यनिरोधानलक्ष्यस्य तस्यालम्बितकथं च सृज्यते । श्रीपरिचयादिति । परिचयः

१. ‘अत्रा अनभिज्ञा अपि जना भिषो नृदम्या परिवर्तयाम्परादिदृष्टानां चतुर्णां चरितानि चेतिनानि तेषामभिज्ञा क्षान्तो भवन्ति । अत्र दृष्टान्तः—उपदिशति । यथा यौवनस्य मदे मयं पृथं । हर्षभर इति यावत् । म पृथ कामिनीनां लक्ष्यलक्षणानि ‘सुदुमारनवाहना निव्यामो लक्ष्मि भवेत्’ इत्युक्तलक्ष्यलक्षणप्रभृतीनि विच्छेदकारिणश्चासन् । बहुवचनव्याप्यत्वात् । उपदिशति अत्रानानि दापयति । अत्र शब्दस्य दशमहाह्वानहावनभ्योपदेशपदायस्य बहुवचनस्य यौवनमदे क्षयात्मामान्विशेषभावमकरोत् । नाहाह्वानमात्रं दृश्यते । लक्ष्यलक्षणप्रधानायां व्यङ्ग्य । प्रयोक्तव्यं मकुरयामहृदयवरेण मगूढव्यङ्ग्योदाहरणम् । उपदेशादजायमानेन क्षान्तित्वस्य प्रमिद्वत्त्वात् ।’ इत्युदाहरणम् ।

अथ अङ्गवत्तत्त्वज्ञानाय व्याजना निरूपणीया । सा च द्वेधा—साम्प्रतिहा,
नर्धमिहा च । तत्राग्न्या साम्प्रतिहाः सुप्रपुन्येभ्यो विवेचनीया । भाषा तु
द्वेधा—अभिधामृता, लक्षणाभूता च । तत्र यद्यप्यभिधायाः साधन्यापुत्रो-
पपाद्य लक्षणा प्रथमं निरूपयितुमुचिता । तथापि सुप्रतिहात्तत्त्वज्ञानायाः
पटुतायाश्च लक्षणायेव प्रथमं निरूपयति—

तत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ।

तत्र लक्षणादिशब्दे । व्यापारो व्यञ्जनात्मकानुसृतः ।

लक्षणादिर्नैव लक्षणीयो किं तदेवमत्र आह—

यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते ॥ ९ ॥

फलं शुद्धैकमन्येऽथ व्यञ्जनाध्यापरा क्रिया ।

यस्य साधन्यादेः कल्प्य प्रतीत्यने लक्षणाध्यापरादुपयोगजन्यत्वं तस्यादेव
तत्त्वज्ञाने, न तु प्रमाणाभारान् । व्याप्तिरन्यथादेरनपेक्षयान् । न च तत्र
तत्त्वस्य व्यञ्जनं विना अस्या क्रिया व्यापारः । तथा हि ।

नाभिधा ममयामावान्

साधन्यादेर् नैव संकेतप्रज्ञाभावात् । अभिधा हि संकेतप्रज्ञादेर्नैव
पुन्ये, न तु व्यञ्जनातीति कल्पने ।

हेत्वमावाप्त लक्षणा ॥ १० ॥

शुद्धार्थवाच्यसौगो दृष्टिप्रयोजनान्वयतरादिति अर्थं लक्षणादेः ।

तदभावेनैवोपपादयति—

लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो योगः फलेन नो ।

न प्रयोजनमेवसिन्

यथा गङ्गासाधस्य तीरे मुख्योऽर्थः । तत्र च बाधा । तीरे च तत्संबन्धः ।
तीरेण च लक्षणार्थेनैवोपपादयन्, मुख्यसाधेन प्रतिपादयितुमक्षयस्य साधन्यादेः
तीरेति प्रयोजनमिति गङ्गासाधेन तदेव कल्पते । ननु यदि तदपि मुख्यं
थाप्य च बाधो भवेत्, प्रयोजनस्य च गङ्गादिगतसाधनत्वादि विरोधस्य तदेन
संबन्धः स्यात्, लक्षणाया प्रयोजनप्रतिपादनस्य च प्रयोजनान्तरं संभवेत्, तदा
गङ्गासाधः प्रयोजन लक्षणेन । न चैतदेकमन्यत्रेवार्थः ।

‘नैवसंबन्धः । अस्ति ‘शुद्धमात्रवाहाना निव्यागो लक्षितं भवेत्’ इत्युक्तलक्षणा-
द्विरोधः । सुप्रतिहादित्यदिति । लक्षणाप्रयोजननिर्वाहकतया सुप्रतिहा-
देत्यर्थः । ननु गङ्गा-वक्ष्यव्यापराणां साधनत्वादेरनुमितिस्तु तदेव समारोपोऽस्ति-
त्यत्र आह—‘व्याप्तिरन्यादि । जातिना संनिर्वाहपरिमह । ननु बोधार्थतात्पर्यविरुद्धा-
नुपपत्त्यामत्रो हेतुसंबन्धेनैव उक्तं प्रयोजनस्य चेति कथं विपरिपरार्थवन्धवत्त्वा-

न केवलं मुह्यत्येवाभादीनामभावमात्रम्, किं तु तेषामपेक्षापि ।

न च शब्दः स्थलद्रुतिः ॥ ११ ॥

मुख्यायंवाधादित्रयमपेक्ष्य बोधकत्वं स्थलदूतित्वम् । एवं 'नापि गङ्गा
मृदमिव प्रयोजनं प्रतिपादयितुमसमर्थः' इत्यादिवृत्तौ 'वाधादिकमनपेक्ष्य' इ
दोषो द्रष्टव्यः । 'समर्थः' इति पाठे तु 'वाधादित्रयमपेक्ष्यैव' इति दोषः ।

नन्वस्ति प्रयोजनेऽपि लक्ष्ये प्रयोजनान्तरमिति किं व्यञ्जनयेति चेदप्य-
यमि मूयात्तत्राह—

एवमप्यनवस्था साद्या मूलक्षयकारिणी ।

मूलं प्रकृतार्थमनीतिः ।

अनु पावनतयादिनिमित्तमेव तैरं लक्ष्यतामिति किं व्यञ्जनया । न
प्रपञ्चजनन्यादि लक्ष्यकोटौ प्रवेशात्प्रज्ञाप्रयोगेन नान्तीति वाच्यम् । 'यत्
प्रोचः' इत्यनोऽधिकृत्यार्थस्य प्रतीतेरेव प्रपञ्चनवादिष्वन आह—

प्रयोजनेन सद्वितं लक्षणीयं न युज्यते ॥ १२ ॥

इति श्रुत्वा चान्द्रादिमाह—

ज्ञानस्य विषयो सत्यः कलमन्यदुदाहृतम् ।

ननु विनयकलपोर्भेद इति श्रुत्यर्थः स चायुक्तः । कल्पये हि जगत्सं
 क्रम्यनीतिविषयं वा । भाषे पावनवादी सद्भाषः । तज्ज्ञाने विनय
 एव । अग्रे 'प्रलभादेर्नीत्यादिविषयः । कर्म तु प्रकृतता संवित्तिर्वा ।
 कृषिविशेषः । प्रकृतताज्ञानम् प्रत्यक्षप्रत्यक्षाभावात् । न च जगत्प्रत्यक्षता

[illegible]

रणमेकं साध्यत्वमस्तीति । अत्र भूमः—ज्ञानस्य जनकीभूतो विषयो यथा
ज्ञानादप्यन्यथा कलमपि तस्य स्वतो भिन्नम् । कारणस्यैव कार्यस्यापि भिन्न-
कालावधिनियमात् । गीत्यादीं तु कश्चिदल्पदर्मापचारिकं दृश्यते । तथा
लक्ष्यज्ञानमेव यदि होत्यज्ञानं तदा प्रयोजनं न स्यादित्यर्थः । मनु लक्ष्यप्रतीते-
रौत्थप्रतीतिः कलम्, किं तु लक्ष्यमन्वयस्वरूपलक्षणायाः । तथा च न किञ्चिद-
नमिति । अत्राहुः—

अन्वयानुपपत्त्या हि लक्षणा प्रथमस्ती वाक्यन्वयोपपादकं तावदेव विषयी-
करोति, न त्वनुपपादकमपीति कथं तटे पावनान्वयमपि विषयीकुर्यात् । नन्व-
अनुपपत्त्या कल्प्यमात्राणि सानुद्देश्यमपि होत्यं विषयीकरोति । यथा तापो-
पशमापोपादीयमानं चण्डं होत्यमपि जनयतीति चेत्, न । चण्डस्य संनिधि-
मात्रेण होत्यजनकत्वम् । लक्षणापादकानुपपत्तिप्रसंगितयेति विपर्ययात् ।

१६ यत्पूर्वः यथाधुने चण्डीदासेन—‘ज्ञानस्य विषयानिर्णतः कलमात्रं वा विष-
क्षिणम्, होयगतं वा । भावे प्रकृतेऽप्यसि गोस्वामिगतप्रतीतिः । अग्नौ प्रयोज-
नज्ञानं पृथग्यभिचारः । तेन हि गोस्वामिर्घनोपमात्रं ज्वयते । न तु तैजसं
किञ्चिदिति । तस्मादेतुफलबोलाटप्रतीतिफलप्रतीत्योर्भिन्नकालावेनाभिन्नव्यापार-
विषयत्वमसमीचीनमेवेति व्यञ्जनामिदित्यत्र तात्पर्यम्’ इति । तद्बोधवि-
शुद्धिमत्तम् । नष्टनेन शूत्रेण यथाधुनेनापि ज्ञानरवस्य विषयान्यकलावध्याप्याय-
प्रतिपाद्यते, किं तु ज्ञानकलावस्य विषयान्यवध्याप्यायम् । तथा च होत्या-
देर्लक्षणाजन्मप्रतीतिविषयान्वे तत्प्रयोजनं न स्यादित्यर्थे दोषानवकाशः ।

१७ अर्थं तु भूमः—विशिष्टं लक्ष्यं तदा अवेद्यदि विशिष्टत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं
पूर्वप्रतीतं संभवेत् । न त्वेवम् । पावनं वादिविदोपदेशिह २त्य तटे प्रमाणास्त-
वागोचरत्वात् तत्र तस्याभावात् । यदुक्तवान्—‘योग. फलेन नो’ इति । अथ
पावनं वादिसामान्यवशिष्टमित्येव लक्ष्यभावच्छेदकमनु । नस्य प्रतीतं वादिति

॥ इति । एतेन 'निषेधमनमेतद्विषयेवाप्ये' वस्तुसाध्यमिति तात्पर्य-
प्रदः । एतद्विषयमन्वयः । संयोगार्थरित्वाद्यप्यनुमानं विप्रयोगादि । अदुत्तममि-
त्युक्तः—

‘संदोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विशेषिता ।

अर्थः प्रकरणं द्विहं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शास्त्रार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः च' इति ।

तत्र संयोगः प्रविष्टायेत्य गुणविज्ञेयरूपः संबन्धः । तत्राभिधानियमनम् । यथा 'सगच्छच्छो हरिः' इत्यत्र सगच्छदिसंयोगेनानेकार्थस्य हरिशब्दस्यास्तुते-
ऽभिधा नियमते । अन्यहरिवदर्थे त्वसंयोगाभावात् ।

विप्रयोगमाहसम्बन्धस्यैव । तेन यथा—‘भक्तदुःखो हरिः’ हास्यते ।
भक्तस्य विप्रयोगपूर्वकवान् ।

माहर्षेयं महारता । तेन यथा—‘रामरुद्रयोः’ इति रामरुद्रस्य रुद्रमग-
माहर्षेयं दातार्यम् ।

[illegible]

विरोधः सहानवस्थानम्, वक्ष्यमाणकभावश्च । तेन यथा—‘आयानां’ इति
छायापदस्यातपाभावे । विरोधिनीः कथोश्चित्तत्रोपमायां, ‘रामार्जुनगनिनी’
इत्यत्र यथा रामार्जुनपदयोर्मागवकातेशीर्ययोः ।

अर्थः प्रयोजनम् । तेन यथा—‘स्थाणुं भद्रं भवच्छिन्दे’ इत्यत्र भवच्छिन्दे
रूपप्रयोजनवशात्स्थाणुशब्दस्य हरे ।

प्रकरणं वक्तृश्रोतृबुद्धित्यता । तेन यथा—‘सर्वं जानाति देवः’ इत्यत्र
देवशब्दस्य राजनि । यत्तु ‘युष्मदर्थे’ इति व्याख्या तस्या अपि प्रकृते राज-
प्रित्यर्थः । किं वा संबोध्ये राजादावित्यर्थः । संबोधस्यैव युष्मदर्थत्वान् ।

लिङ्गं संयोगातिरिक्तसंबन्धेन परपक्षव्यावृत्तौ धर्मः । तेन यथा—‘कुर्वितं
मकरध्वजः’ इत्यत्र मकराकारध्वजसमुद्गम्यां व्यावृत्तेन समवायसंबन्धवत्
कोपेन मकरध्वजशब्दस्य कामे । यत्तु ‘लिङ्गं चिह्नम्’ इति, तच्च । कोप-
कामचिह्नत्वाभावात् । असाधारणधर्मस्य चिह्नत्वात् । सशङ्खचक्र इत्यत्रानि
व्याप्तिप्रसङ्गाच्च ।

शब्दस्यान्यस्य संनिधिर्नियतायैकशब्दान्तरसामानाधिकरण्यम् । अनौ ‘भव-
च्छिन्दे’ इत्यादावप्रसङ्गः । न च ‘सशङ्खचक्रो हरिः’ इत्यत्रानिव्याप्तिः । शङ्ख-
चक्रसामानाधिकरण्याभावात् । यद्वा हरौ शङ्खचक्रे इति संयोगोदाहरण-
सात्पर्यम् । तेन यथा—‘देवस्य त्रिपुरारतेः’ इत्यत्र त्रिपुरारानिशब्दसामाना-
धिकरण्यादेवशब्दस्य शंभुरूपेऽभारे । अन्यस्य देवशब्दार्थस्य राक्षसिपुरारानि-
त्वाभावात् । यत्तु ‘देवतान्तरस्यानघाभावाच्छंभौ शक्तिनियमनम्’ इति, तच्च
युक्तम् । देवतान्तरे देवशब्दस्य शक्तिभेदाभावादुदाहरणासामञ्जसापत्तेः ।

चक्रपदं तत्सयोगपरम्, नञ्पदं च नाशपरम् । नाशस्य प्रतिशोग्यधिकरणनियत-
त्वाद्धराभिधानियामवत्वसम्भवात् । अत्यन्ताभावस्तु मिहादिमाधारण इति नोपा-
इति शेषम् । अच्युत इत्यनन्तरमभिधा नियम्यत इत्यनुपपद्यते । एवममेऽपि ।
तत्रोपमाया विरोधित्वेनापमाया विवक्षितायामित्यर्थः । तथाच विरोध्यर्थतात्पर्ये
प्रहातधर्मेण पृथग्वगनयोरेषोपस्थितिरित्यर्थः । एतेन, ‘अव्ययस्थितार्थत्वात्परात-
राधयदुष्टत्वं विरोधज्ञानस्य’ इति वृणमलप्रकं वेदितव्यम् । संयोगातिरिक्तेति ।
एतच्च शङ्खचक्रव्यावृत्त्यर्थम् । न च तत्रार्थान्तरव्यावृत्तत्वाभावाप्रतिव्याप्तिरिति
वाच्यम् । कोपस्यापि समुदेऽपि मत्त्वेन प्रमिज्जैव कामदिज्ञताया आधयणीयत्वेन
शङ्खचक्रयोरेति तत्रप्रमत्तेरित्याशयान् । चक्रशङ्खादेरर्थान्तरव्यावृत्तत्वपक्षे तु न कश्चि-
दपि इति । ननु शक्त्यान्तरव्यावृत्तप्रमिज्जैव निवृत्तमस्त्वित्यन आह—सशङ्खेति ।
तथाच नश्वरणाय संयोगातिरिक्तेति श्लोकेमेव सम्मगिति भावः । अत इति ।
सामानाधिकरण्याच्छेदित्यर्थः । शङ्खचक्रेति । शङ्खचक्रशब्दो हि नियतार्थकः । तेन
तु निप्रार्थनाय सामानाधिकरण्यामित्यर्थः । एवमपि मत्तश्चक्रशब्दसामानाधिकर-

‘एहमेत्तावत्या एहमेत्तेहि’ अच्छिद्यतेहि ।

‘एहमेत्तावत्या एहमेत्तेहि’ द्विष्यति ॥’

अत्र विकसितमुल्लिताभिनयविशेषसाहित्येन सनस्य ।
विशेषेऽभिधा नियम्यते । एवं शेषपादत्रयेऽपि ।

अपदेशोऽभिमतनिर्देशः । तेन यथा—

‘इतः स इत्यः प्राप्तश्रीर्नत एवाहति क्षयम् ।

विषयक्षोऽपि संवर्धय स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् ॥’

अत्रापदेशेनेदंशब्दस्याभिधा वक्तुरि नियम्यते ।

इत्थं संयोगादिनायान्तराभिधायकत्वे निवारितेऽपि यद्नेकार्थसाद्रेन
वृथान्तरस्य प्रतिपादनं तत्र नाभिधा शब्दस्य व्यापारः । नियमनात्म
नापि लक्षणा । मुख्यार्थवाधादिविरहात् । किं त्वज्जनं त्वज्जनमेव व्यापार
यथा—

‘भद्राग्रमनो दुरधिरोहतनोर्विशाल-

वंशोद्धतेः कृतशिलीमुन्मसंग्रहस्य ।

१. “मौन्दर्वाणिशयशास्त्रिणा नयनमोचरमगताया गुणधरणाप्रवृत्तिनानुरागे
केनावम्बाया वृथाया दृष्ट्या इयमुक्ति — ‘एतावन्मात्रमनिरा
भ्याम् । एतावन्मात्रावम्बा एतावन्मात्रेर्द्विभवे । ॥’ इति मस्कृतम् । परिमाणे
त्वयः । एतावत्परिमाणावाम्कादिपरिमाणौ स्तनी यस्याः सा । एवमेताव
द्वयोर्मे एतावन्मात्रे द्विविशिष्टमलक्षणादिपरिमाणे ताभ्यामक्षिपत्राभ्याः
उपलक्षितेनर्धः । उपलक्षणे तृतीयानुष्ठामनात् । तथा एतावन्मद्विवक्षितपरिमाण
के यस्यान्वाभाभूतावम्बा स्वकप यस्याः सा । एवमेतावद्वद्विष्य परिमाण मर्या देता ह
द्विभवेऽक्षुण्णया मर्यामतेऽप्यन्वात्ता । एतावद्वद्वति वाक्वत् । वयस्कथनस्यैव प्रायशो द्वे
वहारनिश्चयः । द्विभवेऽक्षुण्णये वा तृतीया । अत्र मुद्रुणाकारस्याभिनयन स्वयं
परिधेये, यस्यान्वाहृतिना नन नेत्रपरिमाणावशात्, उच्यतेपुष्टिपदसकन तादृशय, अत्र
भारणादिकेन च द्विभवेमर्यावशात् वद्विष्यमात्रशाल्या । तावद्वद्व्या । निधमिनाम
इत्युदाहरणवन्निर्वाणधेय २. “एतावत् यथा” क. ३. तुगात् १५५ द्वि.
५५ शोशोऽयम्, वाक्पत्रकाः नेत्रोत्कृष्ट, “द्विभवे” शब्दोक्तिः । १५५
४. “यथा प्रवृत्तये शब्द. कमे वल्ल मयत्त नन्तर शब्दस्य १५५ गत्य
वाच्यु तस्य मतेन मुख्य शोभनीयुक्तिः-यथा । तादृशस्य १५५ । ५.
मर्या शक्यमन्तरण वा यस्या तवाभूतस्य । तथा एतावन्मात्रावम्बा
द्विभवे यथा तवाभूतस्य । अत्र विज्ञानं मर्यात् इति कु. “एतावत् १५५
“मर्या” । विज्ञानस्य वद्विष्योक्तिर्यस्य द्विभवे वा । तथा ३५ द्विभवेऽक्षुण्णये
१५५ः मर्यात् इति शब्दोऽप्यन्वात्ता वेन मर्या । तव नयद्वयवर्तिता । १५५
१५५-तस्य । द्विभवे वा । वद्विष्योक्तिना निर्दुष्टता मर्यात्तकता । १५५
१५५-तस्य-कपयमेति शब्दोक्तिः । तवर्धे तु—यथा एतावन्मात्रावम्बा प्रवृत्तये”

यत्मोऽर्थान्तग्युक्तया ।

अर्थोऽपि व्यञ्जकस्तत्र सहकारितया मतः ॥ १५ ॥

स इति सम्प्रः । तेयेति व्यञ्जक इत्यर्थः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे काव्यप्रदीपभूतशब्दार्थविभागो
द्वितीय उक्तः ।

तृतीय उक्तः ।

पूर्वं शब्दे निरूपिते उपोद्धानेन शब्दव्यञ्जनायां निरूपितायां प्रमोदार्थ
व्यञ्जना निरूपणीया, तत्रैतदाशङ्क्यते—शब्दे निरूपितेऽवसरोऽयमर्थनिरूपणम्,
किं चायं धर्मिणि निरूपिते तदर्थो व्यञ्जनापि मुनिरूप्य भवति, तत्तु नान्यथा
इत्य व्यञ्जनानिरूपणमिति तदेनां शङ्कामपनिनीयशुद्ध स्मारयति—

अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषां

अर्थां वाच्यलक्ष्यव्यञ्जनाः । अर्थस्य संनिहृष्टतरत्वेऽपि तेषामित्यनेन योग्यतया
वाचकादयः शब्दाः परामृश्यन्ते ।

शिष्यावधारणाय प्रतिजानीते—

अर्थव्यञ्जकतोच्यते ।

ननु सर्वपामित्यादिना पूर्वमर्थानां व्यञ्जकता प्रोक्तव, तद्व्या कीदृश
सेवाकाङ्क्षायामाह—

वक्तृषोद्धव्यकाङ्क्षनां वाक्यवाच्यान्यसंनिधेः ॥ १ ॥

प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात्प्रतिमाजुषाम् ।

योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा ॥ २ ॥

शोद्धव्यः प्रतिपादनीयो जनः । अस्तभां वितव्यधत्वात् । अतो न वाच्य
नाभेदः । काङ्क्षः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनिविकारः । वाक्यवाच्याभ्यां सहितोऽव
संनिधिर्वाक्यवाच्याभ्यामसंनिधिः । अतो न इन्द्रे एकवद्भाषे ननुमकरप्रसङ्ग
प्रकरणम् । वैशिष्ट्यं वैलक्षण्यम् । तच्च यक्षादिषु मत्वेकमभिसंभव्यते
वाच्यलक्ष्यव्यतिरिक्तः । व्यक्तिर्व्यञ्जना । करणप्युत्पत्तेः । अर्थ

तत्राभिधामूलध्वनेर्विषय इत्यर्थः ॥ इति श्रीमतत्सदुपाध्याय
काव्यप्रदीपटीकायां प्रम
हयायां काव्यप्रदीपमूलशब्दार्थविभागो नाम द्वितीय उक्तः ॥

उपोद्घातेनेति । प्रकृतस्य व्यञ्जकशब्दनिरूपणस्य चिद्व्यर्थतयेत्यर्थः ।

कीदृशीति । तथा च वक्तादिवैशिष्ट्यहेतुकत्वप्रकारेणार्थव्यञ्जकतोच्य

व्यञ्जकः स-ग. २. 'अपि' क-ग-गुलादयोर्नास्ति.

न तु कस्यचिदेव । प्रतिभाशुभामिष्यनेन मधनहोन्मेषशास्त्रिणी
प्रतिभा । या चासनेत्युच्यते । तस्यां सत्यामेव चन्द्रदेशिहपादिमन्त्रेऽपि
प्रतिपादितम् । अतएव वैशाकरणादीनां न तथा रस-
तया चोक्तम्—

‘महासनानां वाच्यादौ रसस्यानुभवो भवेत् ।

निबोतनापु रङ्गान्तरैर्मनुकस्यावमर्शनिभाः ॥’ इति ॥

यथाक्रममुदाहरणानि—

‘भद्रिदुलं जलकुम्भं धेतुं समागच्छि सहि गुरिचम् ।

समसेभसलिलणीतामणीतहा बीजमामि क्षणम् ॥’

अत्र बह्वी काव्यिणी । तस्या दुःशीलत्वस्वरूपेतिहर्ष विज्ञापनां बीररतगोचरं
यन्तीभवति ।

‘भोणिनर् दोषस्तु विन्ता अकस्यचनं लघीसस्तिभम् ।

मह मन्दमाभवीर् देरं सहि गुर वि अहह परिहृष्ट ॥’

इति । प्रतिकार्यं इत्यर्थः । असीति । ‘भद्रिदुलं जलकुम्भं दृष्ट्वा समागच्छि
इति स्वरिणम् । भयमेवगच्छिनि-भासति तहा विधाम्यामि क्षणम् ॥’ भमादी
नेर्] लिलिनि-भागी ताभ्यां निगदा निबंत् । भोणिनर् इमिति । ‘भोणिनं

१. ‘दृष्ट्वादिना’ मरी क्त्वा अलङ्कारा अवाप्याः कुतोऽप्यदीर्घः अय इति निगर्तकली
गमानदीनां प्रतिवेष्टिनी अति काविकाह—अत्रिदुलमिति । ‘विजलं’ इति पाठे ‘विजुल’
इत्यर्थः । सरीलप्रगर्षाभजनम् । अत्रिदुलेन इत्युक्ते महानं जलपूर्णं कुम्भम् । तेन
दुर्बलम् । एतौका समग्रमामि । अतु कथे विन्याः । लघीसस्तिभमेव भेदादिद्वये-
भवा भवन्ते । अमदी बीरनिमि-भासी ताभ्यां निगदा निबंत् । अत्रिदुलमिति
॥ अहह । अत्रिदुलमिति भेदम् अतुल्य भवन्ते । अयः क्षण विज्ञापयति विज्ञाप इत्येति ।

यथा वैश्विककुम्भसदनकमेव अयः कल्पका इतिहा इति एतदेवमं गम्यते । तत्र
इमि-का दुःशीलत्वविशेषित्वसम्बन्धि अन्तर्द्विहृष्टता एतदानीमे उच्यते-

१. ‘इत्युदाहरणवृत्तिः २. ‘भोणिनर् इति । इत्युदाहरणवृत्तिः इति इति-
अति । मन्त्रेण मन्त्रमिति वा । ‘गुरेति इत्येति बह्वी । लघीसस्तिभमेव विज्ञापयन्त्यम्’
इति वेदि । ‘गुरेति द्वितीयात्मके । अत्रिदुलमिति इति द्वितीयात्मकम् । तत्र च
अत्रिदुलमिति स्वमित्येव बोधः । ‘अहह’ इति अत्रिदुलः । म

३. गुल । ‘इत्युदाहरणवृत्तिः’ इति वेदि । तत्र । यथाभवेत्ति एतदेवमं गम्यते
इति यन्तीदातः । ४. इति, इति इति-द्विहृष्टता इति अन्तर्द्विहृष्टता अय इति

मन्त्रेण मन्त्रमिति इत्येति-अन्तर्द्विहृष्टता । इति-अन्तर्द्विहृष्टता इति अन्तर्द्विहृष्टता इति

मन्त्रेण मन्त्रमिति इति-अन्तर्द्विहृष्टता । मन्त्रेण मन्त्रमिति इति-अन्तर्द्विहृष्टता इति

मन्त्रेण मन्त्रमिति इति-अन्तर्द्विहृष्टता । मन्त्रेण मन्त्रमिति इति-अन्तर्द्विहृष्टता इति

ह्ये गुणीभूतम्, अतो न च्यव्यङ्गं कावुरिति चेत्, तच्च व्यङ्ग्यस्य बोधम-
वाच्यस्यैव तद्वद्भावात् । तदेतदुक्तम्—‘नच वाच्यमिच्छ-
नत्र कावुरिति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं दाह्यम्’ इति । तथापि काकाक्षितव्यङ्ग्य-
पगुणीभूतव्यङ्ग्यमभेदता कथमपनेयेति चेत्, न । अत्र नेति प्रभवाकावि-
क्यार्थधर्मीतिपर्यवसानान् । वां वाक् विना वाक्यार्थबोध एव बोधपटने
येवाक्षितव्य गुणीभावात् । यथा—‘महामि कौरवज्ञानं गमरे न कोशान्’
त्यादौ भीमसेनादौ सादृशे वचरि । तदेतदुक्तम्—‘प्रथमात्रेणापि काको-
‘भास्तेः’ इति ।

अथे तु—‘दुष्टं न भवतीति नैर्वायुः किमर्थः । ततः प्रभलपः किमर्थं
न ददाक्षित इति तस्यैव गुणीभावो व्याप्यः । ननु वमेणापि बाहा व्यङ्ग्यो
लीभूतो भवति । अतएव गुणीभूतविभागे काकाक्षितमिति ह्यार्थगर्भा-
नक्षपदप्रयोगा’ इति तात्पर्यमाहुः ।

‘तैर्भा मह गच्छादलमिमिभं दिदि न जेति अण्णत्तो ।

एहि तथेभ अहं ते न कपोला न सा दिदि ॥’

तृतीयोपपत्तौ हि वाच्यार्थः बोधप्रत्ययपर्यवर्तगार्थीति बोधन इत्यर्थः । च्यव्यङ्गं
नित्यप्रयोजिका । ह्युदाहरणानुक्तं हेतुं स्वयं दर्शयति—उच्येति । बोधप्रक-
रतया रणान्तरज्ञत्वेन व्यङ्ग्यमेव प्रधानम्, वाच्यं तु तद्वदिति वीर्यत्याम
लीभूतमित्यर्थः । तृतीयादात्मितार्था त्रिरुचरेकेनैव मन्येन ह्युदाधिति दर्शयितु-
म्—तदेतदिति । अपराहत्याभिप्रायं वाच्यमित्यहमिति वदन्ति । ह्योपपत्त्यामे
र्हागमिति न निरोधः । प्रथमात्रेणेत्यर्थं विधान्तरेण गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वादाहानि
‘तत्त्वेन व्याख्यातुमाह—तथापीति । प्रथमात्रगतया प्रथम्यशिक्षया वाकापि
क्यार्थोपपत्ती गित इत्यदिगममनगतवाहा व्यङ्ग्यस्यानर्थकित्वस्य न वाकाक्षि-
त्यम् । वां विना वाक्यार्थवचमान तात्पर्यानुव्यङ्ग्यस्यैव तस्यान्वार्थि गमप्रधान
न्यार्थमाह—अत्रेत्यादिना । किमर्थेति । मिति उच्यते यत्वा तवाच्य
व्यङ्ग्यो दस्ता इत्यर्थः । कमेण प्रथम्यव्यङ्ग्यमाह । तत्र चेत्यन्वये व व्यङ्ग्य माह
व्यङ्ग्यबोध, तद्वत् वाक्, तद्वद्व्यङ्ग्यमनौच्यमित्यर्थः । तत्र तत्र वाच्यं व्यङ्ग्यं
भाषुदमाह । वाकाक्षितव्यगुणीभूतभेदादाह्यमाह व्यङ्ग्यस्य तथा च व्यङ्ग्यमनौच्य
व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यस्य प्राधान्यादाह्यमाह इति ह्यर्थः तद्वदिति । तद्वत् व्यङ्ग्य

१. ‘वाच्यार्थे’ क. = ‘न न च्यव्यङ्ग्यं’ क. = ‘न च च्यव्यङ्ग्यं’ क. = ‘न च च्यव्यङ्ग्यं’ क. = ‘न च च्यव्यङ्ग्यं’ क.
२. मादिवाच्येन त्रिरुचरेकेनैव मन्येन ह्युदाधिति दर्शयितुम्—तदेतदिति । अपराहत्याभिप्रायं वाच्यमित्यहमिति वदन्ति । ह्योपपत्त्यामे
र्हागमिति न निरोधः । प्रथमात्रेणेत्यर्थं विधान्तरेण गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वादाहानि
‘तत्त्वेन व्याख्यातुमाह—तथापीति । प्रथमात्रगतया प्रथम्यशिक्षया वाकापि
क्यार्थोपपत्ती गित इत्यदिगममनगतवाहा व्यङ्ग्यस्यानर्थकित्वस्य न वाकाक्षि-
त्यम् । वां विना वाक्यार्थवचमान तात्पर्यानुव्यङ्ग्यस्यैव तस्यान्वार्थि गमप्रधान
न्यार्थमाह—अत्रेत्यादिना । किमर्थेति । मिति उच्यते यत्वा तवाच्य
व्यङ्ग्यो दस्ता इत्यर्थः । कमेण प्रथम्यव्यङ्ग्यमाह । तत्र चेत्यन्वये व व्यङ्ग्य माह
व्यङ्ग्यबोध, तद्वत् वाक्, तद्वद्व्यङ्ग्यमनौच्यमित्यर्थः । तत्र तत्र वाच्यं व्यङ्ग्यं
भाषुदमाह । वाकाक्षितव्यगुणीभूतभेदादाह्यमाह व्यङ्ग्यस्य तथा च व्यङ्ग्यमनौच्य
व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यस्य प्राधान्यादाह्यमाह इति ह्यर्थः तद्वदिति । तद्वत् व्यङ्ग्य

अथ हूनी प्रीत्याया तस्या अन्तरासि वदतुदयेदया वैशिष्ट्येन तस्या
 वागुक्तेरभोगो व्यज्यते । अन्तर्गद्गीतमुक्तिरुत्तरीकमस्य च वाचिनी
 तत्तदसमुक्तिरुत्तरीके लक्ष्य इति केचित् । तदुच्यते । तत्तत्तत्तरी
 विदुतान्तरस्यावावधार्यते ।

‘तेषांभूतां दग्धा नृपराज्ञो वाग्याजयन्तः
 वने व्यापे- सार्धे नृपिरागुनिर्न वदन्तधीः ।
 शिशिरस्यावासे शिवमनूजिवाहभमिधुने
 गृह लेहं मिते मयि भवति वाचासि कुतश्च ह’

नैरो माग्यर्णम् । अथ लेहं मयि भवति वाचासि कुतश्चिन्ति काकोरैके
 दृष्टावसि न लोम्ने कुतश्च कुतश्चोर्धे माग्यर्णमिनि व्यज्यते । तदुच्यते ।
 वाग्यर्णमेव वाच्यता निदि शोभन-प्रमिपमिः किञ्चे । तथा वाचासि

यत्नं गुणीभूतम्, अतो न चक्षुः काङ्क्षति चेत्, उत्पन्नस्य बोधप्र-
पञ्चपर्यवसायतया चाप्यसौ तद्वत्त्वात् । तदेतदुक्तम्—‘न च चाप्यसि-
त्तमत्र काङ्क्षति गुणीभूतस्य द्रव्यत्वं पाह्यम्’ इति । तथापि काङ्क्षाक्षितस्य द्रव्य-
रूपगुणीभूतस्य द्रव्यभेदात् कथमपदेयेति चेत्, न । अत्र नेति प्रभङ्गादपि
काङ्क्षाभेदवतीति पर्यवसानात् । यो काङ्क्षं विना चाप्यभेदोऽप्यसौ मोक्षपदते
तदेषाक्षितस्य गुणीभावात् । यथा—‘मातामि कीरवशात् समरे न कोपात्
हत्वाहौ भीमसेनाहौ साहो बभूवुः । तदेतदुक्तम्—‘प्रभमाश्रं गावि काको-
र्विभाम्नेः’ इति ।

अन्ये तु—'इदं न भवतीति चेच्छास्त्रः विमर्शः । ततः प्रभङ्गः किमर्थं
एव हठाक्षिप्त इति तत्त्वैव गुणीभावे व्याख्याः । ननु क्रमेणापि काशा व्यवस्थो
गुणीभूतो भवति । अतएव गुणीभूतविभागे काशाक्षिप्तमिति हठाधेगर्भा-
क्षिप्तपदप्रयोगः' इति साम्प्रत्यमाहुः ।

‘कैरभा महु गण्डायलनिमिभं दिट्ठि न लेसि भण्णसो ।

गुंई सचेंभ अहं ते अ इपोला न ला दिही त'

अत्रपार्थोपरद्वौ दि शब्दाभे. शोधप्रकर्षपर्यवसायीति शोभन इत्यर्थः । ध्वन्यतं ध्वनिप्रयोजिका । स्फुटकटुतावयुक्तं हेतुं स्वयं दर्शयति—उक्तेति । शोधप्रकर्षकतया समान्तरात्तत्रैव व्यङ्ग्येव प्रधानम्, बाध्यं तु तद्व्यभिचि वैपरीत्याय गुणीभूतमित्यर्थः । इत्थं साक्षात्प्रदर्शनं विद्वद्वेदेकेनैव मन्थेन कृताविति दर्शयितुमाह—तदेतदिति । अपराङ्मयाभिप्रायं बाध्यमिच्छामिनि वदमिनि शब्दोपव्याप्तेर्दार्ष्टन्यमिति न विरोधः । प्रथमात्रेणेतिमन्थं विधान्तरेण गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वादाहानि-
बाधक्येन व्याख्यातुमाह—नधार्यमिति । नभमाश्रयतया प्रथमव्यञ्जिकया काकापि वाक्याधोपपत्ती गितव्य इत्यादिगममननकाङ्क्षा । व्यङ्ग्यमार्गोपव्याप्त्य न बाधकशि-
त्त्वम् । या विना वाक्यापर्यवसानं तावदाकाङ्क्षाव्यङ्ग्यं न धातव्यमिति तमाधान-
प्रत्याख्यमाह—अत्रेत्यादिना । किमर्थेति । किमिच्छाम्यर्थं प्रथमवाक्या-
व्याप्त्यो वक्ष्या इत्यर्थः । कमेण प्रथमपदव्यङ्ग्यादाय । एवं चेतन्मते बाधक्या निदि-
ष्टाव्युक्तं नदृक् काङ्क्षा, नदृक्काङ्क्षापर्यवसायीत्यर्थः । तेन एता वाक्यान्त्यावृ-
त्तौधानुदयात् । बाधक्यात्मकगुणीभूतमेवाकाङ्क्षाप्रकारव्यङ्ग्यमन धातव्यमर्थोप-
व्याप्त्यव्यङ्ग्यस्य प्राधान्यादाध्यायनमय इति ज्ञेयम् । तद्व्यति । १६। अम गच्छ

[illegible]

वाचयमनेकपदम् । तेनात्र सदेदानीपदामकजाचयवैशिष्ट्याम्भसर्षी ।
 सप्रतिबिम्बिता पश्यतस्ते दृष्टिरन्यादशी । चलितायां तु तस्यामन्यादशी
 प्रच्छन्नकामुकर्यं तथेति व्यज्यते ।

‘उद्देशोऽयं सरसकदलीभेगिशोभानिशायी
 कुञ्जोरुर्पाङ्कुरितरमणीविभ्रमो नर्मदायाः ।
 किं चेतस्मिन्सुरतमुद्दमन्वि ते यान्ति याता
 येषामग्रे सरति कलिताकाण्डकोरो मनोभूः ॥’

अत्र नर्मदोद्देशरूपस्य तद्विशेषणीभूतवातकुञ्जादिरूपस्य च वाच्यस्य ।
 तद्विशेषणस्य वैशिष्ट्यान्सुरतार्थं प्रतिशेति व्यज्यते ।

‘जोलेइ भगोलमणा अत्ता मं घरभरमि सभलमि ।
 खगमेत्तं जइ संसाइ होइ न व होइ धीमामो ॥’

एतानिमगो दृष्टिं न नयस्यम्यतः । इदानीं यैराहं तावेद कपोलौ न सा दृष्टि
 उद्देश इति । ऊर्ध्वदेश उच्चस्तीरभूयदेश इत्यर्थः । वातविशेषणं सुरतमुद्दम
 कुञ्जविशेषणं कुञ्जन्मपुञ्जरन्वज्ज उतर्ह्य । जोलेइति । ‘सुदलनार्द्रमनाः ॥’

अत्रोक्तमात्राद्विधेर्वाक्येतिहास्यत्वात्प्रकाशकविषय आनृतमिदोऽप्यस्यने ।
तत्र प्रथमाधौन एतद्वत्प्रकाशकम्, शिरोमुक्तं पुरत आनीतमित्यनेन गृहमाग-
धोरिति, अथ.क्षिते चने लोचने वाचस्पत निवारितं मगरनमित्येताभ्यां
सूर्यात्मनमये बोधोदाहरिते काणे समानात्मनमिति, मंडोचने दोऽने
हृत्पदेन कारितोविषयार्थिद्वयं करोमीति व्यस्यने । यद्यप्येकबोधोदाहरणे भेदा-
भेदावपि सन्तीति तद्वदोदाहरणान्तरं संभवति, तथापि निःसंदेहपुनरुक्तये
प्राप्तावपरमया पुनः पुनरुदाहरणे । बन्धुबोद्धव्यादीनां प्रत्येकमेव न व्यञ्जक-
त्वम्, किं तु मिश्रितानामपीति द्रष्टव्यम् । तत्र द्वयोर्मञ्जकत्वं यथा—

‘भोला कृष पीमसह कृष अहं दिनमभं पञ्चोपदि ।

मा पदिम रतिभगिधम मजापु मह निमज्जहिनि ॥’

मञ्जर्ममात्रमञ्जकत्वे तादृशं पुनरुक्तव्यस्य व्यञ्जकत्वं न सिद्धमित्यन-
न्वाद—

शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थो व्यनक्त्यर्थान्तरं यतः ।

अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिता ॥ ३ ॥

इति महामहोपाध्यायधर्मोविन्दकृते काव्यप्रदीपेऽर्थव्यञ्जनानिर्णयतृतीय उद्भागः ।

निर्व्यञ्जकानि । प्रांतास्य प्रमाणं । एतद्वत्कमिति । एतत्प्रमाणं प्रियस्य न्यात्र-
स्तात्रान्येव मेतद्वत्प्रमाणं तद्वत्कमिताहुः । मेतद्वत्प्रमाणपीति । अन्यत्र
मुपमित्यत्र तद्वत्प्रमाणकमुपमित्येतिहास्यत्वं दर्शितम् । अनेन कालवैधित्यबोधा-
रणेऽपि बन्धुबन्धव्यादिसेवनेऽपि मिश्रितमित्येवमित्यर्थः । अस्तेति । ‘अधूरत्र निमज्जति
अत्राहं दिवसं प्रलोचय । मा पदिम रतिभगं मजापु मह निमज्जहिनि ॥’
आचयोरिति वा । निमज्जति नि स्पन्ना येने । अद्वितीयं यवनकियानुपादाना-
निर्वादिगृह्यनमः । द्वाभ्येति । प्रत्यधीकृतकामिमिषुनादी न इत्यादी आम्नादिति-
हादन्वयव्यतिरेका-वा चन्द्रम्यापि हेतुत्वम्, परिपूर्णमद्वयनदभावाभ्यां तु तादृ-
प्राधान्यमर्थप्राधान्य विपरीत चयनेनाविवक्षित इति भावः ॥ इति धीमतामदुपा-
ध्यायधर्मोविन्दकृते काव्यप्रदीपेऽर्थव्यञ्जनानिर्णयतृतीय उद्भागः ॥

चतुर्थ उद्यमः ।

यद्यपि काव्यलक्षणं विभागं च विधाय लक्षणपदार्थेषु विशेषनीयेषु विशेष-
पदस्यार्थः शब्दार्थौ विचारितौ, इदानीं विशेषणपदार्थानां दोषगुणालंकाराणां
निरूपणमुचितम्, ननु काव्यभेदस्य ध्वन्यादेर्भेदानाम्, तथापि ध्वन्यादे-
र्भेदेषु ज्ञातेषु दोषादीनां हेयोपादेयतयोरवगमो भवति । तयोर्विशेषनिष्ठत्वात् ।
यथा भुक्तिकदुर्वं दोषो ध्वनिविशेषे शृङ्गारादिध्वनौ हेयः, रौद्रादिरमध्वनौ
चित्रभेदे वा भेदेय एव । माधुर्यादिगुणः शृङ्गारादिध्वनावुपादेयः, रौद्रादि-
ध्वनौ त्वनुपादेय एव । अलंकारोऽपि यमकादौ रमादिध्वनावनुपादेयः, चित्र-
भेदे तूपादेय एव । तथाच दोषादिनिरूपणोपयोगिषु काव्यविशेषप्रभेदेषु
निरूप्यमाणेषु प्रसङ्गादनुपयोगिनोऽपि निरूपणीया इत्युल्लासप्रयेज काव्यभेद-
प्रयभेदो निरूपणीयः । सत्र प्रथमे ध्वनिभेदः । नत्र तावत्कुनिर्दिष्टा—अभि-
वक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च । सत्र यद्यप्यभिधायाः प्राथम्यात्तन्मू-
लको विवक्षितान्यपरवाच्य एव प्रथमं निरूपयितुमुचितः, तथापि लक्षणा
मूलव्यञ्जनायाः प्राङ्गिरूपणान् 'पशूननकि' इत्यग्रेव प्रावृत्तिकं क्रममुपादाय,
सूचीकटाहन्यायेन वा प्रथममाद्यमुद्दिश्य विभज्यते—

भेदेषु ज्ञातेष्विति । रमध्वनित्वादिना ज्ञातेष्वित्यर्थः । तयोर्हेयोपादेयतयोः ।
विशेषेति । ध्वनिविशेषनिष्ठत्वादित्यर्थः । तदेव दर्शयति—यथेति । यस्य हि
योऽपकर्षप्रयोजकः स दोषस्तत्र हेयः । अन्यत्र तु न न दोषः । अतएव न हेयः ।
यमकादिरिति । चित्तविशेषकत्वादिति भावः । चित्रभेदे शब्दचित्राख्ये । का-
व्यविशेषप्रभेदेऽप्यिति । काव्यविशेषाणां ध्वन्यादीनां प्रभेदेषु रमध्वन्यादिरूपेषु ।
नन्वेवमपि यन्निरूपणं विना दोषादिनिरूपणं न संभवति न एव भेदा निरूपणीया
॥ इत्येऽपि तत्राह—प्रसङ्गादिति । नत्र उद्यमप्रथममे । प्राप्तिरिति । अभि-
धामूलव्यञ्जनानां पूर्वमित्यर्थः । पशूनि । प्रजापतिर्वैवस्वयागमाधनानां सप्तदश-
पशूनामुपाकरणादयं षोडशसंस्कारा मह कर्तव्याः । 'प्राजापत्यवराजन्' इत्येकपदे-
नोपादानान् । अतः सर्वेषामुपाकरणं कृत्वा ततोऽज्जनमिति पञ्चाध्यानुममयाव्यक्रमेण
किमजनमुपाकरणवचनं कुतश्चिन्त्यशोराख्य कार्यमुत येन क्रमेणोपाकरणं प्रवृत्तं
तेनैव क्रमेणेति संशये नियामकाभावादस्त्वनियमः । अत्रनादिकरणे तु पूर्वप्रवृत्तो-
पाकरणक्रमस्यैवोपस्थितस्य नियामकत्वसम्भवात्तत्त्वव्यवधानसम्भवे न्यूनाधिकतत्त्वक-

महेत्याद्योक्त्यपे निषात । स्वमात्रोपादाने रक्षस्यप्रसारादने । नरुणतया स्वशब्दाप-
तनसाधनानुचितत्वात् स्वमात्रोद्गहनम् । निमज्जति त्रिविधा । 'जिमज्ज' 'जिम-
ज्ज' इति पाठो निर्दिष्टः । निषम्यम'ति मङ्गलम् । अत्र गृहे विद्यमानायाः शब्दा-
नां यो वधिरनिर्धोऽन्वादिशोणादन्वस्य तामन्वादि शब्दं वदति वतप्रति-
ध्वन्यदीवत इति शिङ् ।" इत्युल्लासप्रवृत्तिः ।

'पदसार्वदाशयो' क, 'पदाय शब्दार्थो' ग. २ 'अपि' क-पुष्पकं नास्ति

क, 'ध्वनिविशेषः' ग.

‘ताला जाग्रन्नि गुणा जाला से सहिअर्पहि’ घेष्यन्ति ।

रहकिरणानुगाहिभाई होन्ति कमलाई कमलाई ॥’

अत्र द्वितीयकमलशब्दः सौरभादिगुणयुक्तस्वरूपे लक्ष्ये संक्रमितवाच्यः ।

विशेषानाधायकत्वमात्राद्यथा—

‘त्वामस्मि यस्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति ।

आरमोयां मनिमास्वाव स्थितिमत्र विधेहि तत्र ॥’

अत्र वच्मीत्यनुपयुक्तार्थम् । अनुपादानेऽपि वचनक्रियाप्रणीतेः । अत उपदे-
शार्थं लक्ष्यम् । तत्र वाच्यार्थः संक्रमितः । एवं त्वामरमोनिपदे अप्यनुप-
युक्तार्थम् । संघोष्यतयैव युष्मदर्थस्य वचनकर्मभावगतेः । वच्मीत्युत्तमपुराणै-
वास्मदर्थस्य तत्कर्तृत्वप्रत्ययान् । अतस्त्वाम्भां लक्ष्ययोरुपदेशास्तत्त्वमोलादप्यौ
संक्रमितौ । तथा आरमोयाया एव मतेः सर्वरास्यानादनुपयुक्तत्वेनारमोय-
शब्देन प्रमाणपरिगृहीतत्वे लक्ष्यमाणे तद्वार्थं संक्रमितम् । ‘अस्मद्युत्तमः’
इत्यत्रार्थग्रहणादस्मिद्योगे वच्मीत्युत्तमपुराणः ।

अत्यन्ततिरस्कृतं यथा—

‘वैपकृतं बहु नाम किमुच्यते मुञ्जनता प्रमिता भवता परम् ।

विदधद्दीप्तामेव सदा सखे मुलितमास्त्व ततः शरदां शतम् ॥’

प्रमिता गुणाः तद्द्वयैर्युक्त्यन्ते तदोत्कर्षहेतवो जायन्त इत्यन्वयः । दृष्टान्तमाह—
रवीत्यादि । अनुपगृहीतानि सृष्टानि कमलानि कमलानि सुरभीष्याह्लादकानि वा
भवन्ति । अत्रातथाभूतेषु कमलत्वत्रात्यभावो व्यक्त्यः कमलपद्मलक्षणालम्ब्यः ।
अत्र रविकिरणाननुग्रहेण न केवलं सौरभादिगुणहानिः, अपि तु कमलत्वसाम्मा-
न्तर्गतिरपि नेति लक्षणामूलध्वनिः ।

त्वामस्मीति । अत्रोपदेशलक्षणामूलं हितसाधनत्वं व्यक्त्यम् । त्वामित्युद्देश्यत्व-

१ “त्वामस्मीति । अस्मीत्यहमर्थे । एव च यत् इत्यध्याइत्यव्ययस्य विदुषामसाधारणज्ञान-
वता समवाय एकवाक्यतापन्नः समुदायमिहति तत्तत्त्वादास्मीशामप्रणायी मनिमास्वावाक्य-
म्यात्र स्थिति विवेकीति वाक्यार्थस्य त्वामुपदेशार्थमहमाशो वच्म्युपरिशामीत्युपदेशक्रियाकर्म-
त्वेनालम्ब्य । ‘आदाय’ इति पाठे गृहीत्वा । अवलम्ब्येति वाच्यः । निरुत्तमवायास्मीवद्य-
स्यानामाशुपरपराभवपरान्तमववर्नीयत्वावाच्यत्वानि दक्षिणलक्षणान्त्वानि व्यक्तानि । एवं
त्वामहमित्यनयोत्तरपक्षेऽपि दक्षिणत्वानि कर्तव्यानि । वच्मीत्यस्य चाररणीयत्वमिति ।
केचिषु—‘विधित्तमन्देनापि मावधाना स्थितिर्यथा । विरगच्छिद्रापेक्षितं व्याप्तम्’
इत्याहुः । पूर्वव पुनरन्तर्गतादिहेतुविशेषानाधायकत्वाद्यन्तरमकर्मिण्यमिति द्वयमप्यर्था-
न्तरमकर्मिण्यव्ययत्वेनैकदाह्यताम् ।” इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. “उपगृह्णमिति । त्वया
पठ्यते इति तत्र तद्विषयः विमुच्यते किं वाच्यम् । बहुत्वादपि न शक्यत इत्यर्थः ।

३ पर केवल मुञ्जनता प्रमिता प्रकटिता । तथा च सौजन्यप्रयुक्त प्रेतावानुपकारः,

४ प्रत्युपकारमात्राद्यारिप्रयुक्त इति भावः । हे सखे, ततः यस्यामुञ्जनता प्रमिता

अत्रापकारिण्यन्वयायोगैरपहृतादिपदैः स्वार्थविपरीतं लक्ष्यते । नच तत्र
 कथंविश्रयेणः । त्वय्येवमपकारेऽपि प्रियमाणे मया प्रियमेवोच्यते
 स्वतापुत्रं व्यग्रम् । त्वोपकारापकारविवेको मामीति वा । अयं च
 प्रभेदो न केवलं विशेषिलक्षणता, किं त्वन्वयापि । यथा—

‘आधूतसम्बेदकरोपलापाः क्षितावगूडप्रतिभूतवाचः ।

प्रियो विहायाधरमाद्यताऽयाः परी विराय प्रनिषेधमेव ॥’

अथ पराविन्यनेन सोऽच्छेदं निरीक्षणं दृश्यम् । अक्षरान्तरितयो व्यग्रः ।

द्वितीयं च निभेदं कारिकाधोम्यामुद्दिश्य विभज्यते—

विवक्षितं चान्यपरं वाच्यं यत्रापरस्तु सः ।

चनिरिति प्रकरणात्सम्बते । अन्यपरं व्यग्रयोपमर्शनीभूतम् । अयं भेदो-
 ऽभिधामूकगूढव्यग्रमाश्रम्ये सति दृश्यः । एव तु—

कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यग्रो लक्ष्यव्यग्रक्रमः परः ॥ २ ॥

सूचीकृताहम्यापमाभित्वात्दशक्रमव्यग्रस्य पूर्वमुद्देशः । तल्लक्षणम् । द्वि-

लक्षणागूले वाच्यदशपद्यहिताहितत्वम् । तयामीत्युपदेष्टुलक्षणागूले चानुवृत्तीया-
 ह्यं व्यग्रम् । एवमासीयामित्यत्राभिगीतपद्याश्रयणमित्यूच्यम् । उपरुन्मिल्यादावप-
 काराद्यनिरायोऽपि व्यग्रो बोध्यः । आधूनेति । मितेनावगूडाच्छादिना प्रविष्ट्या
 मामेति निषेधबोधिना वाच्यस्या इतर्यः । प्रनिषेधे तद्वोधवत्वात्वेष्टारिकम् ।

अन्यपरमित्यस्याभ्यन्तरपर्यवमित्यर्थे व्यग्रो तात्पर्याविषयत्वानभ्युपगमादसंभ-
 द्यतो व्याचष्ट—इत्युच्येति । लक्ष्यालक्ष्यक्रमान्तरिभाषो विवक्षितान्यपरवाच्य-
 म्येति दर्शयितुमाह—एष न्यति । न लक्ष्यो वाच्यप्रतीत्यपेक्षया क्रमो यस्य
 तादृशं व्यग्रं संभवत्यर्थः । एकत्वात् अलक्ष्यक्रमेनैकभेदत्वात् । पञ्चदशेति ।
 शब्दार्थोभयनान्तिमुक्त्येन त्रिंशदस्य लक्ष्यक्रमस्य द्वादशान्तिमूलमालकारवस्तुमप्य-
 ग्रद्विवं यद्विवियम् । अर्थान्तिमूलस्य द्वादश भेदाः । उभयशक्तिमूलस्यैव ।
 अन्येव पञ्चदश भेदा यो यः ॥ ननु विनावानुभावव्याभिचारिणमुक्तलम्बनस्यैव एव-
 बादिभाषातिरग्यतीति । यमस्यैवामानादक्रम इत्येव वाच्यम्, न लक्ष्यक्रम इति

॥ १ ॥ इति उल्लासः । वि० पृ० १२ । अ० ११ । १५ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

पिमाया अनुभावामन्तरूप्यन्ते व्यभिचारिणः ।

प्यक्तः स रसिभावाद्यः स्वायीभावो रसः स्मृतः ॥ ५ ॥

अथेति शङ्क्यते । कारणानि अमयेन्मृदवादीनि कारकोहीपकराणि ।
वाप्येति—

१नेदुः क्कभोऽय रोमाऽयः स्वरमद्वोऽय सेपथुः ।

विद्यन्ते मनुष्या इत्येवमस्मिन्मन्त्रे ॥

चाद्यनोदुद्दिष्टारिभूमरूपानि च ब्रह्माद्युद्ध्येषादीनि । सहकारीनि तेषु
 जन्मदिनस्यैव कृत्वादीनि । विभाषा आत्म्यबोधोपपन्नयाः । येन पदस्यार्थः ।
 तत् तद्देश्यः । यद्यनुदीरकस्य व्यापिनि न कारणत्वम्, किं नृपक्षे तन्मि-
 त्तोद्भूतत्वादायकत्वरूपमुदीरकत्वम् । तथाप्यनुदीरितोऽप्यत्रातमाय एवेत्यु-
 दीरकस्यैव कारणबोधोपपत्त्यात्तत्रापि विभाषणव्यवहारः । विभाषादिसंज्ञा च विभा-
 षणादिध्यापारयोगात् । तद्वया—धागनादप्यतया श्रित्याश्रयादीन्ध्यापिनो
 विभाषयन्ति रसाभ्यादाहुरथोपपत्तौ नयन्तीति विभाषाः । अनुभावयन्ति च

[illegible]

‘विरहो भविरहो वा सं निरोधानुमहमाः ।

आनन्दानुसङ्गोऽगो भावः स्वाविपदापदम् ॥’ इति ।

न चेयं वदन्ता सुखवारण्यः । कर्तुं हि धरतेन—‘विभावाभुभावस्यविचारि-
संयोगाद्गमित्यसिः’ इति । पुनश्चिद्वचने भट्टलोत्तरमभूतम्—‘स्वाविपदा
विभावेनोपादोत्पादभावकपादनुभावेन सम्प्रत्ययकमावस्थायाविचारिणा
सोपवोक्तभावकपादसंयोगाद्गमित्यसिः निष्पत्तिरितिभिन्नभिः पुष्टिभेदार्थः ।
तथाहि कल्पादिभिरालम्बनविभावाः स्वायी इत्यादिदो जनिनः, इत्यादिभि-
रहीपनविभावंहीविनः, अनुभावाः कटाक्षमुपशेषकारिभिः प्रतीतिद्योयः कृतः,
स्वविचारिभिरलम्बकारिभिः परिपोषितो रामादावनुकार्य इतः । नटे तु मुख्य-
इवनाभुसंभावकपादोपादोपादः सामाजिकानां समकार्येण’ इति तद्वे-
दात् । सामाजिकेण तदभावे सत्र समकार्यानुभवविरोधान् । न च ताज्ञान-
मेव समकार्येण । सौमिकानुज्ञादिदोनेनापि समकार्यमज्ञान् । न चानु-
भावादिविज्ञानवत्ताया अलोपसया न तु साक्षात्कारमात्रमिति वाच्यम् ।
अन्यनुभावादी वैपरीत्यदर्शनाम् । अन्यार्थोपपत्त्या तादृशकल्पनार्थं माना-
भावाच्च ।

भीषाहुकस्तु—‘स्वावितो विभावादिभिरनुमाप्यानुमापकभावकसंयोगा-
दस्य निष्पत्तिरनुमितिनिवृत्त्यर्थः । तथाहि निवमविषया धीः सत्यादुक्तिः । तथा

नादिकान्धारिणाधारणधर्मेण सम्प्रत्ययनिर्देशादिकविभावादिपदार्थः सहृदयस्य रसा-
भिव्यक्तिः । विभावादीनां साधारण्येनाभिव्यक्तिरेव विभावनाभुभावनासंशारेणेति
वार्धदप्यत इति स्वाविपदार्थकथनम् । अनिरसकृतेति । अतएव न विरक्तानां
गुणात्तरमोहात् । विरहो स्वाधीनवेदादयः । अभिरहो ह्यौत्तुक्पादयः । उत्प-
त्तिरित्यादिविभावेनेत्यादिनृणांयान्तत्रयण यथाक्रममन्वयः । अनुकार्य इति । अनु-
कार्ये रामादी जनिनः उद्गीपन प्रतीतिद्योयः कृतः परिपोषितय स्वायी इत्यादिदो
रेमपदवाच्य इत्यर्थः । कृताः मुख्यम् इत्यादि इत्येत्यादि वाच्येत्यर्थः । अधवा
वस्तुतयेत्यर्थः । सामाजिकः तत्पदवाच्यम् अनुभवम् । न च तादृ सामाजिकानां
साक्षात्फलज्ञावहात् । तथा नटे इत्येति । नमः सामाजिकः । न तपयद्
संशयानि भावः तदवयवः सम — तस्य निर्देशः । तस्मात्तदवयवः तदवयवः रसः
सहृदयेन वाच्यः । तादृशतादावनुमापनः । तस्मात्तदवयवः तस्मात्तदवयवः तदवयवः
नानिपुण रामाद्यनुमापनः न तस्मात्तदवयवः तस्मात्तदवयवः तस्मात्तदवयवः
सौमिकः सामाजिकः तस्मात्तदवयवः तस्मात्तदवयवः तस्मात्तदवयवः तस्मात्तदवयवः
तुष्टिः । न च सामाजिकः भदमनः तादृशः मानः न च सामाजिकः इति नन् । न ।
अत्र भदमः नटनपुष्पदायणाग्रहणादिभिः । चन्द्रनेति । नटि चन्द्रनागोपधमः
निहेतुः, नापि तु वस्तुतय-दन्तसन्ध एव । तथा सुखमपि नारायणाय न्या कि

‘राम एवायम्’ ‘अयमेव रामः’ इत्ययोगान्वययोगव्यवच्छेदविषये । अनन्तरात्
तीर्णबाधा तु मिथ्याधीः । ययौत्तरकालिके ‘न रामोऽयम्’ इति बाधे ‘रामो
ऽयम्’ इति । विरुद्धोभयकोटिका तु संशयः । यथा ‘अयं रामो न वा’ इति ।
सदृशोभयविषया धीः सादृश्यधीः । यथा ‘रामसदृशोऽयम्’ इति । तस्यैव
लोकप्रसिद्धाभ्यो विलक्षणया चित्रे ‘तुरगोऽयम्’ इतिवत् ‘रामोऽयम्’ इति
बुद्ध्या प्रेयसं पक्षभूतो नटो विषयीक्रियते । ततस्तत्राविद्यमानमपि विभासा
दिप्रयं लिङ्गमवगम्यते । कुतः पूर्वमेव रोमाञ्चाद्याविभांवेने गुरुशिक्षामाना
कृतातिशयिताभ्यासेन नटेन—

‘सेयं ममाङ्गेषु सुधारसच्छटा सुपूरकंपूरशलाकिका दृशो ।

मनोरयधीर्मेवसः शरीरिणी प्राणेश्वरी लोचनगोचरं गता ॥’ इति ।

‘दैवोद्दमय तथा अपलायतनेत्रया विद्युत्पञ्च ।

भविरलविलोचजलदः कालः समुपागतश्चायम् ॥’

तु वस्तुतो विद्यमानमेवेत्यर्थः । अन्यथेयेति । वक्ष्यमाणगत्येत्यर्थः । विलक्षण
येति । यद्यपि चित्रे तुरगपुद्गिरपि मिथ्यारीरेव तथाभ्यनन्तगमतीर्णबाधान्ते
विलक्षणमर्त्ताति न दोषः । तत इति । रामत्वेन नटस्य विप्रसाकरणादित्यर्थः ।
तत्र नटे । रामभेदाग्रहेण बाधामहादिति अत्र । कुत इति । मुनेरुपलब्धयो
रभावादात्म्यनोद्दीपनयो कथंचिच्छाब्दयोरेवमपि रोमान्ते देवमुभाभ्यामुपिकर्षणे

१. ‘प्रथमे’ क. २. ‘आदिभावेन’ ख ‘अनुभावे’ ग

शरीरं मम गतम्. सकाशात्प्रेयसगोचरं गतेन मेव

स्वाप्नो गमितः । गोचरमात्रं भावयति न

अधुना बहिरपि दृष्टेयम् । अत्र न

रूपेण भवद्भावाभ्यासः । अत्र

पूरो दृशो यस्य तदाभ्युपगमः । अत्र

शरीरेणा मुनिभिरा भवति

बाधालम् । अत्र नटपक्षे क. ‘नटो’ ख

मन्त्रोपमुक्त्वा विनोदकम् — ‘अ’ ख

भावेन दृष्टं तत्र वक्ष्यते नटः । अत्र

नटपक्षे नटपक्षे । ‘अनुपपन्नं’ अत्र नटो न

दिशते नटः । अत्र नटः नटः नटः नटः नटः

अत्र नटः नटः नटः नटः नटः

अत्र नटः नटः नटः नटः नटः

अत्र नटः नटः नटः नटः नटः

अत्र नटः नटः नटः

इत्यादि बाध्यानुमनधानवत्तादात्म्यबनोद्दीपनव्यवृत्तौ तदनुगुणस्य रोमाशादेर्देश-
नीयस्याविभाषणेन व्यञ्जनीयस्योक्त्यष्टादेस्तत्कार्यप्रकटनेन च भक्त्याप्तान् । अथ
तैः कृत्रिमत्वेनानलिङ्गैरपि कृत्रिमत्वेनाज्ञायां स्थायी रत्नारिरनुमीयते । सैव
चानुमितिः सचमन्कारप्रतीतिरुपाय चर्यणा । अतस्तथा विषयीविषयमात्रः स्थायी
रस इत्युच्यते । चर्यणा च सामाजिकानामिति तेनैव रस इति व्यवहारः । ननु
साक्षात्कारस्य सचमन्कारः, न त्वनुमित्यादिरपि । अथवा सुखादावनुमीयमानेऽपि
स स्थान् । न स्थान् । वस्तुमान्द्वयवत्तादनुमनीयत्वेन स्थायित्वमात्रमनुमेयैल्लक्ष-
णम् । तथापि स्थायिनी भटेऽन्तराष्ट्राद्यावतारेऽनुमितिरेव कथं स्थायिनि
येत् । न । सामाजिकानामाभावात् स्थायितया संभाव्यमानम् ।" एतदप्युक्त-
व्यप्रादि । यतः प्रत्यक्षमेव ज्ञानं सचमन्कारम्, नानुमित्यादिरिति लोकाप्रतिष्ठित-
वपुषाम्वाया वक्ष्यते मानाभावाः । गूढत्वान्वयैव योजनार्हमवान् ।

भट्टनायकस्तु—“न तावन्नटगतत्वेन न रामगतत्वेनानुमीयते, ॥ धोपा”

दर्शनायोगान्, उक्त्यष्टादेष्टाभिचयजवाभावारित्वर्थः । दर्शनीयस्येति । यद्यपि
वाच्यवगन्त्याप्यनुमानकत्वं संभवति तथापि पुरोचरिति भटे वाचाश्रयारात्तत्त्वे-
नापि तद्वदो न संभवतीति तत्संज्ञापेक्ष । एवमनुमितेधमन्कारित्वार्थमपि तदपे-
क्षेति हेतुम् । व्यञ्जनीयस्येति । बाध्यानां दोषाभिधान्ते व्यञ्जनीयस्येत्यर्थः ।
तत्कार्येति । उक्त्यष्टादिकार्येणैव तत्त्वार्थः, संवादनैर्नैव । तथा सैतन्मतेऽनु-
मानाश्रयित्वारिणामवगम इति भावः । अत्रापि वाच्यवगन्तकार्येणापि व्यभिचार्य-
नुमानसंभवेऽप्यनुमितेधमन्कारित्वार्थं कार्यं प्रकटीकरणमुक्तम् । सचमन्कारेति ।
सचमन्कारजनित्वेत्यर्थः । अत्र च बाध्यान्वयभावनादिवत्त्वं विभावादीनां गूढम् ।
तेन लोके प्रत्यक्षोऽनुमानसो वा शरीरविभावादिदिदृष्ट्यभावा आनुमितेर्न चमन्-
निजनकत्वापत्तिः । सचमन्कारतया चानुमितेरेष्टादिवत्त्वान्मुहुर्मुहुर्गुणान् न
यथाभावि । ॥ १०॥ सामाजिकानामित्यस्य रस इत्यनेनान्वयं दर्शयितुमाह—
चर्यणा चेति । अनुमितिधारेत्यर्थः । विशेषणोदाहृत सामाजिकनिष्ठत्वाद्भित्तिरस्य
तथात्वव्यवहार भाष्यचमिक इत्यर्थः । वस्तुनस्तु वृत्ता वारतात्मकतयेत्यनेन स्वगत-
वागनात्मकत्वादिना अर्थाभिप्रेततया सामाजिकनिष्ठ इति व्यवहार इति प्रतिपा-
दितम् । वक्षनीयस्येनेति । मुहुर्निष्ठमात्रादादिवत्त्वेनेत्यर्थः । अनुमानावा-
स्तु—रामोऽयं गीताविषयकविमान् । गीतावागम्यनविभावकैर्गुणैरोद्भूतैरि-
भावरोमाशाद्यनुमानैर्गुणैर्वादिमन्कारभावस्यन्धित्वान् । यो यदात्मकविभावादे-
वास्तुभावसंचारिभाववान् न तद्विमानेति यत्तज्ज्ञां सामान्यतो व्यति । यो नैव स
नैवमिति व्यतिरेकव्याप्तिर्वा । यत्तत्त्वं । नानुमित्यादिरिति । रत्नारित्वार्थिभाव-
विषय इति शेषः । इदमुपलक्षणम् । भटे स्थायित्वाद्यप्रतिगमनोऽपि सामाजिकानां
रसोद्भाषे नानुमितिपक्षम्यामेव इत्यपि बोध्यम् । न भाष्यदिति । नटगतत्वेन
नानुमीयते रामगतत्वेन नान्वयान् इति वमेवान्वयः । ‘वारिमीतरार्धमिषत्वा’न्ता-

विशिष्ट रथादि व्याधी कर्णमानैकप्रमाणतया सर्वमानादौ विनष्टौ इत्येति
प्रतीतिविषयो विभाषादिर्हीनमात्राभिप्रेतानिप्रत्यक्षेणः पुन इव परिपूरकद्वय-
मिव प्रतिशम्भवाद्हीनमिवातिद्वयव्याप्यमिव निरुद्धप्रेक्षाभ्यादमिवानुभाष-
यन्नत एवातीतिरूपमाकारवर्ती शृङ्गादिद्वौ इत्येतिपुनरे । नन्वेवं व्याधि-
विभाषादिभ्यश्चाप्यन्यथागमिका इत्यस्य प्रतीतिरिति सर्ववत्त्वम् । तच्च न
पुनः । विभाषादीनां पार्थक्येन प्रतीतिव्यवहान् । घटपटादिति समुदाहृत-
त्वमिति चेत् । न । पानकमन्यायेन सर्वगतम् । यथा पानके कर्तृगतंती न
पार्थक्येनानुभूयते तथाप्रापि विभाषाद्यंताः । तनु विभाषादीनां परामर्श-
व्यवस्थानिरेकात्म्यार्थं पुन इत्येति नोच्यते इति चेत् । न । विभाषादिप्रा-
मर्शस्य कारणार्थं यदि व्याप्यता निमित्तकारणत्वमर्थम् । न च तत्रागत्य पार्थ-
क्याकता इत्यादि विभाषादीनां तद्याद्यान्यपुनगमात् । अन्वयादिप्राप्यत्वमनु-
भूयते ।

[illegible]

एवम्—

शैविमुदितमुत्तमीशभाषमर्त्तं प्रवृत्तिः

कथमपि परित्यक्तपार्श्वेताभिः किनामु ।

कथमपि न विमोक्षोर्निर्द्वन्द्वस्य लक्ष्मी-

मन्त्रितककदिदमन्त्रोदयानन्द- कपोल- ॥

इत्यन्तर्गतं मन्त्रमन्त्रभाषमात्रम् ।

शैलद्वन्द्वस्यभाषने विवक्षितं तन्मात्रिणि वक्ष्यामि

मन्त्रितककदिदमन्त्रोदयानन्द- किं वाग्निवभूवन् ।

उक्तम् ।]

मानिम्बाकृत्तानिपिच्छिकरे वात्प्राप्तुर्गोष्ठं
 ननु गोगमहो प्रपद्यन्तुं जानागति श्रेयसि ॥

रसादायुष्युवादिद्विज्ञेयनस्य ज्ञापनायां युष्यन्माहर्षकोपामूषाप्रसादानां व्यभि-
 चारिमात्राणाम् । इत्यप्यत्र श्रेयसीत्याह्वनविभावोऽप्यस्ति, तथापि रसनु-
 बन्धमैव न वा निर्देशादवगच्छेत्तु चेति । श्रेयम् । कृषी विभावादीनाम-
 साधारण्येनास्यद्वयाक्षेपक्येनाप्रापि मिष्टिनामायेव व्यञ्जकत्वात् । नन्वेषां
 वेदसाधारण्यं हिमस्यद्वयाक्षेपणेन । एवं कस्यचित्कारेण हि प्रयोगादानम् । अथ
 साधारण्यमेव कथं न हि स्याद्विज्ञेयस्योक्तविभावाद्याक्षेपक्यमिति । उच्यते—
 एकस्य व्यभिचारास्मिष्टिनामां व्यञ्जकत्वे स्थितेऽसाधारणेनापीतरद्वयमाक्षि-
 प्यते । किञ्च रसस्य विभावादिममूहाह्वनरूपत्वाद्वैकस्यादसाधारणादपि
 व्यञ्जकमात्रास्मिष्टिनामायेव व्यञ्जकत्वम् । अतोऽसाधारण्येऽपीतरद्वयमाक्षिप्यते ।
 ततो मिष्टिर्नन्दमिच्छतिः" इति ।

प्रणयिन्पौऽनुभावोऽनुक्तः, तथापि नाविबलगाया रसेनम्यानुपस्थितिरिति तात्प-
 र्यम् । अनुभावनाप्रत्येकनन्नामुपस्थितिरित्यनुपपत्त्ये । एवं व्यभिचारीमात्राणां
 स्मरणमपि प्रगादस्य द्वैक्यत्वात्तद्विचारादिद्वयाक्षेपक्येनेत्यर्थः । एकस्येति
 —एकस्य व्यभिचाराद्व्यञ्जकत्वानुपपत्तिराशेष इत्यर्थः ।

रत्नादिप्रहृतिवन्धुम् । तत्र मधोनुहृतेष्वर्थेषु सुगमवेदनं रतिः । तत्रहृतिको
रप. श्रुताः । स द्वेषा—संमोगो विप्रलम्बः ।

तत्र—

‘अनुहृत् निवेद्ये यथाप्योष्यं रितामिवी ।

दत्तान्तरसंज्ञादीनि स संमोगो मुदाभितः ॥’

स च परस्परालोकनादिद्वन्दिभेदाद्वेगेन हृष्येक एव गच्छते ।

‘माधो यदा रतिर्नाम प्रकरंमधिगच्छति ।

नाधिगच्छति चाभीष्टं विप्रलम्बमनुभवते ॥’

स च संतापपूर्वः, तदप्यथ मैत्राण्योऽभिधापदेमुक्त इत्युच्यते । अभिलाष-
वदेन तदेनोरनादिसंगमाभावस्य लज्जनात् । भावरुतु कश्चिदीर्ष्याया प्रणयेन
वा मानरूपः । स ईर्ष्यादेमुक्त इत्युच्यते । ईर्ष्यावदेन मानहेतोरललज्जनात् ।
कश्चिन्नु कार्यवशादेनाभ्यस्तस्मिन्ने । स प्रयत्नहेतुकोऽभिधीयते । उपयमानो-
त्पन्नमानावपि प्रवासौ स्वज्ञानद्वारा विप्रलम्बप्रयोजकाविति भाव्यातिः ।
प्रयत्नवशादेन ज्ञानलज्जनाद्वा । कश्चिच्छापात् । स च शापहेतुक इति व्यप-
क्षितम् । कश्चिदुत्तमिन्वातिरिक्तदूरलज्जादिनः कारणम् । स एव विरहहेतुक
इत्युच्यते । करणशृङ्गारस्याप्यप्रवासमांशः । तत्र संमोगो नाधिकारयो
नापहोत्पन्नः । क्रमेणोदाहरणम्—

‘दुर्ध्वं वासगृहं विदोष्य शयनानुष्ठाप्य कश्चिच्छनै-

र्निद्राभ्याजगुणमलस सुषिरं निवेद्यं वदुर्मुग्धम् ।

गैनाद्रूपानां तनुदवान् । तत्र दुःसहेशस्यान्वयंभाषनीयत्वादिति रिक्त । सुख-
संघेदनमिति । सुखात्मनाशनमित्यर्थः । सुप्रगाधत्वज्ञानमिति यावत् । वस्तु-
तस्तु तन्मन्यः प्रेमाभ्यो भावो रतिमिति बोध्यम् ।

तद्धेतोरिति । शिद्धं इच्छाविरहात्सगमप्राप्तभावोऽभिलाषप्रयोजक इत्यभि-
धापदेन लक्ष्यते । अन्यथा सर्वमैव विप्रलम्भस्याभिलाषहेतुत्वमेव भेदानुपप-
त्तेरिति नात्र । प्रणयेति चेति । तदुक्तम्—‘द्वयोः प्रणयमानं स्यात्प्रमोदे
मुमहर्त्यापि । प्रेम्ण कुण्टितमामित्वात्क्रोशो यः कारणं विना ॥’ इति । कारणं विने-
रनेन क्रोशस्यादायत्वं ग्राह्यम् । कुरुषेति । ‘यूनारैः १४१ मन्मतावति लोका-
न्तरे पुनलस्य । प्रमना भवति यदेहस्तदा भवेत्तद्वर्णाद्विप्रलम्बनाम् ॥ इत्युक्तम् ।
अथ वादव्यर्थं पञ्चमीमहाभवात्पला-ते । दान्यार्थमिति । अत्र नाधिकार-

विमर्धं पैरिचुम्ब्य ज्ञानपुलकामालोक्य गण्डम्वलीं

लज्जा नम्रभुङ्गी प्रियेण हसना वाला चिर चुम्बिता ॥'

आलोकयेति लज्जया समानकृतकम् ।

'स्व मुग्धाक्षि त्रिनैव कञ्जुन्दिकया रन्मे मनोहारिणी

लहमीमिव्यभिधाशिनि प्रियतमे नङ्गीटिकाममृश ।

विमर्षं परितुल्य जातपुलकामालोक्य गण्डसर्पलीं
 लम्बा नम्रमुन्मी प्रियेन हसता बाला विरं धुम्विता ॥'

आलोकयेति लज्जया समानकर्तृकम् ।

'त्वं सुरधाक्षि विनैव ककुलिकया घासे मनोहारिणी
 लक्ष्मीमिन्यभिघायिनि प्रियतमे तद्गीटिकासंस्पृश ।

मृगप्रवागदेतुर्पथा मम—

‘किं रदगु भवेद्गुंयसावां कति वा पल्लवमंथया भवेयुः ।

विषयी च सगृहिगुंयजानां परितोऽपदिदेन विः कृताज्ञयाः ॥’

सरसाः प्रकानिनं आविष्के प्रतीपमुक्तिः ।

भवत्तदेतुको यथा ममैव—

‘किं गृहे परिगिरसे कतिपयेरेव मिये वासौ-

राधाता वयमेहि धेहि परितः प्राप्पानिकं मङ्गलम् ।

मृदंवादिमि वरभे दयितया मि-चम्व पाजौ कृतो

मङ्गल्यः कलजो विभोचवचोधाराभिरापुरितः ॥’

सापदेतुको यथा—

‘हामाटिण्य ग्रणवकुविनां चागुरागैः शिलावा-

भाभानं ते चरणपतितं धावदिप्यामि कर्तुम् ।

अर्धलावम्पुदुरपचितैरैरिरामुप्यमे मे

भूरलक्षिकदि न सहमे संगमं नौ कृतास्तः ॥’

भालिचैव्यपीप्यादिपथ एव ।

यद्यपि त्वामानिज्येत्तत्र भूरपदेनागूयान्यभावजनिप्राधान्यं ‘दाटेन दिभिना’
निराप्रतिभाति, तथापि ‘हृष्टिरागु’यते ये’ हृद्यन्तेन कावयेन विप्रलम्भावगमोत्तरं
भूरपदेनागूयामिब्यकिरिति न साप्राधान्यम् । विंगु रगाङ्गत्वयेव । दाटेनैव्यग्र
विप्रलम्भाव त्वामूयामिब्यवलनन्तरं निदेशनेन यथाद्विप्रलम्भाभिब्यकिरिति भावः
प्राधान्यमिति विशेषो बोध्यः । अयं भेदप्रतिपादनावगते ईष्यारिहेतुप्रयानिरिक्त-

इत्थं देवुको वया—

‘मो वयुः प्रथमेऽवराधमये मन्थोपदेशं विना
नो जानाति सविभ्रमाह्वयनात्रहोन्निर्भूषणम् ।
स्वरैरुत्कृष्टोल्लसूयगतिने पर्यन्तेत्रोपका
वात्सा केवलमेव रोदिदि सुदृष्टोल्लसूयभुभिः ॥’

मन्थोपदेशं मन्थोपदेशः ।

अविभ्रमाह्वयदेवुको वया—

‘प्रैजानं मन्थे नृपं त्रिवन्धैरगैरत्रयं गतं
एता न इत्यमागितं व्यचिन्तं चित्तेन मन्थुं दुरा ।
वामं द्विचिन्तयेत्तत्र त्रिवन्धे सर्वे यमं प्रणिना
मन्थये सर्वे द्विचिन्तये त्रिवन्धे द्विचिन्तये ॥’

सारस्वरं प्रथितपूज्यमदाग्रहारं

इह हा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुसर्मा ॥'

अत्र सादृश्यमानो विष्णुसर्मा तत्कन्दनं च विभाषी रसाभयस्य । एत

मनुभावः । चापलादिभ्योऽभिचारीति ।

'हृदनासादिभिर्भेतोर्वैठल्यं शोचसाग्भाह ।'

भादिमदृश्यादनिष्टासिः । लोकप्रहृषिकः करणः । यथा—

'हो मातस्वरितासि कुत्र किमिदं हा देवताः काशिपो

धिरयाजान्पतितोऽसमिहुतबहमेऽङ्गेषु दग्धे रक्षी ।

हरधं धर्मरमधरद्वन्द्वरयाः पीराङ्गनानां गिर-

धिरस्यानपि रोदन्ति हातथा कुर्वन्ति भितीरपि ॥'

अत्र विपत्ता वाचिदीधरी संबोध्या, तद्दृष्टदृश्य विभाषी ।

'प्रतिपूतेषु तद्दृश्यस्य प्रबोधः श्लेष इष्यते ।'

तत्प्रहृषिको रौद्रः । यथा—

'हृत्तमनुमतं दष्टं वा धरिदं गुरपातकं

मनुजवशुभिनिर्मर्षाईर्भवद्विरदायुधैः ।

विभाषावाक्यनोदीनरूपौ । एवमग्रेऽपि ।

हृत्तमनुमनमित्यादावर्तुनादय आत्मनविभाषाः । निर्मर्षादत्तमुदीपनम

‘सरसज्ञानचिन्तायैः संस्काराज्जायते रघुनिः ।

भूमगुहासकरजपादनादिस्तदुद्भवः ॥’

‘अभीष्टार्थस्य संयातो रघुहापवांसता धनिः ।

सौहित्यवदुजोत्ताममहासमनिभादिहृत् ॥’

‘दुराचारादिभिर्घाता घट्टयांभावोऽभिधीयते ।

बद्धाहुलीयकरयनेभूरेणाधोगुणादिहृत् ॥’

‘येनोनिमीलने व्रीडा व्यहरामलवादिभिः ।’ इति चेद्विन् ।

‘मात्मयंदेवरागादेवापलं त्वनवशितः ।’

‘आत्ममकारानपरा चेष्टा अपलतोष्यने ।’ इति चेद्विन् ।

‘तत्र भर्त्सनपारज्यस्वराज्याचरणादयः ॥’

‘मम प्रसाधो लाभादेर्हर्षोऽभुस्त्वेदगङ्गाः ।

आवेगो राजकिङ्गावरात्पादेः संभवो ममः ॥’

‘तत्र विष्मार्ज लम्बः स्वेदः कम्पः रसलङ्घनिः ।’

‘अमनिपचिर्ब्रह्मा लादिष्टानिष्टदुर्गमधुनिभिः ।

अनिमिषमयममिरीक्षणवृष्णीभावाद्बलत्र ॥’

‘विषाखपाटवं आरुपं चिन्तोत्कण्ठामयादिभिः ।’ इत्येके ।

‘गर्वोऽभिजगद्वाचस्पयनैवयोर्दिभिर्मदः ।

‘त्रिरेऽपरापदं गुणैर्वायैः कल्पनाद्युपमा ।
 अत्र व्येदशितः कल्पनाद्वानागमनादयः ॥
 ‘आमित्रदेवोपदेशाभ्यां वाचादेमत्तवीर्मनिः ।
 व्येदशः एभिर्मतोषी वदुमावमयाभ्यमि ॥
 ‘व्यापयः संनिपाताधानेनामभ्यमि विलसः ।
 इत्येदकल्पनावाचा अनुभावनयोः शिताः ॥’
 ‘अवन्ताहर्देनोकादेरन्माद्विलसिद्विभः ।
 तस्मिन्मन्त्राद्विलसिद्विभानिनादयः ॥’
 ‘जीवन्तोऽप्यमन्त्राभ्यो मन्त्रं धरिणीर्नितम् ।
 संतोऽप्येभिर्धर्मैस्तानिपात्रविशेषणादिहम् ॥’

अत्र च मन्त्रान्त्रान्ते केचिन्मन्त्रा वदन्ति । सा च परतुःप्रवृत्तौ रक्षाकल्पना-
 द्धित्तवैश्वस्यमन्त्राद्योकाद्वानिर्वाच्य इति सङ्गममन्त्रानुचितमित्येके । अन्ये तु
 तस्या द्वावीरमन्त्रादिबन्धित्यत्र सङ्गमनादीनिर्वाच्यमित्याहुः । न चान्यत्र संचारि-
 त्वाङ्गुणं कलवदिनि वाच्यम् । व्याप्यमन्त्राधारणत्वात् । तेऽपि हि कल्पन
 संचारिणः । सङ्गमम्—

‘युद्धावीरयोर्दोहोऽसौ वीरे वीर्यमया मलः ।
 आत्मे तुगुणा कथिता व्यभिचारितया पुनः ॥
 इत्याद्यन्वयमुक्तेषु स्वयं भाविनद्विभिः ।’ इति ।
 ‘गजितादेर्मनःसोमप्लामोऽप्रोक्तमिनादयः ।

‘वार्धे विगुणोऽनुगी । गीतावमन्त्राजानि गणयामास वार्धनी ॥’ इत्यत्र । उपमा
 यथा—‘प्राग्वन्मनिगुणमन्त्रावधनुर्द्वैधाविधाविभेदवन्तोऽप्यप्रतिभीमभार्गवमुद्रान्त्रभा-
 वः ।’ इति । अत्रापि । उक्तं च । परतुःप्रवृत्तौ रक्षाकल्पनाद्विभोऽपि विवेकानेक आण्य
 त्वाङ्गुणपरमुद्रैर्वा मृष्ट इत्याप्यते ॥’ इति । अनियंथा—‘गहना विदधीत न किमान-
 विवेक परमायदा यदम् इति रिगते । व्याधियथा—‘वाचुधाम वदन-’ इत्यादी ।
 उन्मादी यथा—‘कादोः कृदादरी व नु मना-’ इत्यादी । मन्त्र यथा—
 ‘कुशल तस्या जावति कुशल तु-छासि जीवन्तोऽप्यमन्त्रम् । पुनरपि तदेव कथयति
 मृता नु कथयति वा धमिति ॥ अत्र कुशले वृत्त जीवन्त्या कुलमादिति जीवन्ती-
 त्वाभिप्रायः । तत्र बुद्ध्या पुनः प्रश्ने न एव अङ्गप्रवृत्तौ मृत्तित । प्रसिद्धमन्त्र
 म्यान्मन्त्रोत्पदेन वाक्यायोगादुद्गमनपूर्वावस्थायाः । स्वरधारणत्वादिति । तथा
 च तेषामपि व्याभिचारिणु गणनार्थमिति भावः । त्रामो यथा—‘प्रसवन्ती चलता
 पर्वतार्धशताकामाङ्गुलिशयमात्रं विभ्रमम् । सुव्यञ्जितं प्रसवमहा विनर्तय हेनो-
 लालां विभु गति वाग्ये गम्य ॥’ इति । त्रिन्वा यथा—‘क गमुचलाभि-

उहो वितर्कः संदेहादूहितोऽदृष्टिर्ननैकः ॥'

निर्वेदस्यामलप्रायस्य पश्चाद्विर्देयत्वेऽपि प्राद्विर्देयो मुख्यप्रकाशने
स्यादिवमनिपादनाय तेन

निर्वेदस्यायिमाचार्यः शान्तोऽपि भवमो रसः ।

सम्प्रकृतिरुवाच । यथा—

‘अर्हो वा हारे वा कुमुदशयने वा हरिदि वा
मणौ वा लोष्ट्रे वा चलन्ति रिपौ वा मुहुरि वा ।
तूणे वा श्रेणे वा मम समरशो याम्नु दिश्याः
एषिर्पुण्येऽरण्ये शिरशिरशिवेति प्रलयतः ॥’

शैवं श्रीममूहः । वाचस्पदाभ्यां द्वयोर्द्वयोऽनुष्यता लोच्यते । अत्र बदन्ति—
शाम्भो नाम रमणावदनुभवमिहयथा दुरग्रहवः । न येनैव स्थायी निर्वेदो
पुन्यते । तस्य विषयेऽप्यलप्रत्ययरूपवादात्मानमानकरवादा । साम्नेष मित्रि
एतिवदरिहारमनिपातमात्रविधामानम्प्रादुर्भावमप्यनुभववान् । तदुक्तम्—

‘मच्च काममुत्त लोके वच्च दिष्य महामुत्तम् ।
तस्याश्चयमलर्षिणे नाहंत. पोटर्षी कवाम ॥’

જાણીએકાદાકાલે પૂજા કરીએકાદા રૂઢિ- જાણીએકાદાકાલે જાણીએકાદાકાલે ।
જાણીએકાદાકાલે જાણીએકાદાકાલે જાણીએકાદાકાલે ।

જેને જાણીએકાદાકાલે જાણીએકાદાકાલે જાણીએકાદાકાલે ।

જાણીએકાદાકાલે જાણીએકાદાકાલે જાણીએકાદાકાલે ।

જેને જાણીએકાદાકાલે જાણીએકાદાકાલે જાણીએકાદાકાલે ।

જાણીએકાદાકાલે જાણીએકાદાકાલે જાણીએકાદાકાલે ।

જાણીએકાદાકાલે જાણીએકાદાકાલે જાણીએકાદાકાલે ।

જાણીએકાદાકાલે જાણીએકાદાકાલે જાણીએકાદાકાલે ।

જાણીએકાદાકાલે જાણીએકાદાકાલે જાણીએકાદાકાલે ।
જાણીએકાદાકાલે જાણીએકાદાકાલે જાણીએકાદાકાલે ।

काव्यप्रदीपः ।

तः]

गतो यथा—

हेतुमः ६. धामाक्षि क्षणमपि विना वं न हमसे
विन्देभे ६. प्राणाम्बुजमखगुणे वं युगपते ।शुद्धमे को जातः शशिमुनि यमाटिङ्गि बला-
त्तव-धीः कस्यपा मदननगरि व्यापयि तु यम् ३'अ बहुपु व्यापारोपादानेन बहुविधया रनिर्व्यञ्जने । नन्वत्र व्यापारस्त
रेषयत्वमसिद्धम् । एकत्रापि तारराव्यापारसंभवात् । यत्तु—'अनेककर्म-
पादानामनेकविधयः क्रियाणां प्रकटयन्ति । एकविधयाभिप्राये त्वेकमेव
वैपदमुपाददीत' इति । तत्तुच्छम् । एतस्यो विलेभे इत्यादीनां भिन्नयाव
तानामेकविधयस्तदुपस्थापितेनात्मन्ये तद्व्यपिनोऽभिप्रायापि ६ ।
त्यादिपदैरुपस्थापने भिन्नकर्मपदरेषोपस्थापनार्हत्वात् । अत्र सूत्रः—'पुराणै
व्यकटेदार्येन व्यापारस्यानेकविधयः लभ्यते । एवमेकत्र भेदाभिप्रायेऽवगा-
म्यत्रापि तर्धवागम्यते । बहुपदमनेकपरं वा ।अगम्याविषयत्वसंभवात् । एवं बहुनायकविधयत्वेन । व्यभिचारिणां तु रसावताया-
माभावात् । बाधपद. कुत्रचिप्रमादनिमित्तान एव । एकविधया एकमात्राधया ।
बन्दीकृत्येति पद्यमोहाय उदाहरणं रगाभावात् भावावतायामुदाहरिष्यते । तत्र
तन्निर्वाणैव रविनं तु बन्दीषु । तुदाप्तेनेति । वं तु व्यापयति ध्यानवर्मीभूतस्ये-
तरेभ्यो व्यकटेदप्रतीतेर्निमित्तमगम्यते अतः सर्वेषामपि स्वरगतो भेदप्रतीतेना-
पह्यो गुज्यते । आभावात्स्वाग्रं नादित्यर्थः । बहुपद बहुव्यापारोपादानमिति वृत्ति-
गतम् । एवमिति । तत्र निर्गमादिविषयतायाम्—'सिद्धे वापि गते शरीरहवने
ब्रह्मनने ताम्यनि कन्दरसु भ्रमरेषु वीर्य दयितासत्तं पुर सारगम् । कमाङ्गेन
धियोगिता विमलता नास्यादिना मौञ्जिता कण्ठे केवलमंगलेव निहिता जीवस्य
निर्गच्छत ॥' इत्युदाहार्यम् । एवं गुणाद्यालम्बनतया हासस्य वीतरागायाधयनया

१. हेतुम इति । धामाक्षि धाम । क्षणमपि क्षणम् । विना विना । वं वं । न हमसे न हमसे । विन्देभे विन्देभे । प्राणाम्बुजमखगुणे प्राणाम्बुजमखगुणे । वं युगपते वं युगपते । शुद्धमे शुद्धमे । को जातः को जातः । शशिमुनि शशिमुनि । यमाटिङ्गि यमाटिङ्गि । बलात् बलात् । तव-धीः तव-धीः । कस्यपा कस्यपा । मदननगरि मदननगरि । व्यापयि व्यापयि । तु यम् तु यम् । ३' ३' । अ बहुपु अ बहुपु । व्यापारोपादानेन व्यापारोपादानेन । बहुविधया बहुविधया । रनिर्व्यञ्जने रनिर्व्यञ्जने । नन्वत्र नन्वत्र । व्यापारस्त व्यापारस्त । रेपयत्वमसिद्धम् रेपयत्वमसिद्धम् । एकत्रापि एकत्रापि । तारराव्यापारसंभवात् तारराव्यापारसंभवात् । यत्तु यत्तु । अनेककर्म- अनेककर्म- । पादानामनेकविधयः पादानामनेकविधयः । क्रियाणां क्रियाणां । प्रकटयन्ति प्रकटयन्ति । एकविधया एकविधया । अभिप्राये अभिप्राये । त्वेकमेव त्वेकमेव । वैपदमुपाददीत वैपदमुपाददीत । इति इति । तत्तुच्छम् तत्तुच्छम् । एतस्यो एतस्यो । विलेभे विलेभे । इत्यादीनां इत्यादीनां । भिन्नयाव भिन्नयाव । तानामेकविधयस्तदुपस्थापितेनात्मन्ये तानामेकविधयस्तदुपस्थापितेनात्मन्ये । तद्व्यपिनोऽभिप्रायापि तद्व्यपिनोऽभिप्रायापि । ६ । ६ । त्यादिपदैरुपस्थापने त्यादिपदैरुपस्थापने । भिन्नकर्मपदरेषोपस्थापनार्हत्वात् भिन्नकर्मपदरेषोपस्थापनार्हत्वात् । अत्र सूत्रः अत्र सूत्रः । पुराणै पुराणै । व्यकटेदार्येन व्यकटेदार्येन । व्यापारस्यानेकविधयः व्यापारस्यानेकविधयः । लभ्यते लभ्यते । एवमेकत्र एवमेकत्र । भेदाभिप्रायेऽवगा- भेदाभिप्रायेऽवगा- । म्यत्रापि म्यत्रापि । तर्धवागम्यते तर्धवागम्यते । बहुपदमनेकपरं वा । बहुपदमनेकपरं वा ।

भावाभासो यथा—

‘राकागुणाकरमुनी तरलायनाक्षी

ता स्तेरपीवननरद्विनरिभेमाज्ञा ।

तन्नि करोमि शिदधे कथमन मैत्री

ताम्बीहनिष्यनिकरे क इयाम्पुगायः ॥’

अत्र स्तेर्यभिचारिभूता गिन्ता प्रभौषिष्यमरनिता । नायिकाया अनुरक्त-
तया स्तेरनुकृष्ट्येन तस्याभिचारिणोऽपि तथाग्राम् । एवमस्योऽपुराहायोः ।

भावशान्त्यादिरुक्म इत्यत्र भावशान्त्यादिपदप्रतिपाद्यमाह—

भावस्य शान्तिरुदयः संधिः श्रवणता तथा ॥ १३ ॥

संधिरुदयस्य तुल्यरुदययोराभ्यासः । श्रवणता तु कालभेदेन निरन्तरतया
पूर्वपूर्वोपमार्दिनाम् । न च भावस्य श्रवणतायाः शान्त्युदयाभ्यामपिशेषः ।
शान्तेरुदयस्य वा एकैकस्याभ्यासे तद्वैद्वयोपगमान् ।

तत्र भावस्य शान्तिर्यथा—

‘तस्याः साम्प्रदितेपनभनतदप्रक्षेपमुदाह्रित

किं वक्षश्चरणाननिष्यनिकरव्याजेन गोपारयने ।

करुणस्य, पित्राद्यालम्बनतया रौद्रवीर्ययो, वीरगत्येन भयानकस्य, यज्ञीयपशु-
साद्यालम्बनतया भीभन्मस्य, ऐन्द्रनाटिकाद्यालम्बनतयाकुतस्य, चाण्डालादिगत्येन
शान्तस्य आभासत्वमूढम् ।

१. ‘राकेति । मीनामुद्दिश्य रावणोक्तिरिति । सा मीना राकायामखण्डचन्द्राया
पूर्णमाया यः सुधाकरवन्मस्तद्वन्मुनः स्यात्तत्प्राप्तम् । एव नन्व-वर्तते भावने दीर्घे
अक्षिणी यस्यास्तथाभूता । स्तेरभावपद- ॥ १३ ॥ नन्व-वर्तते भावने यत्नम् । तेन त-
रहिताल्लरुदयवदुत्तरोत्तरारम्भ- ॥ १३ ॥ नन्व-वर्तते भावने यत्नम् । तेन त-
तेति निश्चयनक्रमेण मुखादिगतपदप्राप्तम् इत्यम् । ॥ १३ ॥ नन्व-वर्तते भावने यत्नम् ।
त्वात्किं करोमि । तच्छाभायेति शेषः । तथा नहं मया श्रवणतायाः—विषय इति ।
अत्रास्या सीताया मेक्षा कथं कनोपायेन विदयं करोमि । ननुपायोऽपि न प्रतिभाती-
त्यर्थः । ननु मैव त्वां स्वाकुवात्तवाह—नदित्यम् । तथा न्नाहूतानभाष्यमाने बुद्धिवि-
पीकरण तस्य व्यतिकरे सन्धे उपायो हेतुः क इव । क नन्वो यत्नः । ‘विभ्र-
माम्या’ इति पाठे तथाविधमाम्यं यस्या इत्यर्थः । ‘स्वाह’ इति पाठे क उपायः स्यादि-
त्यन्वयः । अत्र गिन्ताख्यज्वभिचारिभावस्थाननुरक्तनायिकाविषयतया आभासत्वमिति
भावाभासोदाहरण-वचः । ॥ १३ ॥ उदाहरण-वद्विक्रामश्चेत् २. ‘विभ्रमाम्या’ ख-पा. ३ ‘अत्र
ख. ४. ‘नम्या इति । यत्पितृ- ॥ १३ ॥ स्वनायिकायाः स्तेरपन- ॥ १३ ॥ नन्व-वर्तते भावने यत्नम् ।
येनो भूटनायकस्तेयमुक्तिः । नम्या नप- ॥ १३ ॥ अन्त्यातिशयाभाष्यमानिदेशः । साम्प्र-
धीराण्डादिविषयेन यत्र तथाभूतस्य स्तननरस्य समापे समस्थानस्य तत्पथन-
। अतएव प्रकृष्टो यः छेदः परिरम्भस्तेन वा मुद्रा स्तनाकारं विलेपनमथ चिद-

सत्सद्प्रियता च धीररममोत्कालश्च मां कर्षतः ।

धैदेहीपरिरम्भ एव च मुहुश्चैतन्यमामीलय-

ज्ञानन्दी हरिचन्द्रेन्दुशिशिरक्षिण्णो रणझन्यतः ॥

अत्र पूर्वार्धे संस्रमात्मक आवेगः । उच्चरार्धे हर्षः । अनयोस्तुल्यमेवास्वादः ।

शबलता यथा—

‘कैकार्ये दासलक्ष्मणः क च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा

दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुरम् ।

किं वदयन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा

चेतः स्वास्त्यमुपेहि कः खलु युधा धन्योऽधरं धास्यति ॥’

अत्र क्लृप्ताकार्यमित्यादौ वितर्कः, भूयोऽपीत्येतत्सुखम्, दोषाणामिति मतिः कोपेऽपीति स्मृतिः, किं वदयन्तीति दाढ्या, स्वप्नेऽपीति दीन्यम्, चेतःस्वास्त्यमिति धृतिः, कः खल्विति चिन्ता स्फुटं पूर्वपूर्वोपमर्देन प्रतीयमाना शबलता चमत्कारभूमिः ।

पूर्वपूर्वेति । पूर्वपूर्वेषां मतिशङ्कावृत्तिपर्यन्तानां ज्ञान्तिसंचारिणां सर्वेषामुपमर्दे

भक्ष । निरेहो जनकः । स एव विगजदेहः कामस्तस्य पुत्री । निजये महायन्त्रात् । दस्य परिरम्भ आक्षेपश्च मा रणञ्चि । मुनिपार्श्वगमने प्रतिवृत्तानीत्यर्थः । चकारः पूर्वोक्तस्य तुल्यत्वस्य तुल्यकालत्वस्य च संक्षिप्तस्य सूचनाय । एकस्य परिरम्भस्य सत्सद्प्रमेयोपमा दान्यां तुल्यत्वसंपादकं विशेषणमाह—मुनिरित्यादि । मुनिर्पारवारं चैतन्यं ज्ञानमामीलयन् विषयान्तराभावावर्तयन् हरिचन्द्रेण चन्दनभेदः इन्दुचन्द्रश्च तद्वच्छिशिर, दीनश्चार्थक्षिण्णः प्रेमसवलितः । अनयव रणवीर्ये युक्तम् । क्षिण्णेन युद्धे निवर्तनात् । ‘स्पर्श’ इति पाठे तत्राविधः स्पर्शो बनेत्यर्थः । अत एवानन्दी आनन्दजनकः । अत्र मुनावसारणीयत्वज्ञानब्रह्मत्वराविशेष पूर्वार्धेऽर्थः, हर्षस्तुल्यार्थगम्य इति नयोस्तुल्यकालत्वात्संधिः । शलुदाहरणचन्द्रिका ।

१. ‘कर्षति’ ख. २. ‘स्पर्शो’ ख. ३. ‘तुल्यकाल’ ख. ४. ‘केलि’ । शुककन्या देवदानी वृद्धवती राज्ञो वयान्तरियमुक्तिः । अकार्यं नाक्षयक-वावायामतिक्रम्य क, शशी तस्य विह दस्य चन्द्रस्य कुलं च क । कश्चिदेन महानवम्भानप्रतिपादनान्व-गानीचिन्त्य प्रकाशने । भूयोऽपीत्युत्पत्तिर्योपमर्देनोत्पत्त्यम् । जीवना असमावनोपकटा गूढ्यने । जीवन्मात्रं तु शास्त्रभ्रम्य दोषाणां प्रमादोपेक्षादीनां प्रशमायाच्यन्तिरुनाशावेति मनोमुक्त्यर्थः । अहो आश्चर्यम् । कोपेऽपि मुरम अयोत्तम्याः कान्तं कर्मनीयमिति मतिवाधेन सख्यम् । अयमय वयस्य दुःखरिण वेम्भलाहृष्टा कृते महारमभिराचरिते सुचरिते धीर्वेषां मे मयाभूता मत्पुत्र्या हि वक्ष्यते । मिन्दातद्वया पूर्वोपमर्दः । स्वप्नेऽप्यभूतावृष्टयत्केऽपि सा दुर्लभेयनेनाभिमतस्य विषयवृत्ते-वन-प्रशान्तिरुत्कारः । हे चेतः, स्वास्त्यमुपेहि उपायनेन धैर् पूर्वभ्रमवत् । क खलु व-य, नाहन्ति मन्दभाग्यो युवा तदनीय-मिति वक्ष्यन्ति विन्दा मयावर्तितेति श्रुतिरिदमिति विचरधेयम् । अत्र भावार्थः, ‘पूर्वपूर्वमर्देन-व-भित्तिका उपकटा ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

तेषु मध्ये—

अलंकारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावमासते ॥ १५ ॥

प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ।

शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यो द्विधा । अलंकृतस्यानलंकृतवस्तुमात्रस्य च प्राधान्येन प्रकाशादित्यर्थः । तत्राद्यो यथा—

‘वेलास्य कालकरवालमहाम्बुबाहं

देवेन येन जटोर्वितगर्जितेन ।

निर्वापितः सकल एव रणे रिपूनां

धाराजलैश्चित्रगति ज्वलितः प्रतापः ॥’

फालो धैरिसंहतां यः करवालः स एव महदम्बु धाराजलं वहतीति महा-
म्बुबाहः । यद्वा मह उत्सवः स एवाम्बु सद्बाहः । गर्जितं मिहनादः । अत्र
करवालमुल्लास्य एतावन्मात्रे वक्ष्ये यदेतत्तत्तदप्रयोगस्तत्संज्ञार्थकता मा
प्रसज्यतामित्यप्राकरिर्कैरिन्द्रवारिबाहादिभिः प्राकरलिकानां राजकरवालादी-
नामुपमानोपमेयभावे कवेस्त्वारपयमिष्युपमालंकारो व्यङ्ग्यः । स च शब्दशक्तिः

भवच्छब्दस्य संबोधयचित्वाद्प्रकृतस्य च संबोधयत्वायोपात्तप्रकृतत्वम् । एवमसीत्यादि
सुप्प्रयोगापेक्षमिति प्रकृतत्वममकमित्यर्थः ।

प्रधानत्वेनेत्यस्यानुभासन इत्यनेनान्वयं दर्शयति—प्राधान्येनेति । धाराजल-
वाहकत्वोक्तौ धाराजलैरित्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह—यदेति । उत्पन्नो धैरिजयम्भः ।
॥ एवाम्बु सद्बाहिरन्तरं प्रवृत्तिशीलः तस्य धारक इत्यर्थः । उपमालंकार इति ।
प्राधान्येनेति शेषः । नच समासोक्तिवदुपमायाः प्रकृतोपस्कारकतया अपराह्वयरूप-
शुर्नाभूतव्यक्त्यत्वापत्तिः । तत्र व्यङ्ग्यस्याप्रस्तुतत्वात्तस्य प्राधान्येन प्रतीती चम-

१. ‘अत्र बाष्पयशो येन प्रकृतेन देवेन नृपेण जटोर्ब्रह्मविन बलवद्भक्तिं विर-
नाथो वस्य तथापिधेन काशी धैरिमहनः ॥ करवालः राजलज वग्महदम्बु धाराजलं
नस्य बाहः प्रबाहः प्रमरममुल्लास्य तीक्ष्णकृत्य धाराजलं राजकाल्पा । राजरणादिकाली
पानीयादिषदप्रयोगात् । रिपूणां शयना विजयति विजयने प्रशितो विजयानः सकल एव
प्रतापः शीघ्रव्यापिकथो रणे निर्वापितः । विजयित इत्यर्थः । महदम्बु धाराजलम्, मह
उत्सव महाम्बु वा वहतीति तथा कानकरवालः कृष्णावमसद्बाहो म येति कर्मधारयः ।
‘मुल्लास्य निपाननाथोपमेयको वा । व्यङ्ग्यस्य तु येन देवेन मेधापिपिनेन्द्रेण कालकरं
रुपारिभ वल नर्जनम् । बलवोरभेदात् । महाम्बुबाह मेघमुल्लास्य प्रकारेण रणे तेजो-
विषयव्यङ्ग्येनाहल मल बागवतिनिप्रतिविमुक्ते रिपूणामप्राप्त्यनुना मेजनां सकलः
महदम्बाय शीघ्रव्य विवर्जित प्रतापः । शीघ्रयेन देवेन । जटोर्वितगर्जितेन । तत्राद्यो-
पमेयस्य नृपयशसः । उपमेयत्वावहन्तीकारेण कतिनेनोपश्रित मेघमुल्ला-
स्य । एवच्छब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्येनाहलम् । एवमपिप्रयोगहरणवमति ।’
‘महदम्बुबाहः २. ‘म एव’ क.

मूलः । पद्यान्तरेण भूपादिना सैदर्थोपस्थितौ तदग्रणीनेः । एवमदेऽप्युक्तम् ।
एवमसंकारान्तरावपि । यथा—

‘तिभ्यैदक्षितप्रतापो विपुलनिष्ठादृष्टिभो मधुरदीप्तः ।

मनिमानतरपक्षुतिः प्रणिपदपक्षामणीर्विभाति भगवन् ॥’

अत्र निगमदधिः, अग्रतापः, एवं त्रयेणैकैकपदस्य द्विपदत्वे विरोधाभासः ।

पदाभेदेऽपि विरोधाभासो यथा—

‘धैमितः समितः प्राप्तेरकपेद्वैपद प्रभो ।

अहितः सदितः साधुयसोभिरगतामनि ॥’

अत्र विरोधस्तु किं सर्वत्र व्यङ्ग्यत्वमेव नेयुष्यते तद्विषयी सीमा । भवि-
तादृशोर्विरोधव्यञ्जकस्य भावे वाच्यत्वं तदुभावे व्यङ्ग्यत्वमिति ।

‘निरेषादानसंभारमभिचायेव सम्भवे ।

जगद्विप्रं नमस्तर्जं कलासुधायाय ह्युत्तिने ॥’

सूत्रभावेन शुणीभावेऽप्यत्रोपमायाः प्राधान्यसंभवेन शुण्यत्वानङ्गीकारात् । एवम-
प्येषपदोपस्थितयोरेकस्याप्यवगायादूपक्यनिरेव युक्त इति चेत्, न । तथापिभावे-
दमहस्यापि वमन्कारातिशयाभावायवत्त्वान् । प्रपानीभूतेतराङ्गनया द्वि क्वचिच्छ-
ङ्गीकारः । प्रविद्धादरयमूलकनदङ्गीकारे तु प्रयमोरभिव्यक्त्यादुपमाया एव कै-
ममुचितमिति संशयः ।

१. ‘मूलो व्यङ्ग्य’ इति, २. ‘तदुपस्थितौ’ इति, ३. ‘निगमेति । हे विभो प्रभो,
मवाग्निभावि शोभत इत्यन्वयः । श्रीरुद्र । रिग्वलीक्षणध्यामी क्विरो मनोहः
शत्रुनित्रपक्षयोः प्रतापो यस्य सः । विपुलाया शत्रूना निशेव निशा मरणं करोतीति । तथा
मधुरा मनोहा हीला चेष्टा यस्य सः । मतिः शास्त्रतत्त्वज्ञानं मानश्चित्तसमुत्पत्तिप्रदो-
स्तत्वेन सारेण वृत्तिर्वर्तनं यस्य सः । प्रणिपद पद्यानां सहायानामग्रणीरमेसरः । अत्र
निगमदधि सर्वोऽग्रतापोऽनुपम । विपुलशब्दे न निशाकृदाविकर्ता । मधुर्वसन्तोऽक्षत
मीढाशून्यः । मनिमानप्रशस्तवृद्धिरनस्वेऽनुभूते वृत्तिर्भवतापो यस्य न तादृशः ।
मतिपक्षिदिरपक्षामणी, पक्षादिभूता नेति विरोधाभासो व्यङ्ग्यः । द्वितीयावस्थाप्रकल्पनात् ।
रघुसाहचर्यचन्द्रिकासंश्लेष ४. ‘अमित इति । इदं तदुपस्थितयोर्गति रणद्वयति वृत्ति
येति तथाभूत हे प्रभो, त्व समित नङ्गामात्प्राप्तेरकपेद्वैपदोऽपरिचितः । अनन्ता
खलानामहितो दण्डकृत् । अनन्त साधुमिहस्तुष्टेयशोभि मदिनो तुलोऽनीत्यन्वयः ।
साधिविति क्रियाविशेषण वा । यदा अमित इति पञ्चम्यन्तं तद्व्यामिशेषणम् ।
उत्सर्वैर्द्वैर्दरि चान्वयः । अत्र मिल मान तद्विहितस्तत्त्वहितम् । तथा हितशून्यो
हितसहितश्चेति विरोधो व्यङ्ग्यः । अग्रकृत्यादिति । रघुसाहचर्यचन्द्रिका ५.
‘निरेषादानेति । तस्मै ह्युत्तिने महादेवाय नम इत्यन्वयः । श्रीरुद्राय । विप्रं
उपादानसंभार उपकरणसप्ततिर्वच तथावा स्वात्तथा । अनिष्टावनाधारे । एव इति
वाच्यः । विप्र नानाकार जगच्चन्तं विस्तारयने । यद्यनुपादानसंभार विना न.

मीर्षां प्रति प्रतिहिने नु बरे द्विषेण

सत्यः सत्यानि यदि किंचिदपि मारामि ॥

अत्र साक्ष्येन वस्तुना स्वमघम्या, अहं नु चम्येति स्वस्य व्यतिरेकालंकारो
यज्यते । ननु व्यञ्जको घम्यामीति स्वमघम्यस्य व्यतिरेकालंकार इव । तत्कथं
ननु व्यञ्जकोदाहरणमेतदिति चेत्, न । संशोध्यव्यतिरेकस्यावयव साक्ष्यः ।
सत्यमि कथनाभावस्याभावाद्वात् । व्यञ्जकस्तु यद्यपि भवत्येव, तथापि तमव-
यवेव साक्ष्येन वस्तुमात्रेण संशोध्यव्यतिरेकव्यञ्जनादिति ।

अलंकारेण वस्तुनो वधा—

‘द्वेषोन्मथनमत्र बुद्धमकरादवृत्-

संस्कारमिति प्रपन्नसोपनिषोक्तोक्तैः ।

वन्ता जाता ॥’ प्रियकरस्पर्शमात्रेण शिष्टानिर्वेशमन्तरनया आत्मभारिण वाह—
‘नीति । व्यतिरेकप्रतीतिरिह । न व्यङ्ग्यस्य स्वमघम्यस्य व्यतिरेकस्य प्रतीतिः-
। आत्मनीति । अहं न वधयामि तं नु वधयामीति व्यतिरेकप्रतीतिः ।
। न वधयामीत्यस्य साक्ष्यसाक्ष्येन नु तौ वधयामीति व्यतिरेक इत्यर्थः ।
तस्यैव व्यञ्जकत्वमत्र आह—तमनयेत्येवमिति । तस्यैव व्यतिरेकस्या-

येषु न पुनरावृत्तेरिति वाच्यं । यदि द्विषति सत्यमीति वधयाम्येति साक्ष्यः
तस्यैव प्रियकरस्पर्शमात्रेण शिष्टानिर्वेशमन्तरनया आत्मभारिण वाह—
‘नीति । व्यतिरेकप्रतीतिरिह । न व्यङ्ग्यस्य स्वमघम्यस्य व्यतिरेकस्य प्रतीतिः-
। आत्मनीति । अहं न वधयामि तं नु वधयामीति व्यतिरेकप्रतीतिः ।
। न वधयामीत्यस्य साक्ष्यसाक्ष्येन नु तौ वधयामीति व्यतिरेक इत्यर्थः ।
तस्यैव व्यञ्जकत्वमत्र आह—तमनयेत्येवमिति । तस्यैव व्यतिरेकस्या-

१. ‘द्वेषोन्मथनः । वल्लभाय बरे वृषाण दाहो मुनि मुने वारिः कारिणाय ॥
‘नीति इह । वीरुत् । तस्यैव स्वमघम्यस्य स्वमघम्यस्य स्वमघम्यस्य स्वमघम्यस्य
इति प्रतिपत्तिः । न वधयामि तं नु वधयामीति व्यतिरेकप्रतीतिः ।
सत्यमि कथनाभावस्याभावाद्वात् । व्यञ्जकस्तु यद्यपि भवत्येव, तथापि तमव-
यवेव साक्ष्येन वस्तुमात्रेण संशोध्यव्यतिरेकव्यञ्जनादिति ।

अथ जा देरं च हसन्तीषु प्रेक्षासंकारेण चमत्कारीककारणं नर्तं नर्तं जगद्-
 निर्मिमीष इति वाच्यं मङ्गलो व्यतिरेकः प्रकाश्यते । यद्यप्युपप्रेक्षा
 व्यतिरेकोऽयं प्रकाशने 'नियतिवृत्तनियमः—' इत्यादिषु, तथापि न
 । यद्वा तावन्नामस्य व्यञ्जन्येऽप्युपप्रेक्षाव्यञ्जनकार्यं न विद्वन्मत्त

वपिनियद्वन्मत्तानिमात्रनिद्वन्मत्तकार्यस्य व्यनेर्धेद्वन्मत्तस्य चानुना व-
 स्तुनो व्यतिरेकः—

‘जे सङ्गातिरिमेहस्तानु वल्लिभा संभोगसिन्धोरह-
 कारपुलकनाबलीकचलये वत्ता दरिद्वलनम् ।

ते भर्तु मलभाजिना विरहिणीभीमासमपक्षिणो
 जाहा कति निमुक्तने वि बहला सारणगुणगा विभ ॥’

अथ यथोक्तेन चानुना निःश्वसेन प्राप्त्यर्था. किं हि न कुर्वन्तीति वस्तु
 व्यत्यये । सारणगुणगा विभ इत्यस्य व्यञ्जन्युपयोगान् । न चैवमस्याप्रयोज-
 कायम् । वनिविशेषपरिपोषकत्वात् । निःश्वसत्पक्षेभ्य बहलावदेतोरप्राप्ता-
 नाकाव्यलिङ्गस्य व्यञ्जनमेति चेत्, न । तस्य हेतुत्वाविबक्षयापि तथा व्यक्तेः ।

वाणी ॥’ हसन्तीषु प्रेक्षेति । इदमन्यदिवेगुपप्रेक्षाया अनुपलक्षणम् । जे
 इति । ‘ये सङ्गातिरिमेहस्तानु वल्लिभा’ संभोगसिन्धोरलीलावेन्दुलक्षणवलीकच-
 लने प्रामा दरिद्रम् । त इदानीं मलभाजिना विरहिणीभीमासमपक्षिणो जाता

भावा. । वनिवदनेत्यादिना अत्रलप्रेक्ष्यशब्दाव इति बोध्यम् । वृत्तापुत्रेणया व्यतिरेक इति
 ॥ शान्तिशब्दोक्तवचनम् । इदमन्यदिवेगुपप्रेक्षाया अनुपलक्षणम् । अथान्वयविधि-
 य बोधोक्तान्वयमात्रोक्तवचनम् । ॥’ हानुतादृशान्तिवचनमेव

सत्रैव वस्तुनालंकारस्य यथा—

‘सहि विरहज्जण माणस्म मज्ज धीरत्तजेग भायामम् ।

पिअदंसणविहलत्तणत्तणम्मि सहमसि तेज ओसरिअम् ॥’

अत्र प्रियदर्शनविह्वलत्वज्ञाने धीरत्वेनापस्तनमिति वस्तुना अकृतेऽपि प्रायेण सा प्रसज्येति विभावना, नूनं प्रियदर्शनसौभाग्यबलं धैर्येण सोढुं न शक्य इत्युपेक्षा च व्यज्यते ।

अत्रैवालंकारेण वस्तुनो यथा—

‘ओहोहोकरअरअणक्खण्हि’ मुह लोअणेतु मह दिण्णम् ।

रत्तंसुमं पत्तामं कोवेग पुणो इमे ण अहमिआ ॥’

अत्र किमिति कुपिते लोचने बहमीति प्रसोदयनादुत्तरालंकारेण कोवेग इमे ण अहमिआ इत्यपह्नुत्यलंकारसहितेन न केवलमार्द्रक्षतानि गोपयति, किं तु तेषामहं प्रमादपात्रमपि जातेति वस्तु व्यज्यते ।

अत्रैवालंकारेणालंकारस्य यथा—

‘महिंलासहस्सभरिण् मुह हिअण् मुहअ सा अमाअन्ती ।

अणुदिणमणणकम्मा अहं तणुमं पि तणुण्ह ॥

मदिति शिशुवेऽपि बहुलालारूप्यपूर्णा इव ॥’ इति । सहीति । ‘सहि विरहज्जण माणस्म मम धीरत्वेनाभायामम् । प्रियदर्शनविह्वल(विह्वल)त्वज्ञाने सहसेति तेज पस्तनम् ॥’ इति । धीरत्वेनेति । अत्र धैर्येणस्तनस्वरूपचेतनधनारोपात्म्येण क्लिप्तिसिद्धार्थस्य व्यञ्जकत्वं हेयम् । सहीति । अत्र सहीत्युदाहरणे नाविकानां वस्तुवेऽपि सलीनिरुपितं समीपमन्येव । ओहोहोति । ‘आमार्द्रकरज्जण लनलाव लोचनयोर्मम दत्तम् । रक्षाशुकं प्रसादः कोपेन पुनरिमे नाकान्ते ॥’ इति ओहोहेत्यत्र तु समीपं गौणं द्रष्टव्यम् । इत्यपह्नुत्यलंकारसहितेनेति । निवेदयन्त्या अपात्रं कोपप्रमत्तकप्रभाक्षेपकत्वादुत्तरालंकारात्त्वमिति भावः । महि

१. ‘सहीति । हे सति, मम धैर्यत्वेन धैर्येण मानस्याभायं भीते भवेति समाश्रयं विरहज्ज कृत्वा प्रियदर्शनेन विह्वल (विह्वले) भावने क्षणे स्वभ्याकुलस्य वस्तुनो यथा । सहसेति तेन धैर्यापस्तनम् । इतिराभ्यो वाक्यमवापकोऽप्ये दोषने इत्यन्वे ।’ इत्युदाहरणमन्तिकामधेय २. ‘सौभाग्यवम्’ क. ३. ‘ओहोहेति । किमिति कुपिते नेनेन बहमीति पूज्यन्त परनाविकानां शृङ्गादिचिह्नवन् नावकं प्रति नाविकानां लनिरिवम् । तत्वेवन्तानामहं इति ज्ञेय । तत्राह आमार्द्रैः । अप्यर्द्रैरित्यर्थः । करज्जण मस्तानां रदनानां रत्नानां च धुने परनाविकादृष्टैर्मम लोचनयो रक्षाशुकं रक्षा अत्रा इव रक्षाशुकं रत्नवत् प्रसादो दत्त कोपेन पुनरिमे लोचने नाकान्ते इत्यर्थः । ४. ‘महिंलासहस्स मन्त्रकप्रमत्तकप्रभाक्षेपकत्वादुत्तरालंकारो न केवलमार्द्रक्षतानि गोपयति वस्तुवेऽपि प्रमादपात्रमपि जातेति वस्तु व्यज्यते ।’ इत्युदाहरणमन्तिकामधेयः ५. ‘महिंलेति । विरहज्जण नाविका नावकावाक्षेपवन्त्याः मस्त्या उक्तिरिवम् ।’

ननु रसभावादीनां बहुधादृष्टादशाऽननुसारप्रतिपत्तिरिति भावः—

रसादीनामनन्तत्वाद्भेद एको हि गण्यते ।

कथमनन्तत्वं । इत्यम्—ननु रसाः । ननु शृङ्गारमेव द्वौ भेदाः, मर्मोत्प्रेक्ष्यप्रत्यक्षौ । ननु मर्मोत्प्रेक्ष्यादि परम्परादिद्विनादयो बहुवो भेदाः । विनोदमन्त्र्यामित्याद्यादयः वक्त्राः । तयोरपि विभावाधुनाभाव्यभिचारिभेदित्वम् । तत्रैव नायकयोरुत्तममध्यमाधमप्रकृतिभेदः । तत्रापि देशकालाभ्याभेद इत्येवैव रसभेदान्तरम् । का गणना गर्वेणाम् । कुतश्चैकत्वेन गणनम् । अमरकदम्ब-इत्येकं सामान्यमाधित्वम् ।

वाक्ये द्युत्यः

शब्दार्थोभयशक्तिमूलो ध्वनिर्वाच्य एव । ननु तार्थं नियमः । शिगुपातद्वये तदुक्तौ प्रवर्धेऽपि दर्शनादिति चेत्, न । तत्रोभयशक्तिमूलत्वेऽपि ध्वनि-भावात्तत्त्वमाध्यात्मभावात् । 'माह्वानातिरिक्तमन्यागः' इतिवत् । अन्यत्रात्येवं संभाव्यत इति चेन्नमाध्यात्मताम् । ननु कारि निश्चीयते येन तद्वादाय विमर्श-त्वादिति ।

पदेऽप्यन्ये

अन्ये सप्तदश ध्वनिभेदा वाक्ये पदेऽपि । ननु पदस्य व्यञ्जनत्वे किमादा-

प्राधान्यम्, ननु पयिकाद्यर्थस्येति न तत्रोभयशक्तिमूलवस्तुत्वनिः । किं तूदर-हरणजातीयेष्वलंकारध्वनिरित्येक इत्युक्तम् । व्यञ्ज्यभेदेन काव्यभेदात्तस्य चेहान-वादिति । अष्टादशेति । अत्रिवक्षितवाच्यव्याप्यन्तरसंक्रमितवाच्यारण्यनतिरिक्त-वाच्यरूपं भेदद्वयम् । द्विवक्षितान्यपरवाच्ये रसादिरसलक्ष्यकम् एकः । छन्दसि-मूलस्य वस्त्वलंकारिण्यं भेदद्वयम् । अर्थशक्तिमूलस्य द्वादश भेदाः उभयशक्ति-लक्षक इत्युक्तप्रकारेणैव । तयोरपीति । सयोगविप्रलम्भचोर्द्वयोरपीत्यर्थ-विभावा दर्शयन्त्या अनुभावाधोक्तादिद्विनादिव्यतिरिक्ता हेतुः । तथा नानास्य-व्यभिचारिणश्च । नैर्वाच्यमित्यर्थः । तत्रापि । तस्मिन्वैचित्र्येऽपीत्यर्थः-नायकयोरिति । 'पुमान्विया' इत्येकशेषः । तत्रापि उक्तप्रकृतिभेदे मल्लो-भेद इत्यनन्तरं वैचित्र्यहेतुरिति शेषः । देशो निवृत्तादि । कालो वसन्तादिः-अवस्था नवर्थावनादि । सामान्य रसभावादिनाधारणं धर्मम् । शिगुपालवधे माध-काव्ये तदुक्तौ 'दमपोषमुतेन-' इत्यादिषोडशधर्मै र्धातुण्य प्रति शिगुपालतदुक्तौ 'उभय युगपन्मयोदिन' इत्यन्तेन प्रवर्धेन सुधेर्वाच्यतया विप्रहस्य च व्यञ्जन-प्रतिपादनादुभयशक्तिमूलनाममव इत्यर्थः । तुल्येति । वाच्यार्थेन तुल्यप्राधान्या-दित्यर्थः । ग्राह्येति । त्रामदश्वदुक्तौ क्षत्रियाणामिव रसमा क्षयं क्षणेन करि-ष्यतीति व्यञ्जयम् । यथा वाच्यतुल्यवचनकार सुधेरपि विवक्षितत्वेन दुर्मनायन इति-वाच्यव्याप्य गर्भारोक्त्या वचनार्थित्वानयाप्राप्त्यर्थः । एवमिति । उभयशक्ति-

काचिमकेतदायिनमेवं मुख्यथा कृत्या संमति । तत्र मदागमादेन स्तुति
व्यंज्यते । उभयोश्चैनयोः शब्दमाधान्यम् । परिहरण्यद्वात् ।

अभंशक्युदयेषु म्यतःसंमतिमर्थे व्यञ्जके वस्तुना वस्तुनो व्यतिर्यया—

‘सायं ध्यानमुपामितं मलयजेनाहं समालेपितं
यानोऽस्माच्चलमौष्ठिमम्बरमणिर्विगन्धमप्रागतिः ।

आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभिनः ह्रान्तामि येनाधुना
नेप्रदन्दमभीलनव्यनिकरं शक्नोति ते नाम्निनुम् ॥’

अत्र तव सौकुमार्यमाश्चर्यम् येनाधुना ह्रान्तामीति वस्तुना कृत्यारुरा-
परिचया ज्ञातासीति वस्तु अधुनापदमाधान्येन व्यञ्ज्यते ।

वस्तुनालंकृतेष्वंथा—

‘सदमासिमहादुःखविलीनाशेषपातका ।

सधिन्याविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा ॥

कर्मयपि ‘कृत्यलुटो बहुलम्’ इत्यनुनासनात् । काचिदिति । सखी दूतीवेत्यर्थः ।
एवं मच्छास्त्रविषयप्रकृतीकरणेन मुख्यया अभिधातृत्वा संकेतदायिनं संमति ।
संकेतदानेनेष्टसंज्ञादकनया व्यञ्जयतीत्यर्थः । गोपनार्थं प्रकृतस्याप्यप्रकृतीकरणम् ।
अप्रकृतस्य च प्रकृतवदभिधानात् । स्तुतिरिति । अत्यन्तद्विह्वलितारित्यादेत्यर्थः ।
अधुनेति । सायंज्ञानोत्तरमित्यर्थः । तत्तु पुण्यममागमादेर्वैलधुनेत्यस्य प्राधान्यम् ।

मुक्तिर्विरहादिषु खत्यागः । सौ करोतीति तथा । एकान्तस्य संकेतव्याप्तस्य ममादेने
तत्पर इति पूर्वशेषमाध्वनी भीमपदस्य, इहोक्तवस्तुध्वनी प्रधानभूतस्य सदागमपरस्य सौ
वृत्तमहावाच्यमृच्छतिमूलत्वं हेतुम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

१ ‘सायमिति उपपत्तिः सप्रुम्य तन्निनिषमवापनयनाय खानादिकृतवनी सखी इति शब्द-
हस्ताया मर्यादा इवमुक्तिः । हे मखि, तव सौकुमार्यमाश्चर्यम् । येन कारणेनाधुना भ्रमनि-
मृत्त्वानादिममवधानेनाशाशमनितं समन्ततो बहिरन्मथ ह्रान्तानि भ्रान्तानि । कथम् ।
मन्त्राह—नेत्रेभ्योऽदि । ते तव नेत्रयोर्द्वन्द्वं युग्मं न विचिन्ते मीननस्य व्यतिकरं धीमः पुन्यं यत्
नया भ्रामितुं स्यात्तु न शक्नोति । तथाच मीननस्यैव पुन्यं मन्त्राङ्गणं भ्रमं गमयतीति भावः ।
आश्चर्यं तु तव । तत्राह—मावर्तिनादि । मायकाले ध्यानमुपामितं भ्रमापनोदनमर्थं यथा
स्यानीया कृतम् । मलयजेन चन्द्रजेनाहं मय्यभाषमन्तादपिनाम् । अम्बरस्याकाशस्य मणि-
पय मणि मृशोद्भूतानन्तस्य मौलि मस्तकं यानम् । अत्यगण इत्यर्थः । तेनापवादित्वनित्य-
संभावनानिवृत्तिः । अत्र मन्त्रादेरे विन्यस्य नि शब्द मन्थर वा प्रागतिरागमनम् । एतेन
नयनगणशब्दोक्तं वृत्तमस्य नान्ती-नुक्तम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकामधेयः । २. ‘भ्रमवच-
नम्’ वा ३. ‘नयनामीनि । विष्णुपुराणगतमेतन्वचऽयम् । पूर्वोक्तान्दोऽप्या गोपस्य
कन्दका निगत उच्छ्वासः । य गो-रमणं यस्या मा तथाभूता । तस्या भाववन्ता तथा ।
शशो-रमणं विन्यस्य । ‘न नस्य प्राणा उक्तामन्तीर्हव ममवनीवन्ते’ इति श्रुतेः ।
मुक्तिं गता भाववता मन्त्रवता प्रत्येकवन्तः । कीदृशी । तस्य वृत्तस्याशाहवा विविगेन नय

अलंकारेणालंकारस्य यथा—

‘सो मुदसामलहो धम्मिहो कट्टिअलट्टिअग्निअदेहो ।

सीण मग्धाहि बलं गहिअ सरो सुरभमंगरे जअइ ॥’

अत्र सुरभमंगरे धम्मिहः स्मर इति रूपकालंकाराभ्यां तथा केशपाशः स्कन्धे पतितो यथा रतिविरतावप्यनिरुत्तेष्टः कामुकोऽभूदिति विभावनास्कन्ध-पदप्राधान्येन व्यज्यते ।

अथ कविनियद्वक्त्रुप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नसरीरव्यञ्जकार्यध्वनिभेदेन पदप्राश-म्येन वस्तुना वस्तुनो व्यक्तियथा—

‘णवपुणिमामिअइस्म सुइअ को तं मि भणमु मह सल्लम् ।

का सोहग्गममग्गा पमोसरभणिअ सुइ अअ ॥’

अत्र यद्योक्तेन वस्तुनान्यस्यामपि प्रथममनुरक्तस्वमभूर्न तत इति वस्तु णवपुणिमामिअइपमोसरभणीपदप्राधान्येन द्योत्यते । अत्र पदे रजनीवेनु-पमानैरपेक्ष्येण कथं व्यञ्जकत्वमिति चिन्त्यम् ।

अत्रैव वस्तुनालंकारस्य यथा—

‘सैहि णवणिहुवणसमरमिअ अइवाली सहीएँ निधिहाण् ।

स्तनभरमाहादेन विशुद्धमातिन्वात्र चलतीत्यर्थः । स इति । ‘स मुग्धस्यामलाशो धम्मिहः कलितललितनिजदेहः । तस्याः स्कन्धाद्वलं गृहीत्वा स्मरः सुरभमंगरे जयति ॥’ स्कन्धः सेनानिवेशोऽपि । बलं सैन्यमपि । णयेति । ‘णवपुणिमान्-गाइस्य मुग्ध कस्त्वमपि भण मम सल्लम् । का सर्भागयनमग्रा प्रदोपरजनीव तवाय ॥’ अत्रेति । पदे प्रदोपरजनीपदे । अत्र प्रदोपरजन्याः केलोत्पन्नानि व्यञ्जनसंभवाद्भुत्तुमात्रव्यञ्जनोदाहरणत्वं कृत्वावभिप्रेतमिति भाति । सहीति ।

१. ‘स इति । ॥ धम्मिह केशपाश एव स्मरः कामः । तस्या नायिकायाः स्कन्धेऽपि एव स्कन्ध सेनानिवेशः । तस्माद्वलं सामर्थ्यमेव बलं सैन्यं गृहीत्वा सुरभरूपे सङ्ग्रामे जय-त्युत्कृष्टो भवति । रीट्ठ । मुग्ध मुन्दर इयामन्मद्ग वस्य म । तथा कट्टिअ पुनराभा-दितो ललितो मनोहरो निजदेहो धम्मिहस्यो वेन तवाभूत इवेत्युपेक्षणमम् । अत्र परि-हृत्य स्कन्धमवस्थेन शोभान्तिशयनाभात् पदप्राधा यम् । १. सुदाहरणचन्द्रिका. २. ए-तिट्ठाया स्मामिन प्रतीयमुक्तिः । ३. मुग्ध, नव नवस्य प्रवर्गोदितस्य पूर्णिमाग्ररश्मिनी गृहाइस्य चन्द्रस्य सवन्धी ३। ज्ञाना मग्गा वागि एतन्मम सल्ल भण पद । तत्पदविशेष-विना क्षणिकानुरागित्वस्य तन्वभावस्य त्वस्यनुपपत्तिरिति भावः । तथा चन्द्रस्य प्रदोपरज-नीव तव का नायिका मौनस्य नायकानुरागादि समग्र वस्था सा तवाभूतेत्यर्थः । अथ नवेत्यनेन क्षणिकानुरागि वन्तान् । पूर्णिमासृष्टादुत्पन्नेन नायिकान्तरमर्ममग्नित्व व्य-ज्यते । पद प्रदोपेत्यनेन प्रकृष्टराशित्वम्, रजनीत्यनेन रागित्वमेव्यूहम् । केचित्तु ‘नवः प्रतीपपुदिनः’ इत्यन्वभाषुः । अत्र पदविशेषवत्प्रौढोक्तिरिति सिद्धेन वस्तुना णवेतिपदप्राधान्येन मयीनान्यस्यामपि क्षणिकानुरागित्वमिति वस्तु व्यज्यते ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. ‘सरवा इयमुक्तिः । ३. ससि, नव नूतन त्रिभुवन सुरभमेव ममर. सङ्ग्रामस-

अथ नदीकूले लतागहने कृतसंकेतमप्राप्तं गृहप्रवेशममये पश्चादपि
 कामुकं रष्ट्रा पुनर्नदीगमनाय बुद्धिपूर्वं द्वारस्पर्शव्याजेन त्वया घटः स्फोटि
 इति मयावगतम् । तत्समाश्वासं विधाय समीहितमिदमे मत्र । अहं ॥
 श्रद्धा निरुद्धे सर्वे समर्थयिष्य इति वस्तु द्वारस्पर्शमिषेणेत्यपहृत्या धारणम
 सेणेति पदेन चोत्थते ।

अलंकारेणालंकारस्य यथा—

‘जोह्वाणं मधुरसेन न विहृणतागुणजसुभ्रमणा सा ।

बुद्धा वि णयोदस्त्रिभ परवहुमा अहह हरइ तुह हिभभम् ॥’

अथ परवधूपेन सा तव हृदयं हरति इति काव्यलिङ्गालंकारेणास्मानुजिह्व
 वृद्धां परवधूमभिलषमीति स्वदाचरितं वक्तुं न शक्यत इत्याक्षेपालंकारः प्राप्य
 म्येन परवधूपदस्योप्यः प्रकाश्यते ।

साद्वार्थोभयसक्तिमूलस्तु पदप्रकाशयो न भवति । तत्र वार्थस्यैव प्राप्य
 ग्यान् । एवं पञ्चमिश्रजेदाः ।

प्रयन्थेऽप्यर्थशक्तिभूः ॥ १९ ॥

टिप्पणी । द्वारस्पर्शमिषेण आत्मा गृहक इति पालयित्वा विभिन्नः ॥’ जोह्वाण इति ।
 ‘जोह्वाणया मधुरसेन च विनीतौ भार्वाणान्मुक्त्वमना सा । बुद्ध्यापि नवीदेव परव
 गृहह हरति तव हृदयम् ॥’ आक्षेपेति । अथ त्वदीयमाचरितं वक्तुं न शक्यत
 इति चोत्तनगलो बध्यमाणस्य त्वयैव कर्तुं न योग्यमिषादिबचनस्य निषेधस्यो क
 आलोपालंकारस्य चोत्तनमभिप्रेतम् । ‘निषेधो वक्तुमिष्टम्’ इत्यादिना तथा वक्ष्य
 माणवान् । तत्र याद्वयम्येति । परस्मिन्वद्वदगहानेकपदस्यार्थे ।
 एवमिति । उभयसक्तिमूलस्य पदव्यङ्ग्यमन्तर्गतार्थे । पूर्वोक्ता वाक्यप्रकारा
 अष्टादश । उभयसक्तिमूलस्य पदप्रकाशया गम्यदश । इति पञ्चमिश्रजेदाः ।
 मेदह समूह । गमनं निवर्तनं च । इति । एवं तथा पदव्यङ्ग्यमन्तर्गतार्थे ।

इति काव्यलिङ्गालंकारेणास्मानुजिह्व वृद्धां परवधूमभिलषमीति स्वदाचरितं वक्तुं न शक्यत इत्याक्षेपालंकारः प्राप्य म्येन परवधूपदस्योप्यः प्रकाश्यते ।

अर्धरात्रिम् । परवाक्ययोः प्रसङ्गे च । प्रसङ्गश्च शेषश्लोकानामावाह-
मुदाहः । स च प्रसङ्गश्चतुर्वाक्यपरमपरमपरममेति । तत्र परवाक्यस्योदा-
हणम् । प्रसङ्गे यथा शृङ्गोमायुर्महादाह । तथा हि—

‘भेलं स्थिता इयमानेऽधिमृगगोमायुर्महादे ।

कटालवहने घोह सवेर्मायिमवेकरे ॥

न येह जीवितः कश्चिदालभर्ममुपागतः ।

श्रियो वा यदि वा हेयः प्राणितो गजिरीहरी ॥’

इति रिवा प्रागल्भ्यगो शृङ्गस्य मृगावेष्टकपुरविवर्जनपरं वाच्यमेव कम् ।

‘भेदित्वोऽयं म्रियते मृदाः घेदं कुक्ष्य मायितम् ।

बहुविधो मुहूर्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥

अमुं कनकवर्णं चालमप्राप्तधीवम् ।

शृङ्गवाक्यार्थं मृगापञ्चमविशद्विधाः ॥’

इति निरिति प्रागल्भ्यस्य सोमापोलभाजनपरं कौकट्यमिति प्रसङ्गश्च दृष्ट

१. ‘अर्धरात्रिः । मृदाधारं दान्तिर्वेति मृदं कालं गीष्वायुमवे इयमाने शृङ्गानी ।
तदा दिवसे समर्थस्य राजाकथस्य शृङ्गस्य तदन्तुविगुर्वेतिदशुतिः । हे मृदाः, अधि-
मरमाणे भिन्ना अप्य वृष्टान् । वीहरी । मृगैर्मागैः पशुभिर्देवैर्मायुभिः मृगैश्च
संयुते म्रियते । तथा बहुमृगान्धर्म, नि कदापि यत्र त्वं मृदे घोरे वाक्ये अपत्य तवैवा
प्राणितो मयवेरं कालवनेके । तथा च प्रसङ्गमाभावे दर्शिते जले भित्तिरनुचितेभवे ।
ननु मृगस्यापि पुष्पमृगवने संभाव्य इत्यत्र आह—न येहेति । इह गंगोर्वाक्यार्थं
‘प्राणमुपागतः प्रातः श्रियो वा हेयः शृङ्गो कश्चिदुपागतो वा न जीवितः । तथा
येनमभाविमुमित्तवः’ शृङ्गवाक्यार्थः—प्राणितो संशरीयासीदृष्टी प्राणीत्वमपकथा गतिः
वाभावः । एव च मृगावस्य पुरःक्रमणागोही न क्वर्ष इति भावः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.
२. ‘भेदित्वोऽयमिति । शरी ममर्थस्य सोमापोलभ्यत्वंमायुर्मृदिः । हे मृदा मृदाः,
अदम्यन्ति, मृदं, म्रियते । अर्धरात्रिं येन । तथा च श्रियोवेत्यो मयमपुना जाह्नोति
कथं । अप्य तादनमपुना अह मरिचमिदिकथं बुद्धम् । अहं जीवतोपायानुज्ञानमपुना-
मिति दीपिकायां । मृगस्य जीवतामपकावकमवस्थानमिति वाच्युपाह—ननुविमं इत्यादि ।
अयं मृगावस्यो मुहूर्तो बहुविधं राज्यमेवावाहनावेष्टादिकविम्वदुम् । तथा येन-मुह-
र्तमने लक्ष्मिपञ्चमी वराचन जीवेदृष्टीमं जीवावनावामविशब्ध । एव जीवतमीमाव-
काशुपाय कोहविमुपाह—अमुमिति । हे मृदा, शृङ्गस्य वाक्यार्थवैक्यादिविशद्विधाः अय-
मकलावाम्बोऽयं वाक्यं इति निवाररहिता विभक्ता वा अमुं वाक्यं वयं लक्ष्यमिति तवैवा
मनेवदम् । वीहरी कालम् । कनकवर्णवराया वस्यं गवाभूतम् । ननु कनकाभम् । तथा
कनकमणिकारिभ्यापि प्रसङ्गात् । तथा न प्रागल्भ्यमिति बोधन येन तम् । अयं वाक्यमेत-
दुपायानामावः, कनकवर्णनेन शृङ्गविहारेण्यमावः, अयासंखनेन वरदागमिगमनादिरा-
दिमेवानु सार्थं च शृङ्गमे । मृदा इत्यत्र ‘मालः’ इति वशिष्ठः । तथाविधमहा इत्यर्थः ।
अनेःदाहरणद्वये कमेव अवविम्वेनधावर्तनयोः प्राधान्येतामिष्यति ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

अथ मुसिह्निशेषेषु यथा—

‘लिखन्नास्ते भूमिं बहिरवनतः प्राणदयितो
निराहाराः सख्यः सततकृदितोच्छूननयनाः ।
परित्यक्तं सर्वं हस्तिनपटितं पञ्जरशुके-
नवावस्था चेयं विमृज्य कठिने गानमधुना ॥’

अत्र लिखन्निशुक्रम, न तु लिखतीति । तेन शत्रो लिखनस्याप्रापन-
बुद्धिपूर्वकत्वरूपम् । आस्य इत्युक्तम्, न स्वाप्नोदिति । तेन सथावस्था-
प्रसादपर्यन्तता तिद्धिभवत्वा व्यज्यते । यद्यपि शत्रुप्रत्ययः सुप्तः प्रकृति-
सथापि तिहादेशिच्छद्भिकृतितया तिह्येनैवोद्गाह्यतः । भूमिमित्युक्तम्, न
भूमाविति । तेन बुद्धिपूर्वकं भूमौ न किञ्चिद्विषयत इति मुसिह्नमत्वा व्यज्यते
‘गौमामि अक्षि गामे वसामि न अरुह्मि न भागामि ।
जाभरिभाणं पङ्गो हरेमि जा होमि सा होमि ॥’

व्यसमुच्चारण इत्यादिष्वन् । अत्र कप्रत्ययेनातीतत्वप्रकाशनस्य मुपा मिद्वन्नामिश-
वानुरतेतुंतिविरोध इत्याशयः । अयुद्धिपूर्वकत्वरूपमिति । स्वगतोत्साधन-
बुद्धिपूर्वकत्वाभावरूपं क्रियान्तरेष्टसाधनत्वज्ञानार्थनकृतिमाप्यत्वपर्यवमितमित्यर्थ-
सेन बुद्धिपूर्वकमित्यत्र तु भिन्नमेवायुद्धिपूर्वकत्वं पूर्वोक्तादिति ज्ञेयम् । गामे
‘प्राणीणास्मि ग्रामे वसामि नगरस्थितिं न जानामि । नागरिकाणां पत्नीन्हरामि

१. ‘लिखन्निनि । ननुदिनम्भापिमानवनी प्रति सख्या इत्युक्तिः । हे कठिने कति-
दये, तव प्राणा इव दयितः प्रियोऽवनतो नम्रो बहिर्वाङ्मशालाया भूमिं लिखन्त्यस्य
तया निखिलकाम्ये उपविष्टोऽस्मि । तथा सख्यः सर्वा निर्वन आहारो वासां वास्तव्य-
सख्यः मग्न निरन्तर यदुदिने रोदनं तेनोच्छूने जातसोपे नयने दामां नवाभू-
सन्तीति शेषः । तथा पञ्जरशुकेः शुकेः सर्वं हस्तिनयुक्तं पठितं पण्यकम् । तव वेपथु-
वृक्षप्रमाणाखन्तशीलनरा विशिष्य वक्तुमशक्याः । अतोऽधुना वृक्षानित्यस्ये सति शान्ति-
त्वमेवत्ययः । अथ शुकेऽपि शम्भुवर्णनं न विमृज्य । ‘विहावसा तेन विहस्य भूयः’
नैषधादी दर्शनादित्याहुः । अत्र लिखन्निनि शत्रुप्रत्ययेन वाक्युपवेशनकामिकत्व-
व्यज्यते । एवमात्रं इति वर्तमानम्भावकारमेवपदरूपगता उपवेशनस्य प्रसादरूपकत्वपर्य-
त्वम् । आसित इत्युक्तो नन्दनामान् । भूमाप्यति द्वितीया तस्या एव लिखनकर्मत्वाव-
र्द्धिपूर्वकत्वावनावा-वर्त्तक । लिखन्निनि न्य-वृक्षोपवेशनायोराहरणान्तोक्तिः । ‘ह-
रणभन्निद्राः ॥ ‘गामामि’ कृत्वह का त्वममीत्यविशिष्टानां नागरिकश्रियं प्रति ग्राम्यदि-
इत्युक्तिः । ‘गामरुह्यम्’ इति पाठो ग्रामरुहा ग्राम्यनगरास्मि । वसामि निहामि । नगरमि-
वेदगन्धकया यथावा । नागरिकाणांमित्रत्वनादरं वञ्चा । तथा न नगरे भवा नाग-
मनादृत्वा गामा पत्नीन्हरामि । वशीकरमात्यय । पतिवृत्तद्वयं नामामनादरे एवम्
प्रयोक्तृकत्वावभवत् । यथापि ‘वञ्चा जानादर’ इत्यनुज्ञाप्रसादात् एव म. न. ग.
१. गवहृद्व्यामिभारिभाष्यप्रकृतं विशिष्टमधुनामव । म. न. प. परिकटशेष-
कृत् । २. ५१ म. न. प. विषयने दृष्टमिति दिह । इत्युदाहरणभन्निद्राः ।

निपातरूपपदैकदेशस्य यथा—

'कृतं च सर्वमिमुषं मनस्त्वया किमन्यदेवं निहताश्च नो द्विषः ।

तमांसि तिष्ठन्ति हि तावद्गुमाश्च यावदायासुदयाद्विमौलिताम् ।'

अथ चद्वयेन मनोगवांमिमुसीकरणशत्रुहननयोरेककालतारूपः समुच्चये
 द्योत्यते । यद्यपि चेति मिश्रमेव पदम्, न त्वन्यस्यैकदेशस्तथापि केवञ्च
 तस्यासाधुत्वात्पदैकदेशत्वोपचारेणोदाहरणम् । अथ एवोक्तं भोवराजेनोक्तं-
 प्रकरणे—‘नहीवादेः सार्थकत्वेऽपि पृथक्पदतामनुशासि’ इति । एतेन विद्वन्
 सममिव्याहृता उपसर्गा अपि व्याख्याताः ।

अथ बहुनां यथा—

‘रामोऽसौ भुवनेषु विद्यमानैः प्रातः प्रसिद्धिं परा-

मह्यद्भाग्यविपर्ययाद्यदिपरं देवो न जानाति तम् ।

स्यात् इत्यर्थः । अत्र प्रशब्देन समूहोन्मूलनलक्षणः प्रकर्षस्तद्वारा वा मोहप्रक्षयो भवति ।
तेन रागादिप्रयत्नेन च विप्रलम्भातिशय इति शेषम् ।^{१२} इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. इति चेति : नृप प्रति मभिन्न उक्तिः । हे रामन्, त्वया मनो सर्वम्भितुम् न
तु गर्विष्य इति च किमन्यत् । अपेक्षितमिति शेषः । एवं शम्भप्रयोगादिकं विना ज्ञेयमात्र
द्विषः शत्रवो निहताश्च । न तु निहनिष्यन्ते । इष्टान्माह—नमांसीति । अंशुमान्द्वयो
यावदुदयाद्रेमौष्ठितां शिरोऽङ्कारणा नावानि तावदेव समासि सिद्धन्ति । तस्मिन् तत्रादौ
न निष्ठन्तीति वैधर्म्येण इष्टान्तः । अत्र चत्वाराम्बां स्वसमभिष्याह्नकिययोगानुवर्तन
साक्षरः समुच्चयलङ्कारा वा कीरप्रकृतौ ध्वन्यते ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. १. 'तामेना-
विति । राक्षसानन्दे रावणमुद्दिश्य कुम्भकर्णवचनम् । अयौ राक्षसपणादिहृन्मूत्रेन प्रसिद्धौ
रामो भुवनेषु न तु यत्रकुत्रापि न विजयमवधिनि । मन्त्रिभिर्महार्जिभिराग्रमुधैर्वा विधातिभि-
र्भुजैर्न तु दोरे परामुवृष्टा प्रभिदि प्राप । यदिवर्मित्यस्युद्धो निरागोऽवधारणार्थः । न
राम देवो भवान्यदिपरा वदन्ममन्नाह मनेन भाव्यस्य विदंवाद्भुजावत्त्वेन वरिणानाह
जानानि, न तु नाभ्यानां वा । तस्मिन्निह मति मन्त्रकथाभावात्तन्म, न स्वमन्त्रम् ।
दुर्भावात्तन्मन्त्रमिति विदवत्त्वोच्यते । न इवो जानान्वेव । यदि न जानानि तदा वा
देवत्वं भावयितव्यमिति वाच्यम् । अत्र पुन ' इति पाठोऽप्यमशयः । प्रभिदिहेतुभूतमिति
मन्त्रोदाहरणमाह—न-दीवत् । एव मन्त्राभुवन्दी वेनादिह इव समभिः स्त्रीः वदन्ती
सस्य वदन्ति मायन्तीयुत्रयानमम् । कीदृशे । एकवात्तावती तस्मिन्निधौ भेदीभूताती
विद्यान्ता विदन्ताता ता-वृष्टाया विदये एवेष्टाया प्रद्यागिनासोभावाभूते । इदवाप-
स्व-हन्ति इव वदन्त्या इति ता-विशेषणम् ।' इति चन्द्रिका. 'एकवात्तावती' इति सम्भ-
वपाठः । तावत्त्वं तुदीव-वत्तावत् विमर्शः । मन्त्रावता एकवाचनं भिन्ना इत्याख्यातम् ।
अत्राव-विदये स्वैवाप्य उच्यते इति गुणोक्तिरवचनप्रतीतिरित्यवयवम् । अत्राव-विदये ताव-
देवेत्येव सम्भ-विदंवादिह-वत्त्वं वा वरिणामभुवन्दीव-वत्त्वं वा अत्राव-विदये ताव-
देवेत्येव सम्भ-विदंवादिह-वत्त्वं वा वरिणामभुवन्दीव-वत्त्वं वा अत्राव-विदये ताव-

रायुर्गदिशा दिग्गतादूर्ध्वे चार्द्धिस्तथा मृकपञ्चादने गुणयेत् । तथा च 'सद-
स्माग्निमेदिभ्यः' इति त्रयोदशशतानि चार्द्धिनामधिकानि जायन्ते । योग्यनु-
प्रकार इति तेषु अनुभिर्गुणितेषु 'वेदाभ्युदनेष्वनः' इति पञ्चमहत्यानि चतुरधिकं
शतप्रत्ये संकीर्णभेदा इत्येव व्यायः" इति वदन्ति ।

अत्र भूमः—अनुभवमिदौ तावत्पुद्गलादीधुरसेत्विष्य चनिष्यरि ह्यपवा-
तिरायानुदासी । तथा चाप्योन्तरसंक्रमितवाच्यस्य यत्रानितयमत्राद्यन्तनिरस्तृन-
वाच्येन तद्योजनम् । यत्र तु तद्विपरीत्यं तत्रान्यन्तनिरस्तृनवाच्यस्येतरेण योजन-
मिति व्यपदेशः । एवमन्यत्राप्युक्तम् । एतदेव प्राधान्यमाश्रय गणना सौम्री ।
मन्वेवं यत्रोभयोस्तुभ्यमेव चारुत्वं तत्र भेदाभ्यन्तरे व्यादिति । मयम् । अपरपरी-
भावस्यातिशयपदेन विवक्षितत्वात् तत्रोभयभेदसंस्कारस्वीकारात् । एतादौ चा-
स्याने वदालम्बनमात्रमेव महत्पौरुषमिति सङ्कल्पमात्रमास्यापालोचनीयमिति ।

शुद्धभेदः सह

द्यौःपुगुगस्येन्दवः ॥ २१ ॥

तेषु दिग्गतादूर्ध्वदिशे—

'ऐणपाहुनिभा देभर आभाप् सुहभ किंरि वे भविदा ।

रभइ पदोहरवल्हीमरमिअ भणुणिअअ वराहं ॥'

अत्रानुभवतेषां प्योऽनुभवः किमुपभोग'वलक्षणं लक्ष्ये संक्रमित', आहोस्वि-
द्विवक्षित पृष्टोपभोगस्य व्यञ्जक इत्यविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्ययोः
संदेहा संकरः ।

'सौधश्चामलकाभितटिप्रविशना चेतदलका घना

वाताः सीकतिज. एषोदमुद्गदामानश्चेकाः कला ।

॥ कामं सन्तु शृङ्गं कटोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वे सहे

वैदेही ॥ कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव ॥'

अत्र मुखायैवाधाहिमपदं संपर्कं लक्षयदृतिज्ञायं ध्वनक्ति । पयोदे चाचेतने
सौहृदामावाप्तमुद्गपदमुपकारित्वं लक्षयत्तदृतिज्ञायं प्रतिपादयति । पयोदानं
मयूरनिष्ठकेकापुपकारशीलत्वात् । रामपदं च सर्वसहवानुपयुक्तस्यार्थप्रदा
सकलदुःखभाजनत्वं लक्षयत्सीतां विनापि जीविष्यामीति व्यञ्जयदेव विप्रलम्भं
ध्वनक्ति । तत्र लिखेति पयोदमुद्गदामित्यनयोः सन्ततिरसकृतवाच्ययोः संसृष्टिः ।
साम्यां सह राम इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्यानुप्राह्यानुप्राहकभावेन संकरः । उ-
च्योरुहीपकत्वात् । रामपदेन चैकव्यञ्जकानुप्रयेदोनायार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्यैव
संकरः । रामोऽस्मीत्यनेनैव लक्ष्यगामूलस्य विप्रलम्भस्य च व्यञ्जनाद्विप्रलम्भे
वाक्यव्यङ्ग्येऽप्यस्य प्राधान्यात् । पृथगन्यदप्युदाहार्यम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दहृतं काव्यप्रदीपे प्यनिप्रभेदविभागाधनुषं उत्तम ।

पभोगप्रतिपादकः । उपभोगगतसान्त्वयं व्यङ्ग्यम् । अथवा बाधाभावाद्वाच्य एषो
पभोगव्यङ्ग्य इत्यर्थः । उभययाप्युपभोग एव तात्पर्यपर्यवसानान्मुदितहस्यादौपम्यम् ।
लक्षणासूलस्येति । सीतां विनापि जीविष्यामीति व्यङ्ग्यस्येत्यर्थः ॥ इति धीन-
तन्मदुपाख्यरामचन्द्रभट्टमृगिषरमृगुवेचनायमहृतायां प्रदीपप्रभायां चतुर्थं उदयः ॥
एव यना निविडाः कानं यथेष्टं मनु । तथा शीतरिणोऽन्तुक्यशास्त्रिनो वाताः । शीतरेण
इति निजयोगे । तेन मान्यलानः । एव यथेष्टे मेघः सुदृक्केद्युपकारजनको येषां ते उद-
भूताः केकापदमानिध्यान्मयूराः । तेषामानन्देन केका वाण्यः । अतएव कला अम्यजन-
धराः । आनन्देन कण्ठनाद्यास्तकाम मनु । सुदृढमविशयिण कटोरद्वयोऽहं रामः सक-
रुदुःखपात्रत्वेन प्रसिद्धोऽस्मि । अतएव सर्वमुक्तोद्दीपकानिदयवन्नितं हेतुं महे । वैदेही
निदेहतामपुत्री तु सुकुमारनया तु स्वाधुमा कथं भविष्यति जीरिष्यति । प्रत्या जीवन न
समाभ्यन इत्यर्थः । इहाहंनि प्रयो निषातं मेधाविद्यवे । भावनोपनीतां सीता
संबोध्याह—देवीनिः पीरा नव येथे तुम् । अतएव देवीनि संबोधनम् । देवत्वेन वैदे-
ह्योजितत्वात् । मनु—‘सीतामरण मन एव वृत्ती प्रत्याह—हे सर्वमहे वनुये देवि, पीरा
भव दुहितृशोकं न मं विदुः गा भूविष्यती मदान ’ इत्युक्त्वा पूर्वोक्तायेऽप्यहंनान्वेषि-
धान कथ्यन्तिस्तुत्याहृदयभेनितनया अन्वितामपि सुदृढरूपेणैवम् । अथ द्रष्टव्यमयो-
गस्य हेतव्य दिनकारितव्यं मुदृक्त्वम् वाग्नितपयोवाधाधुनावच्छाया । तेषमुदृक्त्वो-
सर्वधान्वयानुप्रवृत्तादन्व-नितम्भृत्त्वम् नन्दनित्यो व्यङ्ग्यो । तयोन्मिक्तमैदराभा-
वाससृष्टि । रामपदेन च मन्त्रमहन्नुपयुक्तधनया उन्नापेयमन्त्रितवाच्येन पीडामहय-
मवानेति प्राणधारणाद्यमिति चकारो व्यङ्ग्येन तत्र च वनकेकापरिणामिष्योदितमु-
दितद्वयस्यदोरनुपादक च चनमव चनमेन रामपदेन तु मयाजनान्वयणया राम
त्यागजनकामुदयवन्दनम्भृत्त्वोदितेनविधानया नदितिव्यक्तिः । गहारा च सीतां
विनापि जीविष्यामीति शोकावेगनिवेदकानिध्यान्मयूरां निप्रममयविशेष इति लज्जामूना-
न सहर इति ईदृ १ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

. कामं सन्तु हृदं कठोरहृदयो रामोऽस्मि मर्चं महे

वैदेही तु कथं मत्रिष्यति हहा हा देवि धीरा भव ॥'

अत्र मुलार्थवाधाहितपदं संपर्कं लक्ष्यदतिशयं व्यनक्ति । पयोदे चाचेतने
सौहृदाभावात्मुद्रापदमुपकारित्वं लक्ष्यत्तदतिशयं प्रतिपादयति । पयोदानां
मयूरनिष्ठेकाद्युपकारशीलत्वात् । रामपदं च सर्वसहत्वानुपपुष्टशक्त्यायतया
सरलदुःखमाजनत्वं लक्षयत्सीतां विनापि जीविष्यामीति व्यञ्जयदेव विप्रलम्भं
व्यनक्ति । तत्र लिखेति पयोदमुद्रदामिन्यनयोरत्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोः संमृष्टिः ।
ताभ्यां सह राम इत्यर्थान्तरसंकमितवाच्यस्यानुप्राप्त्यानुप्राप्तकभावेन संकरः । क-
थोरुहीपकरत्वात् । रामपदेन चैकव्यञ्जकानुपवेशेनार्थान्तरसंकमितवाच्यसम्बन्धोः
संकरः । रामोऽस्मीत्यनेनैव लक्षणाभूतस्य विप्रलम्भस्य च व्यञ्जनाद्विप्रलम्भे
वाक्यव्यङ्ग्येऽप्यस्य प्राधान्यात् । पृथमन्यदप्युदाहार्यम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीमोपिन्दकृते काव्यप्रदीपे ध्वनिप्रभेदविभागधनुषं उपास ।

स्पर्धावन्धममिदयेव सुदृढं रुढा यया नेत्रयोः

कान्तिः कोकनदानुकारसरसा सद्यः समुभायते ॥'

अत्र वक्तुर्देवीविषयकरतिरूपभावे देवयोः शृङ्गारोऽङ्गम् ।

भाषे भाषस्याङ्गत्वं यथा—

'भ्रातृधाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारामयाम्भोधव-

मानेतानपि विभ्रती क्रिमपि न क्लान्तामि नुम्यं नमः ।

आश्रयेण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिमां प्रप्नोमि यावद्भुव-

सावद्विभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचम्यतो मुद्रिताः ॥'

अत्र भूविषयो रतिभावो राजविषयस्य रतिभावस्याङ्गम् ।

भाषामस्याङ्गत्वं यथा—

'यैन्द्रीकृत्य नृप द्विषां भृगुशम्भाः पश्यतां प्रेषसां

क्षिप्यन्ति प्रणमन्ति स्नान्ति परितश्चुम्बन्ति हे मैत्रिका ।

अम्माकं सुहृतेरंशोर्निपतिनोऽर्थाधित्यवारांनिधे

विध्वन्ता विपद्गोऽग्निलान्निदि तैः प्रत्यर्घिभिः स्तूपसे ॥'

सर्धावम्भसमिदयेव मुह्यं रुद्धा यथा नेत्रयोः

कान्तिः कोकनदानुकारमरसा सद्यः समुत्पद्यते ॥'

अत्र वक्तुर्देवीरिषयस्तरतिरूपमावे देवयोः शृङ्गारोऽङ्गम् ।

मावे मायस्याङ्गत्वं यथा—

'भैरव्युक्ताः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फाराम्रधाम्मोषय-

स्तानेतानपि विभ्रती किमपि न ज्ञान्तामि दुम्यं नमः ।

आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिमां प्रष्टामि यावद्भुव-

त्तावद्विभ्रदिमां स्मृतमृष मुञ्जी वाचश्रुतो मुद्रिताः ॥'

अत्र भूविषयो रतिभावो राजविषयश्च रतिभावस्याङ्गम् ।

आभावस्याङ्गत्वं यथा—

'वैन्द्रीहृत्य नृप द्विषां मृगतमस्ताः पश्यतां प्रेयसां

क्षिप्यन्ति प्रणमन्ति स्नान्ति परितश्चुम्बन्ति ते मैत्रिणाः ।

भस्माकं मुहुर्नैरन्तोर्निपतिनोऽप्यौचित्यचारान्निधे

विष्वक्ता विपदोऽन्विलाम्नादिनि तैः प्रत्यर्पिभिः स्तूपसे ॥'

वधा वा मन—

‘तारुभूतस्यप्रसादकनकक्षोराम्बुधारायिता
जीरामुः करिरत्र ज्ञान भवनजाला वनोभद्रवः ।
अयोनिप्रदिग्गः पुरातनतरात्मघो मवाभ्युर्वीरी
वाग्नि-कल्पमहौषधीभिरगदंकारायने भारती ॥’

अत्र इत्यप्रसाद इत्यत्र प्रत्ययसादृश्योऽर्थो व्यङ्ग्यः । न च वाच्यता-
कनकक्षोराम्बुधारायिताया मङ्गम् ।

अन्वयानुक्रमानुवाच्यत्व निःशङ्कं वधा—

‘गोप्यावप्युन वर्तनेन भवनः किं नृसिन्धुपते
किं त्वेवं विमलमयोर्हवन्ननः संभावयन्मया ।
हृयामन्नमहिगृणितवृषावन्मानमेदामगा-
माभिलषन्मुक्तोन्मत्तमिन्नवपुर्गोपी हरिः तानु वः ॥’

अत्र जामदग्न्यः क्षत्राणामिव रक्षयामपि क्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यमिव
वाच्यमपि प्रधानमेव । दुर्मनायन इति गम्भीरोक्त्या चमत्कारित्वान्, विग्रह-
चरमंधेरपि विवक्षितत्वाच्च ।

काकाक्षितं यथा—

‘मैत्रामि कौरवशत्रं ममरे न कोपा-

दुःशामनस्य स्त्रियं न पित्राभ्युत्तमः ।

मंचूर्णयामि गदया न मुशोधनोरू

संधिं कगेनु भवनां दृष्टिः पणन ॥’

अत्र ममामीनि व्यङ्ग्यम् । तच्च वाच्यस्य निषेधस्य सहभाषेनैव व्य-
ख्यतम् । तारुतकाहुं विना वाच्यस्य वाचिन्येताप्रादुर्भावात् । हृतेनैव
तदाक्षेपाद्वेष्टुकं प्राक् ।

अमुन्दरं यथा—

‘वाणीरकुडकुडोपमडगिडोनाहन् मुगम्भीण् ।

घरकम्मवावडाण वडुण् मीभन्ति भद्राद् ॥’

अत्र दत्तमंकेतः कश्चिदुनागहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यम् । नस्माद्वार्ष्यं घम-

नेत्यर्थः । वाणीरेति । ‘वाणीरनिकुडोपमडगिडोनाहन्’ इत्यन्त्या । गृहक-

बहुवचनेन सकलमभाषेयः । अन्यथा जाक्षणातिरुक्तस्याप्यासं तथा नाहन् । उन्मत्तपृति
सकलरहस्यवेदीत्यर्थः । निम्न जामदग्न्यो दुर्मनायने भुक्त्वा कृष्णो नवनीत्यर्थः । मूर्ध्नीत्या-
मिमाषेण वर्तमाननिर्देशः । तथा च मूर्ध्नीने सकलगभमत्रयस्फोटनार्थं दुवारं स्फुरिति
भ्यज्यते । अत्र जामदग्न्यः क्षत्रियाणामिव रक्षया क्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यं दुर्मनयद इति
वाच्यं च गम्भीरोक्त्या तुल्यप्राधान्यम् । विग्रहचरमंधेरपि विवक्षितत्वाच्च । इत्युदाहरणचन्द्रिका-

१. ‘ममामीनि । मैत्रामवशे मधिप्रवणरविचम् । जाम । नम्यधुम् । २. प्रविष्ट-
कुडकुडश्रवस्य नीमस्य न ममामीन्युतिविश्रुति न न’ काटु । ३. १५१ । ४. च नवनी-
न्दर व्यङ्ग्यमानमुखातिगननवाकिक् प्रर्ययत् इत्यन्तावाभावश्च ममाम्येवैवभाषणं तस्यैव ।
५. घममेष्टि । ६. उरुणे हडवान् । ७. मुशोधनस्योक्त इति द्वितीयदिवचनम् । ८. यवना न तु मम ।
प्रवाना वा । मरुष्या गज्यवागात् । ९. अत्र कोषानिर्देशेन मवनादिप्रियासु वनमानत्रानि-
मानः । भविष्यत्साम्नीधे वा वर्तमानवचननिर्देशः । १०. मेन कोषनीयवामावातिप्रारंभेण दुर्वो-
चनपद विहाय दुर्वोधनपदप्रयोग इति द्रष्टव्यम् । अत्र नम्यका हतेनाश्रित्यवामाहव
शुणीभूतम्’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘वाणीरेति । गृहवाधेनविनयमिदुजे दत्तमंकेतावा
मिदुकोपमडगिडोनाहन्तकिनायकप्रवेशावा शुक्लनगरनम्येव गृहकर्मणि रम्भनादी
व्याहृतावा अवस्थावर्तमानम् । ३. मूर्ध्नीति वर्तमाननिर्देशादवमावस्याविरामः सृज्यते ।
तथा धवगममकात् नम्यकाव्यावमावस्य कवनकानिगयोक्ता वरकण्टाकिरुषो व्यङ्ग्ये ।
अवाशमि मीदनीति काव्यारम्भेतेनो रणागहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यमनुष्टम् ।’ इत्युदा-
हरणचन्द्रिका ।

कारणानि । अतश्च कर्मसमवायमेव सर्वोद्भावसादृशं तन्व्यमानत्वरूपस्य तत्प्राप्ति-
सौन्दर्यादुपपत्त्यातिशयपर्यवस्यन्त्यात् ।

एषां भेदा यथायोगं वेदितव्याथ पूर्ववत् ॥ २ ॥

पूर्ववदनेति । अकारो भिन्नश्चः । पूर्ववद्वेत्यर्थः । यथायोगं यथासंभवम् ।
तेनाप्यर्थः—न वेदितमेत एव गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदाः किं स्वर्गान्तरसंक्रमित-
वाङ्मयादिभिरेषा एवनेर्भेदान्नाया असंभवितो विहायास्यापि तदुपाधिभिः
हृदभेदाः । संस्कारमगुह्यतां योजने च तेषामेषां च संकीर्णभेदा अपि
नोदव्याः । अर्थभविन्नश्च वस्तुमात्रेणालंकारव्यक्तिनिवृत्तताः । तदुक्तं ध्वनि-
हृता—

‘व्यङ्ग्यते वस्तुमात्रेण वदालंकरणवत्तदा ।

ध्रुवं च व्यङ्ग्यता तागां काव्यवृत्तेन शब्दवात् ॥’ इति ।

अत्र व्यङ्ग्यता व्यङ्ग्यवत्तदा । ध्रुवं व्यङ्ग्यता ध्वनिर्नैव ता व्यङ्ग्यते ।
उक्तवत् व्यङ्ग्यमेवेत्यर्थः । कुतः, काव्यवृत्तेस्तदाप्रकारकाव्यवृत्तेस्तदभि-
संधानपूर्वकत्वात् । वस्तुमात्रापेक्षयालंकारस्य आस्तानिपमादित्यर्थः । ननु
वदालंकारापेक्षया वस्तुमात्रस्य आनिपतयनिवृत्तता कथमलंकारेण वस्तुमात्र-
व्यङ्ग्यते ध्वनिवमिति चेत्, वचने—स उपाधौ वाच्यः तत्र तथा चमत्करोति
यथा व्यङ्ग्यतापेक्ष इत्यनुभवमिदम् । अतो वाच्यता अवश्यं हेतुः, व्यङ्ग्यता
एकधावेति स्थितम् । यत्र चालंकारेण वस्तुमात्रं व्यङ्ग्यं नालंकारस्य वाच्य-
त्वेन किंचिदपेक्षया । वस्तुमात्रस्य च व्यङ्ग्यत्वेन किंचिदुपेक्षाद्युज्यत एव
ध्वनिवम् । यत्र तु वस्तुमात्रंकारो व्यङ्ग्यते तत्र वदालंकारयोर्वाच्यत्वव्यङ्ग्य-
त्वाव्याप्यतायेनैवोपेक्षापेक्षाविति कुतो गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वव्यङ्ग्यताः । इदं तु
चिन्त्यम् । एवं चास्तवाभादनिवृत्तं गुणीभूतत्वं मा भूत् । अगूढादिनि-
वृत्तं तु तस्मिन्को वारयितेति । वस्तुमात्रावामेव भेदानो संकीर्णत्वमात्राति-
देशकमिदं सूत्रमिति व्याख्यानं तदबोधात् । तथासति हि यथायोगमित्यनेन
वस्तुव्यङ्ग्यालंकाररूपभेदपुंदात्मवैयर्थ्यम् । संस्कारादीनां तथाप्यव्याहृतेः ।

पूर्वं सञ्ज्ञार्थाययोगो ध्वनेरुक्तः । इदानीं विज्ञानीययोगमाह—

सालंकारैर्ध्वनेस्तैश्च योगः संसृष्टिसंस्कारः ।

सालंकाररिति विभिन्नार्थैकरूपनानावाक्यदोषः । एकत्रालंकारवत्स्य भाव-

मव्यापृताया वध्वा खीदम्यताति ॥’ सतन्व्यमानतेति । अनुपरम इत्यर्थः ।
वर्तमाननिर्देशात् ।

ननु वस्तुव्यङ्ग्यालंकारादीनां प्रधानभूतव्यङ्ग्यव्यङ्ग्यवत्तया व्यङ्ग्यत्वेऽपि तागां गुणी-
भूतव्यङ्ग्यत्वस्य न शनिरत आह—व्यङ्ग्यतयेति । तथाप्यव्याहृतेरिति । प-
ुंदागाभावेऽपि यमवादित्यर्थः ।

वाधादिशिवात् । ननु व्यञ्जनायाः शब्दविशेषाणामात्मत्वात्तुतो व्यञ्जयैरूप-
रूपतो भेद इति चेत्, न च्यते । लक्षणामूले वस्तुमात्रं व्यङ्ग्यं विना लक्षणैव न
संभवतीति प्राक्प्रतिपादितम् । अभिधामूलेऽपि वाच्यशक्तिमूलो द्वितीयोऽर्थ-
क्षेत्र सममुपमा वा व्यङ्ग्यैवेति निर्दिष्टादम् । अभिधाया नियमनान् । अर्थ-
शक्तिमूलेऽप्येवमद्वीकृत्यम् । यतः पदार्थः प्रथमं पदार्थरूपतिः । अथ पदार्थ-
विशेषाणामर्थव्यतिरेकरूपस्य वाक्यार्थस्य प्रत्ययः । ततो व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति
तृतीयकक्षायां तुतोऽभिधायाः प्रत्ययम् । द्वितीयकक्षावामेव तदनपेक्षान् ।
ततोऽभिहितान्तरवादेऽन्तर्य पदार्थस्य भावाद्वादिक्षेत्रेण प्रतीयते । वाच्यशक्ति-
कर्मणो विरम्य व्यापाराभाव इति च सर्वमिदम् । येऽप्यस्मिताभिधानवा-
दिनः 'इदं दत्तं सामान्यं' इत्यादिप्रयोजकवृद्धवाक्यं ध्रुवा तदनन्तरं प्रयो-
ग्यवृद्धेन साध्यादिमन्त्रमर्थमासीयमानमाहोव्य अपमेतद्विषयकैतद्विषयागोचर-
कार्यताज्ञानवांछाद्विषयकचेष्टावशात्तद्विषयकप्रवृत्तिमत्त्वाद्वा मद्विति प्रयो-
ग्यवृद्धं ज्ञानमनुमिमीते । ततः कारणं विना कार्यानुसरत्या अव्यङ्ग्यवाक्यस्या-
न्यथैतिरेकाभ्यां तदज्ञानेन कार्यत्वकारणतरुणां शक्तिमवधारयति । अथ
क्षेपसंबन्धं विना वाक्यस्य सा तद्विरनुपपत्तेरुपापत्त्या अव्यङ्ग्यवाक्यार्थेनारण्य-
वाक्यस्य वाक्यवाचकभावस्यैव संबन्धमवधारयति ।

यदुक्तम्—

‘वाच्यवृद्धाभिधेयान् प्रत्यक्षेणात्र पश्यति ।

ओनुग्रहं प्रतिपन्नवस्तुमानेन चेष्टया ॥’

एतीति । वाधादीति । आदिना वृद्धिप्रयोजनतुप्रदः । तेन वृद्धित्वादिबान्धवा-
नुसरत्यापि न लक्षणसंबन्धः । निभावादिवान्वितो रगादिवाक्यत्वप्रतिष्ठाभावेन
रज्यमावान् । रगादीनामानन्दमयगोविद्धिश्रान्तिरूपनया प्रयोजनान्तरस्याप्यभा-
वात् । अतो वृत्त्यन्तरमात्रव्यवस्थित्यर्थः । उपमा चेति । वस्तुमात्रयत्नापुपमाया
अव्यङ्ग्यव्यतिरेकमेति दर्शयितुं वाच्यम् । पदार्थविशेषाणां सत्वादिरुपापत्तेर्गोत्रादिगा-
मान्याक्षिप्तगोत्रादिन्यात्मानां । अन्यव्यतिरेकरूपस्य सत्वागन्विनकर्मत्वादिरूपस्य ।
सर्वसिद्धमिति । अन्यथा वाक्यभेदस्य दोषान्वाभावेति भावः । येऽपीति ।
प्राभाकरा इत्यर्थः । एतच्च ‘इत्याहुः’ इत्युक्तप्रत्ययेनाश्रितम् । अयमिति । प्रयो-
ग्यवृद्ध इत्यर्थः । एतच्छब्देन सत्वादिरुच्यते । द्वितीयेन तेनानयनारिक्रिया । तथा
च गोविषयज्ञानयननियोगान्नरक्षार्थमाज्ञानवानित्यर्थः । द्वितीयजनकप्रवृत्ते सतिप-
यत्तात्तज्ज्ञानचेष्टाया अपि याचितमण्डनन्यायेन तद्विषयत्वम् । प्राचीनतार्किकमते
इच्छादीनामर्थेति हेयम् । तद्विषयकेति । गोविषयव्यवस्थावशादिति । एवं
चेष्टया साक्षाद्ज्ञानानुमानमुपपन्नम् । वृद्धिर्विषयानुमितया प्रवृत्त्या तदनुमानमिच्छात्—
तद्विषयकेति । अत्र च यो वृद्धिप्रवृत्त्यवस्थाज्ञानं वृद्धिप्रवृत्त्यवस्थाज्ञानं च तद्विष-
यकतार्क्यागोचरवर्त्यताज्ञानवानिति सामान्यतो व्याप्तौ मद्विति रज्यम् । अत्रैव
वृद्धतममिति—यदुक्तमिति । प्रत्यक्षपदं वक्तव्यम् । तत्र ओत्रेण वाच्यं पश्यति

मिद्वान्तः । अर्थः—भूतं मिदं भव्यं साध्यं तयोः समभिध्याहारे भूतं मि
 भध्याय साध्यायोपदिश्यते इति । कारकपदायाः क्रियापदार्थेनान्वीयमान
 सिद्धा अपि प्रधानक्रियानुक्रम्या साध्याभूतया स्वक्रियया 'योगात्साध्यायमात्रं
 तामामुच्यन्ति । स्वरूपेण मिद्वान् अपि साध्यक्रियाविशिष्टतया साध्या इ
 भवन्ति । ततश्च यथा दहनेनाद्गन्धमात्रं दह्यते न तु दग्धमपि तथा यावदेव
 प्राप्तं तावदेव शब्देन विधीयते न तु प्राप्तमपि । यथा अतिशयप्रचरणेऽन्यत्र
 प्राप्तं 'लोहितोष्णीया अतिवज्रः प्रचरन्ति' इत्यनेन लोहितोष्णीयमात्रं विधी
 यते न तु अतिवज्रप्रचरणं वा । उष्णीयस्यापि प्राप्तौ तु लोहितमात्रम्
 हवनस्यान्यत्रः सिद्धौ च 'दत्ता जुहोति' इत्यनेन दत्तः करणत्वं न तु दधि हव
 न्वा । एवं 'रक्तं पटं वय' इत्यादौ रक्तपटवयमानां मध्ये पृक्तस्य द्वयोश्चानां
 वा असिद्धायेकविधिर्द्विविधिविविधिर्या । ततश्च यावदेव विधेयं तावदेव
 तात्पर्यम् । विधेयं च शब्दोपात्तमेवेति सुदृक्तं 'शब्दोपात्त एव तात्पर्यम्'
 इति । यदि च प्रतीतमात्रे तात्पर्यं तदा 'पूर्वां धावन्ति' इत्यादौ पूर्वादिममान-
 संविस्संवेद्यतया प्रतीतेऽपराधर्षेऽपि कदाचित्तात्पर्यं स्यात् । ननु तद्वाच्यवर्ति-
 पदोपस्थापित एव तात्पर्यमिति न श्यासिः । 'विषं भुङ्क्ष्व, मा चास्य गृहे
 भुङ्क्ष्व' इत्यत्र विषं भुङ्क्ष्वेति वाक्यस्य मा चेत्यादिवाक्यार्थे तात्पर्यादिनि ।
 मैवम् । यत एतदेकमेव वाक्यम् । चकारत्वेकवाक्यतासुचकत्वात् । अन्यथा
 तद्वैधर्म्यमसङ्गात् । न चास्यातवाप्यक्रिययोः साक्षादन्ययः संभवति । 'गुणानां
 च पदार्थत्वादसंबन्धः समरवात्स्यात्' इति न्यायात् । सुदृढाक्यं चेत्तत् । अतो
 भवितव्यमग्राह्येन । ततो विषमक्षणादप्येतद्ब्रह्मभोजनमनिष्टहेतुरतः सर्वथा
 नास्य गृहे भुङ्क्ष्व इति वाक्यार्थः । तथा च तद्वाक्यस्य पदोपस्थापित एव

कर्तव्यतारूपविषयन्यसंबन्धाय कर्तव्यक्रियाज्ञत्वम् । तस्य व्यापारं विनोदासीनाना-
 मसम्भवाच्छिष्टेयेष्टनावदानग्रहणारिक्रियायोगं चोक्तासाध्यक्रियायोगेन साध्यायमान-
 त्वात्तेषां विध्यन्वये नियामक तात्पर्यम् । तच्च 'अग्राप्ते शास्त्रमर्थवत्' इति न्याया-
 दग्राप्ते पर्यवस्यतीति सदृशान्तमाह—ततश्चेति । कृत्विजां प्रचरणं तत्तदनुष्ठानम् ।
 अन्यत इति । श्वेनयागे ज्योतिशेमातिदेशादित्यर्थः । हवनस्येति । 'अग्निहोत्रे
 जुहोति' इत्यनेन प्राप्तवित्यर्थः । न तु दधीति । केवलमित्यर्थः । दधिवत्तत्कर-
 णताया अग्राप्ते । प्रकाशेऽपि 'दध्यादे करणत्वमात्रम्' इति मात्रत्वा हवनव्या-
 वृत्तिर्वाच्या । वेद इव लोकेऽपि विधेरग्राप्ताश्च एव तात्पर्यमित्याह—एवमिति ।
 गुणानां चेति । गुणानामज्ञाना परार्थत्वात्फलवत्प्रधानार्थत्वात्परस्परमसंबन्धः ।
 कुल । समत्वान् । गुणप्रधानभावेन सर्वप्रधान्वयो भवति न तु गुणयोः प्रधानयोर्वा
 गुणत्वस्य प्रधानत्वस्य बाधयत्र समत्वादाकाङ्क्षाविरहादिति जमिनिनूत्रार्थः । सुह-
 दिति । अतो विषमित्यादिवाक्ये स्वानुद्येण स्वार्थपरत्वावोपगमा चास्येति मुख्य-
 वाक्यार्थे गुणत्वेन न्यायान्वयो बाध्यः । स नैवमित्याह—तत इति । मा चेति

दशपौर्णमासकथंभावाकाङ्क्षायां पाठवशाच्छेयम् । स्थानं क्रमः । ॥ चाने-
कस्याज्ञातस्य संनिधिविशेषाज्ञानम् । यथा—‘दक्षिणरमि’ इत्यग्राग्रेयाग्रीयो-
मीयोपांशुयागाः क्रमेण ब्राह्मणेषु पठिताः । मन्त्रभागेऽपि क्रमेणानुमन्त्रणप्रपं
पठितम् । तत्राग्रेयाग्रीयोमयोर्लिङ्गेनैव द्वयोर्विनियोगमिद्विः । ‘दक्षिणरमि’
इत्यत्र तु न लिङ्गादि विनियोजकम् । किं तु यस्मिन्प्रदेशे ब्राह्मणे उपांशुयाग-
विधानं तस्मिन्नेव प्रदेशे मन्त्रेऽप्यस्य पाठ इति क्रमादुपांशुयागानुमन्त्रणेऽस्य
विनियोगः । समाख्या योगबलम् । यथा—होत्रमौद्गात्रमित्यादि । तत्र हि
होत्रुरिदं होत्रमित्यादियोगबलेन होत्रादिममाख्यानानि कर्माणि होत्रादिभि-
रनुष्ठेयानि । अपरयो विरोधोदाहरणानि—तत्र भुक्तिलिङ्गयोर्विरोधे लिङ्गस्य दुर्ब-
लत्वं यथा—‘कदा चन सूरारमि नेन्द्र सञ्जसि’ इत्यादिकाया अप्यो विनियो-
जिका भुक्तिः ‘ऐन्द्रायाहंपत्यमुपनिष्ठने’ इति । अत्र ऐन्द्रप्रकाशनमामर्ष्यरूपा-
लिङ्गादिन्द्रोपस्थापने विनियोगः प्रतिभाति । अन्यप्रकाशस्याप्यत्र विनियोगा-
योगान् । धृत्या गार्हपत्योपस्थापने स प्रतीयते । गार्हपत्यमिति द्वितीया हि
कर्मविभक्तिकतया कामपि क्रियामपेक्ष्य प्रकृत्यर्थस्य दोषिण्य बोधयति । क्रिया-
जन्येहलभ्यागित्यत्र तदर्थत्वात् । पूर्वमैन्द्रेति तृतीया प्रकृत्यर्थस्य होत्रम् ।
क्रिया प्रति साधकनमन्त्ररूपकरणत्वस्य तदर्थत्वात् । तत्र भुक्तिलिङ्गयोर्विरोधः ।
न च कार्यं निरपेक्षया द्वितीयाया दोषिण्यमात्रं प्रतीयते न त्वैन्द्रीयत्वं प्रति ।
तच्चापेयीयत्वं प्रत्यदि संभवनीति कुतो विरोधः । ऐन्द्रेति परमपेक्ष्य विरोध-
बोधनाद्विरोध इति चेत्, न तर्हि भुक्तेर्विरोधः किं तु वाक्यस्य । तच्च लिङ्गा-
पेक्षया दुर्बलमेवेति । यतः होत्रोपनिभाषः सामान्यतः भुक्तेर्वाक्यान्वये । परा-
म्परप्रक्षेपानु विरोधे व्यवस्थापने विरोधसंबन्धमात्रस्य पराम्परसंबन्धाप्रतीतेः ।
तस्माच्छ्रुत्या सामान्यतः प्रतिपाद्योऽग्री वाक्यपठ्यत्वं विरोधमपेक्ष्य लिङ्गप्रतिपाद्येन
विदध्यते । तत्रापि पूर्वशब्दः—सामर्ष्यज्ञानमपेक्ष्य भुक्तिर्विनियोक्तिका । नञ्-
समर्पे भुक्तिरहयेणापि विनियोगः वाक्यते । यथा वक्तिः प्रमेये । जज्ञे वा
दाहे । अग्रे लिङ्गस्य बलवत्त्वाद्विन्द्रोपस्थानेऽस्या विनियोगः । तदनुतोविनया

इत्यर्थः । स्थानं क्रम इति । स्थानक्रमस्योदाहरणतया प्रतिपादित्यर्थः ।
संनिधिविशेषेति । कर्मान्तराभ्युत्पत्तेरनोपस्थितमित्यर्थः । तच्च द्विविधं समा-
नन्तस्य समानदेवत्वं चेति । तत्राप्युदाहरति—यथेति । अन्यं तु विरोधो-
दाहरणे कथयति । विरोधसंबन्धेति । दोषवर्तेत्यप्येतेनैकवर्गसंबन्धमात्रसं-
सर्गः । अथ मन्त्र—प्रधानमूलदोषवर्तेत्यप्येतेनैकवर्गसंबन्धमात्रसं-
सर्गः । तदर्थेऽन्यदोषवर्तमानं तदर्थम् । प्रधानेन च व्यवहारो न तु गुणभूतेर्वि-
भक्तिरिति तदर्थः विरोध इति । हि च लिङ्गे वक्ष्यति तर्हि यथा वाक्येन लिङ्गस्य
विरोधो वाक्यः । न च लिङ्गस्य प्रत्ययेऽत्र वाक्यवत् । तस्य तादेव वाक्येन-
वत्त्वस्य द्विविधं सम्यक्पठितवत्त्वमुदाहरति । हिनु भुक्तिरेव यथावत् ।

द्वितीया सप्तम्यर्थतया व्याख्या । गार्हपत्यममीपैत्र्या इन्द्र उपस्थातम्य
इत्यर्थः पर्यवस्यति । निदान्मुमु—श्रुतिः स्वरूपसामामर्थ्यमपेक्षते न तु तद्विध-
मपि येन लिङ्गं बलवद्भवेत् । तस्य च पूर्वं सत एव ज्ञानं विनियोगान्मथानु-
पपन्ना वक्ष्यादुपपन्नते । लिङ्गं तु विनियोजने श्रुतिमपेक्षते । भवनेनेन्द्र
उपस्थातम्य इति लिङ्गाभ्यस्ततः प्रतीयते । किं त्वीदृगिन्द्र इत्येतावन्मात्रम् ।
तथा च प्रवरणात्तानमामर्थादिन्द्रमकाशनसमर्थाया क्रोधोऽन्वधानुपपत्त्या
विनियोगः बलनीयः । तथा चार्थनिप्रकर्षः । तथा हि—श्रुतापार्थसिताधक-
स्यादेव तादोपपत्तिनेनैव तावदी आकाङ्क्षा पूर्वत इति लिङ्गे मानया इन्द्र
उपस्थातम्य इति श्रुतिः कल्पनीया । तन्मन्वा विनियोगो भवेत् । ततो
वाचसिङ्गे श्रुतिकल्पनायै प्रेक्षास्तस्यस्यार्थं तावन्मन्वाया श्रुत्या गार्हपत्ये विनियोगः
गिद् एवेति प्रकरणे निराकारे कदाचिदपि श्रुतिः कल्पनीया । तस्माच्छ्रुते-
र्बलवत्तादनुगुणतया सामर्थ्यं नीचमाने इन्द्रपदं चार्थैक्यवाक्यकतया गार्ह-
पत्यतात्पर्यकमित्यवधारणे । लिङ्गवाक्ययोर्व्याप्त्युद्देशस्तस्य स्थानकरणस्यापन-
त्यरूपोः । मदनतादनयोः प्रकरणे 'स्योनं ते सदनं करोमि धृतस्य धाराया
धृतोऽं करयामि तस्मिन्मीदृशान्ते प्रनिनिष्ठं धीहीमां मेरुः मुमनस्यमानः' इति
मन्त्रः पठितः । तत्र कल्पयामीत्यन्तः पूर्वभागाः सन्ते, होत्रभागास्तु तादने
प्रयोगस्य इति लिङ्गाप्रतिभाति । अयं धन्वाः पृक्कं वाचयम् । यत्पराक्षेपेण
वाक्ययामि तस्मिन्मीदृशेकावांसिदृक्वाग्निभाते साकाङ्क्षत्वात् । ततश्चैक-
वाक्यवाच्यमन्त्र एवेत्यप्यत्र विनियोजकः 'देवस्य स्वा-' इत्यादिषट् । इति
वाक्यावृत्तमप्यते । तद्वत्परोर्बोधः । अत्र पूर्वपक्षः—मन्त्रैकवाक्यत्वायै निमित्ते
पञ्चाशदुपपत्तयेऽभिधानसामर्थ्यं बलनीयम् । वाक्यिरतया श्रुत्या विनियोगो
भवेत् । यथा 'देवस्य स्वा-' इत्यादिषट् 'अग्नये निर्वयामि' इति पदयोः
समवेताप्येवैकवाक्यतया अकारशां वदाम्भराणां सामर्थ्यं बलान्ता । तथा चैक-
वाक्यवनिर्वाहव इत्येव सामर्थ्ये न तस्याद्विमुमर्हति । किं तु विनियोजिका
श्रुतिं कल्पयाममन्त्रमन्त्रविनियोजित्वादेव कल्पयामीति वाक्यस्योपजीव्यत्वेन
बलवत्तावाममन्त्रार्थोऽप्यत्र विनियोग इति । निदान्मुमु—यद्येकवाक्यतामब-

दृष्ट्या वाच्यते इति नयेर निष्पत्त्यः । शोभ इति । व्यक्तव्यस्य इति । अन्यथा
प्रमाणानुपपत्तेरिति भावः । न न्यति । यद्येवमिति ध्यानावर्त्येण तावन्तो-
पहेतुत्वादिनि भावः । पञ्चादिनि । शीतमन्त्रार्थस्य ज्ञानमुपपन्नते इत्यर्थः ।
विनियोजनेऽस्त्वचोपने । निराकारं अतिक्रान्तापेक्षान्तिने । सर्वैव तादस्यान्तेति
मते तु मन्त्रप्रवचनान्तरमुक्तप्रवचनान्तेन इत्यप्यत्रा-व्य । इत्यप्यत्रा-व्य । इत्यप्यत्रा-व्य ।
श्रुत्यावाच्यतापेक्षान्तेन इत्यप्यत्रा-व्य । इत्यप्यत्रा-व्य । इत्यप्यत्रा-व्य ।
तादने चानर्थः । प्रवचनानुपपत्तेरिति भावः । मन्त्र इत्यत्रोऽप्यत्रा-
'देवस्य स्वा-वाग्नि' इति । तत्र हि निर्वयामिदेववाक्यतया देवस्य स्वा-वाग्नि-

मात्र इति मदेह । नत्र प्रकरणस्य बलवत्त्वमवाङ्मनावगम्यते । स्थानस्य तु बलवत्त्वेऽभिप्रेक्षणीयाद्वन्ता । नटनयोर्विरोधः । यद्यप्याकाङ्क्षामयोरमयोरपि तुल्यबलता 'अयमेति पुत्रो राज्ञः' इत्यादी 'यामानय' 'यामाद् पश्य' इत्यादी-
 बुभयविरहेणान्वयाद्योगान् । तथापि विनियोगनाविरहादुभयोस्तुल्यबलत्वाच्च विकल्पेनाद्वन्ताम्बान् पूर्णपक्षे सिद्धान्तः । आकाङ्क्षामर्निधी द्वे अपि विनियोग-
 प्रयोजिक इत्युभयममनम् । राजसूये च रथं स्थादित्याकाङ्क्षा क्षत्रियस्य धर्मं दावदनुवनेने । मन्त्रिज्ञानं च प्राक्शक्तत्वेन सर्वदा बुद्धिमर्निहितत्वादस्यैव ।
 अभिप्रेक्षणीये च मन्त्रिणि मन्त्रिज्ञाने आकाङ्क्षा इत्याख्या । तथा च यदोन्मिता-
 काङ्क्षेन प्रकरणेनैकवाक्यं च कल्पनीयं तदा मन्त्रिज्ञानादाकाङ्क्षोत्थापनम् । तथा
 चैवैव सामर्थ्यरूपेण ध्रुवयुक्त्येन विनियोगः । अपरप्रकृत्याप्यताकल्पनं साम-
 र्थ्यरूपेण ध्रुवयुक्त्येन विनियोगश्चेत्येवंविधप्रमाणानस्य दुर्बलत्वाप्रकरणेन
 सर्वत्र राजसूये ज्ञानं शोकोपाख्यानस्य विनियोगो न तु विकल्प इति । स्थान-
 समाख्ययोर्थथा—इदं पाठं सामप्रकरणे पाठेऽशिक्षममाख्याते काण्डे साम्प्र-
 क्रमे 'धुन्ध्वं देव्याय कर्मणे इति मन्त्रं धूपने । स च प्रकरणादुत्तमः ।
 तथान्व च तस्य समवेताद्येनाचिन्त्यास्म्यच्चिच्छुनने विनियोगात्तवेत् । धुन्ध-

इत्यादी वाच्यार्थस्य संशयोऽप्या समी विषयः । तत्र हि वाच्योऽर्थः श्रोतव्य-
यतिष्ठने । प्रतीयमानस्य तु अमरेणास्या अपरः खण्डितो न रूपपतिनेति
तत्कान्तः । समैवं वैदग्ध्यमित्यस्य प्रतियोगिनी । इदं मया समाहितं पुनरेवं
त्वया न विधेयमित्यस्योपपत्तिः । एवं सपदवादिर्विषयोऽपीति विषयस्य भेदः ।
एवं स्वरूपादिभेदादवदयमङ्गीकर्तव्यो वाच्यव्यङ्ग्ययोर्भेदः । किं च वाच्यव्यङ्ग-
्ययोरपि वैधर्म्यादेदो वक्तव्यः । यतो वाचकस्य संकेनितार्थावेष्टा । संकेनित
एव ह्यर्थेऽभिधा प्रवर्तते । न त्वेवं व्यञ्जकः । अन्यथापि व्यञ्जनया प्रत्यय-
जननात् । यद्योक्तम्—‘तात्पर्यविषये शब्दः प्रमाणं’ इति तदितोऽप्यनुपपन्नम् ।
यतो व्यङ्ग्यस्य वाच्यतामनुपपत्त्यमेऽपि जानापेन्यायेन तात्पर्यादेव निषमो वाच्यः ।
अन्यथा सर्वत्र सर्वव्यङ्ग्यप्रतीतिप्रपञ्चान् । तथा च मन्त्र ‘वाणीरजुर्ह’ इत्यादौ
व्यङ्ग्यप्रतीतिरपि वाच्य एव चारणविज्ञानस्य तात्पर्यविषयो व्यङ्ग्योऽर्थः ।
अर्थं प्रतीयेत । ‘अपरः शब्दः’ इत्युक्तमने तु मुनिरामम् । एतेन ‘तात्पर्यमेव
व्यङ्ग्यप्रतीतिः व्यापारः’ इत्यपि निरस्तम् । तस्मात्तात्पर्यमभिधा या न प्रतीय-
मानेऽर्थे व्यापारः । नन्वस्तु लक्षणा । नहि वाच्यवह्नयोऽपि व्यवस्थितो
विशेषव्यपदेशाद्देनुर्वा । यतः ‘रामोऽस्ति सर्व सदे’ इत्यत्र रामपदेन सर्वदुःख-
भाजनत्वम् ।

‘प्रत्याख्यानरथेः कृतं समुचितं क्रूरेण से रक्षसा

सोऽं तच्च तथा त्वया कुलजनो पत्ते ययोरैः शिरः ।

उपपत्तिर्गौरः । इतीति । इत्यस्य प्रतीयमानस्येत्यर्थः । तत्कान्तस्यैवा नायिकायाः
पतिः । सपदवादिरिति । प्रियाया एवं दर्शने रोषो वाप्रियाया इति व्यङ्ग्यस्य
विषय इत्यर्थः । स्वरूपादिभेदादिति । तत्प्रतीतेरित्यर्थः । ननु वाच्यवैधर्म्येण
तद्भेदेऽपि विद्धिः । जानान्वार्यान्तसंक्रमितवाच्यान्ततिरस्तुतवाच्यत्वस्यार्था-
न्वदव्यतिरेकानुविधायित्वप्रवरणादिमापेक्षत्वादिलक्षणाधर्म्यस्य व्यङ्ग्येऽपि गरवा-
दिति साहचरे—न तिष्ठति । अन्यथापि व्यङ्ग्यत्वाभिमतोऽपि भावेऽपि । तस्माद्-
भिधेयादन्यो भक्तिर्लक्षणा तथा मार्गणं प्रवासनं यस्य स इत्यर्थः । प्रवरणादी-
त्यादिपदंन वचादिर्विशिष्टापरिमहः । नियततथमेवेति । एवमित्येवाय इति

१. ‘प्रत्याख्यानरथेति शीलां प्रति रामस्योक्तिः । हे प्रिये, इति भावनोपनीतां प्रति
संशोधनम् । प्रत्याख्याने निराकरणे रचिर्वस्था । तत्पराया इत्यर्थः । ते तव क्रूरेण
रक्षसा रात्रेण समुचितं क्रूरत्वम् अर्थं कृतम् । तच्च त्वया तथा सोऽं वचा कुल-
जनो मात्थन उच्येन्नतं शिरः पत्ते । वापनीयत्वात् । अन्यथा वाप्यनेन नर्मीमावा-
पत्तेः । रामेण तु मया प्रेम्ण उचितं कोपं न कृतम् । किंभूतेन, शिव जीविन यस्य तथा
भूतिन । पुनः किंभूतेन, संप्रत्यस्मां दयायां स्वर्भेदिं समुविभ्रता वारदया । प्रतिपाता-
समर्थत्वात् । तथा तव स्वाधर्मा विपरीतां साक्षिणा द्रष्टा । छेदादिपदेन तन्मदीमावा-
दिति भावः ।’ इत्यादाहरणचन्द्रिका.

व्यर्थ संप्रति विप्रता धनुरिदं त्वद्यापदः माक्षिणा

रामेण प्रियजीवितेन तु कृतं प्रेम्णः प्रिये नोचितम् ॥'

इत्यत्र कातरत्वम् 'रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणः—' इत्यत्र स्वरूपगदिह-
न्तृत्वं च लक्ष्यते । अतो रामपदस्य लक्ष्य पृथानेको भवति । अपान्तरमंशमि-
तवाच्यादिविशेषव्यपदेशहेतुश्च भवति । पूर्वमन्यत्रापि स्थान् । तदुच्यम्—
'भाक्तमार्गस्तदन्यः' इति । लक्षणीयविशेषावगमश्च प्रकरणादिमापेक्षेण शक्या-
र्थेन स्यात् । अतो नास्त्यान्तरिक्तः प्रतीयमानः । मैवम् । लक्षणीयस्य नाना-
त्वेऽपि हि नानापेक्षैववादिपदामिधेयत्वेव नियतत्वमेव । न तत्त्वनिपत-
संबन्धो मुख्येनार्पेन लक्षयितुं शक्यते । प्रतीयमानस्तु प्रकरणादिवशेन निपत-
संबन्धोऽनियतसंबन्धः संबद्धसंबन्धश्चेति तत्स्वरूपं सोदाहरणमग्रे दर्शयिष्यते ।
किं च 'अत्ता पृथ मिमञ्जह—' इत्यादौ विवक्षितान्यपरवाच्ये कथं लक्षणा ।
मुख्यार्थवाच्यमावात् । ननु तत्रापि तात्पर्याधीनान्वयानुरूपतिः । 'तन्निगो-
यान्ति' इत्यादाविवेति चेत्, न । लक्षणायां प्रयोजननियमान् । तस्य च
व्यापारान्तरागम्यत्वात् । तदर्थं व्यञ्जनास्वीकारे किं प्रथमतोऽपि लक्षणया ।
अथ निरुद्धलक्षणायामिवाभ्यग्राह्यस्तु प्रयोजनानपेक्षेति चेत्, न । यथा हि
संकेतग्रहसापेक्षामिधा तथा मुख्यार्थवाचनयोगरूढिप्रयोजनाभ्यन्तरस्य मुख्यार्थ-
संकेतग्रहस्य च सापेक्षा लक्षणा । तत्कथं ह्येः प्रयोजनस्य वा भावे भवेत् ।
यतः संकेतग्रहसापेक्षान् पृथाभिधायुपगृह्यता सेत्याहुः । किं च न लक्षणा-
व्यञ्जनयोरभेदः । लक्षणासुपजीव्यातव्यापारान् । नापि लक्षणासुगतमेव ध्वन-
नमिति ध्वनेस्तुल्यमिति वाच्यम् । अभिधोपजीवनेनापि भावान् । न च
लक्षणाभिधोमपानुमार्येव । वर्णमात्रानुमारेणापि हि दृश्यते रसार्थव्यञ्जना । न
च वर्णमात्रेऽभिधा लक्षणा वा । नापि सादृशानुमार्येव । विक्रमकृतं कीनेत्रप्रिभौ-
गालोकनादावपि प्रसिद्धेः । तस्मादभिधालक्षणातात्पर्यविलक्षणस्तुरीयो ध्वनन-
व्यञ्जनयोगनप्रकारानादिप्रयोगो व्यापारोऽन्यवहवनीय एव । तत्र 'अत्ता पृथ

क्षेपः । व्यञ्जयस्य त्वेकत्रैव वाक्ये 'गनोऽसौ' इत्यादावनियतवमुदाहरणम् । ननु लक्ष-
णाव्यनियते कुतो न स्यादन् आह—न सलियति । तार्क्यादिरनियतसंबन्धिन्येष
लक्षणाप्रयणारिति भावः । लक्षणासुपजीव्येति । तथा निमित्तप्रयोजनयोरभे-
दासम्भवं इति भावः । नार्पति । लक्षणात्वव्यतिरेकानुगुण्यायिवाव्यञ्जनस्य ध्वने-
व्यञ्जयस्य यद्वननं तदलक्षनमेवास्वीकर्तुं युज्यमित्यर्थः । न चेति । तथा चान्यतरा-
नुमात्रित्वनयमादन्यतरस्वरूपैव व्यञ्जना न तु व्यतिरिक्तेत्यर्थः । यज्येति । 'मूर्ति
वर्गान्वया—' इति कथ्यमानवर्णानां माधुर्यपुनराह रणमावय्यत्र दृश्यस्य वक्ष्यमाण-
त्वादवयव दृष्टिलक्षणाव्यन्तरभेदादिद्वयव्यञ्जनापि व्यञ्जनवैव बोधार्थमव इत्यर्थः ।
ननु वर्णानामव्येकाधराक्षेपारिणो कथञ्चनमन्येदेव आह—नापि शब्देति ।
व्यञ्जय नियतसंबन्धविशेषव्यञ्जमुदाहरिष्यन् इत्युक्तं तदुदाहरणं—तत्रेति । निय-

संकेतनिवेतनीभूतं गोदावरीतीरनिकुञ्जं पुष्पावधयादिहेतोः कदाचित्संचरतो
 तमिकस्य तद्विवारणायाविनयवत्सा इत्यमुक्तिः । तत्र निकुञ्जवासिनिहृतया
 यनियुत्वा गृहे भ्रमणविधिर्वाच्यः । स एव निकुञ्जभ्रमणायोग्यतानुमितौ
 प्रभवति । यद्यत्रैतद्भ्रमणं तत्तद्व्यकरणनिकुञ्जपलम्बिपूर्वकम् । निकुञ्जे च
 सिद्धोपलम्बिरिति व्यापकविद्दोषलक्ष्यौ पर्यवसनाद्भ्रमणस्य व्यापिका भव-
 कारणाभासोपलम्बिः प्रतीता । तद्विरुद्धं यद्व्यकरणं तदुपलक्ष्ये । यथा नात्र
 त्रैपायः ररतां पदेः । अनुमानं च—इदं गोदावरीनिकुञ्जं अभीष्टभ्रमणायोग्यम् ।
 सिद्धवत्तादिनि । अत्रोच्यते—अभीष्टोत्तरवीर्यमावस्य भ्रमणायोग्यमत्र साध्यं
 वीर्यमावस्य वा । विदोर्गोदायोन्वेन तत्सामान्यस्यैव वा । आये व्यभिचारः ।
 प्रभोगुंतोर्वा निदेशेन त्रिषानुरागेन निधिलामादिशङ्कया वा तादात्म्यादि तत्र
 भ्रमणदर्शनात् । अत एव नास्त्योऽपि । मध्यमे तु विरोधः । ररतांदिनाश्रया
 अशौचैर्यतया वा अतो विष्मत्तोऽपि शृंगयादिपुद्गलेन सिद्धवद्देशे वीर्यस्य
 भ्रमणात् । किं च पक्षे विदितज्ञावो न मानात्तरेणावधारितः । किं तु पुंश्लो-
 वावपादवधारितः । न च तदुचने निधायकम् । अर्थेन समं संबन्धानियमात् ।
 ह्यनिधायरूपा निधिः । एवं 'निदोषप्युत-' इत्यादीं यन्मन्त्र्यवतनादीन्पुण-
 भोगव्यञ्जकतपोपात्तानि । न च तानि तद्व्याप्यानि । कारणान्तरतोऽपि संभ-
 वात् । अत एवात्र ज्ञानवाच्येनोपात्तानि । अतो निवाप्तिकात्कथमनुमानं

कुञ्जवातिना ह्यसिद्धेन ॥' व्यापकविद्दो व्यापकाभावः । प्रतीतेति । अनिहने-
 भ्रमणहेतुर्वाच्यता अपाकरणभूतया भगदेतुभनिरुपलक्ष्ये वायं भ्रमणं प्रति
 व्यापकत्वप्रतीतिरित्यर्थः । अत्र बोधोपलक्ष्यपदमुपलभ्यमानभयवार्ताभावपरममुपल-
 भ्यमानभयहेतुमतिव्यभिचारकारकं हेतुम् । अत एवानुमाने सिद्धवत्तादिनि हे-
 तव्यति—यथेति । नुसारणान्वापको हि बहिर्भेदसाध्याये बहिर्भावे बहिर्भावाद्ये
 वा नुसारणान्भावानुमितिर्निरित्यर्थः । अत्र च भ्रमणभयकारणाभावस्य साध्या-
 साध्यादि निधित इति वक्तव्यमवश्यम् । त्रिषानुराग व्याप्तिप्रसङ्गेन हातम् । व्याप-
 गावस्य च भयहेतु सिद्धवत्त्वस्योत्तरार्थेन निकुञ्जपलम्बिपूर्वकं पृथीतमित्यु-
 व्यभिचार इति । यद्यत्रैतद्भ्रमणं तत्तद्व्यकरणं तत्तद्व्यकरणं व्याप्तिप्रसङ्गेन हातम् । व्याप-
 व्याप्तिरेवाभिधेति भावः । अत एव व्यभिचारादेव । विरोध इति । यत्र
 सात्र गर्वप्र अभीष्टोत्तरं वीर्यस्य भ्रमणदोषनाशान्वापको हेतुगमानाधिकार-
 बाभावादित्यर्थः । अत एव तदुपलभ्यमानभीष्टमवधारणकतत्तद्व्यकरणदोषनि-
 मोक्षदोष इति चेत्तत्र—किं चेति । पक्षे निकुञ्जे । अर्थेनेति । आन्तर-

सिद्धावधेन निधाय यथा बोधनं हातं ॥ १४५ ॥ अत्र निकुञ्जे सिद्धवत्त्व'एव'भा-

तिर्भ्यन्तरेन तदुत्तरावधेति'संज्ञेय

१. 'तद्व्य' ल. २. 'वही' ल. ३. 'तद्व्य' ल. ४. 'तद्व्य' ल. ५. 'तद्व्य' ल. ६. 'तद्व्य' ल.

तदेतद्वाङ्मयं नार्थव्युत्पत्तिरिति ।

वाङ्मयाभिधेयार्थं वाङ्मयादिर्हं ह्यर्थं तु नः ॥ इति ।

अस्यार्थः—अर्थस्यैव विभागादित्यर्थेन रसप्रत्ययकारणविष्टो रूपकादिरे-
वाङ्मयः कैश्चिदुक्तः । केचित्तु 'काव्यस्वाङ्मयस्य वाच्यः । काव्यं च कविकर्म
वाङ्मय एवेति तदाभिता मुसिहो विविष्टोत्तरार्थकारः । रूपकादिसवर्णाभितो-
ऽङ्गकारो वाङ्मयः । अङ्गकारप्रयोगस्तु तत्र गौण एव' इति वाच्यमिति । व्युत्पत्ति-
रेव कथं भाषाङ्गकार इत्यत्र आह—तदेतद्वाङ्मय इत्यादि । वाङ्मयाभिधेयेति ।
वाङ्मयवदर्थस्यापि कविमैरम्भजाप्यत्वमर्थस्यैव वाङ्मयस्यापि रसप्रतीत्युपयोगिभूतत्वं
उभवाभिधोऽप्युभयवृत्तौऽङ्गकार इति ।

तत्र वाङ्मयविशेषं यथा—

‘प्रथममरणपञ्चासत्तावत्ततः कनकगुणि-

अदनु विरहोत्ताप्यकम्पीकपोलतलप्रभः ।

उदयति ततो यवाम्बुध्वंसभ्रमः क्षणदामुरो

सरसविसिमीकम्प्येदृशविभ्रंशलाञ्छनः ॥’

अत्रार्थाङ्गकार इयमा गुणीभूता । वाङ्मयार्थकाररूपव्युत्पत्तयः प्रथमम् । भास-
नासि कवेर्नर्तय संरम्भात् । प्राधान्यस्य कविनिवृत्तामात्रनिवृत्तयनावात् ।

अर्थविशेषं यथा—

‘ने रंष्टिमात्रपतिना अवि कस्य नात्र

होभाय यदमलरत्नामलकाः ललाय ।

मीमांसादेव शमितानमलरीकलप्रा

ये कालतां कुटिलतामिव न स्वप्नन्ति ॥’

वैचल्यार्थान्तरात्म्य रूपस्य चोपलम्भोऽस्मीत्याद्यह—उपलम्भेऽपि चेति । उभ-
येति । वक्ष्यमाणोदाहरणे उपमानुप्रासयो गत्ये तृतीयभेदस्य वाङ्मयार्थनयविश्रुत्य

१ ‘वा’ स्त २. ‘प्रथममिति । मालतीमाधवं चन्द्रोदयवर्जनमिरम् । गुणलाञ्छन-
कम्प्य क्षणदामुरो रञ्जनाप्रारम्भे प्रथमं नावदन्त-उपलम्भेऽप्युत्पत्ति । तावदित्यवधारणे ।
अमलपटाय एवेत्यर्थः । ललायन्त-ततः वनवप्रभ पीत । तदनु पञ्चादिरहेनोत्ताप-मी-
मांसा कम्पीकपोलतलप्रभं म प.पुत्रवर्ग । तत्र सरसायाः विभावा रि-
मिन्याः चन्द्रो गुणाल तस्य चोदयवर्गमिति कानिचिदस्य । अतिवक्तव्यत्वात्तथाभूत । अत्र एव
प्रान्तस्नानकारण आने क्षम समर्थ । अत्र एव विपुलव्यापुदवर्तीति । अत्र स्वभावो-
दाहपदयोः मन्त्रेऽपि ललायन्तुपानप्राधान्या-उपलम्भविशेषा ।’ इत्युदाहरणवन्निष्का-
३. १ इति । ते प्रसिद्धा वक्ष्यन्ते पद्यवस्तुने इत्यौ वागा तथाभूत्तना कानिचीना-
मन्वा । केदास्तथा यदा दुष्टवनाम् इतिमात्रे एतिता इतिगोचरा अपि न पुनर्मनसा
भारितस्वरूपा भवद्वारगोचरा वा अत्र लोके कस्य होभाय वैधनायाय सुम्भवाभावा
य न । मवन्तीति दोषः । अपि त एवैव होभाय भवति । ते के, ये कुटिलता

मुख्यार्थद्वितीयो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः ।

उभयोपयोगिनः स्युः उपधाधाम्नेन तेष्वपि सः ॥ १ ॥

मुख्यार्थस्य द्वितीयोऽपि व्यधिकरणत्वेऽपि नामवाचाद्बुद्धीहि । वरज-
साधनो द्वितीयश्च इत्येके । मुख्यत्वमर्थस्य न शक्यत्वरक्षणम् । येनार्थोभोगनिः
स्यात् । विषयस्यद्वितीयः—रसश्चेति । रस्यन द्वितीयस्य रससाधनेन भावादि-
रूपमंगुलाने । नन्वेवं श्रीरसेषु न वसिष्ठोच स्वादिष्टाभ्याभावादिभ्यः आह—
तदाश्रयादिति । आश्रयणमाश्रयः । तथा च तेन रसेनाश्रयणादुपकारित्वेनावेक्ष-
णादुपकार्योऽपि मुख्य इत्यर्थः । न चैवम् । मुख्यशब्दार्थस्य साक्षात्तेनाभ्युपगमः ।
काव्ये प्राधान्येनोद्देश्यप्रतीतिविशेषत्वेनानुगम्यात् । नन्वेवं रसस्यैव तस्यैव एव
दोषाः, श्रीरसे त्वविलम्बितचमत्कारिधातयार्थप्रतीतिविधानक्य एव द्वेया इति
मन्तव्यम् । नन्वेवं तयोरेव दोषाधारत्वमुच्यते, न तु शब्दादीनामित्यन
आह—उभयोपयोगिन इत्यादि । अत्र शब्दपदं प्रतिपादनात्मकशब्दाभ्यापार-
णोः पदवाच्यपदोर्वनेते । ते आश्रयपदपदाङ्गीकारेण संगृहीते इति प्रकाशका-
रम्बरतः । न च तत्र बीजाभावः । नम्यया वनेत्यारि शब्दपदेनैव प्राप्ती
शब्दाद्या इति बहुवचनार्थगतं । स्वादेतत् । इतिविनाशः । न च दोषेण रसो
शायने । नन्माहलक्षणमेतत् । मेषम् । इतिशब्दस्यापकर्षवाचिभ्याम् । नन्वेवं
रसानुपपत्तिप्रयोगेऽप्यव्याप्तिः । अभ्यानुपपत्तिरेव इतिशब्दार्थः । तर्हि यत्र रस
व्यपन एव वरं स्वपदव्यपते तन्नाश्रयति । तदेतदुक्तमितिद्विरुद्धपक्षो. कृता-
नरनितामगुणद्वितीयवचनमिदंकेनापहृत्यमात्रमपरे परिहरति । किं चार्थरूपस्य
मुख्यार्थस्यानुपपत्तिरपकर्षो वा न दोषार्थान् इति ।

अत्र सूत्र — उद्देश्यप्रतीतिविधानलक्षणोऽपकर्षो इतिशब्दार्थः । उद्देश्या च
प्रतीती रसपदवाचिभ्योऽपहृत्यमात्रमपरे वा श्रीरसे त्वविलम्बितचमत्कारि-
धातयार्थप्रतीतिविधानक्य नन्वेवामविशिष्टम् । यतो

पदसोपविरोधप्रमाणमाह—

दुष्टं पदं श्रुतिकटुं श्रुतमंसृष्ट्यमपुक्तमसमर्थम् ।

निदर्शनार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधास्तीलम् ॥ २ ॥

संदिग्धमपतीतं ग्राम्यं नैवार्थमथ भवेत्किष्टम् ।

अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत्यमासगतमेव ॥ ३ ॥

दुष्टं पदमिति प्रत्येकमभिर्गच्छन्ते । ननु श्रुतिकटुप्रभृतिशब्दानां लक्षण-
प्राप्तये विभागप्राप्त्याभावात्तस्यानुपस्थितिः । कथं लक्षणवाच्यप्राप्त्याह इति ।
उच्यते—इन्द्रियोगाद्यानुपस्थित्यनौ लक्ष्यलक्षणयोद्धमयोपदि प्रत्ययः ।
यथा—‘प्राणरसनचक्षुस्त्वचोप्राणीन्द्रियानि भूतेभ्यः’ इतीन्द्रियलक्षणप्राप्तये
गीतगीते । अपेक्षा लक्षणवाच्यप्राप्तये त्रिधास्तीकमित्यत्र त्रिधेति निरर्थकम् । तस्य
विभागप्राप्त्यापेक्षेन लक्षणेऽनुपयोगादिति चेत् । न । अस्तीलशब्दस्य मीढादि-
व्यञ्जनकप्रतिपत्त्याधारणैकाग्र्यवशाद्विपरिद्वेष्ट मानार्थतया लक्षणप्रत्ययार्थमित्यस्य
सङ्घर्षवान् । तत्र श्रुतिकटुत्वं यद्यपि श्रुतद्वेष्टकत्वं तच्च पुरवभेदेनानिवर्त-
तथापि तज्जनकतावच्छेदकस्वरूपत्वं विवक्षितम् । तच्च पदवर्णनम् । तच्च
दुर्बलम् । वृद्धादरणम्—

‘अनङ्गमङ्गकगृहापाङ्गमङ्गितरङ्गितैः ।

तन्वङ्गाटिङ्गिनः कटे कान्तीर्ष्यं कभने कदा ॥’

अत्र कान्तीर्ष्यमिति वदं पदवर्णनप्राप्तम् । किं पुनरस्य रूपकताधीनम् । इदं-
गङ्गलक्ष्यमिति चेत् । न । गीतायावपि दोषव्यसङ्गात् । माधुर्यव्यञ्जनकरणा-
मप्यनुपस्थितमेव तदुद्धेष्टवर्णनं चेत्तर्हि तारसात्त्वेन ज्ञातं तत्तथा, इति स्वरूप-

तिगुणीचीनमिति भावः । कथमिति । लक्षणवाच्यस्य लक्ष्यलक्षणसंबन्धबोधक-
त्वादिति भावः । कर्तुमिति । तथा च इन्द्रियो लक्ष्यः योगार्थो लक्षणमित्यर्थः । अत्र
दृष्टान्तमाह—यद्येति । जिप्रगीति प्राणमित्यादिरूपयोगार्थो लक्षणं बोध्यः । तद-
र्थत्वात्तन्निपादवान् । पदवन्ध निर्वकि—तद्येति । तारसात्त्वेन माधुर्यव्यञ्जनकर-

१. ‘अनङ्गति । अत्र सो-विरोधप्रमाणमाह । तृतीया श्लोकप्रमाणे । तथा च तैत्ति-
यिण्या तन्वङ्गाम्भङ्गिनः स नावकः । कदा कान्तीर्ष्यं कभने प्राप्स्यसीत्यन्वयः ।
कदाचिद्वेष्टोक्तः । वीरुद्वेष्टोक्तः । अनङ्गव्य मङ्गलमृष्ट आगावर्णनं तस्य भङ्गिभिः
प्रवारविधेयस्तरङ्गिणो संज्ञानगरङ्गानि नैववाभूते । यथा तरङ्गितरिति निजन्ताङ्गावे-
त् । तेनापाङ्गमङ्गानां तरङ्गवृत्तीकरणेत्वंविधमिति तन्वङ्गोत्पत्त्यस्य विशेषणम् । अथवा
आचारविह-नाङ्गाने कटः । तेनापाङ्गमङ्गानां तरङ्गवृत्तीकरणेकचरोत्पत्तिच्छेदकत्वेऽपि तद्वे-
त्यर्थः । कारणे वा तृतीया । तन्वङ्गाम्भङ्गिनः संस्तरङ्गितैः कान्तीर्ष्यं कदा कभने इति
तन्वङ्गा तरङ्गितैर् (१) भूतेराम्भङ्गिन इति वार्थ इति । अत्र कान्तीर्ष्यमिति कटे
दिनावाप्युतिवत् १’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

तत्प्राप्तीपत्तिपुत्रि पुञ्जरुलं पुञ्जभाषणार्थवा-

दीनं त्वामनुवायते पुञ्जपुत्रं पञ्चाङ्गं मा कृष्याः ॥

अत्र माघत इति याचत इत्यर्थे वपुतसंस्कृतिः । सामान्यतः 'तिप्-' भावि-
सूत्रेण प्राप्तस्याप्यनेपरस्य नियामकेन 'भाषिणि भाषा' इति सूत्रेणाभाषिणि
तन्निषेधात् । तस्याद् 'भाषति कान्तपुत्रं' इति पठनीयम् । अत्र माघत इति
स्वरूपं संस्कृतमेव । तथा चार्थविशेषेण तथेति वक्तव्यम् । एवं चार्थदोषार्थं
प्राप्तमिति । ईदम् । अत्र सादृश्यविषयतेऽपि यो दोषोऽनुवर्तते तत्सार्थदोषत्वम् ।
अप्यु तद्यत्तानि विवर्तते तस्य सादृश्यदोषत्वमिति विभागान् । अत्रार्थाप्रतीतिर्न-
वनाबीजमिति निवृत्तदोषत्वम् । अनुकरणेऽप्येवमाभाषादोषत्वमात्रम् ।

अप्रयुक्तं तद्यानुवायनमिदमपि कविभिर्न प्रयुज्यते । यथा—

‘देवार्थं दारणाचारः सर्वदेव विभाष्यते ।

तथा मध्ये देवतोऽस्य विद्याचो राक्षसोऽपवा ॥’

अत्र 'देवतानि पुंनि वा' इत्यनेनाप्राप्तोऽपि पुंलिङ्गो देवतशब्दः कविभिर्न
ह्यपि प्रयुज्यते । नन्वत्र किं दूषकताबीजम् । न तावच्छक्तिविरहः । तस्मात्तान् ।
हानिरुत्पत्तिविरह इत्यपि नास्ति । सादृश्यानुवायनेन तद्गृहे दृष्टी प्रविशन्प्रकाशा-
वादिनि चेत्, पदार्थोपस्थितिविलम्बमप्रीत्यम् । अत एव श्लेषमकादायदोष-
त्वम् । वद्वदालंकारसंपत्तया प्रतीत्यविलम्बस्य तत्रानुदेवत्वम् । वस्तुतस्तु ताद-
श्चकित्तमविलम्बनप्रयोजनानुसंधानमप्यप्रतया मुक्त्यर्थविधिनिर्मुक्तताबी-
जम् । अत एवानुकरणे दोषत्वमात्रम् । यमवादाद्यप्यदोषत्वम् । अन्यत्राप्युज्य-
मानत्वापि तदर्थं कविभिः प्रयोगस्य दर्शनेन व्यग्रताभावादिति ।

अतमर्थमित्युत्पत्तिर्न । तेन वक्तव्यं परिपठितमपि प्रकृतस्यैव विवक्षि-
तार्थतामर्थरहितमित्यर्थः । समर्थत्वेवास्तामर्थं विदधमिति चेत् । न । वपुत-
सार्थोपजीवितामर्थस्य । यथा हनधानो. यद्वनिजघनजहादिषु पदार्थदो-
षसंज्ञानेन मार्गाद्यर्थोपमदानेन वा गती सामर्थ्यम्, न पुनरपिशिद्धत्वं । यथा—

रजस्यानि शरवादित्यर्थः । देशं तत्संज्ञभाषात्पम् । संज्ञाशब्दादित्यादयः । लङ्हा-
दयश्च प्राकृताः । 'उणादयो बहुलम्' इतिवत् 'लङ्हादयो बहुलम्' इति प्राकृतसू-
त्रात् । अर्थाप्रतीतिर्नाक्यार्थाप्रतीतिः पदार्थाप्रतीतिर्वा । उभयानुवाये तु सह-
मर्थमुक्त्यं बोध्यम् । पदार्थोपस्थितिविलम्बेऽपि दोषत्वानुभवादाह—यस्तुत-

१. 'सर्वनि' । अयं यथा बाहुयो वाक्याचारः कृतचरणः । सर्वदेव न कदा
मने दृश्यते तथा तदनुकरोऽस्य देवता पञ्चासः विद्याचोऽपवा राक्षस इति मन्त्रे
मन्त्रः । 'यथा यतस्या तत इत्यत्र' इति केचित् । 'देवतानि पुंनि देवाभावे
शब्दः (पुंनि) कविभिर्प्रयुक्तं वस्तुप्रयुक्तं दोषः ।' शत्रुपाहरणचरित्रम् ।

‘तीर्थांन्तरेषु ध्यानेन समुपास्मिन्संकृतिः ।

मुरस्रोतस्त्रिनीमेष हन्ति संप्रति सादरम् ॥’

अस्यापानुपस्थितिदूषकतावीजमिति निवृत्ता ।

निहतार्थं निहतः प्रसिद्धेनाप्येनाप्रसिद्धतया व्यवहितो विवक्षितोऽर्थो यत्
तत् । गूढेऽप्यर्थे क्वचिन्नयोगात्ताप्रयुक्तमङ्कुरः । उदाहरणम्—

‘यौवकरमार्द्धपादप्रहारशोणितकचेन दयितेन ।

मुग्धा माध्वमनरला विलोक्य परिचुम्बिता सहसा ॥’

अत्र शोणितपदम् । अत्र रक्षिते प्रसिद्धिः । अप्रसिद्धिरुपगृहीतव्यस्यैव
विवक्षितार्थः । दूषकतावीजं प्रसिद्धस्यैव द्वागुपस्थिता विवक्षितस्य विलम्बोप-
स्थितिः । अतो यमकादावदोपावम् । तत्रोपस्थितिर्विलम्बस्यापि सङ्गद्वयसंमत-
त्वेनाविलम्बानुद्देशपरत्वात् ।

अनुचितार्थमनुचितो विवक्षितार्थनिरस्कारकोऽर्थो यत् तत् । यथा—

‘तेषाम्बिमिर्वा मुचिरेण लम्प्ये प्रयजनः सन्निभिरिष्यते च वा ।

प्रयान्ति तामाद्यु गतिं यशस्विनो रणाद्यमेधे यमुनामुपगतः ॥’

स्थितिः । मार्गाद्यर्थेति । मार्गाद्यर्थोपस्थितिमहकारेणेत्यर्थः । क्वचिदिति ।
श्लेषयमकादिष्वनिरिक्तस्थलेऽपि क्वचिदित्यर्थः । अप्रयुक्तस्य तु श्लेषयमकारनिर्वा-
हार्थ एव प्रयोग इति ततो भेदः । उक्तयलीकृतम्येति । आरक्षीकृतम्येत्यर्थः ।
योगं करोतीति व्यन्तात्प्रत्ययेऽयमर्थो विलम्बितः । इत्या रक्षितम्यैव द्वागु-
पस्थिते विवक्षितेति । विवक्षितार्थस्य धीर्मादेभिरस्कारो बुद्धिप्रतिबन्धनजनको
जनकज्ञानविषयोऽर्थो यत्येत्यर्थः । प्रतिबन्धकत्वे च कानरन्वादे शौर्यधरोपिनी

१. अर्थः । मरुत्तः, मुग्धा तद्वशादुत्तमा आनन्दिता नदी यथा तौ प्रसि-
द्धिः । मरुत्तः नदी । श्लेष लम्प्ये । अत्र ‘हन्ति’ इत्यनेन ‘विवक्षितार्थे’
इत्यनेन इत्यनेनार्थेन समर्थकम् । ‘क्वचिदिति’ इत्यु-
क्तयलीकृतम्येति । ‘आरक्षीकृतम्येति’ । ‘आरक्षीकृतम्येति’ ।
‘योगं करोतीति’ व्यन्तात्प्रत्ययेऽयमर्थो विलम्बितः । इत्या रक्षितम्यैव द्वागु-
पस्थिते विवक्षितेति । विवक्षितार्थस्य धीर्मादेभिरस्कारो बुद्धिप्रतिबन्धनजनको
जनकज्ञानविषयोऽर्थो यत्येत्यर्थः । प्रतिबन्धकत्वे च कानरन्वादे शौर्यधरोपिनी
२. अर्थः । मरुत्तः, मुग्धा तद्वशादुत्तमा आनन्दिता नदी यथा तौ प्रसि-
द्धिः । मरुत्तः नदी । श्लेष लम्प्ये । अत्र ‘हन्ति’ इत्यनेन ‘विवक्षितार्थे’
इत्यनेन इत्यनेनार्थेन समर्थकम् । ‘क्वचिदिति’ इत्यु-
क्तयलीकृतम्येति । ‘आरक्षीकृतम्येति’ । ‘आरक्षीकृतम्येति’ ।
‘योगं करोतीति’ व्यन्तात्प्रत्ययेऽयमर्थो विलम्बितः । इत्या रक्षितम्यैव द्वागु-
पस्थिते विवक्षितेति । विवक्षितार्थस्य धीर्मादेभिरस्कारो बुद्धिप्रतिबन्धनजनको
जनकज्ञानविषयोऽर्थो यत्येत्यर्थः । प्रतिबन्धकत्वे च कानरन्वादे शौर्यधरोपिनी
३. अर्थः । मरुत्तः, मुग्धा तद्वशादुत्तमा आनन्दिता नदी यथा तौ प्रसि-
द्धिः । मरुत्तः नदी । श्लेष लम्प्ये । अत्र ‘हन्ति’ इत्यनेन ‘विवक्षितार्थे’
इत्यनेन इत्यनेनार्थेन समर्थकम् । ‘क्वचिदिति’ इत्यु-
क्तयलीकृतम्येति । ‘आरक्षीकृतम्येति’ । ‘आरक्षीकृतम्येति’ ।
‘योगं करोतीति’ व्यन्तात्प्रत्ययेऽयमर्थो विलम्बितः । इत्या रक्षितम्यैव द्वागु-
पस्थिते विवक्षितेति । विवक्षितार्थस्य धीर्मादेभिरस्कारो बुद्धिप्रतिबन्धनजनको
जनकज्ञानविषयोऽर्थो यत्येत्यर्थः । प्रतिबन्धकत्वे च कानरन्वादे शौर्यधरोपिनी

अथ हाँये प्रतिपाद्ये पदान्तरानपेक्षमेव पञ्चपदं कालरतामभिप्यनक्ति । तदर्थे
नत्या दृष्टान्ताम् । विरहमनिकृत्तु पदान्तरमापेक्षं लभेति तस्माद्देहः । दूषकता-
वीजं च विवक्षितनिररकारकार्यवस्थितिः । अतोऽस्य नित्यदोषत्वम् ।

निरपेक्षमविवक्षितार्थकम् । वृत्तमिवाहमात्रपयोजनकमिति यावत् । अत-
एव वाचपादकारभूतं वमवादिनिर्वाहकं च स्वस्वादपदमदुष्टम् । तच्च निपात-
रूपं चादिपदं यदुच्यते च । उदाहरणम्—

‘हेपुल्लवमलक्षेणरपरागगौरयुने वम दि गौरि ।

अभिधान्तिनं प्रमिष्यन् भगवति पुष्पप्रसादेन ॥’

अथ द्विपदम् । अर्थस्याविवक्षितत्वात् । दूषकतावीजं तस्य विन्दतम् ।
तद्धि न तावदर्थानुपस्थितिः । पदान्तरैरेव वाचद्विधेयोपस्थापनात् । न वैव-
मवाचकादौ । तत्र तद्विधेयस्य वाचवार्थघटकस्य पदान्तोरनुपस्थापनात् ।
नापि प्रमिष्यन्वर्थवद्भक्तविरतिधिता । चादीनां सार्थकत्वस्यल्लेऽपि रसविरोधित्व-
मसङ्गात्स्वरूपस्य तादृश्यादिति । उच्यते—निरपेक्षं प्रपञ्चानस्य वचमि सह-
पात्री वैमुक्तं दूषकतावीजम् । प्रयोजकानुसंधानव्यग्रता वा ।

अवाचकं विवक्षितधर्मविवक्षितस्य विवक्षितधर्मिनः कापि न वाचकं यत्तदि-
त्यर्थः । अत एवावमथाद्देहः । तस्य कविच्छक्तिस्वीकारात् । एतादृशविशिष्ट-
विरहस्य कविद्विमिति कालावपि विवक्षिते प्रकारे शक्तिविरहान् । कविप्रकारे
कालावपि धर्मिणि शक्तिविरहान् । कविप्रकारधर्मिणोरुभयोरपि शक्त्यभावात् ।
तत्राद्य द्विधा—अपेक्षितयोगमनपेक्षितयोर्तं च । लयोरार्थं यथा—

‘अवश्यकोपस्य विह्वुरागर्हा भवन्ति वदया । स्वयमेव देहिनिः ।

अतर्पयन्त्येन जनस्य जम्बुना न जातहार्देन न विद्विषाद् ॥’

अथ पृथार्थे दार्ष्टिकरूपापद्विधानकनया दान्त्व विवक्षितमिति द्वितीयाधे

व्यञ्जनादित्याह—अत्रेति । तदर्थे पञ्चपदार्थे । तस्या कालरताया । बहुवचना-

१. ‘उदासः । २ पुं- विरहितं वाच्यम् तस्य कमरागा परागो धूमिप्रद्वीरा वृत्ति-
वस्थानाधाम् न कल गौरि च । ममाभिवादा-दग्य प्रीति-विविधि रीति-च । अथ हि-
राब्धौ निगद्यत । त-उ पुणम रथवा कनक वाच । ३ इ पु-‘हृरण्यवर्जिका । ४ ‘मव-
न्यति । दकोपमानमहाय वृत्तिप्रमुद्राये न्या द्वीपवा इत्युक्तिः । दोहन दधुमिप्रकवा
यवाकमम । अव-अव मफल कापो वस्य नवाभुनस्य । अवमापदा निह-नुनाशविनु ।
दातुमिति यावत् । अवयव अवल दित्वा वदया अवान् । उक्तमर्थं व्यतिरक्तमुभयोरपि दद
विनुमाह—अवकम्यादि । अवयव वापि न वाच-अवा वाच्य । न-पुन्यन अवाहृतीन वि-
द्विषा दातुम् अथ च-उक्तमर्थ दगो वय न अवान् । तथा जान दाद अहा यस्य
नि-का ३ पुना न-नुमापे । अवाप्रीति यावत् । जनस्यावा-अवकम्य-‘गो न मे
वारप्रत्य तस्य । अवाहृतीन्यानादवयवन न-पुन-तरण वदय कानाव लोके
वयम् । अथ न-पुन- विवक्षितनाडा इवन रूपणावाचकम् । इ-पुदाहरणार्थ-

तद्वैपरीत्यप्रदर्शकं जन्मुपदमदातरि प्रयुक्तम् । तत्र च जायत इति योगमपेक्ष्य
तस्य शक्त्यवेऽपि न विवक्षितया अदानृतया प्रकारेण सेतुवाचकम् । मनपेक्षि-
तयोगं यथा—

‘हो धिक्सा क्लिप्त तामसी शशिमुक्ती दृष्टा मया यत्र सा
तद्विभेदस्वान्धकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितम् ।

किं कुर्मः कुशले सदैव विप्रुरो घाता न शेषमयं
ताहस्यामवनीमयो भवन्ति मे नो जीवछोकोऽपुना ।'

अत्र दिनपदं प्रकाशमयमित्यर्थे विवक्षितम् । तामसीत्यनेन दृष्टत्वा तमोम-
यावत्स वैररीत्याभिधानाद्योपादानात् । तत्र च धर्मिणि योगमनपेक्षैव रुक्षा
दिनशब्देन शब्दम्, न पुनः प्रकाशमयत्वेनेत्युपायकम् । द्वितीयं यथा—

‘जैलं जलधरे क्षारमयं वपंति वारिदः ।

इदं सुंहितमखानी ककुपानेव द्वेपने ॥'

अत्र जलधारसम्बन्ध जलधारकत्वे प्रकारे सामर्थ्येऽपि न समुद्रे धर्मिणि सामर्थ्यम् । यद्यपि धोगसन्धिलान्नाप्यभ्येव तद्वारि हृद्या प्रनिबन्धादुत्पन्न-
करीव ।

मृतीयं मूरसर्गमसंगाद्दधाम्तरगतमन्यथा च । तथोराधं यथा—

‘जहाङ्गनाली मलदिरणलमन्देमालीइरासः

अथप्राणतन्त्राभाष्यपरिमलसो मञ्जुमतीरचनः ।

[illegible]

भगुर्वृत्तानुकारे जपनि निजतनुम्बच्छलावप्यवापी-

संभूताम्भोजसोमां विदधदभिनवो दण्डपादो भवाभ्याः ॥

अत्र विदधानिधारणे प्रयुक्तः न च भारणे भारणत्वे वा समर्थः । स्वसंयोगेन वरणे नियमितशक्तिवान् ।

अल्पतरु वाक्यनिष्ठावाचकतायां 'माधवमाह-' इत्यादाबुदाहरिष्यते । तदेवं निर्वृत्ते प्रकाशे वा 'अममर्थे धर्मधर्मिणोर्द्वयोरपि सतिविरहः । अवाचके तु धर्ममात्रे सः । विदधदित्युदाहरणं स्ववाचकप्रवरणमाधो समर्थत्वं' इति प्रल-
पितं तद्वाचवाचकयोदाहरणानवलोचननिबन्धनं संदर्भविरहं येनभादेयम् ।
नृपकताधीजे तु विवक्षितार्थोनुपस्थितिनिमित्तं नित्यं पृथापम् ।

त्रिषाधिलिपिनि । अधीरस्यालीत्यर्थे निष्कारिण्यालप्यत्ययः । वरिष्ठादि-
त्वाग्नेयस्य सत्यम् । तथा च काव्यभाष्यदिनि वर्चवरत्नम् । काव्यभाष्यादि-
प्रसक्त इति श्रीहस्तगुप्यामहन्त्यनिदेनुवन्निर्दिष्टो वक्तव्यः । न चेतत्वेऽन-
निग्रहकप्रयुक्तं रूपमस्तीति श्रीहस्तदेनुवाक्याभिमतास्तु नाभाधोऽयमशीकृताव-
द्व्यर्थः । तस्य प्रत्येकं त्रिविधम् । क्वचिद्विवक्षितार्थत्वात् श्रीहस्तान्तरात् ।
क्वचिद्विवक्षितस्य निर्वोदिनलयात् । क्वचित्सादृशात्प्राप्तिर्वादिनोऽपि दृष्टानि-
माप्रदेनुवाक्यम् । एतु क्वचिर्निर्दिष्टाद्विद्वद्वादिष्यते । तत्र श्रीहस्तान्तरात्प्राप्त्या
सदाभावो यथा—

'मोक्षं मुमह्वस्य यन्नाम्यस्य विनीतयते ।

तस्य धीशान्तिर्योऽस्य सदेनाश्रितो भुवम् ॥'

अत्र सैवार्थकस्य साधनशब्दस्य पुंस्वजनमर्थान्तरम् ।

जुगुप्साव्यक्तौ तथाभूतार्थस्मृतिमात्रहेतुत्वं यथा—

‘लीलातामरसाहतोऽन्यवनितानिःशङ्कदृष्टापरः

कश्चिकेसरदूषितेक्षण इव ज्यामीत्य नेत्रे स्थितः ।

मुग्धा कुञ्चलिताननेन ददती वायुं स्थिता तस्य सा

भ्रान्त्या भूतंतयायवाननिमृते तेनामिशं शुम्भिता ॥’

अत्र वायुशब्दोऽपानवायुं स्मारयति । न तु तदर्थंतया वाक्यमुपारपते ।
अमङ्गलव्यक्तौ विवक्षितसैवायेस्य तयार्थं यथा—

‘मृदुपवनविभिन्नो मध्रियाया विनाशा-

इनरुचिरकलापो निःसपत्नोऽयं जातः ।

इतिविह्वलितबन्धे केशपाशे सुकेश्याः

सति कुसुमसनाये कं हरेदेष वैर्हो ॥’

अत्र विनाशाशब्दस्य विवक्षित एवार्थोऽमङ्गलः ।

एवं त्रिषु भिन्नभिन्नप्रकारोदाहरणेन प्रत्येकं त्रिप्रकारत्वमूहनीयम् । न्याय-
ताम्भात् । वृषकतादीजं त्वनुभवसिद्धरसापकर्षकतादशार्थोपस्थितिः । नीरसे तु

‘रहिण इति शेषः । तथाभावो हेतुत्वम् । तथाभूतार्थेति । जुगुप्सालम्बनेत्यर्थः ।

इदमन्यत्र न विलोक्यते । असाधारणमित्यर्थः । तस्य भीष्मानिनो नीतिहम्बाराग्निं कोणेन
‘दिलीकृता भुव कोऽन्यः सहनेत्यर्थः । अत्र साधनशब्दः पुंस्वजनरूपार्थान्तरोपस्थापक-
तया श्लाघादी । इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

१ ‘कर्मणि । अन्यस्य वनिताया न त्वन्यथा वनिताया । तदे ‘(वे)’ व को-
णातिशयान्नि शङ्क दष्टेऽन्यो यस्य तथाभूत । कश्चित्तीलायेन तामरमेन कमलेनार्थो-
न्वयवनिताया आहते मन्कर्थेऽस्तद्व्यपरागमदूषित आकुले ईक्षणे यस्य तथाभूत इव अष्टमे
तत्र ज्यामीत्यर्थः । तत्र त्वन्मदीयमूलत्वानभिज्ञतया कुञ्चलितेन तराकारीहनेनाननेन
तस्य नायकस्य । ‘नेत्र’ इति पाठ तत्रयो । वायु कुञ्चार ददती स्थिता मा मुग्धा तेन
तावद्येन निमृते प्रणाम त्रिभुवनविश्वं चिरं शुम्भिता । तत्र हेतुः—भ्रान्त्या भूतंतयायवेति ।
यस्याः कंथोऽपगत इति भ्रान्तिः । कोषानवर्गमपि सापराधन्यदृष्टायासि निरावारं शुभे-
मिति धृत्वा । अत्र वायुशब्दोऽपानवायुस्मारकतया जुगुप्साव्यक्ती । इत्युदाहरणचन्द्रि-
का सहेयः । २ ‘मृदिति । विक्रमोवशील्ये उवशीविरहितः पुरुरवस्य उकिरिषम् । मृदुना
न्दन पवनन त्रिभिन्नो विक्रमिनः । यनो निरिहधामो रुचिरधामो कलाशे मयूरपिम्प-
त्रियाया उवश्यः विनाशः उवशनादय निःसपत्नः सद्गुरुरितो जात इत्यन्यथः । सुकेश्याः
कोमलकेश्या उवश्यः केशपाशे अन्यत्र वैर्हो मयूरः कं हरेदनुवश्येत् । न कमरीत्यर्थः ।
मृदुनकलापमाश्रित्य विवक्षिताह—रगो विवर्जितः विविलो वन्धो यस्य तथाभूते । तथा
‘मुने मनाये युक्ते । तेन चन्द्रकणाम्बम् । ‘वहं’ इति स्वतयाह । ‘विष्णुवहं नृपमके’
‘वनुशामनाम्’ । इत्युदाहरणचन्द्रिका । ३ ‘विक्रमिन’ स्व-ग. ४. ‘वहं’ स्व-ग.

यमकारापकर्षश्च तस्याः । अथवा तादृशाद्योपस्थित्या सोऽनुर्वैमुक्तं तद्वैमम् ।
अतः सामकषायो दोषः सामावः । तादृशोपस्थितेः सामपोषकत्वान् । भाष्यम-
हत्यादिमूचने कामशास्त्रस्थितौ च न दोषश्चम् । वैमुक्त्याभावात् । शिवटिह-
मगिनीमहाण्डादिशब्देषु तु 'संधीनगुस्तलक्षितेऽप्यस्यार्थानुरगितेः ।

संदिग्धे विवक्षिताविषयितोभयाद्योपस्थापनानुपलम्बरूपद्वयसंदेहविरयः ।
यथा—

‘आदिद्वितमप्रमवान्संपराये अयमिवा ।

आशीःपरमरो यन्तो कर्मे कृत्वा कृपां कुरु ॥

अत्र यन्तामिति पदं अन्वीयादौ समस्यन्तं यन्ताशब्दे द्वितीयात्मं वेति
संदेहः । प्रथमे दृष्टगृहीतमहितायो कृपां कुर्विति, द्वितीये नमस्त्यामाशीः पर-
मपरामित्यर्थोपपत्तौ तादृशकषायप्रमाणमाभावात् । दृष्टवताशीतमुद्देशवनिश्चया-
भावः । अतो यत्र संदेह एवोद्देश्यमत्र यत्र च वाच्यादिमहिता प्रवरणादिचक्षेण
वा निश्चयमत्र चापोषणम् ।

अत्रतीतमिति नलोऽप्यर्थेनया द्वाभ्यामुपज्ञानानिरिक्तशास्त्रमात्रमनिश्चित-
त्वर्थः । अत एवामपुनाज्ञेदः । तस्यास्वप्नावि प्रगित्येः । वृद्धहरणम्—

‘सम्यग्ज्ञानमहाज्योतिर्गतितादायनात्तुवः ।

विधीयमानमध्येनञ् भवेन्कर्म सम्पन्नम् ॥’

अत्राद्यपरादौ सिध्दाज्ञानजन्यवाममार्थे । न चैवं योगशास्त्र एव प्रगित्येः ।
एवं तादृशान्तरमिच्छामपुच्छम् । दृष्टवताशीत तदुपज्ञानमिच्छामार्थानुरगितम् ।
अत एव यत्र तदुपज्ञानमिच्छा एव धर्मादाता स्वयमेव वा परामर्शमत्र न दोष-
श्चम् । प्रायुत एतदुपज्ञानमूलकतया गृह्यम् ।

ग्राम्यं ग्रामे केवले लोके प्रमिद्वं न तु शास्त्रेऽपि । अत्र पुराप्रयुक्तान्तेरु^१
इत्येके । अत्रे तु 'देश्यमनेन मंगृह्यते । कटिशब्दादप्यु नोदाहर्तव्याः । किं
तु गृह्यमाह्वयः' इत्याहुः । तदुभयमप्यमन् । कटिशब्दस्य शास्त्रेऽपि प्रमिद्वस्य
स्युत्पन्नस्य चोदाहरणत्वेन दर्शितवान् । सम्भाष्यमन्मल्लोक्तप्रमिद्वम् । तस्मिन्देसे
सर्पेलोकैर्यदाह्वयया यद्वस्तु व्यवहियते तदित्यर्थः । नेन देश्यमपि मंगृहीतम्
अत एवाग्रे स्थादनपानगृहादय उदाहरणीयाः । कमलमहिषीद्व्यादयश्च प्रयु-
क्ताहर्तव्याः । उदाहरणम्—

‘राकाविमायरीकान्तसंक्रान्तानुनि ते मुग्धम् ।

तपनीपशिलाशोभा कटिश्च हरते मनः ॥’

अत्र कटिशब्दः । लोकानभिज्ञं प्रति सदृशानुपस्थितिरूपरूपाधीप्रमिति
प्रजवः । वस्तुनस्तु नागरोपनागरी विहाय ग्राम्यसम्प्रयोगाद्भक्तुरदेदग्ध्यो-
यनेन श्रोतुर्धैर्यं तदित्यालोच्यते । अत्र एव विदूषकादावधमे वक्तुरि न दोष-
त्वम् । तस्य तथैवाचित्येन चैरस्याभावात् । कटिशब्दे तु ग्राम्यनामयोजकं
मास्तीलत्वमिति न तत्संकरः ।

नेयार्थं नेपोऽर्थो यस्य तत् । नेयत्वं च—

‘निरुद्धा लक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् ।

क्रियन्ते चाधुना काश्चित्काश्चिदेव स्वशक्तितः ॥’

इत्यनेन रुद्रिप्रयोजनाभ्यां विना या लक्षणा निरिद्धा तद्विपर्ययम् । यथा—

‘शैरालकलसमुल्लासिपूर्णमाशर्चरीप्रियम् ।

करोति ते मुखं तन्मि चपेटापातनातिथिम् ॥’

अत्र चपेटादिपदं निमित्तत्वे लक्षणया प्रयुक्तम् । न च तत्रास्य रुद्रितं वा

नतद्वितीयान्तत्वादिरूपद्वयप्रकारको य सदेहमद्विपय इत्यर्थः । समलोकस्य विवरणं
तस्मिन्देश इत्यादि । नागरो विदग्धमात्रप्रणिद्ध । तत्सदृशमन्तः किंचिदून उपना-
गर । ग्राम्यताप्रयोजकमिति । मांडाशालम्बनत्वरूपमस्तीलत्वं न ग्राम्यता-
प्रयोजकम् । अपि तु विदग्धाविदग्धमाधारणप्रयुक्तत्वमेवेति न साकर्यशङ्केत्यर्थः ।
तेन क्वचिदुपपेयसकरेऽप्युपाधेरसकराच्च दोष इति भावः । चपेटादीति । तत्रैकं

१ ‘राकेति । राका पूर्वेचन्द्रा पूर्णिमा तत्संक्रान्ती यो विषावरीकान्तश्चन्द्रस्य स-
क्रान्ता प्रतिपत्त नवाभूत तव मुख, तपनीयस्य सुवर्णस्य शिलायाः शोभा यत्र सा कटि-
नितम्बश्च मनो हरत इत्यन्वयः । अत्र कटिशब्दो ग्राम्यः । पाभरमाधारण्येन प्रयुज्यमा-
नत्वात् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । २. ‘शरदिनि । हे तन्मि, ते तव मुखं कर्तुं समुदासी
यः पूर्णिमासकर्मणी शर्चरीप्रियश्चन्द्रस्य चपेटापातनस्य करतलप्रहारस्यातिथिं पात्र करोती-
त्यन्वयः । अत्र मुखार्थेवावाचपेटाशब्देन निमित्तत्वं लब्धेन । तथा निमित्तत्वस्य यदा-
पातन संबन्धसत्त्वात् करोतीत्यर्थः पर्यवस्यति । रुद्रिप्रयोजनान्यत्ररविरहेणानिषिद्धाश-
ङ्गिरूपेण नेयार्थम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

प्रयोजनम् । शुद्धदादृशार्थानिरेविणोऽर्थस्याप्रतीतेः । दूषयतावीर्यं च दूषयभावे-
नाथोनुपगम्यनिरिति नित्योऽर्थं दोषः ।

अथ भवेद्विदुषामित्यादि द्विष्टादिकं दूष्टं यत् समानगनमेवेत्यभिर्भवम्भः ।
तद्वयमर्थः—द्विष्टादिविदोषप्रत्ययं यदास्तरस्यादित्येनैव संभवति । तथा च यदि
तयोः पदयोः समानार्थत्वं समासेनैव प्रचाल्यदोषवत्ता । असमासे चावयवदोषव-
मेव । इत्येतेषां तु समासेऽसमासे च पददोषत्वम् । द्वितीयपदनिर्देशेनैव
दूष्टादिरिति ।

तत्र द्विष्टमभेदमौर्ध्वं ज्ञेयम् । यतो विवक्षितस्याभिव्यक्तिदोषस्य अनिपत्तिः
विलम्बिता तदित्यर्थः । निदृशार्थोऽर्थो तु यदार्थोऽविवक्षितमेव विलम्बितेति ततो
भेदः । विलम्बस्याप्रत्यागतेर्था, नामान्यदानान्प्रकरणात्तमावे विवक्षितविदोषस्य
ज्ञानानुपगमनेर्था । आद्ये वाक्यमात्रदोषत्वम् 'अस्मिन्तस्य—' इत्यादौ । अन्त्ये
तु पददोषत्वमपि । तद्यथा—

‘अस्मिन्तस्यार्थभूतयोनिर्जन्मभानिभि ।

तस्या होभनेऽनर्थं भवता तव व्येष्टितम् ॥’

प्रयोजनम् । मुख्यशब्दार्थान्तिरेकिणोऽर्थस्याप्रतीतेः । दूषकतापीजं च दूष्यभावे-
नार्थानुपस्थितिरिति नित्योऽयं दोषः ।

अयं सर्वेष्टिष्टमित्यादि द्विष्टादिकं दुष्टं पदं समासगतमेवेत्यभिसंबन्धः ।
तदयमर्थः—द्विष्टादिदोषवत् पदान्तरसाहित्येनैव संभवति । तथा च यदि
तयोः पदयोः समासमन्वेय समासेनैकपद्यात्पदोपगमा । असमासे वाक्यदोषव-
मेव । इतरेषां तु समासेऽसमासे च पददोषवत् । द्वितीयपदनेरपेक्षेणैव
दुष्टावादिनि ।

तत्र द्विष्टमर्थमनीती हेतवज्जम् । यतो विवक्षितस्याग्रितविदोषस्य प्रनिपत्ति-
विलम्बिता तदित्यर्थः । निद्वनार्थोऽपि तु वदार्थोपस्थितिरिव विवक्षितेति ततो
भेदः । त्रिलोक्याग्रम्याग्रतेषां, सामान्यसामान्यप्रवरणाद्यभावे विवक्षितविदोषस्य
प्रागनुपस्थितेर्वा । भावे वाक्यमात्रदोषवत् 'धम्मिल्लस्य—' इत्यादी । अन्ये
तु पददोषवमपि । तद्यथा—

‘अत्रिलोक्यनसंभूतज्योतिरग्नमभागिभिः ।

नरसं सोमनेऽनर्थे भूपाल तव येदितम् ॥’

अत्रात्रिलोक्यनसंभूतत्वादी सामान्यनोऽन्यवबोधाश्लेषेऽप्यत्रिलोक्यनसंभूते-
त्यादिना चन्द्रादेर्न प्रागुपस्थितिः । अन्यस्यापि तथाभावादिपामबत्वाभावाच्च ।
अतः पुनुरेदितस्य व्यपधानेनोपस्थितिः । इदमेव च ‘अत्रिलोकेः तदुद्भूतज्यो-
तिरुत्तेनावभागिभिः’ इति पाठे द्वितीयप्रभेदे वाक्यदोषोद्धारणं दृष्टव्यम् ।
दूषकतापीजं प्रतीतिरित्यर्थः । प्रहेलिकादी तु तत्पेष्टत्वादोषवत् । असो-
बत्वादी तु गुणवमपि तर्हाक्षित्यात् ।

‘अविगुह्यविधेयांस्तम्’ अविगुह्यः प्राधाम्येनानिर्दिष्टो विधेयांस्तो यत्र तत् ।
प्राधाम्यं च विधिप्रतीतियोग्यता । सा चागुपगर्जनीभूताये सागुदेष्टयान-
स्तर्कम् । अतो ‘न्यकारोऽवयवे-’ इत्यादी ‘क्षणमप्यगुह्य-’ इत्यादी वा

लक्षणाभिरुत्तापर्वमादकमिति भावः । मुख्यशब्दार्थेति । निमित्तमिति मुख्यश-
ब्देन प्रतिपाद्यो बोधार्थव्यतिरेकस्येति । मुख्यशब्दप्रयोगादन्वयं हि दीव्यपाद-
मत्वं प्रयोजनं न पठ्यतया प्रतीयमानमिति । दूष्यभावेनेति । उक्तदोषवत्ता-
नाया एव वृत्तिवत्पुन्यतेमिति भावः । अर्थप्रतीती वाक्यार्थप्रतीती । पदार्थोप-
स्थितिरित्येति । तावदावयवेदवत्त्वेन प्रकृतपदार्थोपस्थितिरित्येति । इह तु
तावदावयवेदवत्त्वं प्रकृतप्रकृतमाध्याम्यातेन वपेनोपस्थितवत्त्वमिति निर्दिष्टं तुप-
स्थितिमात्रमित्यर्थः । अन्यस्यापीति । यद्युद्धेतिर्दिष्टपीत्यर्थः । अत्रिका वादेऽ

१. ‘अपी’ इ. भूषण. २. ‘अपी’ इति शब्दोऽपि उद्भासः केचन संपु. ६. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००. १०१. १०२. १०३. १०४. १०५. १०६. १०७. १०८. १०९. ११०. १११. ११२. ११३. ११४. ११५. ११६. ११७. ११८. ११९. १२०. १२१. १२२. १२३. १२४. १२५. १२६. १२७. १२८. १२९. १३०. १३१. १३२. १३३. १३४. १३५. १३६. १३७. १३८. १३९. १४०. १४१. १४२. १४३. १४४. १४५. १४६. १४७. १४८. १४९. १५०. १५१. १५२. १५३. १५४. १५५. १५६. १५७. १५८. १५९. १६०. १६१. १६२. १६३. १६४. १६५. १६६. १६७. १६८. १६९. १७०. १७१. १७२. १७३. १७४. १७५. १७६. १७७. १७८. १७९. १८०. १८१. १८२. १८३. १८४. १८५. १८६. १८७. १८८. १८९. १९०. १९१. १९२. १९३. १९४. १९५. १९६. १९७. १९८. १९९. २००. २०१. २०२. २०३. २०४. २०५. २०६. २०७. २०८. २०९. २१०. २११. २१२. २१३. २१४. २१५. २१६. २१७. २१८. २१९. २२०. २२१. २२२. २२३. २२४. २२५. २२६. २२७. २२८. २२९. २३०. २३१. २३२. २३३. २३४. २३५. २३६. २३७. २३८. २३९. २४०. २४१. २४२. २४३. २४४. २४५. २४६. २४७. २४८. २४९. २५०. २५१. २५२. २५३. २५४. २५५. २५६. २५७. २५८. २५९. २६०. २६१. २६२. २६३. २६४. २६५. २६६. २६७. २६८. २६९. २७०. २७१. २७२. २७३. २७४. २७५. २७६. २७७. २७८. २७९. २८०. २८१. २८२. २८३. २८४. २८५. २८६. २८७. २८८. २८९. २९०. २९१. २९२. २९३. २९४. २९५. २९६. २९७. २९८. २९९. ३००. ३०१. ३०२. ३०३. ३०४. ३०५. ३०६. ३०७. ३०८. ३०९. ३१०. ३११. ३१२. ३१३. ३१४. ३१५. ३१६. ३१७. ३१८. ३१९. ३२०. ३२१. ३२२. ३२३. ३२४. ३२५. ३२६. ३२७. ३२८. ३२९. ३३०. ३३१. ३३२. ३३३. ३३४. ३३५. ३३६. ३३७. ३३८. ३३९. ३४०. ३४१. ३४२. ३४३. ३४४. ३४५. ३४६. ३४७. ३४८. ३४९. ३५०. ३५१. ३५२. ३५३. ३५४. ३५५. ३५६. ३५७. ३५८. ३५९. ३६०. ३६१. ३६२. ३६३. ३६४. ३६५. ३६६. ३६७. ३६८. ३६९. ३७०. ३७१. ३७२. ३७३. ३७४. ३७५. ३७६. ३७७. ३७८. ३७९. ३८०. ३८१. ३८२. ३८३. ३८४. ३८५. ३८६. ३८७. ३८८. ३८९. ३९०. ३९१. ३९२. ३९३. ३९४. ३९५. ३९६. ३९७. ३९८. ३९९. ४००. ४०१. ४०२. ४०३. ४०४. ४०५. ४०६. ४०७. ४०८. ४०९. ४१०. ४११. ४१२. ४१३. ४१४. ४१५. ४१६. ४१७. ४१८. ४१९. ४२०. ४२१. ४२२. ४२३. ४२४. ४२५. ४२६. ४२७. ४२८. ४२९. ४३०. ४३१. ४३२. ४३३. ४३४. ४३५. ४३६. ४३७. ४३८. ४३९. ४४०. ४४१. ४४२. ४४३. ४४४. ४४५. ४४६. ४४७. ४४८. ४४९. ४५०. ४५१. ४५२. ४५३. ४५४. ४५५. ४५६. ४५७. ४५८. ४५९. ४६०. ४६१. ४६२. ४६३. ४६४. ४६५. ४६६. ४६७. ४६८. ४६९. ४७०. ४७१. ४७२. ४७३. ४७४. ४७५. ४७६. ४७७. ४७८. ४७९. ४८०. ४८१. ४८२. ४८३. ४८४. ४८५. ४८६. ४८७. ४८८. ४८९. ४९०. ४९१. ४९२. ४९३. ४९४. ४९५. ४९६. ४९७. ४९८. ४९९. ५००. ५०१. ५०२. ५०३. ५०४. ५०५. ५०६. ५०७. ५०८. ५०९. ५१०. ५११. ५१२. ५१३. ५१४. ५१५. ५१६. ५१७. ५१८. ५१९. ५२०. ५२१. ५२२. ५२३. ५२४. ५२५. ५२६. ५२७. ५२८. ५२९. ५३०. ५३१. ५३२. ५३३. ५३४. ५३५. ५३६. ५३७. ५३८. ५३९. ५४०. ५४१. ५४२. ५४३. ५४४. ५४५. ५४६. ५४७. ५४८. ५४९. ५५०. ५५१. ५५२. ५५३. ५५४. ५५५. ५५६. ५५७. ५५८. ५५९. ५६०. ५६१. ५६२. ५६३. ५६४. ५६५. ५६६. ५६७. ५६८. ५६९. ५७०. ५७१. ५७२. ५७३. ५७४. ५७५. ५७६. ५७७. ५७८. ५७९. ५८०. ५८१. ५८२. ५८३. ५८४. ५८५. ५८६. ५८७. ५८८. ५८९. ५९०. ५९१. ५९२. ५९३. ५९४. ५९५. ५९६. ५९७. ५९८. ५९९. ६००. ६०१. ६०२. ६०३. ६०४. ६०५. ६०६. ६०७. ६०८. ६०९. ६१०. ६११. ६१२. ६१३. ६१४. ६१५. ६१६. ६१७. ६१८. ६१९. ६२०. ६२१. ६२२. ६२३. ६२४. ६२५. ६२६. ६२७. ६२८. ६२९. ६३०. ६३१. ६३२. ६३३. ६३४. ६३५. ६३६. ६३७. ६३८. ६३९. ६४०. ६४१. ६४२. ६४३. ६४४. ६४५. ६४६. ६४७. ६४८. ६४९. ६५०. ६५१. ६५२. ६५३. ६५४. ६५५. ६५६. ६५७. ६५८. ६५९. ६६०. ६६१. ६६२. ६६३. ६६४. ६६५. ६६६. ६६७. ६६८. ६६९. ६७०. ६७१. ६७२. ६७३. ६७४. ६७५. ६७६. ६७७. ६७८. ६७९. ६८०. ६८१. ६८२. ६८३. ६८४. ६८५. ६८६. ६८७. ६८८. ६८९. ६९०. ६९१. ६९२. ६९३. ६९४. ६९५. ६९६. ६९७. ६९८. ६९९. ७००. ७०१. ७०२. ७०३. ७०४. ७०५. ७०६. ७०७. ७०८. ७०९. ७१०. ७११. ७१२. ७१३. ७१४. ७१५. ७१६. ७१७. ७१८. ७१९. ७२०. ७२१. ७२२. ७२३. ७२४. ७२५. ७२६. ७२७. ७२८. ७२९. ७३०. ७३१. ७३२. ७३३. ७३४. ७३५. ७३६. ७३७. ७३८. ७३९. ७४०. ७४१. ७४२. ७४३. ७४४. ७४५. ७४६. ७४७. ७४८. ७४९. ७५०. ७५१. ७५२. ७५३. ७५४. ७५५. ७५६. ७५७. ७५८. ७५९. ७६०. ७६१. ७६२. ७६३. ७६४. ७६५. ७६६. ७६७. ७६८. ७६९. ७७०. ७७१. ७७२. ७७३. ७७४. ७७५. ७७६. ७७७. ७७८. ७७९. ७८०. ७८१. ७८२. ७८३. ७८४. ७८५. ७८६. ७८७. ७८८. ७८९. ७९०. ७९१. ७९२. ७९३. ७९४. ७९५. ७९६. ७९७. ७९८. ७९९. ८००. ८०१. ८०२. ८०३. ८०४. ८०५. ८०६. ८०७. ८०८. ८०९. ८१०. ८११. ८१२. ८१३. ८१४. ८१५. ८१६. ८१७. ८१८. ८१९. ८२०. ८२१. ८२२. ८२३. ८२४. ८२५. ८२६. ८२७. ८२८. ८२९. ८३०. ८३१. ८३२. ८३३. ८३४. ८३५. ८३६. ८३७. ८३८. ८३९. ८४०. ८४१. ८४२. ८४३. ८४४. ८४५. ८४६. ८४७. ८४८. ८४९. ८५०. ८५१. ८५२. ८५३. ८५४. ८५५. ८५६. ८५७. ८५८. ८५९. ८६०. ८६१. ८६२. ८६३. ८६४. ८६५. ८६६. ८६७. ८६८. ८६९. ८७०. ८७१. ८७२. ८७३. ८७४. ८७५. ८७६. ८७७. ८७८. ८७९. ८८०. ८८१. ८८२. ८८३. ८८४. ८८५. ८८६. ८८७. ८८८. ८८९. ८९०. ८९१. ८९२. ८९३. ८९४. ८९५. ८९६. ८९७. ८९८. ८९९. ९००. ९०१. ९०२. ९०३. ९०४. ९०५. ९०६. ९०७. ९०८. ९०९. ९१०. ९११. ९१२. ९१३. ९१४. ९१५. ९१६. ९१७. ९१८. ९१९. ९२०. ९२१. ९२२. ९२३. ९२४. ९२५. ९२६. ९२७. ९२८. ९२९. ९३०. ९३१. ९३२. ९३३. ९३४. ९३५. ९३६. ९३७. ९३८. ९३९. ९४०. ९४१. ९४२. ९४३. ९४४. ९४५. ९४६. ९४७. ९४८. ९४९. ९५०. ९५१. ९५२. ९५३. ९५४. ९५५. ९५६. ९५७. ९५८. ९५९. ९६०. ९६१. ९६२. ९६३. ९६४. ९६५. ९६६. ९६७. ९६८. ९६९. ९७०. ९७१. ९७२. ९७३. ९७४. ९७५. ९७६. ९७७. ९७८. ९७९. ९८०. ९८१. ९८२. ९८३. ९८४. ९८५. ९८६. ९८७. ९८८. ९८९. ९९०. ९९१. ९९२. ९९३. ९९४. ९९५. ९९६. ९९७. ९९८. ९९९. १०००.

अत्र द्वितीयायं मीर्षांगुप्रेक्ष्य विधेयम् । तच्च समासे गुणीभूतम् । 'मीर्षा द्वितीया' इति पाठे तु निराबाधा प्रतीयति । अन्यत्र काव्यां द्वितीयमीर्षात्वं विशिष्टमेवोपप्रेक्ष्यमतो भोज्यदोषावकाश इति चेत् । न । तथापि हि विशेषणो-
दास्य द्वितीयस्य प्राधान्यम् । द्वितीयमद्रावे एकस्य न्यासीकरणौचित्यात् । मीर्षात्वं तु नस्याप्रयोजकम् । अन्यस्यापि सद्वितीयस्य तदीयिण्यादिनि वस्तु-
विशेषपरिचायकतामाश्रय । तस्माद्विशिष्टविधावपि विशेषणमत्र प्राधान्येन वक्त-
व्यम् । अत एव 'आ कटारादेक भंश' इत्यत्रैकत्वस्याप्राधान्यप्रसङ्गभयेन
समासो नाकारीति व्याख्यातारः । अन्यथा तत्राप्येकत्र संश्लिष्युद्देशे एकत्व-
विशिष्टसंज्ञाविधाने दोषो न स्यात् ।

बहुमीहायेव तद्विधार्थगुणीभूतेऽन्यपदार्थे गुणीभावो यथा—

'वैपुर्विरूपाक्षमलदपञ्चमता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वतु ।

वरेषु यद्वाल्गुणाक्षि शृण्वते तद्वति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥'

अत्र वरेषु मार्गणीयानां धर्माणां वैकल्प्यदर्शनप्रस्तावाञ्चमन्यकश्चरत्वं विधि-
भित्तम् । तच्च समासे न्यग्भूतम् । 'मलक्षिता जति' इति पाठे तु पौर्वापर्य-
विपर्ययसत्येऽपि समापनिवन्धनमप्राधान्यं निवर्तते ।

नन्वसमासे यथा—

'भानन्दलिङ्गुरनिचापलसाटिचित्त-

संज्ञाननैवसत्त्वं क्षणमप्यमुना ।

दनेकहोमोपस्थितिरित्यर्थः । अयमेव वैकप्रसरताम्र इत्युच्यते । यथा—वरदकुटु-
प्रथममक्ष इत्यत्र प्राप्तमक्षानुवादेन प्राथम्यमिर्षा । तत्राप्येकाध्यामावभक्तप्रमत्तेन

मान्यत्वेन आह—स्तानधिदेति । आश्रयताद्वयेन गुणप्रकर्ष इत्येतेष्व स्थानं समर्पणयो-
न्यमिति जाननेत्यर्थः । अत्र न्यासीकरणौचित्येन पर्यवसानयत्वा द्वितीयमेवोपप्रेक्षणीय-
त्वात्तस्य च समासे गुणीभावादविधेयत्वदोषः ।' इत्युदाहरणवन्निद्रासंश्लेषः ।

१. 'वपुरिति । तत्रैव बहुवचनपरिण शिवस्य पार्वती प्रति वचनम् । भौ बाल-
गुणाक्षि, वरेषु बहुवचनपरिण समान शृण्वतेऽन्विष्यते त्रिलोचने हरे तद्वत्समेकै-
कमपि किमस्ति । अपि ॥ नेत्यर्थः । बालगुणाक्षिनिर्दोषोपनेनैवविपरीतद्वय-
शास्त्रिन्वालय विक्रमप्रार्थनमनुचिन्तयितुं न्यज्यते । एकैकस्याप्यभावं दर्शयति—
वपुरित्यादिना । विरूपाक्षि विजयानि सोमसुखाविरूपाक्षग्रीवगानि बाहीनि यस्य यथा-
भूत वतु । मलक्षयमर्कं जन्म यस्य तस्य भावस्तथा । मल्लीनि घोषः । दिगम्ब-
रत्वेन नम्रगवा बहु यन् निवेदितम् । वचिर्मित्यर्थः । अत्र अन्यनि विधित्सितम-
लक्ष्यत्वं समासे गुणीभूतम् ।' इत्युदाहरणवन्निद्रासंश्लेषः । २. आनन्देति । निरर्क-
नायक प्रति मायिकामरीचीनामिवमुक्तिः । वास्तवसती भवता सर्वदेव क्षणमप्यमुना
त्वत्त तस्मा उद्भूतो ज्ञानो तच्चिन्तापि तत्र संप्रत्यभुता तावति स्थाने
पैराभ्याम् । अतोऽस्तान्विधितः । एकविचसरीदु सप्तशित्वादिश्लोका वचमित्यर्थः

तद्युग्रस्तु मदान्धनारकवधादिष्वस्य दशोऽप्ययः

रुन्दः रुन्द इव प्रियोऽहमयवा दिप्यः कथं विस्मृतः ॥'

अत्र भवस्य पत्नीत्यर्थे भवानीति सिद्धम् । तथा च भवपत्नीपत्नी प्रतीयमाने मयानिरिक्तः ॥ द्वावप्रतीयते । नहि अत्र ण्वाभिधेये भवपत्नीपत्निरिति प्रयोगो योग्यः सचेतन्मात्रम् ।

कथित्वासासंख्येऽपि समस्यमानपदयोर्मध्यंतया । यथा—

'गोरेपि यद्वाहनतां प्राप्तवतः सोऽपि गिरिसुतासिंहः ।

सविधे निरहंकारः पाथादः सोऽम्बिकारमणः ॥'

अत्राम्बिकारमणपदयोगीरीप्रीतिकरत्ववन्मागृस्वामित्वमप्यर्थः । दूकतापीने विवक्षितार्थेनिरस्कारकार्योपस्थितिः । अनो यत्र विस्मृदोऽर्थो विवक्षित एव तत्रादोषत्वम् ।

द्विष्टादिदोषविशेषेषु समासगतत्वनियमविधाभाष्युक्तिकदुर्ममृत्निष्यनियमोऽभ्यनुज्ञाः । तत्रासमासगतमुदाहनमेव । समासगतेषु धुनिकदु यथा—

'सो दूरे च सुधासाग्नतरद्वितविलोचना ।

वर्हिनिर्हादनाहोऽर्थं कालञ्च समुपागतः ॥'

समासादिकपद्यम् । एवं व्युत्तसंकृत्यादयो द्रष्टव्याः ।

उक्ताम्पददोषाऽप्येकदेशे वाक्ये चानिदिशन्ति—

अपास्य च्युतसंस्कारममुमर्थं निरर्थकम् ।

वाक्येऽपि दोषाः सन्त्येते पदस्यांशेऽपि केचन ॥ ४ ॥

पनेरवासे हेतुर्गर्भं विशेषणम्—भूतेत्यादि । भूतेषु व. करुणासंगतः कृपासमूहत्वेन ज्ञानं आत्मा यस्य तथाभूतात् । मदान्धो यत्सारकासुरस्तस्य वधादिष्वस्य देवगणस्य हत जमयो वेनेत्युक्त्यर्थं विशेषणम् । रुन्द इव प्रिय इत्यनेन धनुर्भङ्गोपेक्षासंभावनाविरहवचनम् । महानित्यनेन क्षत्रिवत्त्वान्तकत्वमकृतिवत्त्वेन धनुर्भङ्गरूपः साहसकारित्वादिशयो व्यन्यते । अत्र भवानीत्यनेरिति विस्मयमिह । भवपत्नीपत्नीत्यर्थे कादसात्पत्यन्तरप्रतीतिः । इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'गोरेपि । सोऽम्बिकाया रमणो महेशो यो सुष्मान्पाथादिप्यन्यः । स क., यद्वाहनतां प्राप्तवतो मोहंयस्यापि सविधे निकटे सोऽन्यनिकृत्तया प्रतिदोऽपि गिरिसु-
तायाः पावताः मिहो निरहंकारः सौम्यः । भवतीति शेषः । अत्राम्बिकाया मागृ रमण इति विद्वद् प्रतीयते ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'येति । शिरदिणो रामभ्येयमुक्तिः
सुधायाः सान्द्रास्तत्त्वा सुधामान्द्रतरङ्गा सुधामान्द्रतरङ्गाः संज्ञाता यवोले सुधामान्द्र-
तरङ्गिते तथापि वे विन्येनने यस्या- मा मीना दूरे । शिनेति शेषः । अयं वर्हिनि
मयूरानां यन्निर्हादनमव्यक्तउद्भन्तदहंसचोम्यः कान्ते वनममय एव कालोऽन्तकध
समुपागत इत्यन्वयः । अत्र तयामगतं लुपिकदुम्बम् । एवमिदं पदमपि समासगतम्
बोध्यम् । इत्युदाहरणचन्द्रिका.

पुनर्मन्त्रोत्पत्त्यादिर्भावप्रधानो निर्देशः । एते भुक्तिवृद्धिपदप्रवृत्तिनिमित्त-
भूताः । भुक्तिवृद्धिश्च इत्यर्थः । अत्र यत्र पदान्तरसाहित्येन पदानां दुष्टत्वं
न वाक्यदोषः । न चासाध्यममर्थनिरर्थकानां दुष्टत्वे पदान्तरसाहित्यापेक्षेति
तद्विपर्ययोपायमिति संप्रदायाः । तदुच्यते । 'सोऽर्थेष्ट—' इत्यादिभुक्तिरु-
दुष्टत्वे पदान्तरसाहित्यस्यानपेक्षणीयतया तदुदाहरणविरोधात् । न च तत्रापि
तथैवेति वाच्यम् । परंपर्यान्तरावस्थ स्वत एव सत्त्वान् । तथाप्येवमपि वा 'स
पानु यो दुष्कथयनः' इत्याद्यप्रयुक्तानुदाहरणान्यासिः । न हि तत्रापि दुष्टत्वे पदा-
न्तरापेक्षेति वक्तुमरि वाच्यते । किं चावाचकमप्यममर्थसमानशीलं किमिति
नापान्तिमिति सर्वव्याख्यानेषु विनिगमकं वक्तव्यमिति ।

अत्र भूमः—त्रिविधितर्कमिप्रत्यायकतादुष्टवृत्तित्वे सति । नानापदवृत्तिवमे-
वात्र वाक्यवृत्तिर्यत्नमिमेतम् । 'न्यङ्कारो ह्यवमेव—' इत्यत्रापि नाप्यासिः ।
वदेष्वविधेयाभिधानरूपोद्भूतोरपि दुष्टत्वात् । अत एवाविमृष्टविधेयांस्तमित्यत्रा-
शयदोषादानम् । 'योऽसौ मुग्धो तदागतः' इत्युदाहरणे प्रकाशो रुकुटमेतत् ।
एवं च युक्तं पुनर्मन्त्रोत्पत्त्यादिभ्युदयनम् । न चासमर्थमहोदरस्याशयकस्यापि
पुनरागो मुक्तः । तेनावि केवचिद्विशिष्टधर्मिज्ञापनात् । यथोदाहृतेन जम्बु-
पदेन । भ्युदयेषु पुनर्न कोऽपि प्रभेदो त्रिविधितर्कमिप्रतिपादक इति ।

तत्र भुक्तिवृद्धि वाक्यगणं यथा—

'सोऽर्थेष्ट वेदादिज्ञानवष्ट निवृत्तताप्यासममंश वक्तुम् ।

व्यजेष्ट पशुर्गमंश नीनी समूलपातं व्यवधीर्दीधितिः ।'

व्यजन् ।

न च तत्रापीति । सोऽर्थेष्टेत्यादावपि वाक्यस्य भुक्तिवृद्धि पदमात्रगतात्स्माद-
न्यतः सापेक्षमेवेत्याशङ्क्यह—तथापीति । गहीति । अत्रयुक्तत्वस्य पदमा-
त्रधर्मवदिति भावः । ननु वाक्येऽप्यप्रयुक्तत्वादस्त्वेति वारिर्न प्रत्याह—
किंचेति । सर्वव्याख्यानेषु दर्शितप्रकारेण । विवक्षितेति । अत्र त्रिविधितर्कमि-
प्रत्यायकनानापदवृत्तिव्योक्तं वाक्यमिष्टावाचकत्वे 'शश्रभाद्—' इत्यादावसंभवः ।
तर्केश पदानां त्रिविधितर्कमिप्रत्यायकत्वाभावात् । अतः पृथक्सत्यन्तम् । सादृश-
विचिच्छन्दसतत्वाच्च न दोषः । पुनर्मन्त्रोत्पत्तिप्रथं तु न तथेति तदशयनम् ।

१. 'पुनर्मन्त्रोत्पत्त्यसमर्थनिरर्थकानां निर्देशः । नानापदवृत्तिवमे-
वात्र वाक्यवृत्तिर्यत्नमिमेतम् । 'न्यङ्कारो ह्यवमेव—' इत्यत्रापि नाप्यासिः ।
वदेष्वविधेयाभिधानरूपोद्भूतोरपि दुष्टत्वात् । अत एवाविमृष्टविधेयांस्तमित्यत्रा-
शयदोषादानम् । 'योऽसौ मुग्धो तदागतः' इत्युदाहरणे प्रकाशो रुकुटमेतत् ।
एवं च युक्तं पुनर्मन्त्रोत्पत्त्यादिभ्युदयनम् । न चासमर्थमहोदरस्याशयकस्यापि
पुनरागो मुक्तः । तेनावि केवचिद्विशिष्टधर्मिज्ञापनात् । यथोदाहृतेन जम्बु-
पदेन । भ्युदयेषु पुनर्न कोऽपि प्रभेदो त्रिविधितर्कमिप्रतिपादक इति ।

विश्विषयवर्जितं प्रबोधितवता किं बुद्धयर्थेन वा
रसंगमासटिकाविपुष्टनृपोपपूनेः किमेभिर्भुजैः ॥

अत्र मातृगणितान्तरमपमिन्नुद्यापातं व्यवहारार्थं विधीयते । अतोऽपमेव
व्यहार इति वाच्यम् । “अनुवाचमनुकर्मैव नाभिधेयमुद्गीरयेत्” इति वृद्ध-
यत्रात् । अन्यथा तु वैपरीत्येन विलम्बेन वा तथामावः प्रणीयेत । अयं व्यवहार
ह्यनुभवोः पदोद्गुष्टाद्यावदप्यवस्यत् । अतएव समासगतमेव दुष्टं पदमि-
त्युक्तम् । अपि चात्र वृषोपपूदैरित्यसंगतम् । उपपूनावमात्रस्यैवानुवादी-
चित्यात् । न तु वृथाप्यतिरोपितस्य । किमेभिरित्यनेन वृथापस्य विधेयत्वात् ।
अर्थभेदोपगमेऽपि विमेभिरिति वैकल्याभिधानविरोधान् वृषोपपूतस्य तद्वाचि-
त्वात् । ननु व्यवहारोऽपमिन्वत्र वैपरीत्येन विधेयत्वप्रत्ययानुपपत्तौ च
व्यादिनि येन, न तत्त्वत्र विवक्षितोऽर्थो दुष्टः । किं तु ममप्रितोराद्विवक्षि-
तार्थप्रत्यय एवेति साधुप्रितोष एवापराधनि । साधुस्मरेण तत्त्वमीतेरवैकस्यात् ।
यथा विद्वद्मनिहति ।

न वेदलं विधेयस्योपमर्जनं च वृषोपपूनावमात्रमेवायं वाच्यद्वयोः । किं तु विधे-
यानुपस्थित्यापि । यथा—

‘अपराधमिति नरद्विर्गं दसोर्ध्वोरालात्मविलासवेष्टितम् ।
वितारितोमात्रनक्षत्रं तनोन्मनोनि योऽर्ता शुभमे तवागतः ॥’

लक्षणेति । लक्षितेनाम्बरपदेन गगनबोधनादित्यर्थः । अर्थभेदोपगमेऽपीति ।
उपपूततायाः शुद्धमर्गदृष्टेन न वस्तुमिति वैयर्थ्यमन्यत्, शुभवैकल्यं तु स्वपरा-
जमर्गानादप्यदिति भेदाङ्गीकारेऽपीत्यर्थः । एव चाप्रपुण्यानुवादवत्पदोऽर्थद्वयोऽपि

१ अपराधमिति । अपराधमनेतिमव निवेदयन्त्या मर्यादा इदमुक्ति । तत्रैवत्यस्य वृद्धय-
न्त्रपदेऽप्यन्यत्र । २ अनुकर्म, यो नाप्यन्यत्र वृद्धोपपूनावमात्रेण जेयान्तमवद्व तद्विजित
वास्तव तत्र प्रबोधन ३ विपुष्टनृपोपपूनेः किमेभिर्भुजैः । ४ न तनोन्मनोनि तवाग-
तः । ५ तनोन्मनोनि तवाग- ६ तनोन्मनोनि तवाग- ७ तनोन्मनोनि तवाग- ८ तनोन्मनोनि तवाग-
आगत इत्यन्तर ९ तनोन्मनोनि तवाग- १० तनोन्मनोनि तवाग- ११ तनोन्मनोनि तवाग-
अपराधमिति १२ तनोन्मनोनि तवाग- १३ तनोन्मनोनि तवाग- १४ तनोन्मनोनि तवाग-
देवपदोपपूनावमात्रप्रतिष्ठायाः तनोन्मनोनि तवाग- १५ तनोन्मनोनि तवाग- १६ तनोन्मनोनि तवाग-
वराहपदोपपूनावमात्रप्रतिष्ठायाः तनोन्मनोनि तवाग- १७ तनोन्मनोनि तवाग- १८ तनोन्मनोनि तवाग-
इति । न नाप्यनुपपत्तौ अप्यत्र १९ । अनुपपत्तौ न विपय रत — यत्पदमेव तत्पद-
वृद्धयोर्मयोर्वेति । २० तनोन्मनोनि तवाग- २१ तनोन्मनोनि तवाग- २२ तनोन्मनोनि तवाग-
तनोन्मनोनि तवाग- २३ तनोन्मनोनि तवाग- २४ तनोन्मनोनि तवाग- २५ तनोन्मनोनि तवाग-
तनोन्मनोनि तवाग- २६ तनोन्मनोनि तवाग- २७ तनोन्मनोनि तवाग- २८ तनोन्मनोनि तवाग-
तनोन्मनोनि तवाग- २९ तनोन्मनोनि तवाग- ३० तनोन्मनोनि तवाग- ३१ तनोन्मनोनि तवाग-
तनोन्मनोनि तवाग- ३२ तनोन्मनोनि तवाग- ३३ तनोन्मनोनि तवाग- ३४ तनोन्मनोनि तवाग-
तनोन्मनोनि तवाग- ३५ तनोन्मनोनि तवाग- ३६ तनोन्मनोनि तवाग- ३७ तनोन्मनोनि तवाग-
तनोन्मनोनि तवाग- ३८ तनोन्मनोनि तवाग- ३९ तनोन्मनोनि तवाग- ४० तनोन्मनोनि तवाग-
तनोन्मनोनि तवाग- ४१ तनोन्मनोनि तवाग- ४२ तनोन्मनोनि तवाग- ४३ तनोन्मनोनि तवाग-
तनोन्मनोनि तवाग- ४४ तनोन्मनोनि तवाग- ४५ तनोन्मनोनि तवाग- ४६ तनोन्मनोनि तवाग-
तनोन्मनोनि तवाग- ४७ तनोन्मनोनि तवाग- ४८ तनोन्मनोनि तवाग- ४९ तनोन्मनोनि तवाग-
तनोन्मनोनि तवाग- ५० तनोन्मनोनि तवाग- ५१ तनोन्मनोनि तवाग- ५२ तनोन्मनोनि तवाग-
तनोन्मनोनि तवाग- ५३ तनोन्मनोनि तवाग- ५४ तनोन्मनोनि तवाग- ५५ तनोन्मनोनि तवाग-
तनोन्मनोनि तवाग- ५६ तनोन्मनोनि तवाग- ५७ तनोन्मनोनि तवाग- ५८ तनोन्मनोनि तवाग-
तनोन्मनोनि तवाग- ५९ तनोन्मनोनि तवाग- ६० तनोन्मनोनि तवाग- ६१ तनोन्मनोनि तवाग-
तनोन्मनोनि तवाग- ६२ तनोन्मनोनि तवाग- ६३ तनोन्मनोनि तवाग- ६४ तनोन्मनोनि तवाग-
तनोन्मनोनि तवाग- ६५ तनोन्मनोनि तवाग- ६६ तनोन्मनोनि तवाग- ६७ तनोन्मनोनि तवाग-
तनोन्मनोनि तवाग- ६८ तनोन्मनोनि तवाग- ६९ तनोन्मनोनि तवाग- ७० तनोन्मनोनि तवाग-
तनोन्मनोनि तवाग- ७१ तनोन्मनोनि तवाग- ७२ तनोन्मनोनि तवाग- ७३ तनोन्मनोनि तवाग-
तनोन्मनोनि तवाग- ७४ तनोन्मनोनि तवाग- ७५ तनोन्मनोनि तवाग- ७६ तनोन्मनोनि तवाग-
तनोन्मनोनि तवाग- ७७ तनोन्मनोनि तवाग- ७८ तनोन्मनोनि तवाग- ७९ तनोन्मनोनि तवाग-
तनोन्मनोनि तवाग- ८० तनोन्मनोनि तवाग- ८१ तनोन्मनोनि तवाग- ८२ तनोन्मनोनि तवाग-
तनोन्मनोनि तवाग- ८३ तनोन्मनोनि तवाग- ८४ तनोन्मनोनि तवाग- ८५ तनोन्मनोनि तवाग-
तनोन्मनोनि तवाग- ८६ तनोन्मनोनि तवाग- ८७ तनोन्मनोनि तवाग- ८८ तनोन्मनोनि तवाग-
तनोन्मनोनि तवाग- ८९ तनोन्मनोनि तवाग- ९० तनोन्मनोनि तवाग- ९१ तनोन्मनोनि तवाग-
तनोन्मनोनि तवाग- ९२ तनोन्मनोनि तवाग- ९३ तनोन्मनोनि तवाग- ९४ तनोन्मनोनि तवाग-
तनोन्मनोनि तवाग- ९५ तनोन्मनोनि तवाग- ९६ तनोन्मनोनि तवाग- ९७ तनोन्मनोनि तवाग-
तनोन्मनोनि तवाग- ९८ तनोन्मनोनि तवाग- ९९ तनोन्मनोनि तवाग- १०० तनोन्मनोनि तवाग-

स्पर्शाः । उत्तरवाक्यगतस्तु सकलरूपस्येति विज्ञेयः । यद्वा यदीत्यर्थं न तु यच्छब्दः । तच्च भिन्नस्वभावमेव । पूर्वं चेच्छब्दोऽपि ।

द्वयोरप्यनुपादानेऽप्यर्थो यत्तदोः संबन्धः । यथा—

‘ये’ नाम केचिदिह नः प्रययन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैव यतः ।
उत्पत्त्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

अत्र य उत्पत्त्यतेऽस्ति वा मम समानधर्मा तं प्रति यव इति स्फुटमेवाव-
गम्यते । यथाश्रुते हि न पूर्वार्धेन कथमप्यन्वयः ।

यत्तु ‘प्रकाशान्ताद्यर्थकस्य सच्छब्दस्य यच्छब्दापेक्षैव न’ इति व्याख्यानं तत्र-
किञ्चिदेकाग्रमालोचननिबन्धनं प्रकाशकृद्वनभिमतं च । यदयं यच्छब्दोपादानं
नापेक्षते’ इत्याह । न तु ‘यच्छब्दं नापेक्षते’ इत्यादि । तस्माद्यथाव्याख्यातमे-
वादर्शनीयम् । पूर्वं च योऽर्था मुमगे’ इत्यत्र सच्छब्दस्यानुपादानादक्षेपासं-
भवाच्च यच्छब्दः साक्षाद्भवः ।

ननु स्यादेवंतम् । यदि सच्छब्दार्थकोऽयमयः सत्तदो न स्यादिति चेत्, तत्कि-
मिदसच्छब्दपरोपपत्ता । तथा सति

‘भस्मो मरुभुम्भितचादकेमरः प्रमत्तताराधिपमण्डलाग्रणीः ।

विमुक्तारामातुररटिर्षाक्षितो वसन्तकालो हनुमानिवागतः ॥’

पूर्ववाक्यगतोऽपीत्यर्थः । द्वयोरपीति तु प्रसङ्गादुदाहृतं न तु प्रकृतोपयोगितयेति
हेयम् । तस्मादिति । ‘शब्दा साक्षाद्वा शब्देनैव पूर्वते’ इति न्यायादपेक्षारत्नेव ।
परंतु क्वचिन्मूलपदार्थरूपो दोषो नास्ति । यत्र प्रकाशान्ताद्यर्थकादिषु द्योप्रमत्ताहारैण
प्रतीतिरित्येतावन्मात्रमेव सम्मतिरिति भावः । आक्षेपासंभवाद्येति । यच्छब्दस्य

१. चेदिति उच्छेदः क. २. ‘य इति । भवभूतेरप्युक्तिः । न इति ‘ममशो-
ईदोक्ष’ इत्येकत्वे बहुवचनम् । तेन ममेत्येकवचनाभिगोषः । भावेति कोपे कुत्सने वा ।
‘नामप्राकाशवर्तमानाभ्यक्षेपोऽयमनुभवः’ इत्यमरोक्तः । ये नाम केचिन्नना इह शब्दे म-
मावज्ञानविरण प्रवर्तन्ति कुर्वन्ति ते किमपि जानन्ति । अपि तु न किमपीति काया
अर्थः । नान्यत्राप्येव यतो मन्त्रीमाधकात्यप्रकरणारम्भरूपो न । भवतीति शेषः ।
अत्र प्रत्यक्ष परावृत्तः प्रत्यक्षविषयस्य शेषाभ्यनुष्ठानादप्रकृतत्वं प्रतीतिविहासावामु-
त्तरार्थम् । कालोऽयं निरवधिरित्येव इति हेतोः शब्देनैव मम समानधर्मा य उत्प-
त्त्यते पृथ्वी विपुला विस्तृतेति हेतोर्भावि वा तं प्रति यत इति यच्छब्दोपादानात्
आख्यायारेण योजनीयम् । इत्यत्र कालेनानुपपन्नस्य कथमुत्पत्त्यमानस्य विपनान्तरे वा
कथमहरदधनितादृष्टादयं कवेन हेतुदेव परित्यक्तम् । अत्र यच्छब्दोपादानार्थमात्र-
स्यादुभवाख्यायारेणान्वयः । हेतुदाहरणचन्द्रिकाश्लेषः. ३. ‘अमरिदि । ममो हर-
मानविहो वसन्तकालो हनुमो हनुमन्निवागतः । कीदृशः । यथा वत्सुना सुनिजः

‘यत्तद्वर्जितमप्युक्तं क्षात्रं तेजोऽप्य भूमेः ।

दीप्यतामिन्द्रदानेन नूनं तदपि हारितम् ॥’

इत्यादी । मन्त्रान् ‘योऽरिहसं-’ इत्यत्रेव व्यसधानेनादःप्रयोगो युक्तः, न व्यस्यवधानेन ।

कथं तर्हि—‘न केवलं यो महतोऽपमाने अगोनि तस्मादपि यः स पापमाह’ इत्यत्र तच्छब्दो न प्रमिष्यते इति चेत्, य इत्यत्र विच्छेदेन व्यसधानान् योऽप्यापि यत्र नु मंधिता वच्छब्दकमिषिटैकदेशेनाविच्छेदान् । ननु अवेदेयं यदि यत्तदोनिन्दोऽभिषेकवन्धः स्यात् । अ एव नु नास्ति । कथमप्यस्य ‘यद्यप्यपि प्रतिगहि जगन्नाथ मग्नस्य तन्मे’ इत्यत्रैक्यपरामृष्ट्येकेन तदा परामर्शोऽपि द्वितीयवच्छब्दाभिराकाङ्क्षा प्रतीतिः । द्वितीयतन्वदामावात् । न च तत्राक्षेपोऽपि यद् पूर्ववाक्यस्याप्यादिनि । मन्त्रम् । न त्ववेदेनेन रूपेण यत्तदोपरामर्शोऽपि इति भ्रमः । किं त्वेकस्य नाम्नां परामर्श इति । तथा चाप्रापि पापान्मकं बन्धु येनकेनचिद्विशेषरूपेण यत्तदाम्नां परामृष्टं तत्पदेन तु पापये-नैकेनेति को विरोधः । वस्तुमस्तु यद्यदिति न पदद्वयम् । किं तु ‘नित्यशीप्तयोः’ इति सूत्रेण त्रीन्माया यदो द्विवापसोऽपमादेशः । तथा चादेशिनिकेन यत्तदेन तत्पदेन च द्वाम्नामप्येकेनैव रूपेण पापपरामर्शः । आदेशस्तु साक्येन संबन्धपरताग्राहक इति यत्तदीयेनैव तेन तदुपपत्तौ न तत्पदेऽपि । अत्र तु तत्पदेऽपि वीप्सा तत्र न यत्पदेऽप्यादेशः । किं तूभाम्नां रूपद्वयेन सर्वोपस्थानमिति सारम् ।

रिति भावः । परन्त्यिति । ‘यत्तया मेलन’ इत्यादिवारणाय भवमानाधिकरण इति । एवं निम्नवचनमेवेत्यनेनैव वाग्यम् । विशेषद्वयेनेति । कामकृतत्वाकामकृतत्वादिरूपेणेत्यर्थः । अत्रापि पयसितीत्यर्थः — यच्छब्दोपस्थितार्थवृत्तिर्किञ्चिन्निष्ठविधेयतानिहपितोद्देश्यतामयत्वेनान्वययोगे यच्छब्दव्यवहितोच्चरिततच्छब्दजन्योपस्थितिर्हेतुः । एवं तच्छब्दा रतिर्निरूपयतश्चान्वययोगे यत्तदजन्योपस्थितिर्हेतुः । तत्र द्वयोरुपादानं मुख्यम् । अनुपादानं नु यत्रेकेनापराधेपलात्र प्रतीत्यविलम्बात्र दोषाय । यथा प्रकान्ताद्यर्थकतच्छब्दप्रयोगे यच्छब्दस्य । उत्तरवाक्यगतयच्छब्दप्रयोगे च तच्छब्दस्य । अन्यत्र त्वन्यतरानुपादाने न्यूनपदत्व दोषः । आक्षेपासामर्थ्येन प्रतीतिविलम्बादिति । यत्र नु ‘यद्यत्पाप’ इत्यादी यत्पदद्वयं तत्पदं चैकं

१. ‘यत्तदिति । वेणीमहारे शीमव्योक्तिः । अत्र भूमेःसुविधिरस्य तत्प्रसिद्ध यद्-शितमुक्तमप्युक्तं यात्र तेज प्रतापरूपम् । आमीदिति शेषः । तदा पृतसरेऽक्षीः पादकैदीव्यता कीटानेन गता नूनं तदपि तेजो हारितम् । अर्थाच्छुभिर्गृहीतमित्यर्थः । राज्यं हारितमेव तदेव नूनं तेजोऽशीलविश्वदार्थः । अत्र वच्छब्दानन्तर्यता तच्छब्दोऽपि प्रमिषिष्यरामर्शकः । किं पुनरिदमादिरिति योऽप्यादिलोकोक्तदोषो वक्ष्ये-

अथ सात्त्विकमोऽनुरक्तमुखः कल्याणादिद्विधा सुखप्राप्तेन दुःखामारयन्-
 शरीर इति विवक्षिते मूमिरतिना रुधिरव्यानामि शिवाभिरादिद्विधाः शरीर-
 क्षरणेन गतप्राणेश्विधाः योग्य इति विच्छेदं प्रतीपते । अमनसार्थं विच्छेदोऽन्यथो-
 विवक्षित इति मनो भेदः । न च प्रकाशितविच्छेदमरुतः । तत्रार्थेऽत्र न-
 शब्दस्य व्यञ्जनया विशेषात् ।

पदैकदेशे यथाभंभवमुद्गहरणानि । तत्र मुनिः कटु यथा—

‘भ्रममनिचयव्यापाम्बममायोऽमया-

स्वरिणितिरिमन्त्रार्थमंगमेनाहनायाः ।

इति यदि तनून्वन्त्वमालोचयाम-

सदृशि न हरिणाक्षी विस्मरत्यन्तरात्मा ॥’

एकप्रदे षण्दशकटुष्वे पददोषवत् । पदस्यैव कटुवप्रतीतिः । एकस्यैव
 त्रयाण्ये पदैकदेशदोषवत् । न चैव ‘मोऽप्येह-’ इत्याद्या प्रत्येकं पददोषामा-
 चात्कथं वाक्यदोषेति वाच्यम् । नहि नानापदकटुष्वे वाक्यदोषता किं नु
 नानापदवृत्तितामात्रेण । सा च पदावच्छेदेन तदैकदेशावच्छेदेन चेति को
 विशेषः । स्वादित्यस्य कटुत्वामंमती,

‘तैश्च लिख्यं कुरु देवकापेमर्थोऽयमर्थान्तरलभ्यं वृत् ।

अपेक्षते प्रत्ययमल्लङ्घ्ये वीजाकुरः प्रागुद्यादिवाम्भः ॥’

अथ निरुद्धं लक्ष्यं इत्युदाहरणम् ।

निहतार्थं यथा—

‘येष्वाप्सरोविभ्रममण्डनानां मंषादधिर्नी शिखरैर्विभर्ति ।

शरीरस्य क्षरणेन नाशेन गता अमव सातीन्द्रियाणि च येषां तथाभूताः शरीरे
 निशान्तीति विच्छेदप्रतीतिः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका

१ ‘भ्रममिति । इत्यर्थः न-गमिन्व्यामनुरक्तस्य इत्यर्थित्वामुक्तमप्यनुक्तिः । अथ-

स्वादिदेवोऽहनामगमनिष्ठपदं योऽहनाम । २. १. चानेव पदमन्वादिस्वित्वात्त्वमः

स्वप्नमुक्तिः । मन्त्रादिनामद्रव्यप्रकाशनं भाषा २ मन्त्रादिना । ३. १. चानेव पदमन्वादिस्वित्वात्त्वमः

दुःखानुरग्निवत्त्वाद्याहनाया मयमेतात् पदोचनामव इति नव्व इत्यर्थं तनून्वोऽनेक-

वार यदि वषट्वालोचयामस्तर्हि तथाप्यन्तरात्मा हरिणाक्षी न विस्मरणीत्यन्वयः । अथ

स्वादित्येकदेशे हृत्किटुः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका २ ‘तद्वच्छेति । कुमारसमये

काम प्रतीन्द्रोक्तिः । हे वाम, तस्मात्प्रत्यये वाच्यमित्यर्थं गच्छ । कार्यं ॥ तत्राह—

देवानां सुवेशनं ममैव कार्यं शब्दोऽपत्तिरूपं कुरु । शिवो. सगमैकत्वमपेक्षितप्रथे

किं मयेति उक्त्यामाह—अर्थोऽयमिति । अर्थान्तरणोमायदेवसंगमेन सम्य एव

लभ्योऽप्ययं शब्दोऽपत्तिरूपोऽर्थोऽहस्य स्वरूपस्य लक्ष्ये नामाय प्रत्ययं शिवस्य

पार्वतीवशत्रासपादनेन कारणमथास्वामपेक्षते । अर्थोमायदेवसंगमस्य वक्तुमयोग्य-

त्वादर्थान्तरणेनोक्तिः । ३. किमिव । वीरकटुद सद्गताप्राप्तमो ज्ञानमिव । अत्रेति

कामसंशोधनमिति केचिद् । ‘प्रत्ययमुत्तमं त्वा’ इति कचित्पाठः । अथ चतुर्थ्यन्तपदस्यै-

कदेशः कटुः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. ‘यक्षेति । तत्रैव द्विमात्रवर्णनम् । यथ

यत्तादृक्चन्द्रविभनरागामकालसंभ्यामिव धानुमत्ताम् ॥'

अत्र यत्तादृक्चन्द्रः । न हि क्षीवायां सुप्रसिद्धः ।

निरर्थकं यथा—

‘आदावजन्मपुनरितिवपुषी आस्तनिलोत्तमिन-

मोत्सर्पदिरहानलेन च ततः संतापितानां ह्यताम् ।

संप्रत्येव निपेक्ष्यधुपयता देवस्य येतोमुषो

महीनामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरद्वेक्षणा ॥'

अत्र दशमिनि बहुवचनमविवक्षितार्थमेव कुरुकुरणापोरातम् । एकस्याः कुरद्वेक्षणाया रज्जुद्वाराभावात् । ‘अहमवदित-’ इत्यादिब्रह्मासारभेदाद्बहुवचनमिति चेत् । न । तत्रेकैवैरितिबद्धं तदुपपादानात् । न च भावसाधनतया ह्यहमिदं एव व्यासारे भवेत्ते । विदोषणानन्वयप्रसङ्गान् । एवं कुरुते इत्यामने-पदमपि निरर्थकम् । प्रधानक्रियाफलसंबन्धस्य कर्तव्यविवक्षणात् । ननु ‘आसिपि नाथः’ इतिवचनंभिधेतकिपाचलवाभाये आमनेपदमसाध्येव न तु निरर्थकम् । नायन इत्यपि वा निरर्थकमेव । भविदोषात् । एवं ह्यदोरथेयोर्व-ह्यवचनमसाध्येवेति । उच्यते—‘आसिपि नाथः’ इत्यनेनासिप्यात्मनेपदं निय-मयतामासिपि तदभावे बोध्यते । तस्यासाधने सत्यं पुनरममाधुपयम् । ‘स्वरित-प्रितः कर्त्रभिधेतं क्रियाफले’ इत्यनेन तु कर्त्रभिधेतकिपाचलविवक्षायां तन्नि-

मित्यर्थः । प्रधानक्रियाफलं हि जगज्जयरूपं तापेवन्धो मन्मथगतयेन विवक्षितो न कुरद्वेक्षणानन्वयेनेत्यर्थः । अवयवाभिप्रायेण प्रत्यया-

दिनात्वं निगरे, कतमभूतैरनुमत्ता गेरिधारिधानुमनौ भावस्तथा तां विमर्शयन्वद । वीरुदीम् । अमुरतो विभवायं विनागायं मण्डनाम्यलङ्काराणि निरुपपन्निकादीनि तेषां संपादयित्रीम् । तथा यत्तादृक्कालो मेपाता छेत्तु मग्नेषु विनष्टो रागो यत्तालधा-भूताम् । यत्तालध्यामिक-कुम्भम् । तदकालेऽपि तद्विज्ञानात् । अत्र मतेत्येवदेष्ट-क्षीवाये सुप्रसिद्ध इति निवृत्तवत्ता । शयुगहरणवन्दितामथेष्टम् ।

१. ‘आदाविनि । कस्या विहातुराया कर्माध्वजनामम् । कुरद्वेक्षणा कामन-निश्वेनाधुपयता सुप्रसन्न इति । अथ कुरुते इत्यन्वयः । उपेक्षते । भेतोमुषो देवस्य भवतस्य महीना वागविवक्षणाया पानकर्मवत् । इवमन्वस्थापवशाद्विप्रक्रमत्वम् । धारानिष्क्यायाश्च वदून इत्यर्थः । सताम् यवमा धानन पानकर्मस्वरूपम् । तत्र संप-तापयोः संपादनाय इति निवृत्तवत्ता—आदावित्यादि । आसी प्रथमजन्मपुत्रेव भवतः वपु स्वरूपयामो तवानुतानाय । महीनानन्वयद्वारचूर्णाकनेन संपादयामुत्तवत् । ततोऽनन्तर आमानिनोत्तमिन सुपुत्रिनाम् एव मोत्सर्प-सावाह्रव्यापी यो विहा नलम्बन संपादयिताना चरित निवृत्तमथेष्टम् । महीना तु यत्तालध्यामिक-लोत्तमि-प्रोत्सवता निरहस्यज्ञानजन मतापेतामवमेवम् । अत्र इत्यनिधि २० शयुगहरणवन्दिता-

यमयता पराभिसंबन्धविश्रयां तन्निषेधः प्रतिपाद्यत इति तत्रैवामाधुवम्
न तु कर्त्रभिप्रेतव्याभावमात्रे । अत एव 'कर्त्रभिप्राय इति हिम् । पराभिप्रेत
क्रियाफले मा भूत्' इत्युच्यते । न तु कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलव्यापार इति ।
चात्र पराभिप्रेतक्रियाफलत्वं द्योत्यम् । किं तु कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलव्यापारोत्तम
अस्मिन् नामाधुवम् । एवं 'बहुषु बहुवचनम्' इत्येतन्मूलं बहुवचनं नियम्य
द्व्येकयोरुपस्थितयोस्तन्निषेधनि । न तु बहुवचनविश्रयामात्रे । इदमित्यत्र च
द्विर्वचने विवक्षिते येनामाधुवम् स्यात् । किं तु बहुवचनविश्रयामात्रमित्यर्थं
तैवेति युक्तमुच्यते । एतेन 'अवयवविश्रयाणां निरर्थक्यं समुदायाभिप्रायेण
त्वसाधुत्वमेव' इति चण्डीदासमतमनादेवम् ।

अथाचकं यथा—

'चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्तिकेयो विजयः

शस्त्रव्यसः सदनमुद्धिभूरिवं हन्तकारः ।

अस्त्येवैतस्मिन् कृतवता रेणुकाकण्ठवाधां

बद्धस्पर्धन्तव परशुना लज्जते चन्द्रहामः ॥'

अत्र विजय इति यत्प्रत्ययः कप्रत्ययार्थे प्रयुक्तस्तथावाचकः ।

अस्त्रीलेपु मीमादायि यथा—

'अतिपेलवमतिपरिमितवर्णं लघुतरमुदाहरति शठः ।

परमापंतः स हृदयं वहति पुनः कालकूटपटितमिव ॥'

अत्र पेलेति पेलवशब्दैकदेशो गुह्याङ्गसारकतया मीमादायि ।

शाभिप्रायेण समुदाय पदम् । अनादेयमिति । असाधुत्वस्योक्तरीत्या प्रसक्त्य-
भावादिति भावः । न न नावन इत्यत्रापि पदैरुददेशोपन्यासात्तरिति वाच्यम् ।

१. 'चापेति । रावणद्वयस्य परशुराम प्रतापमुक्तिः । हे राम, तव 'चापाचार्यो
भनुर्वैशाखापकस्त्रिपुरविजयी महादेव । तथा कार्तिकेय स्कन्धे विजयो विजितः ।

शस्त्रेण व्यस्र उत्साहित उद्धि सदन गृहम् । वृषि-वा दत्ताया परशुरामस्य निशमाय
शस्त्रतापिनेन समुद्रेण भूदत्तेति पुण्यप्रतिष्ठा । इयं भू-पृथ्वी हन्तकारो मासपोऽंशक-
रूपोऽतिथये देशो कति । नन्दकदम्बयाव दत्तेत्यर्थः । एतन्मर्त्यं प्रशस्तिहेतुरत्येव । न
कस्याप्यत्र सन्देहः । हिम् किं तु रेणुकाया स्वमानु कण्ठवाधा कण्ठकूटेन कृतवता
तव परशुना बद्धस्पर्धन्तव चन्द्रहामनामा रावणस्य राज्ञो लज्जते इति महता एवंविधि-
न्यकर्मकारिणा त्वया मह स्पर्धनु रावणो लज्जते इत्युक्तं भवति । अत्र विजय इति
यत्प्रत्ययः कप्रत्ययार्थे प्रयुक्तस्तथावाचकः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः २. अतिपेलव-
मिति । शठोऽतिपेलव कामदमनपरिमिता अत्रा वर्णा यत्र तथाभिर्धं लघुतरमतिम-
न्मुदाहरति वदति । पुनरिति त्वर्थः । परमापंतस्तु स शठः कालकूटेन विषेण पटितमिव
हृदयं वहति । तथा च कृत्रिमतया नैवानवमशब्देवमिति त प्रत्याप्तस्योपदेशोऽयम् । अत्र
पेल्लेकदेशो लट्भावायां वृषणरूपगुह्याङ्गोपकृतया मीमादायि ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका

जुगुप्सादायि यथा—

‘येः पूयते शुरमरिन्मुनगीर्षसार्य-

स्थानेन साक्षपरिशीलनकीलनेन ।

मौजस्यमाम्यजनिरुजितमूर्जितानां

मोऽयं दसोः एतनि कस्यचिदेव पुंसः ॥’

अथ पूयेति पूयणप्रत्ययया जुगुप्सादायि ।

अमङ्गल्यं यथा—

‘रिनयमणयैरुपेननं मततं मोऽभवद्दृष्ट तादृशः ।

कथमेव न तद्दीक्षयतां तद्भिद्येनपदं समागतः ॥’

अथ मेनेति भागोऽमङ्गल्यकारकः ।

संदिग्धं यथा—

‘केचित्कर्मणि सामर्थ्यमस्य मोक्षपतेतराम् ॥

अयं साधुचरणकादृष्टिर्बन्धनामिह ॥’

अथ चरभागो ‘भूतपूर्वं चरद’ इति चरदप्रत्ययो वा ‘चरेष्ट’ इति टाप्प्रत्ययानुयैति संदेहात्पूर्वं साधुरिति वा साधुषु चरतीति वार्थे इति भवेद्दः ।

नेवार्थं यथा—

‘विमुष्यनेऽस्य भूषाहम्रीतिमात्रमहामणेः ।

मुदुर्लभं कचोवाणैर्भेदो यस्य विभाष्यने ॥’

आशीर्षप्रवृत्त्यर्थासंभवप्रयुक्ततया प्रत्ययागापुन्वस्य पदस्योरस्य तत्राभ्युपग-

१. ‘य इति । कस्यचिन्महापुरुषस्य प्रशमनमिति । मोऽयं पूर्वोक्तपुण्यशालापुन्यः कस्यचिदेव पुण्यशालिनः, पुनो दसो एतनि । मोक्षगीर्भकरीत्यर्थः । ग क । २. शुरम-
रिद्रा तन्मुद्रानि तत्प्रधानानि तत्प्रभृतीनि वा गीर्षानि तेषां भार्ये समूहे स्थानेन तथा
शान्त्यस्य देशान्तादि परिशीलनेनाभ्यासेन वरीण्यन मन्त्रारशादयं तेन पूयते परिशो-
भवति । कीदृशः । सौम्य-वमानयोर्बनिरत्यसिम्बानम् । तयोर्बनिरत्यसिर्बन्धादिनि वा ।
‘मौजस्यमाम्य’ इति पाठे सौम्य-वमान्वा बनिरत्यसिर्बन्धत्वर्थः । उजितानां कल्पना-
मूर्जित कल्प । उजितानां कल्पानामपि कल्पति वा । अथ पूयेत्येवदेतो दिगुपग-
द्वयपूयप्रत्यययया जुगुप्सादायि ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका २ ‘रिनयेति । हे मङ्ग-
लः मततं रिनयमणययोरैकं वेतनं स्थानं तादृशमणयपुण्यवरदेनं यतिदोऽभवत् । मोऽयं
तस्याभिप्रेतमनिरूपितं वदमर्षाशीलं समागतं प्राप्तं गन् तद्भूतपूर्वकथयमीत्यदा इत्य-
तान् । मोक्षपदवाच्यं पुण्योपादायि भावः । तदेवमन्त्राय यति कस्यचित्पूर्वप्रवृत्तस्यै-
रीत्यस्य पुरुषस्य वृत्तान्तवृत्तयः । अथ मेनेत्येवदेतोऽमङ्गल्यार्थः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका-
संक्षेपः ३. ‘किमिति । अस्य पुरुषस्य । उत्पत्तेर्यथ्यने ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षे-
पः ४. ‘किमिति । भूषाहम्रीतिना वाक्ता तत्प्रेनाप्यवतिना पञ्चिना दशमप्रेनेन
जीवमणेरस्य राक्षः मिमुष्यते किं कथ्यते । न निमपि कर्तव्यं दण्डयत् । दण्ड

अत्र वचोवाणशब्दो गीर्वाणे विवक्षितः । न च तत्र समर्थः । गीर्वाणशब्द-
योरेव समस्तयोर्मध्येरुद्धिर्न तु सन्ध्यापान्तराणाम् । अत एव गीःशरादि-
शब्दोऽपि सत्राममर्थः । पर्यायपरिवृत्त्यमहत्त्वान् । तस्माद्वचःशब्देन गीःशब्दो
लक्ष्यते न च तत्र रुद्धिः प्रयोजनं वेति नेषायंता । एवं जरुष्यादिशब्दोऽपि
पदपरिवर्तनं द्रष्टव्यम् । परं तु तत्रोत्तरपदमेव परिवृत्त्यमहम् । यद्वानलादी तु
पूर्वपदमेवेति तदन्यपरिवर्तनेऽप्यदोषः । नन्वममर्थत्वं विवक्षितार्थप्रतीतिमा-
मर्थविरह एवोच्यताम् । न च प्रमित्यभावात्प्रत्ययाद्यभावादेत्यप्रयुक्तवाचक-
निहतायां दशोऽप्यसमर्थभेदा एव भविनुमर्हन्तीति किमिति पृथग्निर्दिष्टा इति
चेत्तदप्यमाप्य । परं त्वन्तरलंकारकारभेदेन दर्शिता इति तथा निर्दिष्टाः । किं च
वैजात्याभावेऽपि शिष्यबुद्धिवैशेष्याय प्रभेदा बलव्या एवेत्यतोऽपि विम-
ज्योक्ता इति ।

अथ वाक्यमाश्रयोपलक्षणमाह—

प्रतिकूलवर्णमुपहतलुमविसर्गं विसंधि हतवृत्तम् ।

न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम् ॥ ५ ॥

अर्धान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम् ।

अपदस्यपदसमासं संकीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहृतम् ॥ ६ ॥

भग्नप्रक्रममक्रमममतपरार्थं च वाक्यमेव तथा ।

अत्रापि रुद्धियोऽभावात्प्रत्ययद्वयोपस्थिती लक्षणवाच्यत्वोपस्थितिः । वाक्यमेव
तथा प्रतिकूलवर्णत्वादिकं वाक्य एव दोषो न तु पदादिस्वीत्यर्थः ।

तत्र प्रतिकूलवर्णं विवक्षितरसादेः प्रतिकूला अननुगुणा वर्णा यत्र तद् ।
अनुगुणत्वं वर्णानां गुणविवेचनावसरे वक्ष्यते । अत्रारे यथा—

‘भेकुण्डोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि माम् ।

कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुदरम्’

मात् । अत्र ॥ प्रवृत्त्यर्थाभावेन तद्वैलक्षण्यमिति । वाक्यमेवेति । यद्यप्येक-
वचोवाणीर्वाणीरेवै, सुदुर्लभं विमान्यते । वाक्ये इत्यर्थः । अत्र वचःशब्देन स्वश्रवणितरु-
पितवाचकत्वसम्बन्धेन गीःशब्द एव लक्ष्यते । गीर्वाणशब्दयोरेव मिश्रितयोरेवैषु रुद्धात्मा ।
न च शब्दलक्षणमा रुद्धिः प्रयोजनं वेति नेषायंताम् । शत्रुदाहरणचन्द्रिकासंश्लेषः.

१. ‘लक्ष्यलक्षण’ क. २. ‘अकुण्ठति । नाधिकामगमोत्पुच्छ कस्यचिदियमुक्तिः ।
हे कलकण्ठि । कल्लो मधुरम्बरस्तपुक्. कण्ठो वम्यास्तवाविधे इति हृदीसंशोधनम् ।
निरहातुरतया संश्लिष्यता वा । मा कम्बुकण्ठ्या. उद्धमद्विषयीवाया नादिकाया. कण्ठे
यत्र कुरु । तदुच्छिन्नशक्तिं कुर्वित्वं. । कण्ठस्तस्मिन् तदुच्छिन्नोत्पुच्छरूपामुदरापहर ।
वीहृत्त माम् । आकण्ठ कण्ठपर्यन्तमकुण्ठ्याप्रतिहता । उच्छोत्तरवर्धमानेति यावत् । तथा-
पि वा उक्कण्ठा तथा पूणम् । व्यासन्नित्यर्थः । अत्र अत्रारे ‘भटवर्गाः’ इत्यादिना प्र-
तिषेधाट्टकारः प्रतिकूल इति प्रतिकूलवर्णत्वं दोषः । शत्रुदाहरणचन्द्रिका.

सस्य मृदुप्रयोगेऽप्यामलाभात् । अस्य तु वाक्यव्यापिष्वेन । अत एवायं न पददोषत्वम् । एकत्र माहजवर्णप्रयोगस्य रमाविरोधिष्वान् । दोषवर्गीयमप्यस्य रमविरोधिष्वमेव । अत एव नित्यदोषोऽयम् । नीरमादावाऽमलाभामावात् । शुनिवदोस्तु नीरमादावाऽमलाभादनित्यत्वमिति महाम्भेदः । इदं तु वि-
न्यम्—रीदादिरमे भोकार्धपर्वन्त्वं समामेनैकपदे मृदुवर्णप्रायेऽस्य न कर्ण-
पददोषत्वमिति । अयान्वयाहित्येन दोषव वाक्यदोषव निरपेक्षदोषव ॥
पददोषत्वमिति चेत्, न । एवं हि क्लृष्टादावपि पददोषत्वं न स्यात् । किं
यदुना यादशविषयया क्लृष्टत्वं पददोषत्वेनोक्तं तथेदमपि तथेति न्यूनः पद-
दोषवविभागः ।

उपहतलुप्तविमर्गम् । उपहनविमर्गं लुप्तविमर्गं चेति द्वयमित्यर्थः । उपहता
ओष्णं प्राप्ता लुप्ता वा विमर्गा यत्रेति बहुवचनान्नो विग्रहः । एकविमर्गस्य
तथाप्येऽर्थरस्यात् । उपघातओष्णप्राप्तिः । उपघातान्तरस्य दोषान्तरत्वे प्रवेशात् ।
तेनै नीरन्तर्वर्णौषप्राप्तबहुविमर्गत्वं तथा लुप्तविमर्गत्वं च लक्षणे । द्वयोरैकमुदा-
हरणम्—

‘धीरो विनीतो निपुणो वराकरो मृपोऽग्र मः ।

यस्य भृत्या बलोन्मिता भक्ता बुद्धिप्रभाम्बिता ॥

दूषकतावीजं बन्धवारप्येण सहजयोदेयः । अत एवार्थं नित्यः । भग्रापीदे-
विम्व्यम्—‘मृपो महीयोऽर्जवशोविभूषितः’ इत्यादी कथं च पददोषत्वमस्येति ।

विसंधिः । विरूपः संधिः संनिकर्षो यत्र । वैरूप्यं च त्रिधा—विस्त्रेपोऽष्टी-
रुत्वं कष्टत्वं च । विस्त्रेपस्तु प्राप्तस्य श्लेषस्य संहिताकार्यस्याभावः । स च
‘अन्यत्र तु विभाषया’ इति वचनाद्विच्छिन्न आनुशासनिकश्च । तत्रान्यः प्रगृह्या-
दित्वात्, ‘पूर्वप्राप्तिदम्’ इत्यादिना विमर्गादिलोपाम्बिदेवा । तेष्वपि
वर्तमानो दोषाय । इच्छानिवन्धनत्वेनाज्ञातिमलकतया प्रथमत एव सहजदो-
ष्टेजकत्वात् । अस्याऽऽसकृत् । आनुशासनिकत्वेनाज्ञात्यनुष्ठापकतया बन्ध-
वारप्येर्णव हि तस्य दोषत्वम् । तस्मात्सहजप्रयोग एव । अस्यावयवतामनुगमस्यान्व-

नुकृत्यप्राप्तिकृत्ययोरनुभवनिष्ठत्वाद्वाक्यदोषत्वमिति वाच्यम् । द्वयमित्यर्थ-
इति । यद्यप्युपहतलुप्तान्वयवर्णमिवैव न तत्राणुभवति तथापि गौरवार्थरस्यस्य
भेदेनानुभवाच्च दोषद्वयमित्युक्तम् । बहुवचनान्त इति । इत्थं त्वेकवचनं जाल-
भिप्रायमिति भावः । उपघातान्तरस्य स्वरूपप्रशस्य । दोषान्तेरिति । सुमन्वार-
पाद्यदोषत्वर्थः । अन्यत्र न्विति । ‘अधिरैकपदे नित्यो नित्यो धातुमर्गयोः ।

१. ‘तत्तुन’ क. २. ‘धारत’ । अत्र स इति मावधारणम् । तेनात्र जगति स एव
नृपो धीरन्त्यादिगुणयुक्त इत्यन्वयः । वरः भेदः आकारो यस्य सः । यस्य भृत्याः सेवका
बलंनोन्मिता दृष्टाः । बुद्ध्या प्रथया नेत्रमा चाम्बिता बुद्धा इत्यर्थः । अत्र पूर्वार्धे रोम-
त्वप्रातिरूप्यादिसर्गोपघातादुत्तरार्धे ॥ ततोपादन्धशेषित्वम् । इत्युदाहरणचन्द्रिका.

३. ‘अधिरैक्य’ क.

काव्यप्रदीपः ।

हासः] वेन । अस्तीत्युपपत्तये वा । एवं विप्रकारके विभेदे व्याघ्रप्रकारद्वयं

‘शोभन्विद्यमानि भवतश्चरितानि तानि
इन्दोर्धुतिं दधति यानि, समातलेऽन्तः ।
धीरोर्बले अतितते उचितानुवृत्ती
भातम्बती विजयसंपदमेव भातः ॥’

अन्वयो यथा—

‘तत्र उदित उदारद्वारद्वारिधुनिरर्धरुदपाचलादिवेन्दुः ।
निजवंश उदारकाम्बुकाम्बिकेन मुक्तमपि वधकारलनर्धः ॥’

दूषकताबीजमन्योक्तम् । अस्तीत्युपपत्तये यथा—

‘वेगोदुह्वीय गगने खल्लङ्घामरवेष्टितः ।
अवमुत्तपते पक्षी ततोऽग्रेव रश्मि कुह ॥’

अत्र ‘विह्व’ इत्यस्तीत्यम् ।

नित्यं समासे दृश्य अन्यत्र तु विभाषया ॥’ इति वचनम् । अन्यत्र वाच्ये ।
दृष्टिस्तत्र दोषायेत्यनुवच्यते । तत्र उदित इत्यर्थां सुतविमर्शं नाशङ्कनीयम् ।

१. ‘रात्रिर्जित् । हे रात्रन्, भवतस्तानि चरितानि विभानि शोभन्ते । यानि रत्नानि
शोभन्तर्गभीरुप्रदेहे इन्दोर्धुतिं दधति धारयन्ति । इन्दुवायवाशमानानि तन्नीत्यर्थः ।
नीलितुमादिनी मुक्तिः । रोर्बले वायुवर्धने उने विजयस्य संज्ञा संचितमेव प्राप्य भातः
रीभेने । विभूने अतिगते अतिविस्तृते । उचितानुवृत्ती अनुसरणे भातम्बती
कुचले । बभोविनायकानुमांशे प्रवर्तमाने इत्यम् । उचितानुवृत्तिम्’ इति वचिषाडा ।
अत्र पूर्वार्थेऽनित्यमया अन्वयः । मायभाव महदति दाप । उपगच्छ तु ‘वृद्धे दिवचन
प्रवृत्तम्’ इत्यानुशासननियमप्रवृत्तमप्युक्तं वाच्यम् । ‘वृद्धे’ इत्युद्गमनार्थकासंज्ञेय २.
‘तत्र इति । पतिवत्ता प्रत्येकमया इवमुक्तिः । तत्र पूर्वार्थेऽनित्यमया अनुवृत्तिः ।
वन्मार्ग इति । उदितानुवृत्तिः । ‘वृद्धे’ इति । ‘वृद्धे’ इति । ‘वृद्धे’ इति । ‘वृद्धे’ इति ।
मनोहारणीयं चरितम् । ‘वृद्धे’ इति । ‘वृद्धे’ इति । ‘वृद्धे’ इति । ‘वृद्धे’ इति ।
वचकारिणो दापयन् । नृप मयापि वचनं नृप । ‘वृद्धे’ इति । ‘वृद्धे’ इति ।
रमयाया कोटिपथस्य लयाभूतः । लयाभूतः अस्तीत्युपपत्तये । ‘वृद्धे’ इति ।
सौम्यभावः । ‘वृद्धे’ इति । ‘वृद्धे’ इति । ‘वृद्धे’ इति । ‘वृद्धे’ इति ।
— इवमुक्तिः । ‘वृद्धे’ इति । ‘वृद्धे’ इति । ‘वृद्धे’ इति । ‘वृद्धे’ इति ।
स्वसादृशेन प्रवृत्तिः कोटिपथः । ‘वृद्धे’ इति । ‘वृद्धे’ इति । ‘वृद्धे’ इति ।
भारमुद्ध’ चेति वच्यम् । ‘वृद्धे’ इति । ‘वृद्धे’ इति । ‘वृद्धे’ इति ।
स्वसादृशेन प्रवृत्तिः कोटिपथः । ‘वृद्धे’ इति । ‘वृद्धे’ इति । ‘वृद्धे’ इति ।
स्वसादृशेन प्रवृत्तिः कोटिपथः । ‘वृद्धे’ इति । ‘वृद्धे’ इति । ‘वृद्धे’ इति ।

अत्र श्लोके पद्यमस्य गुरुत्वाच्छन्दोभङ्गः ।

यत्निमग्नो वर्णं कृते यथा—

‘अमृतममृतं कः संदेहो मधुमपि नाभ्यधा

मधुरमधिकं चूनस्यापि प्रमथरसं कलम् ।

सहृदपि पुनर्मध्यस्थः मन्त्रमास्तरविमनो

वदतु येदिहान्याम्बादु व्याप्तिषादशनच्छदान् ॥’

अत्र हरिणीच्छन्दसि पद्ये दृष्टमे च यत्निरूपिता । चतुर्थे च पादे तत्रैव हृत्पद्यभ्यन्ता ।

मात्राकृते रयामविशेषे गणविशेषयोगो यथा—

‘अं परिहरं सौरह मणभं पि अ सुन्दरचनगुणेण ।

अह नभरे जस्य दोसो परिपक्वेहि वि परिबण्णो ॥’

अत्रार्थायां द्वितीयश्लोकां सगणमगणा । तौ च तयाविधौ छन्दासांशेन दुःसम्भवेन प्रतिपादिता ।

श्वरे प्राणादयः पद्य पञ्चजनाहया भाषासाध प्रतिष्ठितमन्त्रमेव धीरो ब्राह्मणो विज्ञाय निधिरा प्रहो तत्त्वपुष्ट्यासं कुर्वतेत्यर्थः । छन्दोभङ्ग इति । ‘श्लोके पद्यं शुद्ध इत्यं सर्वत्र लघु पद्यम्’ इति वचनादिति भावः । चतुर्थे तिपति । वल्लु यतिरेति पद्ये हकारे यतिभङ्ग इत्यर्थः । यतिरपरमः । ‘वदतु मधुरं वारस्यादम्यप्रिया वदन(वचन)च्छदान्’ इति तु युक्तम् । अं इति । ‘वत्परिहर्तुं त्रीमये मन्त्राणि न शीन्दयेगुणेन । अथ वेवले वस्य दोष प्रतिपक्षरपि प्रतिपन्नः ॥’ [इति श्लोकाः] ।

१ ‘अमृतमिति । अत्र द्वितीयममृतपदं स्वादुतरम्बकवार्धाम्बरसंभमित्वाभ्यम् । स्वादुतर-
भाषायोगव्यवच्छेदो-व्यञ्जितः । तथा-नामृतममृतं स्वादुतरममृतं कं संदेहः । मधुमप्यम्यथा न
अमृतमिति ॥ । मधु-म्यवन्तः । अथ-अमृतं यत्नः । चूनस्यापि प्रमथरसं स्वच्छरसं
प्राप्तमधिकमधुरम् । न-मदह इत्यनवधानं । पुनरपि परिबन्धकम् । परतु रमानामन्तर
तारतम्यं वेत्तापि नवाभूना रमानाम-नर मम वेत्तापि नव भूतो वा जनो मध्यस्थः
वर्णपानरपि मन्त्रिण रपि विदावा दृष्टानवन्तमभरणम् । नदंवेष्टयेत्यर्थः । स्वादु मधुर
वदस्याम्बासांमत्रद्वयं रम्यं वदन्-मन्त्रं च जगति न लाडुता विद्यत इति भावः ।
अत्र हरिणीच्छ-न्दसि पद्यकृते प्रतिपाद यतिरूपिता । ननुयथादमन पद्ये इतिवर्णे परपदसंभा-
नेन दातृमन्त्रादभ्यन्तम् । १ इत्युदाहरणवर्ति-दृष्टा २ ‘अं पराणि । मन्त्रवर्णी प्रति दुःखा
ममावालोचितियम् । लज्जाविमलमन्त्राय-वर्तिन यन्मो-दवृत्तेन रमणीयताकृपण गुणेन
मन्त्रादीवदपि परिहर्ते न जीवन् न दायेते । अथ-अ यस्य दोष कुर्वन्तापिहायावक्य
प्रतिपक्षरपि नमन-पार्ति-वि-वेक-प्रतिपक्षा-ब्रह्मणो न न परिहृतम् । स्व-कान्तर-तु वेव
करोमि नम्य देवा-न्यवन्तमममनपि कोपान्तिशयो न विषय इति भावः ।
द्वितीयस्य ‘हरिउ’ इत्यन्तमुक्तो मगणस्य ‘सीरह’ इति द्वितीयस्यादिगुरोभङ्गस्य
छन्दसाभ्यन्तम् । १’ इत्युदाहरणवर्ति-दृष्टाभ्यन्तम् ।

पादान्तलघोगुरुकार्याक्षमत्वं यथा—

‘विक्रसितसहकारसारहारिपरिमलपुञ्जितगुञ्जितद्विरेफः ।

नयकिसलयधारद्वामरभीर्हरणि मुनेरपि मानसं वमन्तः ॥’

अत्र ‘वा पादान्ते’ इति पादान्तस्य गुरुत्वाच्छन्दोमङ्गाभावेऽपि प्रथमपादान्तवर्तिनो रिकारस्य लघोगुरुकार्यकरणाक्षमत्वम् । इन्द्रवज्रादिषु तु तत्कार्यक्षमत्वाददोषः । तस्मान् ‘हारिप्रमुदितमौरम—’ इति पठनीयम् । न केवलं प्रथमतृतीयपादयोरेवायं दोषः । किं त्वन्ययोरपि । तत्र अनुयं यथा—

‘अभ्याम्ना गुणरसरोहणमुषो घम्या मृदम्यैव मा

संभाराः किल तेऽन्य एव विविना घरेषु सृष्टो युवा ।

श्रीमरकान्तिजुषां द्विषां करतलारक्षीणां नितम्बस्थला-

दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामेच्छाणि वस्त्राणि च ॥’

अत्र ‘वस्त्राण्यपि’ इति पाठे गुरोरेव संयोगपरतया स्वरवृद्धौ छयुरपि गुरुकार्यकारी संपद्यते । एवं द्वितीयपादेऽप्युक्तम् । एतु चाशब्दता सहृदयोद्वेजिनी दुष्टतावीयम् । अतो नित्यदोषोऽयम् ।

प्रकृतरसानुगुणत्वं यथा—

‘हो नृप हा शुभ हा कविवन्द्यो विप्रसहस्रसमाधय देव ।

मुग्ध विदग्ध सभामन्तररत्न कासि गतः क्व वयं च तवैते ॥’

सगणेति । वर्णप्रसारमक एकैको गणः । तत्र ‘हरिउं’ इति द्वितीयो गणः

१ ‘विक्रान्तिगणि । वसन्तो मुनेरपि मानसं हर्तुं तत्त्वः । कीदृशः । विक्रान्तानां सहकाराणामाश्रयानां गार उद्गते हारी मनोहरश्च व. परिमलसेन गुञ्जिता गुञ्जनपुष्पाः पुञ्जिताः पुष्पीभूताश्च द्विरेफा जमरा यत्र तथाभूत । अथवा तथाविधः परिमलो वर्णः । चामी गुञ्जितपुञ्जितद्विरेफश्चापि विमलः । मुनिघनोद्धारकत्वमममर्धनाय वसन्तगतप्रकर्षाधायकतया निर्वर्धितम् । तथात्रिपदात्मकस्य वसन्तो वसन्तान्वयसंभवे अर्थतत्त्वसंभवाधुनाभावमस्यानुचितत्वात् । पुन कीदृकः । नयकिसलयानि नयपङ्कजा एव चारुणि मनोहराणि चामराणि ते मा शोभा यस्य स । अत्राप्यपादान्तस्य रिकारस्य गुरुत्वानुशासनेऽपि तस्यायाश्रयवाच्यत्वम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. ‘अभ्या इति । कस्यचिद्विशो बर्णेनमिदम् । स एव युवा विविना वैः वरार्थैः सृष्ट उत्पादितस्मात्सदन्तमनमगुणरूपाणां रत्नानां संवन्धिनो रोहणस्य रक्तोत्पतित्वानभूतपर्वतविशेषस्य भुषो भूषणोऽन्या । रित्युणा इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । शृङ्गुपादानभूतपाथिन समागरुपा । मृगाग उपकरणानि । स क । यत्र यस्मिन् दृष्टे सति द्विषां करतलारक्षीणि पतन्ति र्भाणा नितम्बस्थलाऽस्याणि च पतन्तीति बोध्यम् । श्रीमरित्यादि मूढत्वादि च द्विषा र्भाणा च विशेषणम् । मोहश्च द्विषा भयप्रयुक्तः र्भाणां कामावेशादित्युदनीयम् । अत्र श्लोकस्य स गुरुकार्याक्षमत्वम्’ इत्युदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः. ३. ‘हा नृपेति । राशि मृते तदीयानां रिशपोऽयम् । मुग्ध मुन्दर, सभामन्तरे सभामध्ये रक्तभूत, त्वं क गनोर्गति । तत्र संवन्धिन एते ईदृशवत्त्वा वयं च क । वनराज्ये गणाः स इति शेषः ।

इदं दोषकृतं शोकाननुगुणम् । तद्विरोधिहास्यञ्जकं वा । अथ च प्रतिबुद्धवर्णं वृष्टतापीजम् । नीरसे च नास्मात्प्रत्यय इति नित्यदोषता ।

म्यूनपदमधिकपदं कथितपदं चेत्यर्थः । तत्र म्यूनपदं म्यूनं पदं यावत्कृत्यो यत्र तत् । घोटकम्यूनतायां स्वनभिहितवाच्यत्वमिति विशेषः । उदाहरणम्—

‘तेषाभूतां हृष्टा मृषमदमि पाञ्चालतनवां

पने व्याधः सार्धं मुधिरमुपि न वल्कलधरैः ।

विराटस्यावासे स्थितमनुधितारम्मनिभृत्

गुरुः सेतुं सिद्धे मयि भजति नाद्यापि पुरुषु ॥’

अत्र पादप्रथमपदेऽस्माभिरिति, सिद्धे इत्यस्य पूर्वमिच्छमिति च पदं नास्ति । भावद्वये च ते । अन्यथा कर्तुरसामादेकवाक्यवासंभवाच्च तद्वर्णस्य विवक्षितत्वात् । अर्थद्वेतादस्य एव विवक्षित इति सङ्गर्हस्यापमपराधः । यत्र स्वर्पे एव न तावद् विवक्ष्यते तत्रार्थ एव दुष्ट इति ताकादृशं दोषान्तरमिति द्रष्टव्यम् । विवक्षितानुपपत्तिश्च रूपकतापीजम् । अतो इदित्याक्षेपतन्त्राभावेऽदोषत्वम् ।

अधिकपदं यथा—

‘हं तद्विहाहनिर्मलैः प्रकामं प्रतिसंशस्तनितानतापनरवः ।

अविरुद्धैर्मन्त्रितोक्तिपुङ्गवैः प्रतिसंशस्तनितानतापनरवः स कोऽपि ॥’

‘गोष्ठान्तगुरुः’ इति वचनानुगमः । ‘तीरद’ इति च तृतीयो भयनः । ‘अ आदिगुरु’ इत्युक्ते । पादप्रथमस्य इति । दोषशेषितमित्यत्र स्थितमित्यत्र च कर्तुरपेक्षणात् । इच्छमित्यभावे चैकवाक्यवासंभवाच्च तन्त्राभावे तु तेषाभूतवृषतनवादौ नास्ति । गिरम इत्येकवाक्यतामभव इत्यर्थः । इदित्येति । ‘मा मा मानद—’ प्रत्येकं वापदेन मृषमादेः प्रत्येकं प्राधान्येन घोषोदीपकाव्यवसने । ॥ दोषकृतं हास्यञ्जकतया शोकाननुगुणम् ।’ इत्युदाहरणवद्विहासश्च

१. ‘तेषाभूतां’ इति । मृतीवोल्लापे आश्रयान्वयेन । अत्र वाक्यतन्त्रेति तस्य विरोधात्पाञ्चाल-वात् स्थितमित्यस्य च हेतुः । कर्तृभावाद्वाङ्मत्यादिसिन्धवेति तत् । तथा वेदमित्यनन्तरमिति स्थितिः । अन्वयात् वेदपदस्य पूर्वोक्तार्थहेतुकाभावात् । हेतुमात्राद्वा-पदेर्मन्त्रितान्त्रित्यादिषोकाच्च न्यूनपदत्वम् । न च इहा सिद्धे स्वन्ववादिभिरिति स्वर्पमिति वाच्यम् । इद्वेत्तस्य गुरुत्वकावचात् । अन्वयान्त्रित्यामन्त्रित्यादि दिष्टम् । इत्युदाहरणवद्विहासः । २. ‘वदित्वेति । कस्याचिद्वचो वचनमिति । स प्रहृष्टो विद्वान्नेति । लोकोत्तरवचनम् । वीहृष्टः । वदित्वाङ्गवचनम् । स्वच्छन्द-पु. वदय । अत्र एव प्रहस्यमानस्य प्रसन्नचित्तस्य निदानं दीयते । दीयमानस्येति वाच्यम् । इत्यनन्तरं हास्यस्यावाधिनामो वचनमाभूत् । स्वमन्त्रित्या मन्त्रित्या मन्त्रित्या उन्निगुणित्येति दोषता वक्ष्यते । पुनः वीहृष्टः । इति वदित्वा वदित्वेति मन्त्रित्या मन्त्रित्या वदित्वेति । अत्र हृष्टपदमिति । इत्युदाहरणवद्विहासश्च । ३. ‘सद्वेत्तेति’ क.

अत्र स्फटिकमेव निर्मलतायासुपमानं विवक्षितम् । उपाधेऽप्याकृतिपं
यथाकथंचित्तेनैवोपमितिपर्यवसानादित्याकृतिपदमधिकम् । न तु व्यर्थत्वाद्
पुष्टार्थेन संकर इति वक्ष्यते । न केवलं समास एव पदाधिक्यं किं त्वसमासे
ऽपि । यथा—

‘इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां यदिह वरास्वपि मान्मयो विकारः ।

यदपि च न कृतं नितम्बिनीनां स्रजपतनावधि जीवितं रतं वा ॥’

अत्र कृतमधिकम् । पूर्वार्धवत्तेन विनैव प्रतीतिपर्यवसानात् । कृतं प्रयुक्तं
प्रक्रममङ्गमावहति । पूर्वार्धेऽङ्गराणां । तथा च ‘यदपि च न कुरद्वलोचनानां
इति पठनीयम् । निधयोत्तमदादयवणेन ओगुर्बुधुर्यं दूषकतावीजम् । अतो
हर्षादावभिष्यङ्गे न दोषत्वम् ।

कथितपदं यथा—

‘अधिकरतलतल्पं कल्पितस्यापलीला-

परिमिलननिमीलत्पाणिद्वया गण्डपाली ।

मुतनु कथय कस्य व्यञ्जयत्यञ्जसैव

स्रजपतिहोलापौवराज्याभिषेकम् ॥

अत्र लीलापदं वारद्वयमुपात्तम् । दूषकतावीजं च कवेरतस्तुष्टयनेन ओ-

ह्लादावायासयेत्यादिक्रियायाः शीघ्रं प्रतीला दोषत्वाभावे वक्ष्यत इति शेषः ।
यथाकथंचिदाकृतिपदस्य स्वरूपपरतया । न स्थितिः । इदं हि व्यर्थम् । तदर्थस्या-
वयवसंयोगविशेषस्याविवक्षितत्वात् । अपुष्टार्थं तु न तथा । यिततावाच्यस्य
विवक्षितत्वेऽव्यर्थलभ्यात्वेनानुगदेयत्वादिति वक्ष्यत इत्यर्थः । कृतमिति । कृतमि-

१. इति । इह जगति पुमां जगन्मयि वृक्षावभ्याम्बपि धम्मात्मवः कामसंशयी
विकार इदमनुचितं वैरस्याभयकत्वाद्गुणम् । तथायमकथोऽप्रशस्ता परिपारी । कुर्मप्रशय
इत्यर्थः । काम्यवीजनजगामु विषाविश्वोपभोगधमा इति शास्त्रोक्तमप्रशयस्यैवावबन्तानु-
कथनदा समीचीनत्वात् । यदपि च निम्बिनीनां स्त्रीणां जीविनं रतं वा स्रजपतनमपि-
नत्तरावर्षिभ्य तथाभूतं न कृतम् । अवादिभावा । तदप्यनुचितम् । दूषोत्तारेव हेतोः ।
अत्र च कुर्मप्रशयश्चेति बोध्यम् । अत्र कृतमिति च । ‘रन्तुसहरणपरिचासंश्लेषः’ ६.
‘अधिकरतले करोममाभाय चिन्तयन्ती नाविकां प्रति मन्त्र्या इवमुक्तिः । हे मुनय,
कारुण्येन गते इत्यधिकरतलतल्पम् । अन्त्ययेऽव्ययीभावाः । कल्पिता व्यापनीया यथा
तथानुता परमपत्नेन वरगण्यतेन रत्नोदयात्रिमीन्द्रिगोचकस्याग्निद्वया यस्याभापूरी
तत् गण्डपाली गण्डपाली वशी कस्य पुनः अरमूयनेलीलायां वरीःहरणकरायां दौवराज्या-
निरदमत्रया तन्वो व्यञ्जयति भूषयन्ती कथयत्यन्वयः । यः कोण स्वतः कुर्मप्रशय
स्यैविति स्रजपति करोति स भूवं वृद्धेन करोत योवराज्येऽविविक्त इति भावः । अनेन
हरणपरिचासं वरीहरणम् व्यञ्जये । अत्र लीलापदं द्विःप्रयोगात्प्रविशत्यर्थम् ।
रन्तुसहरणपरिचा-

तुष्टैर्मुच्यम् । अतो साटानुभासादावशेषवत् । अशक्यतनुप्रपात् । इदं तु
विन्यम्—समासे प्रत्येकशिवपि पदे व्यवधानासाटानुभासविरहेऽप्यस्य संम-
वाक्ये न पददोषत्वमिति ।

पतत्यकर्षम् अलंकारकृतस्य वन्धकृतस्य वा प्रकर्षस्य प्रसोचरं चातो निरुपः ।
यथा—

‘कः कः कुत्र न पुर्णरापितपुरीषोतो पुरेत्सुकरः

कं कं कः कम्प्याकरं विक्रमलं कर्तुं करी भोद्यतः ।

के के कानि वनाम्बरममदिषा नोन्मूलयेपुर्वतः

सिंहिष्येहविलासवद्धवसनिः पद्माननो वर्तते ॥’

सुकराद्यभिधानेऽपि विकटवन्धकृतोऽनुप्रासकृतस्य प्रकर्षः सिद्धाभिधाने
पतितः । सुपकतादीनां चादाशुप्रकरणेन ओतुर्वैरस्यम् । रसानुगुणतया तत्त्वाने-
ऽपि न दोषः ।

समासपुनराश्रम् । समासं सानुप्रासम् । वाक्ये समासे पुनस्तद्व्यभिचारो-
पादानं यत्रोच्यते । वस्तु समासे वाक्येऽविरोधविधायि विरोधान्तरात्पादानवशं
तल्लक्षणम् इति, तत्र । ‘प्रागप्राप्त-’ इत्यादौ वाक्यान्तरारम्भे विरोधान्तरा-
नुपादाने तल्लक्षणविरहेण तन्नामित्यदोषवत्पुनराश्रनविरोधात् । वदाहरणम्—

स्वपिचमित्यर्थः । कृतं पठितम् । तत्पातेऽपीति । प्रकर्षपातेऽपीत्यर्थः । यथा—
‘प्रागप्राप्त-’ इत्यादौ ‘वेदानेन-’ इत्यादि अनुपपत्तये । समासे स्यादिति । तथा
च वर्मधारयसमासः । अनितान्वयबोधं सत्यनुपपातम् । शास्त्रान्तरस्य क्षेत्र
मईकवाचयत्वाय पुनराश्रयमित्यर्थः । अस्य विरोधं दर्शयति—वाक्य इत्यादिना ।
तद्व्यभिचारस्य तद्व्यभिचोपकृतम् । नैधित्तिन विषये रूपयितुमुपपन्नस्य—
परिधिति । अधिदेशेति । प्रकृतोपपुक्तविरोधाबोधकत्वार्थः । तेन ‘अद्यापि
एतन्नेपुं जनयति श्वासं प्रमाणाधिक-’ इत्यत्र प्रमाणात्प्रादि विरोधान्तरादौ न

१. ‘क. केति । कस्यादित्याशु कः कः इति सुक्तम् । पद्मानन. निरोधे यत्र विलासिह्या.
ओहेन को विलास. कण्टकवनादिभ्यः वद्या निराहृता वसति निजिदेन तदाश्रयो वर्तते ।
अतः क. क. सुकरः कुत्र न पुरेऽपीति उच्यते कुत्रांशु । अत्र नूतनवन्धकाधमकर. सर्व
एव सर्वत्र । ‘पुर मीयार्जुनान्दको.’ इति हासिकः । ‘पुरेत्सुकरः’ इति योरोः । वीरुह ।
पुर्णरापिता साटुसाम्बरी ॥ पुरी नर्तनक. यथा आगे भाषण । ‘पुरी ओर सुकर-
साम्ब’ इत्यन्ते । ‘पुरी वाचविशेषक’ इत्यादि । २४ क. करी इती कदलवाया-
करमुपसिन्धान विगनकमल कर्तुं भोषण । अत्र तु नव नवमात्र । कं कं इत्यन्तमदिषा
कानि वनानि नोन्मूलयतु । अत्र तु नवमात्र । स्व कदोन्मूलनस्य यदोन्मूलन इत्यन्ते
एव च तत्रानि स्वमनशील इत्यादि अत्र मीयत्वा निनकात् अत्र-मात्र यत्पुनश्च
प्रलुप्तप्रसक्तकारः । अत्र वाच्यस्य नूतनादेशस्योत्तरात्पुनराश्रयता उच्यते
इत्यप्रकर्षस्य भट्ट । वचरोत्तर वचरोत्तरस्य सुटकात् ।’ इत्युदाहरणार्थ-द्वयः ।

अथ दोषसंपत्तेर्गुणिना अथऽथोक्तकाम्ययो विरहितः । स च त्रिधा
 भवति—यदित्यस्य येदेत्यर्थक्यया, तथाहि यदार्थयोर्विवक्षया वा । तयोर्पदि
 प्रथमे तात्पर्यं तदावाचकता । द्वितीये तु न्यूनपदत्वमिति । न च न्यूनपदस्या-
 प्यप्रधानत्वमात्रः । इतिह न्यूनपदेऽप्यध्याहारादिना मतदोगमंभवे विरहादेर-
 नुष्ठवसंभवात् । इतिहाकाहारादिरहाद्यथा—

‘सद्गुमाद्रजमागनेन भवता चापि गमारेपिते

देवाकर्ण्य येन येन सहसा पदारमभासादितम् ।

कोदण्डेन शराः शरीरिणिगन्धेभापि भूमण्डलं

तेन रवं भवता च कीर्तिरनुज्ज्वलीयते च कोदण्डयम् ॥’

अथ पूर्वार्थापेक्षोत्तरार्थस्य योगो विवक्षितः, न च कर्पणिसंपत्तेः ।
 तथाहि—अर्थात् कारकापेक्षोक्तः त्रिधाभवेन वा कारकापेक्षेन वा संव-
 श्चिन्त्येन वा पूर्वा विरोधजनया वा हेतुवच्छक्षणवादिना वा तदादिना
 पूर्ववाच्यार्थमनूय वाच्यत्वमावहक्यादुक्तार्थकथावयवया वा भवेत् । तत्र कोद-
 ण्डादेः प्रथमतृतीयपञ्चमवस्थाः पञ्चान्वटिरोचनाया आसमाविशः एव । कारक-
 त्वमपि कर्मकर्तृमादाभ्यामन्यत्र घटते । तत्राकर्ण्यत्रिधायां पदार्थमात्रस्य
 कर्मण्ये विवक्षिते ‘कोदण्डं शरान्’ इत्यादि शान् । अथ परस्पराम्बिता
 निष्ठितता पदार्थाः कर्म, न प्रत्येकम् । अतो न प्रत्येकवाचकाकोदण्डादि-
 वाच्यवाङ्मानीयेति चेत्, तर्हि सुखप्रानिपरिहारार्थमाचार्यकथाकोदण्डः शरा

स्वस्यान्वयो विवक्षितो न प्रतीयत इति दुष्टत्वम् । एवं च धन्वीनामादि
व्याख्यानमनादेयम् ।

कचित्समाप्ताच्छतया मतयोगाभावः । यथा—

‘चेत्वारो ध्वमृत्विजः स भगवान्कर्मोपदेष्टा हरिः

सद्गामाध्वरदीक्षितो नरपतिः पक्षीगृहीतप्रता ।

कौरव्याः पशवः शिवापरिमवह्नेशोपशान्तिः कलं

रात्रन्वोपनिमग्ननाय रमन्ति स्फीतं हतो दुन्दुभिः ॥

अत्र सद्गामाध्वरस्य ऋत्विगादिषु सर्वत्रान्वयो विवक्षितो न तु प्रतीयते ।
समासच्छतात्वात् ।

कचिदुत्पत्तिविरोधात् । यथा—

‘जङ्घाकाण्डोरनालो नलकिरणकसत्केसरालीकरालः

प्रत्यमालककामाप्रसरकितलयो मञ्जुमञ्जीरमृद्वः ।

भर्तुर्नृत्तानुकारे जयन्ति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-

संभूताः शोभां विदधद्भिनवो वृण्डपादो भवाम्यः ॥’

अत्र तनुपदार्थस्य पार्श्वस्या योगोऽभिमतो वृण्डपादेन प्रतीयते । वाक्ये
यत्प्रधानं तत्रैव निजादिपदव्युत्पत्तेः । व्युत्पत्तार्थाजमिष्टप्रतीतिविरह इति
नित्यदोषोऽयम् ।

अनभिहितवाच्यमित्यावश्यकं ण्यः । तेनानभिहितं वाचकपदातिरिक्तमव-
श्यवाच्यं यत्र तदित्यर्थः । वाचकपदानभिधाने व्यूनपदत्वव्यवस्थापनात् ।
यसु “व्यूनपदेऽप्रतीतिमात्रमत्र तु विरुद्धा प्रतीतिरित्यनयोर्भेदः । ‘अप्राकृत-’

अकमपि तत्रैव वक्तुमर्हम् । अतो विवक्षिताप्रतीतिरिति भावः । एवं चेत्तन्मन्तरं
मतीति शेषः । वाक्ये यत्प्रधानमिति । प्रधानक्रियाकर्तृत्वित्वात्पार्श्वबोधकत्व-
व्युत्पत्तेरित्यर्थः । आदिपदेन स्वात्मादिपदपरिग्रहः । अनभिहितमवश्यकम् । वाच-

१. ‘चेत्वार इति । वेणीमंहार दुन्दुभिः शानमाकृष्य गणयन् अत्रत इत्युक्त्वा भीम-
स्योक्तिरियम् । चेत्वारो युधिष्ठिरव्यतिरिक्ता वयं भ्रातरः कान्वयः । भवामिहामाध्वरे ।
प्रथममपि दोष्यम् । स सर्वज्ञत्वेन प्रसिद्धो भगवान्हरिः, श्रीकृष्णः, कनकाशुपरेणोपदेशकः
मदस्यापरनामभेदः । सद्गामाध्वरे दीक्षितो गृहीतनियमो नरपालशुभिर । पक्षी श्रौपदी
गृहीतः अत्र दुषोषनवधपर्यन्तं वेणीसवमरूपं यथा तथाभूता । मधुमतीकस्त्रेव पञ्चाचरणो-
चित्वात् । कौरव्या दुषोषनायाः शत्रु भ्रातरः पशवः । तत्तुल्यतया बभूवत्वात् । शिवाया
श्रौपद्या परिभव ममाया कशाभराकपणादिरूपस्तज्जनिस्त क्लेशस्योपशान्तिरेव कलम् ।
रात्रन्वाना क्षत्रियाणामुपनिमग्ननायाह्वानाय हतो दुन्दुभिः, स्फीतं स्थितं यथा स्वात्मा
रसति । शब्दावत इत्यर्थः । तादृके क्षिप्रशब्दोदाध्ववपूचनम् । ‘वशोदुन्दुभिः’ इति
पाठे वश एव दुन्दुभिरिति रूपकम् । स्फीतमिति वशोविशेषणं वा । अत्र ऋत्विगादीनाम्
ध्वरसंभवस्याभिमतस्वात्तमवः स्पष्टः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

इति वक्ष्यमाणोदाहरणे च मत्संबन्धिनेन वीरतिशुभातिरेक विरह्या प्रतीतिः”
इति कल्पविद्याव्याख्यानं तदनुभवविरहम् । तथानुभवस्याप्रतीतिः । इदं धाम्य-
थावाध्यस्याम्यधामिधानाद्वा, अवाचकस्य चोत्तकादेरनभिधानाद्वा । आद्यं यथा—

‘अत्राहतस्य चरितानिनायेक स्ते-

रत्वाहनस्य मम नाम तथापि नाग्या ।

कोऽप्येव वीरतिशुभाहृतिरप्रमेय-

सौन्दर्येयारममुदायमयः वदार्थः ॥’

अत्राहमपह्नोऽस्मीति प्रकारेणापह्नन्त्वस्य विधिर्वाच्यः । तेन वाच्यद्वय-
संबन्धी तथापीत्युपपत्तये । द्वितीयवाक्यगतत्वेनैव तस्य प्रतीतिः । नन्ववस-
यिदृष्टविधेर्वासा एवेति चेत्, न । नहि विधेयाविमर्शमात्रमत्र दूषणम् । किं तु
तथापीत्यस्यासंगतिरपि । तदनुतोर्ध्वेनैव अपह्नन्त्वस्य विधेयत्वमुपगमो न तु
तत्राधान्यात् । एतेन ‘अवाप्तरवाच्येन विधेयाविमर्शः’ इति समाधानम-
भादेयम् । बीजमाद्यात् । ‘क्षणमप्यमुक्त-’ इत्यवाम्परवाच्य एव तदुदा-
हरणाच्च । अस्य चाप्रोदाहरणे विधेयाविमर्शमप्यापि द्वितीयभेदे तद्वर्त्मकरमा-
श्रयेणैव दोषभेदव्यवस्थितः । यथा—

‘द्वयोऽहमद्रितनयानुत्तरपद्यग्रमा

प्रातः सुतामुत्तमनोरपदूरवर्णा ।

कपदानिरिक्तमर्षाद्योतकम् । अर्षादेर्वाचक्यमते तु स्वानुत्तरेणापयोऽयम् । वाच-
कपदानिरिक्तेत्यनेन निवर्तिनमिति ज्ञेयम् । तथानुभवस्य तत्संबन्धितया वीरति-
शुभानुभवस्य । द्वितीयवाक्येति । तस्य द्वितीयवाक्यगतत्वेनैव वाच्यार्थप्र-
तीतिरित्यन्वयः । नन्वात्राप्रगच्छवत्वापह्नन्त्वस्य प्राधान्यमाद्यवचमनो विधेयाविम-

१. ‘अत्राहतस्य’ इति । २. ‘मम नाम’ इति । ३. ‘तथापि’ इति । ४. ‘नाग्या’ इति । ५. ‘कोऽप्येव’ इति । ६. ‘वीरतिशुभाहृतिर’ इति । ७. ‘अप्रमेय’ इति । ८. ‘सौन्दर्येयारममुदायमयः’ इति । ९. ‘वदार्थः’ इति । १०. ‘अत्राहमपह्नोऽस्मीति’ इति । ११. ‘प्रकारेणापह्नन्त्वस्य’ इति । १२. ‘विधिर्वाच्यः’ इति । १३. ‘तथापीत्युपपत्तये’ इति । १४. ‘द्वितीयवाक्यगतत्वेनैव’ इति । १५. ‘तस्य प्रतीतिः’ इति । १६. ‘नन्ववसयिदृष्टविधेर्वासा’ इति । १७. ‘एवेति’ इति । १८. ‘नहि’ इति । १९. ‘विधेयाविमर्शमात्रमत्र’ इति । २०. ‘दूषणम्’ इति । २१. ‘किं तु’ इति । २२. ‘तथापीत्यस्यासंगतिरपि’ इति । २३. ‘तदनुतोर्ध्वेनैव’ इति । २४. ‘अपह्नन्त्वस्य’ इति । २५. ‘विधेयत्वमुपगमो’ इति । २६. ‘न तु’ इति । २७. ‘तत्राधान्यात्’ इति । २८. ‘एतेन’ इति । २९. ‘अवाप्तरवाच्येन’ इति । ३०. ‘विधेयाविमर्शः’ इति । ३१. ‘इति’ इति । ३२. ‘समाधानमभादेयम्’ इति । ३३. ‘बीजमाद्यात्’ इति । ३४. ‘क्षणमप्यमुक्त-’ इति । ३५. ‘इत्यवाम्परवाच्य’ इति । ३६. ‘एव’ इति । ३७. ‘तदुदाहरणाच्च’ इति । ३८. ‘अस्य’ इति । ३९. ‘चाप्रोदाहरणे’ इति । ४०. ‘विधेयाविमर्शमप्यापि’ इति । ४१. ‘द्वितीयभेदे’ इति । ४२. ‘तद्वर्त्मकरमाश्रयेणैव’ इति । ४३. ‘दोषभेदव्यवस्थितः’ इति । ४४. ‘यथा—’ इति ।

अत्रोक्तिरुपपत्तिरिति वाचस्पत्यम् ।

अत्रोक्तिरुपपत्तिरिति वाचस्पत्यम् ।

अत्र उक्तमप्युक्तमपि मनोरथस्य दूरवर्तीत्यर्थः । अत्रोक्तिरुपपत्तिरिति वाचस्पत्यम् । अत्रोक्तिरुपपत्तिरिति वाचस्पत्यम् ।

अत्रोक्तिरुपपत्तिरिति वाचस्पत्यम् ।

अत्रोक्तिरुपपत्तिरिति वाचस्पत्यम् ।

अत्र उक्तमप्युक्तमपि मनोरथस्य दूरवर्तीत्यर्थः । अत्रोक्तिरुपपत्तिरिति वाचस्पत्यम् । अत्रोक्तिरुपपत्तिरिति वाचस्पत्यम् ।

अत्रोक्तिरुपपत्तिरिति वाचस्पत्यम् ।

अत्रोक्तिरुपपत्तिरिति वाचस्पत्यम् ।

अत्रोक्तिरुपपत्तिरिति वाचस्पत्यम् ।

श्रीशंकरभट्टभास्कराचार्यः । अत्रोक्तिरुपपत्तिरिति वाचस्पत्यम् ।

अत्रोक्तिरुपपत्तिरिति वाचस्पत्यम् ।

१. अत्रोक्तिरुपपत्तिरिति वाचस्पत्यम् ।

२. अत्रोक्तिरुपपत्तिरिति वाचस्पत्यम् ।

अत्र न काचिदिति न योग्यं ज्ञेयः स्थानम् । मनियोगिसंनिधिर्हि तथेति न युक्तम् । तद्व्यवधानेऽपि 'न खलु न खलु बाणः संनिपात्योऽयमस्मिन्' इत्यादी निरवधप्रयोगदर्शनात् । परं तु न काचिद्विजहौ अपि तु सर्वः एव विजहुरिति निरुद्धप्रतीतिप्रसङ्गाद्भोग्यं स्थानमेतत् । विरुद्धप्रतीतिजननादिव निवर्त्तनोपयोगस्य पदभ्योपयोगासंभवादि स्थानस्यायोग्यत्वम् । यथा—

लेख: डेलिडप्रदहसप्रदालम्बेन निदान्तरे

सुदाशुः शितिकंघरेण्डुसकलेनाम्तः कपोलस्यलम् ।

पार्श्वस्था सन्मल्लमशान्तिमन्त्रीनर्मणिमन्त्रीद्वया

प्रोन्मृष्टः करपट्टजेन कुटिलात् ताम्रच्छविः पानु यः ४१

अत्र दुष्टिहानाद्यष्टविधं नान्यत्समवाचीयमिति तत्पूर्वमेव प्रपुन्यमानमुप-
पुन्यमेव न तु पञ्चादिति स्पष्टं दुष्टिबीजम् । निरुपपन्नम् ।

अभ्यासस्यपश्चात् यथा—

‘भेषापि स्नानशैलदुर्गेऽत्रिंशे स्वीयन्तिभीनां हवि

इयानुं बान्धुनि मान जूष धिगिनि कोधादिबाहोहिः ।

[illegible]

उद्योततत्प्रसारितकरः कर्णस्यमौ सत्पुणो-

एकुलकैरवकोपनिःसरदृष्टिरेणीकृपाणीं शशी ॥

अत्र पूर्वार्धे बुद्धस्य शशिन उदिरिति तत्समासस्य योग्यं स्थानं न पुनः कवेरुक्तिरुत्तरार्धमित्यस्थानसमासता । न च प्रतिबुलवर्णस्थान्तर्भावः । समासस्यावर्णरूपात्वात् । नापि पतत्प्रकर्षता । प्रथमप्रयुक्तस्य प्रकर्षस्थाप्रे त्यागे हि तासंभवः । अत्र तु तद्वैपरीत्यम् । किं चोभयत्रोचितस्यैव प्रकर्षस्याभावे तासंभवः । अत्र त्येकतरत्रैव समानाधिक्यमिति । दूषकताबीजं सहृदयवै-
मुख्यम् ।

संकीर्ण वाक्यान्तरपदेन मिथश्च । यथा—

‘किमिति न पश्यसि कोपं पादनतं बहुगुणं गृहाणेमम् ।

ननु मुञ्च हृदयनाथं कण्ठे मनसलमोरूपम् ॥’

अत्र पादनतं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि, इमं कण्ठे गृहाण, कोपं मुञ्चेति वाक्यप्रत्येकस्योभयवाक्यस्यपदमादाधानभिमतं प्रतीयते । इदमेव च दृष्टिबीजं प्रणीतिविलम्बो वा । एकवाक्ये दृष्टिचमिति ततो भेदः ।

परितं शतपथं ॥ अन्त्य-विषयप्रकाशार्थं प्रकाशयितुं । तेषु वाक्ये कश्चित्प्रभावः पूर्वैकम् । कश्चिन् वाक्यैकवाक्यतयैकीभूतम् । तत्रार्थं यथा—

‘पैरायकारनिरनिर्दुर्जनैः सह संगतिः ।

यदामि भवतन्मार्गं न विधेवा कदाचन ॥’

अत्र यदामि भवतन्मार्गमिति वाक्यान्तरं प्रथमवाक्ये स्थितम् । द्वितीयं यथा—

‘लेपं रागादुनाज्जरा मुनिरमिह वैवैवान्निबट्टगारिकण्ठे

मातङ्गामामरीहांरि परानुत्तरेषां च दृष्टा वनम्भी ।

तामन्धोऽयं न किञ्चिन्नृपति विदित्वा तस्मिन् मेवास्ति दत्ता

कृप्येभ्य आनिवाताद्विनिमिष तनेनामुषि वन्य कीर्तिः ॥’

१ विदित्वा । मातङ्गम् । अन्धोऽयम् । तस्मिन् मेवास्ति । तत्र वादवत् । वादप्रमाणं बहुगुणं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि । इतः कः उच्यते । मनसलमोरूपं कोपं मुञ्चेति वाक्यप्रत्येकस्योभयवाक्यस्यपदमादाधानभिमतं । अन्धोऽयं न किञ्चिन्नृपति विदित्वा । अन्धोऽयम् । तस्मिन् मेवास्ति । तत्रार्थं यथा—
लेपं रागादुनाज्जरा मुनिरमिह वैवैवान्निबट्टगारिकण्ठे । मातङ्गामामरीहांरि परानुत्तरेषां च दृष्टा वनम्भी । तामन्धोऽयं न किञ्चिन्नृपति विदित्वा । तस्मिन् मेवास्ति दत्ता कृप्येभ्य आनिवाताद्विनिमिष तनेनामुषि वन्य कीर्तिः ॥
२ विदित्वा । मातङ्गम् । अन्धोऽयम् । तस्मिन् मेवास्ति । तत्र वादवत् । वादप्रमाणं बहुगुणं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि । इतः कः उच्यते । मनसलमोरूपं कोपं मुञ्चेति वाक्यप्रत्येकस्योभयवाक्यस्यपदमादाधानभिमतं । अन्धोऽयं न किञ्चिन्नृपति विदित्वा । अन्धोऽयम् । तस्मिन् मेवास्ति । तत्रार्थं यथा—
लेपं रागादुनाज्जरा मुनिरमिह वैवैवान्निबट्टगारिकण्ठे । मातङ्गामामरीहांरि परानुत्तरेषां च दृष्टा वनम्भी । तामन्धोऽयं न किञ्चिन्नृपति विदित्वा । तस्मिन् मेवास्ति दत्ता कृप्येभ्य आनिवाताद्विनिमिष तनेनामुषि वन्य कीर्तिः ॥

कसंकरः । तुल्येनैव रूपेणोभयत्र शक्तिमात्रेऽप्येकत्रैव कथिप्रयोगनिपमात् ।
अत एवायं धात्व्यदोषः । विशेषणविशेष्यमन्विधानेन विशेषणस्यादिति ।

भग्नप्रक्रममिति । भग्नः प्रक्रमः प्रस्तायीचित्यं यत्र तत् । तत्त्वानेकवा
व्यवस्थितम् ।

तत्र प्रकृतेः क्रमभङ्गो यथा—

‘भाषे निशाया निषतोर्नियोगादुत्तंगते इन्न निशापि याता ।

कुलाङ्गनानां हि दशानुरूपं नातः परं भद्रतरं समस्ति ॥’

अत्रास्तंगत इति गमेः प्रकृतेः प्रस्ताये यातेति यातेः प्रकृतिप्रक्रममङ्गः ।
भिन्नाभ्यामुपस्थापितं भिन्नवद्भानानि कुलाङ्गनानां स्वामिमरशावस्थाप्रतीतिर्न
संभवति । तस्मात् ‘गता निशापि’ इति युक्तः पाठः । ननु ‘नैकं परं हि’
प्रयोज्यं प्रायेण’ इति वामनसूत्रम् । अत्रापि कथितपदं दुष्टमनुपदमेवोक्तम् ।
तथा च पुनर्गमेः प्रयोगो दुष्टः स्यादिति चेत्, न । उद्देश्यप्रतिनिर्देशयातिरिक्तं
द्वेकं पदं द्विःप्रयोगनिषेधविषयः । तादृशो तु विषये प्रयुक्त तस्यैव पदस्य
सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषः । यथा—

तदर्थं संदेश इत्येव स्यादिति भावः । अत एवेति । वक्ष्यमाणहेतोरेव ।
तमेवाह—विशेषणेति । संनिधानं समभिव्याहारः । औचित्यमिति । तथाभूते
कथितपदस्य प्रक्रमभङ्गदोषवारकतया गुणत्वमेव सर्वत्र स्यात् । औचित्यस्य तु
कथिदेव सत्त्वादन्यत्र कथितपदत्वस्य दोषवत्त्वमुपपन्नमित्याशयः । प्रक्रमपदस्य
पूर्वोपक्रान्तपरत्वे ‘महीशून पुत्रवत्’ इत्यादीं पुत्रपदे प्रक्रमभङ्गो न स्यादतः
प्रस्ताव प्रक्रमपदार्थतयोक्त इति ज्ञेयम् । यातेरिति । पाठादिति शेषः ।
भिन्नाभ्यामिति । सज्ञाभेदेऽर्थभेदप्रत्ययस्योत्सर्गिकत्वादिति भावः । उद्दे-
श्येति । उद्देश्योक्तस्यैव पुन कथनं प्रतिनिर्देश । तत्र क्वचिदुद्देश्यतयोक्तस्य
विधेयतया, क्वचिद्विधेयतयोक्तस्योद्देश्यतया । तत्र नाथ इत्यत्र चन्द्रासगमने निमित्तं
निशाया अपि तद्विधीयते । उदत्तात्यादी विधेयतयोक्तस्य तावत्त्वस्य ताम्र एवास्त-
मेत्युद्देश्यतया निर्देश । इदं चोपलक्षणम् । लाघानुग्रामेऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये चादु-
ष्टत्वस्य वक्ष्यमाणत्वान् । ‘ते हिमालय—’ इत्यादावसौ इत्युद्देश्यस्य तच्छब्देन प्रति-

१ ‘नाथ इति । निशाया नाथे चन्द्रे निवनेर्देवस्य नियोगादस्त गते सति निशापि
तद्रूपस्य याता । इ-नेति हर्ष । स न दशानुरूपत्वात् । इदमेवापान्तरन्यासेन समर्थ-
वति—कुलाङ्गनानामिति । इदं यस्मात्कुलाङ्गनानां दशानुरूपं प्रतिविनाशदशायोग्यमनो-
नुगमनात्परमन्यद्भद्रतरं शोभनतरं समस्ति । नास्तीत्यर्थः । अत्र गते इति गमधानोः
प्रक्रमादप्येति तत्प्रयोग एवोचितो न तु यातेति यापातेरिति प्रकृतेः प्रक्रममङ्गः ।’
इत्युदाहरणचन्द्रिका.

अप्राप्येषु बहुषु सम्भवति तस्मिन्पक्षे खेदानिगयविरजगादप्यशब्दे प्रयो-
ज्ये पुत्रशब्दप्रयोगार्थप्रक्रममङ्गः । केचित्तु 'अयानि पुत्रे सुतायां संज्ञे
पुनस्तस्य तु सत्यपि पुत्रे तस्यां सोऽमूदिनि विरजगात्रात्र दोषप्रतीतिः' इति
समादधिरे । तदयुक्तम् । अनग्नपुत्रस्य चूने इति दृष्टान्तरपक्षप्रसङ्गात् ।
तत्र च सामान्यविशेषभावेनोपादानादष्टान्तिके तथैवाविव्यान् । तस्मात्
'अन्यत्रतोऽपि' इति युक्तः पाठः । न चात्रापि बहुवालाभादृष्टान्तव्यप्यम् ।
अपत्यान्यस्य सन्तीति बह्वर्थे एव मनुषो विधानात् । एतेन "साधुरेव 'पुत्रवतः'
इति पाठः इत्यतः केचिदित्यनेन सांप्रदायिका इत्यर्थेन वृत्तिहृतोऽप्राप्तमतिरेव"
इति चण्डीदामनमनादेयम् । अप्राप्यपुत्रशब्दयोः कथं पर्यायता । तत्र
केचित्, 'अपत्यपर्यायोऽपि पुत्रशब्दः । अन्यथा पुत्रीत्यत्र स्त्रीप्रत्ययस्य कुत्रा-
श्वयः' इत्याहुः । तत्र युक्तम् । तथा सति दोषलैवाप्रसङ्गात् । अपचार्यक-
त्वाविशेषात् । तस्मात्पर्यायत्वमेकार्थप्रतिपादकत्वमात्रम् । न त्वेकप्रकारकप्र-
तीतिजनकत्वमपीति । अत एव लघुनामुपक्रम्यागरीयानियुक्तावपि पर्याय-
क्रममङ्ग उच्यते । यथा—

'विषेदोऽभिभवन्त्यविक्रमं रहस्यापनुपेतमायतिः ।

नियता लघुना निरायतेरगरीयाश्च पदं नृप ध्रियः ॥' इति ।

अत्रैव विपदादोरपमर्गप्रक्रममङ्गो द्रष्टव्यः । 'तदभिभवः कुरुते निरायनिम् ।
लघुना भजते निरायतिर्लघुताभागपदं नृपध्रियाम्' इति शब्दो युक्तः । यदि न
चण्दोमङ्गः ।

नियतलक्ष्मीप्राप्तेरेकव्यपन्यासविशेषादिति भावः । तथा सतीति । पुत्रशब्दस्या-
पत्यसामान्यार्थे सतीत्यर्थः । अयं भावः—अत्र हि दृष्टान्तानुरोधेन सामान्य-
विशेषभावेनापत्यप्रतीतिर्विवक्षिता । सा च शब्दभेदेऽप्युपपद्यते न दोषप्रसङ्गः ।
उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यम्बल एवैकव्यपन्यासप्रतीत्यनुरोधेन शब्दभेदे दोषोपगमात् । इह च
तदभावादिति । अत एव उक्तपर्यायरूपव्योपगमादेव । विपदित्यादौ कारणमात्रायां
पूर्वविहितविपदादेस्तत्रानुवाचत्वाद्उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभाव इति शब्दभेदे पूर्वम्योत्तरस्य
हेतुत्वप्रतीतेः अगम न दोष इति श्रवणम् । इत्था युक्तमित्ययुक्तम् । छन्दोमङ्गप्रसङ्गात् ।
अत शेष परयति—यदि नेति । कर्मकारकवाचकमित्यनन्तरं प्रत्यावृत्तित्वमङ्ग

गोण न तु मुख्यमिति बोध्यम् । एतेन 'पुत्र सत्यपि कन्यायामविक्रमीतिरिति विवक्षणात्र
दोषः' इति समाधानं निरस्तम् । इति कुन पदत्वेन ।" इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'विपद इति । किराताजुनीये दोषया इयमुक्तिः । अविक्रम पराक्रमरहितम् ।
आपदा उपेत युक्त जनभावलिङ्गतरकाण्डशुद्धी रहस्यं लब्धति । निरायनेरायतिरहितस्य
जनस्य लघुता नीचता नियता । अगरीयान्गौरवहीनो जनः श्रियो इहम्याः पदमाश्रयो
न । भवतीति शेषः । नृपेति सुविद्विरसंशोधनम् । अत्रापदिसुपमर्गप्रक्रममङ्गः । अगरीया-
निति पर्यायस्य चेति ।" इत्युदाहरणचन्द्रिका.

विप्रत्येः क्रियतां घराहपतिभिर्मुन्नाक्षतिः पल्लवे

विधामं लमतामिदं च शिथिलज्यावन्धमस्रद्धनुः ॥'

अत्र गाहन्तामिति कर्तृकारकवाचकनिष्ठः प्रक्रमे क्रियतामिति कर्मकारकवाचकस्य । 'विप्रत्ये रचयन्तु सूक्ष्मवराः' इत्यदुष्टम् ।

भेकलितनपम्भेजोवीर्यप्रथिग्नि तपोनिधा-

ववितथमदाध्माते रोगान्मुनावभिगच्छति ।

अभिनवधनुर्विद्यादर्पक्षमाय च कर्मणे

स्फुरति रमसात्पाणिः णदोपसंग्रहणाय च ॥'

अत्र तेजोवीर्यरोगैः क्रमेणोपक्रम्य तदुभयोचिनयोः पादोपसंग्रहणमुग्रहणयोः पौर्वापर्यं योग्यम् । 'यथामंल्यमनुदेशः समानाम्' इति न्यायात् । इति तद्वन्धाकरणे क्रमप्रक्रमभङ्गः । एवमन्यदप्युक्तम् । अत्र सर्वत्रैकरूपप्रवृत्तायाः प्रतीतेः स्पगनमुपघातो वा दूषकनाशीजम् । यदुक्तम्—

'प्रक्रमस्याप्यथायेन प्रनीती प्रस्खलद्रुतौ ।

ह्लादः स्फुरन्नान्तादी यत्र ग्लानम्बमभुते ॥

दोषः प्रक्रमभेदादयः तादृशानौचित्यभूष सः ।' इति ।

अतएव नित्यदोषोऽयम् ।

अक्रममविद्यमानः क्रमो यत्र तत् । पदानन्तरं यत्पादोपादानमुचितं ततोऽप्यत्र तदुपादानं यत्रैत्यर्थः । यथा—

'द्वैधं गतं संगति शोचनीयतो समागमप्रार्थनया कपालिनः ।

कला च सा कान्तिमयी कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च मेरुकौमुदी ॥'

इति शेष । अत्र सर्वत्रेति । तथा शब्देत्यप्रतिनिर्देश्यम्वले तावदेकरूपताप्रतीतिर्विवक्षितैव । यशोऽधिगन्तुमित्यादावपि यद्य प्रभृते फलत्वेनैकरूप्यमिष्टम् । महीभूत इत्यप्राप्यवत्यर्थेनैक्यं दृष्टान्तवशादिष्टम् । काचित्कीर्णेत्यप्राप्यशुभसूचकत्वे-

१. 'अकलितेति । धनुर्मङ्गकुपिते नागवन्ध्यागते आगमकद्रस्वोक्तिरियम् । मुनौ नागत्रे रोगादभिगच्छत्यन्वागते मणि पाणिर्भा-ममाभिनवावा मूलनाया धनुर्विवावा दर्पस्य क्षमाय योग्याय सुदृष्टाय कर्मणे च रमसादेवात्स्फुरति । नमस्त्वनवा पादोपसंग्रहणाय ॥ स्फुरतीत्यन्वयः । चट्टयेन तुल्यकालस्वामिष्वकि । कषभूते मुनौ । अकृतिगोऽपरिमितस्तपस्तेजसो वीर्यस्य प्रभावस्य प्रविद्या महिमा बन्धेवभूते । यशोनिधौ प्रतिष्ठिते । तेनै-तज्जवातुल्योपिष्वयम् । अत्रैतदेन यथार्थेन मदेन दर्पेणाध्याते । प्रदीप्त इत्यर्थः । अत्र तपसः प्रथमोदितत्वेन तदुभिरु-पादोपसंग्रहणस्यापि प्रावन्धमुनिगम् । 'क्रमश्च देशसामान्यात्' इति पाञ्चनिकन्यायात् प्रक्रमभङ्गः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. 'द्वयमिति । पूर्व न्यास्यानम् । अत्र त्वं-इति शोच्यतायां समुच्चयविवक्षणात् चेति पाठकस्य सुखः । नदमावात्कर्मत्वम् । नचहरणचन्द्रिका.

अत्र लोचनं चेति अकारण्यं वाच्यमन्तरं युक्तः । एवंतादर्थं सैव शोभ्यतायां समुच्चयस्य द्योतनीयत्वात् । लोचपदार्थं समुच्चयाभावात् । अथापदस्यपदादस्य को भेदः । तत्र प्रतीत्यन्तरमत्र सैव प्रतीतिः । किं तु विरुद्धितेति केचित् । तत्र । 'कुटिला साध्याविः—' इत्युदाहृतोऽपदस्यपदे प्रतीत्यन्तराभावात् । ययं तु ब्रूमः—अव्ययपदानेनैव अत्राभिमतप्रतीतिजननसामर्थ्यं तदेतस्य विषयः । अन्यः पुनरितरस्य । आदीनां आश्रयवद्विषयपदार्थेभ्येव समुच्चयादिद्योतकता । यदुक्तं महिमभट्टेन—

‘अत एव व्यवहितैर्बुधा मेरुमिति आदिभिः ।

संक्षेपं ते हि स्यां ताकिमुपदन्तुरमन्तरे न’ इति ।

न च नमोऽप्यव्यवहितैर्बुधा तयावयवम् । अतः ‘रात्र न कापिद्विजर्ही’ इत्यादिकमप्येकमभेदः स्यादिति धार्यम् । ‘न सत्यु न सत्यु बाणः संनिपातोऽयमक्षिन्’ इत्यादीः अव्ययपदानेऽपि प्रतीतिविशेषाभावात् । न चार्थं आदिपदेभ्येव द्योतः । किं विरुध्यमादिष्यति । यथा—

‘शक्तिर्निर्विघ्नज्ञेयं तत्र भुजयुगले नाथ दोषाकरभी-

र्षकेः पार्थे तथैषा प्रतिवसति मदाबुद्धनी लङ्घयतिः ।

आज्ञेयं सर्वता ते प्रसरति पुरतः किं मया ब्रूया मे

प्रोच्यतेभ्यं प्रकोपाग्नितकरनितया यदा श्रीर्ता प्रयातम् न’

अनेनं प्रोचतेति वाच्यम् । इत्यादिवाच्यत्वादिवाच्यमर्थं कथ्यम् । वाच्यत्वं
च वाच्यमर्थेति वाच्यम् । अने 'अर्थं वाच्यत्वात्वात्' इत्यादिवाच्य इति प्रोचते-
नादिति वाच्यम् । इत्येति तन्मूल्यम् । अत्रकथावीजं प्रोचतेति वाच्यम्
इति निश्चयः ।

अनन्यराशेः समानाः द्वाविंशोऽर्थो नान्यः नृ । अनन्यं च,

'अनेनं वृद्धावधीमन्ते तथा वीरधनानर्कः ।

रीडादूर्गः तथा दान्यककर्म वेरिणो मिथः ॥'

इत्यादिवाच्यत्वात् प्रकृतमनविच्छेदमर्थं ज्ञेयम् । यथा—

होममन्मथारेण ताडिता दुःगतेन हृदये निशाचरी ।

गन्धवदुधिरक्ष्मणोऽनोक्षिता जीविनेमन्मथं जगाम सा ॥'

अत्र प्रकृतमन्मथोऽनोक्षिता वीरधनं विरोधी वृद्धावः । नान्यं ज्ञेयं द्वितीयोऽर्थः ।
ताडितापिदमित्यादिवाच्यत्वात् होममन्मथोऽनोक्षिता । अनोक्षिता इति ।
वीरसे व्यामलमन्मथोऽनोक्षिता ।

अर्थद्वयोपलक्षणमव्याह—

अर्थाऽपृष्टः कष्टो व्याहनपुनरुक्तदृष्टक्रमग्राह्याः ॥ ७ ॥

संदिग्धो निर्हेतुः प्रमिद्विविधाविरुद्धश्च ।

अनर्थाकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्तः ॥ ८ ॥

साकाहोऽपदयुक्तः महचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः ।

विध्यनुयादायुक्तस्त्यक्तपुनः स्वीकृतोऽक्षीलः ॥ ९ ॥

यद्यप्यपलक्षणमव्याह दुष्टमिति यद निवृत्तिविशेषात्मेन मन्मथेन ।

तथापुष्ट पुष्टाद्विधः । पुष्टश्च च विवक्षितार्थवाच्यप्रत्ययकानुपादानम् ।

तद्विरुद्धश्च द्विधा—अप्रत्ययान्त-वाच्यप्रत्ययान्त-वेऽप्यव्याह-वाच्य । यमेतन्—

पयैयुः । तदन्वितस्वाधवोचका इत्यर्थः । पुष्टश्च चेति । न्यायानुपादाने

वाच्येनाप्रतिपादने विवक्षितार्थस्य वाच्योऽस्मादन्व-व पुष्टमिति । अन्यत्वं—

१ 'रामेति । रघुवशे श्रीरामहनायास्ताडिता वानाम् । मन्मथ इव रामो राममन्मथः

स एव रमयतीति रामो मन्मथस्य दुःसहं शरेण हृदये ताडिता सा निशाचरी राक्षसी

ताडयैव निशाचिनारिका जीविनेशो यम एव जीविनेशः । प्राणेश्वर उच्यते । नायकस्य

वसति जगामेव । रीडादूर्गः । गन्धवदुधिरक्ष्मण चन्दनमेव गन्धवदक्षचन्दनं तेनोक्षिता

सिता । गन्धवत्त्वं च मूलनाभूम्येव रधिरस्यापि वापश्चवादिवाह । अत्र रूप्यमाणानां

मप्रकृतार्थानां प्रकृतवीर्यस्य विरोधि शृङ्गारव्यञ्जकत्वादमृतपरार्थत्वं दोष इति । दूषकता-

वीर्यं तु शृङ्गारस्य व्यञ्जकैरेति वीर्यस्यः प्रत्यावनीयः । स्वाच्छा कथं तस्य परिपुष्टिरिति

ध्येयम् ॥' इत्युदाहरणचन्द्रिका ।

‘अर्थमादुर्गताय वसत्य स्वादिध्ययोजनम्’ इत्यनेन भोजनार्थो व्यर्थमाह । अत एव मैत्रासारोऽपि ‘अत्रातिविनतमन्त्राद्योऽनुपादानेऽपि मनीषमानमर्थं न बाधते’ इत्येवाह । न त्वययोजका वृत्तेति । उदाहरणम्—

‘अतिविनतमगनमरविप्रभरणपरिमुक्तविजमानम् ।

मन्दुलानितमौरभेन विरजम्’ इति ॥

अत्रातिविनते निरवलम्बे व्योम्नविभार्मं गमनादितहाप्रकाशकमलप्रकाशनाच्च श्वेतकपो विवक्षितः । अत्रातिविनतं गगनस्थार्थोद्वागगम्यते अत्रोरिषीष्यम् । सरणिर्न मन्दुलानितमौरभं चाप्रयोजकमेवेत्युदाहृत्येऽर्थाः । नन्वेनेऽर्था अनुष्टुप् इति निश्चयं परं त्वतिविनतेति पुनरुक्तः । गगनरदादेव तदुपस्थिते । मन्दुलानितमौरभेति विरजम् । विजानामूर्त्ते मौरभाभावेन तद्विशिष्टस्य सूर्य-
नामकादेषादिनि नापे वृषमिति चेत्, न । गगनपदं न विनताये शानम् । अर्थलक्षणे च न पुनरुपना । यदुक्तं भोजनार्थेन—‘काव्येतिहामादावर्थद्वया-
लक्ष्यस्य साधारणममपीनरुच्यस्य’ इति । नापि विरजम् । सौरभस्योपलक्ष-
णात् । यद्वा विप्रटेनुपसकारेण पूर्वभावाभिधानात् । अपाधिकपदाहस्य को भेदः । अप्रयोजके प्रयोजनाभावकृत्तोऽपि भेदो न संभवति । अत्र कश्चिन्—‘तत्र
वदार्थान्वयममकारं दुष्टव्यप्रतिभास इह तु तद्वन्मरमिति विरोधः’ इति ।
तत्रानितमौर्भीनम् । तथा निषमे प्रमाणाभावात् । एतावता च विरोधेन वाच्य-
दोषवमेकव्यापारार्थद्वयवर्तिनि विभागानुपपत्तेः । विरजमतिवृद्धमतपरा-
र्थादी वाच्यदोषेऽन्वयप्रत्ययोत्तरमेव दुष्टव्यप्रतिभासात् । अथ तु वदवामः—यत्र
विवक्षितं वृत्तार्थोऽन्वयाभिधानेऽपि दुस्परि गोऽर्थदोषः । अन्वयस्तु रसद्वीपभिन्नः
वाच्यद्वीप इति विवेकः । तत्रापि वक्ताविवक्षितोऽन्वयोः कथंविद्विद्वन्मयाभिधी-
यते तत्राधिकपदव्ययम् । नन्वेन विनापि नक्षिर्वाहान् । यत्र नु गोऽर्थो विवक्षित
तत्र परं ‘अप्रयोजक’वाच्यमन्वयाऽर्था वाच्येन गोदानमर्हन्मप्राप्तवम् । ‘रपटि-
क’ इति—’ इत्यत्र माहृतिवत्तार्थं त्वमानायेन विवक्षितं । नन्व नैर्मत्याभावात् ।
‘यद्वि च न हृत् नितिविनीतो’ इत्यत्रापि च रसस्य अनपननावच्छिन्नव्यतिरेक

एवानुचितत्वेन विवक्षितो न तु तत्कृतिव्यतिरेकः । पूर्वार्थे तथैव क्रमात् । किं तु
 चण्डो नुरोधादिना द्वयमपि कथंचिदन्विनत्वेनोपात्तमित्यधिकपदम् । 'अतिवि-
 तत-' इत्यादौ त्वनिविततत्वादिकं वक्तुर्विवक्षितमेव । परं स्वयंलम्प्यादिना
 नोपादानार्हमित्यपुष्टम् । व्यक्तं च पूर्वस्य शब्ददोषत्वमुत्तरस्य चार्थदोषत्वमिति ।
 दूषकताधीर्जं चाशक्तबुद्ध्यनेन श्रोतुर्वैमुख्यम् । अतएव यमकादावदोषता ।
 सत्रालंकारान्तरारम्भेणाशक्तबुद्ध्यनेनान् । कर्णोवर्तमानदिपदे च विशेषकघोनकृता
 तदुपादानं नाशक्तबुद्ध्यनेकमित्यदुष्टम् । अतएव विशेषणदानार्थं विशेष्यप्रशो-
 भेऽपि दोषाभावः ।

कष्टः प्रतीतिक्लेशवान् । दुःख इत्यर्थः । यथा—

'सद्वा मध्ये यातामियममृगनिःस्वन्दमरमा

सरस्वत्युदामा वहनि बहुमार्गा परिमलम् ।

प्रसादं तां पृता धनपरिचयाः केन महतां

महाकाव्यप्योञ्जि स्फुरितमधुरा याम्नु रचयः ॥'

अत्र यासां कविरचीना मध्ये मुकुमारविचित्रमप्यात्मकमार्गत्रयवती भारती
 चमत्कार वहनि ता गम्भीरकाव्ये धनपरिचिताः कथमित्तरकाव्यव्यप्रसङ्गा
 भवन्मु । तथा यातामादिव्यप्रभाणां मध्ये त्रिपथगा नदी संबन्धं वहनि ता
 मेघपरिचिताः कथं प्रसङ्गा भवन्नीत्यर्थो विवक्षितः । ॥ च शब्दाभ्यस्यैरपि
 क्लेशेनैव प्रतीयत इत्यर्थे पृथापं दुष्टः । क्लिष्टत्वादिकं तु शब्ददोषः । परमानन्दरे-
 णार्थस्य सुखेनैव प्रर्णानेः । सम्पन्नमतीतिरिहश्च दूषकताधीर्जम् । मनो नित्यो-
 ऽयं दोषः ।

व्याहतः,

‘इत्थं चोत्तरार्थे वा प्राग्वत्सैव निवसते ।
तस्यैवाथ तद्व्यवस्थेयाहृतोऽप्येवमहा भवेत् ॥’

इत्युपलक्षितविरुद्धावयान् । यथा—

‘अगतिं अयिनसे ते भावा नयेन्दुबलादयः
प्रवृत्तिमधुराः सन्त्येवाभ्ये मनो मदयन्ति ये ।
मम तु यदिपं याता लोके मिलोचनचग्निवत्
मदनविषयं जगन्म्येकः स पृथ महोत्सवः ॥’

अत्र पूर्वार्थे साधारणचग्निवत्प्रवृत्त्याः स्वं प्रत्यसारतया प्रतिपादिताः ।
तैर्नवोत्तरार्थे चग्निवत्प्रवृत्त्यावयवार्थापारोप्यन इति व्यापारः । दूषकनाशीघ्रं च
पादपार्थप्रतीतिः । अयं नित्यो दोषः ।

पुनरनः शब्देन प्रतिपक्षे मति पुनर्नेनैव प्रतिपादिताः । अर्थेन प्रतिपक्षस्य
प्रतिपादनेऽपुष्टावमुक्तम् । यत्तु प्रयोजनं विनेति विशेषणं तदुक्तम् । पृथं मन्त्र-
स्यानित्यदोषार्थं न स्यात् । प्रयोजनस्यते पुनरनस्यैवाभावप्रसङ्गात् । स चायं
द्विधा—पदार्थबाधार्थभेदात् । तयोराद्यो यथा—

अरेर अर्तुनाहुंन, सालके सालके, न युक्त ईदृशो गलानस्य पुनर्नो-
भ्रातृसा न्यन्तस्यस्य दिवमुपगच्छताः केसाकर्षणरूपः परिधयः । अयि च,

हृत्तममुमत्तं दृष्टं वा धिरिहं गुह्यतर्कं
मनुष्यपुत्रिर्निर्मोर्गादैर्भवद्विररपुधिः ।
नरकटिपुला तार्थं तेषां सन्धीमद्वितीरिता-
मपमहमपुहमेदोमांभिं वसोमि दित्तां वदित् ॥’

अत्रानुनाहुनेन संबोध्यैर्भवद्विररित्यनेन परागृह्य तेषामित्यनेन परामर्शो-
दुर्नस्यपि प्राप्ते सन्धीमद्वितीरितामिति शिरीरिपदाथ पुनरन । न च
प्राधान्यप्रतिपक्षे पुनरप्यादानमित्यदोषता । संबोधनेनैव तत्ताभात् ।

वाक्यार्थस्य पुनरुक्तत्वं यथा—

‘अस्त्रजालावलीढप्रतिनलजलधेरन्तरौर्वायमाणे

सेनानाथे स्थितेऽस्मिन्मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीशराणाम् ।

कर्णालं संभ्रमेण व्रज कृप समरं मुञ्च हार्दिक्य शङ्कं

ताते चापद्विनीये वहति रणधुरं को भयस्यावकाशः ॥’

अत्रालं संभ्रमेण, को भयस्यावकाश इत्यभिप्रायौ । न च वक्तुं रौद्रसावि-
ष्टत्वं समाधानमाशङ्कनीयम् । धीरस्यायुक्तकारित्वावर्णनात् । दूषकतापीत्रं च
निष्प्रयोजनाभिधानेन श्रोतुर्वैमुन्यम् । अत एव प्रयोजनमप्येनादोषशङ्क-
त्योऽर्थं दोषः । केचित्तु—“अर्थप्राप्तस्यापि वचने पुनरुक्तता । तदुदाहरणम्—
‘अस्त्रजाला-’ इति । अत्रयोजकमभिधानमात्रस्यले त्वपुष्टार्थत्वम्’ इत्याहुः ।

दुष्कर्मो दुष्टक्रमः । दुष्टत्वं च क्रमस्य लोकाशास्त्रविरुद्धत्वम् । तत्रार्थं यथा—

‘भूपालरत्न निर्देव्यप्रदानप्रथितोऽमव ।

विभ्राणय तुरङ्गं मे मातङ्गं वा मदालसम् ॥’

अत्र तुरङ्गमभूयिष्ठं प्रणि मातङ्गं देहि तुरङ्गं चेति लौकिकक्रमः । गुरुदाता-
शक्तौ लघुदानीयित्वान् । यत्कृष्य यथान्वित एव क्रमो विवक्षित इत्यपेक्षोप-
पत्तयम् । द्वितीयं तु—

‘कैदारिज्जल नहरं गामडलो मज्जिज्जल जेमिअ अ ।

जवत्तं निदिवादे जोइमिअं पुमिउत्तं चलिदो ॥’

परित्यक्तं तेन त्वमस्मि मुनसोऽस्मात् न मया-

दिमादये शस्त्र त्वामहमपि यतः स्थिति भवने ॥'

अत्र स्वसत्त्वत्यागे हेतुर्नोपात्तः । ननु खं विनाप्रतीतिः पर्यवसानं न या । अतः दोषाभावोऽन्त्ये साक्षाद्भ्रमसंकर इति । अत्र कश्चित्—'उपात्तस्य परेणान्ये साक्षाद्भ्रममनुपादाने निर्हेतुत्वमिति विशेषः' इति । तच्च । साक्षाद्भ्रमोदाहरणे जे-
क्षितुमित्याकाङ्क्षनीत्यनेनानुपात्तसाक्षाद्भ्रमाया एव वृत्ती प्रदर्शनात् । तस्मादेतत्-
द्विषसापेक्षतया द्वयोर्भेद इत्येव ज्यायः । यद्वाप्राप्रतीतिमात्रं तत्र तु विरहा-
प्रतीतिः । स्त्रीरत्र एवामर्षप्रतीतिरिति विशेषः । दुष्टिषीजं चोद्देशप्रतीतिविहाः ।
अत एव प्रमिद्विषयानुपादानेऽपि न दोषः ।

प्रमिद्विषयदो लोकेष्वपि कवेर्वा यत्रार्थे न प्रमिद्विः । यथा—

'इदं ते केनोक्तं कथय कमलानन्दवन्दने

यदेतन्मिन्देष्टः कटकमिति घाते ननु भिवम् ।

इदं ननुःपाधादगणपरमाद्यं स्मृतिमुवा

तव प्रीत्या चक्रे करकमलमूले विनिहितम् ॥'

अत्र कामल चक्रे लोके कविमार्गे वा न प्रमिद्वमिति प्रमिद्विविद्वत् । यत्र
तु लोकेष्वपि कवेश प्रमिद्योर्विशेषस्तत्र कविप्रमिदेवंलक्षणम् । तथाच लोकेष्वि-
ददेऽपि कवीनां यथा यत्र समयस्तत्र न दोषः । यथा—

नधर्मं निषिद्धाग्री औत्तिविहं प्रष्टुं चक्षिः ॥' [इति पद्या] । रिङ्गोक्तो रमणे-
पद्यावयवम् । अविमीरुणोपगमनार्थेयत् । उपात्तस्येति । अयमर्थः—'लोके-
ष्वेयादी औत्तिविहंमार्गयोगात्परमे'तित्याकाङ्क्षा औत्तिविह । तच्चोपात्तमनुवर्त्त-
तेनेनान्वितत्वात् औत्तिविहमर्थयोग्यमिति तत्र साक्षाद्भ्रमोदोष । अनुपात्तेन हेतुना
साक्षाद्भ्रमो निर्हेतुत्वमिति । प्रमिद्विषयमिति । 'च-२ यथा यद्यनुपात्त भुवे' इत्यारौ

अत्राप्यापदेशो आमासमात्रेण मभीष्टतेष्विति वाच्यम् । गुणान्तरध्यावर्त-
नेन निम्नदिशिवाच्यमतीतेः । अनियमे तु न निम्नदीपानां गुणान्तरध्यावर्तेष्व-
स्यायः । तस्मात् 'छायाभावमणीहृत्तारममु मणेललात्रमतीवोचिता' इति पठ-
नीयम् । अत्युत्पायुष्यनेन वैमुत्पायावकाशमेव दुष्टिबीजम् । निम्नोचोऽयम् ।

अनियमपरिहृतो यथा—

'वेङ्गाभोरं सरस्वत्यधिवसति सदा शोण पृष्ठापरस्ते

बाहुः काकुत्स्थवीर्यैरसृतिवर्णपटुर्दक्षिणस्ते समुद्रः ।

बाहिष्यः पार्श्वमेताः क्षणमपि भवतो नैव मुञ्चन्त्यभीष्टम्

स्वच्छेऽन्तर्गतास्तेऽस्मिन्कथमवनिपते तेऽनुपामाभिलाषः ॥'

अत्र शोण एवेति नियमो न वाच्यः । वैपथ्यात् । प्रत्युताम्यजलाशयाभा-
सकमतीतो विपास्तनीचित्वातितामामतीतेः । अधिकपद्मेशो वृषकताधीनं च
पूर्ववत् । विशेषपरिहृतो यथा—

'इयामां इयामटिमानमानयत भो' साध्रैर्मपीकृच्छंटे-

मैत्रं तन्नमय प्रपुण्य इतः केनोपहारां धियम् ।

पदमात्मातपराधीनिकावदोषव्याप्यप्रत्ययं विना प्रतिभासाभावेन शब्दोपलब्धो-
क्तनियमव्यभिचातिल्यर्थः । पूर्वपदिति । अनपिध्वयविकशायामधिकपदत्वे
दोषः । तदविकशायामवयवदोष इत्यर्थः । एवधारस्य चोक्तत्वात्ताधिकपदत्वमि-

१. 'वेङ्गाभोरमिति । पृष्ठायां विपातुं राजार्थं प्रति करेदिवशुतिः । हे भवनि-
पते, ते तवाम्' स्वच्छे मन्त्रगुणमथान एव स्वच्छे निर्वने मानसेऽन्तःकरण एव मानसे
सहसि मन्त्रभीष्टे पुन पुनरावृत्तान्त्याभिप्रायः । कथम् । भवतीति दोषः । जलाधार-
तदा तव विपामानुभिनेति भावः । अतीतिव्यतिशय प्रविष्टादितिगुमाह—वरेत्यादि । ते
इत्येतेननिहायि शब्दध्वनः । एव वेङ्गाभोर मन्त्रादी नान्यत्र नैवप्रिष्टेव, तदाविवसति ।
ते तवापरा शोणे २३ । व शोणे न १४ । न दक्षिणे दक्षिणदिगवत् १४ । वामेपरो बाहु-
मुद्रया शब्दविहङ्गम् १४ । न १४ । २३, २४, २५ । वीर्यम् । काकुत्स्थस्य रामस्य वीर्य-
रक्षणं करणं पटुं समम् । नृकाकुत्स्थद्वयम् १ । २४ समुत्पत्तिः कथंतापसाभूत । पृष्ठा
बाहिष्य मना १४ । नलो भवत ५ । चक्षुःकर्माप नव मुक्षी १ । नव दोषः । वेङ्कवधारणमनु-
चितम् । अन्त्यमन्त्राद्यन्याकृत विषयान्तात्तन्नाति तद्व्यापकत्वं वा १४ । व नृकाहरणवर्ति-दक्षि-
२ । 'इयामांमिति । विहङ्गात्तन्त्राज्जकायां गुणाद्वान्तिविद्यामात्रस्य राक्षो विपाचर-
मलद्वयस्त्वमुक्तिः । नो इत्याकाशं संवाचनम् । नो मना, मांते नमोवीणा नृचेरेत्यु-
क्तिवर्ति ५ । अपरिति मङ्गलः । इयामा रात्रि चोत्कापवत्त्वं व्याप्यमान इयामलताः
मानसः प्रापवत-वत् । अत्रापि नव ५ । मणमथवा तत्र नवकारिरास्य प्रपुण्यः ।
तदुत्पीष्यप्रपुण्य इत्यन्वयः । तन्मणमथमन्त्रम् । अतः नमुपहारां धियः शोभा इर-
नाशयत । 'मन्' इति पाठ दीप्तिम् । चन्द च दित्वाचकृत् इत्यन्वयः । निषाव क्षणाभरण
अभेदतः । वनेवविकरणनाह तस्या गुणाद्वान्त्या वक्तुमर्था वचनरूपं चेत्येतादृशम् ।

चन्द्रं चूर्णयन् क्षणाच्च कणतः कृत्वा शिलापटके
येन द्रष्टुमर्हं क्षमे दशदिशस्तद्रूपमुद्राङ्किताः ॥

अत्र ज्योत्स्नीमिते रात्रिविशेषो वाच्यः । अपरविशेषस्य स्वत एव स्थान-
त्वात्तत्राकाङ्क्षाविरहान् । इदमेवात्र दूषकतावीजम् । अन्यत्र विशेषादिकमपि
दुष्टिवीजं द्रष्टव्यम् । विशेषनियामकप्रकरणादिमन्त्रे त्वदोषत्वम् । सामान्य-
रिवृत्तो यथा—

‘कलोलवेक्षितदपत्परुषप्रहरी
रत्नान्यमुनि मकरालय मानमंस्थाः ।
किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न नाम
माप्ताप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोऽपि ॥’

अत्र कौस्तुभेनेति विशेषतो रत्नवचनं नोचितम् । कौस्तुभमात्रस्योरकार-
कावेनाभ्यावमानने निषेधायोगात् । ‘एकेन किं न भवतो विहितः स नाम’
इति पाठे तु भेदानवगमाद्विशेषितनिर्वाहः । तदनिर्वाहादिकं च दूषकतावीजमिति
नित्य एवायम् ।

साकाङ्क्षः सहाकाङ्क्षया वर्तते । इतरपदाभ्यान्वयाय विशेषणसाकाङ्क्ष इत्यर्थः ।
निर्हेतुभेदस्तु तदवसर एवोक्तः । उदाहरणम्—

‘अर्थिषु प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभो प्रस्तुत
हुषान्वाधारविर्विद्वच्चरितो युक्तस्तथा कथ्यथा ।

स्यप्याहुः । अन्यत्रेति । ‘संतानं कीर्तिमातनुने’ इत्यादावसत्संताने कीर्तिजनकवि-

शिरो द्रष्टुं क्षमे समर्थो भवामि । भावगोपनीत तन्मुख दशसु दिक्षु परवत्तन्दिक्कानि-
भिरक्षीपकतया सत्तापके क्रियमाण प्रतिबन्धमुक्तरीत्या तदपनयनेनापहरतेत्यर्थः । अ-
ज्योत्स्नीरूपरात्रिविशेषस्य मिश्रितत्वाद्विशेषेण च अज्योत्स्नीमित्यभिधानुपनिषत् । अन्यत्र
विशेषस्य प्रतीती नित्यम् । १. अनुदाहरणचन्द्रिकासंक्षेपः..

१. ‘कलोलवे । हे मकरालया मलय मगुद्र, कलोलैस्तद्भेदेतिताजानां चामरानां दृष्ट्यां पादा-
नानां पक्षैः करोरे’ प्रहारीमुनि स्वाश्रितानां रत्नानि मानमन्था मानकापी । कुत इत्यपेक्षा
यामाह—किमिति । मकर. कौस्तुभास्त्वेन रत्नेन पुत्रोत्तम श्रीकृष्णोऽपि यात्रार्थं प्रसारित
करो येन तथाभूतः किं नाम न विहितः । अपि तु विहित एवेत्यर्थः । तथा एकेन रत्नेनेदं
पोल्लवणाभादन्येषामपि रत्नानामवमाननं ज्योतिर्मित्यर्थो निवर्तितः । स च कौस्तुभेनेति
विशेषतोऽभिधाने न निर्वहति । कौस्तुभस्योपकारकत्वेऽप्यन्यरत्नाणामान्वावमानननिषे-
धायोगात् । कौस्तुभस्य रत्नमायान्वावमाननेनाप्रतीतेः । ‘एकेन किं न’ इति पाठे तु
तथाप्रतीतेन दोषः । १. अनुदाहरणचन्द्रिका. २. ‘अर्थित्व इति । सीताप्राप्ती निराशम्
तपनहृतम् शोभनमर्थकमुक्तिः । अर्थित्वे मध्येकतापत्रादर्थक्ये प्रकटीकृतेऽपि प्रभो प्राक्तनम्
फलप्राप्तिः सीताप्राप्ती नास्ति । प्रस्तुत विवरीतं हुषन् हुषेनुनादकारित्वेन श्रेयकारी
निरर्थं परितं यदादिरक्षणस्य वस्तु तथाभूतो यदादिरक्षणस्य प्रार्थयानया कथ्य

हृदये च परस्मै मानससत्त्वोर्विस्तारं आत्मने: १

कीर्तनं च जगत्पतिर्देवमुक्तो देवः कथं सूच्यते ॥

अत्र क्षीरकमिलस्यैव द्वेषिदुमित्यस्यार्थमाकाङ्क्षति । अन्वया कथं दृश्यत इत्यनेनामर्षार्थेनान्वयाप्रसङ्गः । नहि क्षीरक एवामर्षः किं तु तदुपेक्षायाम् । न च वारयेत्येतदन्तर्मात्रं तदन्वयोऽस्ति चेन्न बाध्यम् । तस्य अनितान्वयस्यो-
पत्तेन निराकाङ्क्षत्वात् । न चाभ्यव्यक्तयोगमकारः । ननु विवक्षितयोगस्यात्र
सत्त्वात् । परं तु विवक्षित एवार्थः साकाङ्क्षनया बुद्धः । अत एव न न्यूनव-
द्व्यान्तर्भावः । रूपकतावीजं चाभिधानापर्यवसानम् । अतो नित्य एवाद्यम् ।
कश्चिन्तु—‘क्षीरकस्य कथं दृश्यत इत्यनेनाकाङ्क्षा । तदन्वयस्य वारयेत्यन्तर्मात्रं
संभवति । न च अनितान्वयस्योपत्तेन निराकाङ्क्षमिति दूषणार्थः । अन्वयप्रयो-
गकल्पबाधेनोपस्थितत्वे सत्यपर्यवसितार्थान्वयत्वं च लक्षणमतोऽभ्यव्यक्तस्यो-
पात्तेः । तन्मात्रप्रयोजकरूपेणानुपस्थितेः । ‘समाप्तपुनराग्रे विदोषणत्वापर्य-
वसानमिह तु विदोष्यरथेन कतो भेदः’ इत्याह । तद्विरोधादिप्रसङ्गः ।

अपद्रुतः अपद्रव्यानि युतः । यत्र सयोगे प्रकृतमिदमस्तीति । कदा-
हरणम्—

“नाशा शकसिखामनिप्रजयिनी साप्तायि कथुर्भवं
मयिर्भूतपत्नी विनाकिनि वदं लड्डेति दिव्या पुरी ।
हृत्पतिर्दुर्दिगाम्बये च सद्वी नेरावरी कम्बते
स्वाधेदेव न शक्यः क तु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ॥”

शेष इत्यर्थः । वृत्तिविरोधाधीति । उद्दिष्टमित्याकाङ्क्षीति इति प्रत्यापुनेति-
मिलनेनागुपातेनैव नाकाङ्क्षायाः प्रतीतेराद्विरोध इत्यर्थः । साक्षाद् इत्यक्षरानार्थ-

शीतवा सुतः संयुक्तः । दशरथिर्नि विभूतवन्धोनीजिज्ञासुः स्वनाम्नात्तदात्तवर्ष-
 सुतनम् । स्वप्रार्थितं स्वस्य न कथं हि ॥ ३ ॥ सुतुर्गतिं वेपरीयन् । परस्य हृदोक्तवर्ष-
 शामनस्य मनस्यस्येक्षितमनस्य ज्ञानं स्वीयं न स्वीयकम् ज्ञानम् । वरिष्ठसुतयो देव-
 कर्षं सुतुर्गते धामने । न कथं विदुर्गते । अथ स्वीयकम् दत्तवर्षागतं स्वीयकम् सुतुर्गतिमिव-
 शम्भुः । ॥ ३ ॥ सुतुर्गते धामने ।

[illegible]

अत्र जगदाकन्दनदायिवादिना रावणस्य स्वाज्यस्य विवक्षितम् । तथा च
 स्वाचेदेय न रावण इत्यत्र क्व नु पुनरित्यादि योजितं समाधाने पर्यवस्यतीति
 दुष्टम् । अपत्तिर्दुहिणान्वये चेत्तत्र यदि योज्यते तदा विवक्षितासिद्धिरेवेत्यप-
 द्यपदवदस्य दोषत्वम् । न च प्रकाशितविरुद्धान्तर्भावः । स्वानविशेषयोगमन-
 पेक्ष्य तस्य प्रवृत्तेः । दुष्टिवीजं च विरुद्धप्रतीतिः । अतो नित्यं प्रवादम् । के-
 चित्तु—अपदमुक्त इति पठित्वा व्याचक्षते—“अपदमुक्तः पदे स्थाने योऽमुक्तः ।
 ‘आज्ञा शक्त-’ इत्यादी च स्वाचेदेय न रावण इत्येतावता विच्छेदे कापि कान्ति-
 रनुभवसिद्धा । ‘जीवत्यहो रावणः’ इतिवत् । सोऽयमर्थोऽत्र चेष्ट सज्यते क्व नु
 पुनरित्यादिना विस्तरायंते तदा मध्यप्रवेशेनायमर्थोऽलक्षितप्रापक्षमकारं नावह-
 तीत्यनुभवसिद्धम्” इति ।

सहचरभिन्नः समभिध्याहृतविजातीयः । वैजालं चोत्कृष्टत्वापकृष्टत्वाभ्याम् ।
 उदाहरणम्—

‘भूतेन बुद्धिर्ध्वजनेन मूर्खता मदेन नारी सलिलेन भिन्नता ।

निरा शशाङ्केन धनिः समाधिना नयेन चालंक्रियते नरेन्द्रता ॥’

अत्र भुतबुद्ध्यादिभ्य उक्तृष्टेभ्यः समभिध्याहृतेभ्यो व्यसनमूर्खतयोर्विजाती-
 यत्वनुभवोत्पादेयवमनुपादेयत्वं वा प्रतीयत इति वृत्ततापीजम् । नित्यभा-
 यम् ।

प्रकाशितविरुद्धः । प्रकाशितो विवक्षितार्थस्य विरुद्धोऽर्थो येन वाच्यार्थेन
 सः । सहचरभिधे पदार्थस्यैव तथात्वमिति ततो भेदः । उदाहरणम्—

वमार्यः । विवक्षितासिद्धिरेवेति । नदादि उपासिर्दुहिणान्वये चेत्तन्ताः सर्वे
 गुणा न सर्वत्र । यद्यपी रावणस्यैवमविदन्ति कामी नादशोऽन्यस्य नैरा इत्यर्थपर्यव-
 साने विवक्षितस्य रावणस्याज्यस्यासिद्धिरेव न स्वापाततोऽपि सिद्धिरित्यर्थः ।

तथाभूतश्चेत् स्वासत्ता क्व नु पुन मवय नन सर्व पूर्वोक्तः गुणा । न कापि । हि
 नु रावण ॥ सर्वगुणशक्तिर्योऽनृष्ट स्यात् । जगदाकन्दनदायिनेन नु वक्ष्यता दोषे-
 नावमनुपादेय इति भावः । अत्र स्वाचेदेय न रावण इत्येव काव्यार्थसमाप्तिरिति ।
 क्व नु पुनरित्यादिमिष्टारणे नु मध्यप्रवेशेन स्वाचेदेय न रावण इत्यर्थोऽलक्षितप्रापनवा न
 चमन्कारमिष्टान्तिमानवा कवय इत्यनुवर्षेकमाश्लिष्यति । इत्युदाहरणचन्द्रिकाशेषः ।

१. ‘भूतेनेति । भूतेन शास्त्रप्रबोधेन बुद्धिर्भक्तिरन इत्याद्यन्वयः । व्यसनेन घृणारिता ।
 नगुणा नरी । धूर्तिर्वैद्य । सम्पत्तिना योगेन धर्मवित्तया वा । नयेन भीत्या । टर्ष-
 त्त्यर्थम् । अत्र भुतबुद्ध्यादिभ्य उक्तृष्टेभ्यः समभिध्याहृतेभ्यो व्यसनमूर्खतयोर्विजाती-
 यत्वनुभवोत्पादेयवमनुपादेयत्वं वा प्रतीयत इति वृत्ततापीजम् । नित्यभा-
 यम् ।

‘वैताहारतया अग्निरुचरोन्मासं निःशेषितं

ते मन्त्राः पुनरुचरोन्मासकणिकानीयतेर्बर्हिभिः ।

तेऽपि कूरधमूरधर्मवसनैर्नीताः क्षयं सुस्पष्टे-

द्वैतस्य स्फुरितं विदुष्यपि जनो आत्मो गुणानीहने ॥’

मृगधर्मवसने मेघतोयकणिकापानं चापुमश्रुतं चेत्पुचरोत्तरं तीव्रमिति लक्ष-
मेण विधिर्मुक्तः । लोकप्रसिद्धकर्मलक्षणेन ओनुचरोत्तरोऽत्र दुष्टिबीजमिति सिद्धे-
ऽयम् ।

अनुपादायुक्तः अनुक्तोऽनुवाद्यः । अनुक्तत्वं चात्र विध्यवदुक्तुगण्यम् । यथा—

‘भेदे सामाहक्याभरण समलभेविज्ञान

कारकीडापीडाशमन विरहिमान्मन ।

सरोहंनोत्तंय मयकद्वय नीलोत्तरक सखे

सखेरोऽहं मोहं सपय कयय केम्पुचदना ॥’

अत्र विरहिमान्मनोत्तंयनुवाद्यः । कयय केम्पुचदनेति विधिविद्वद्भिः । तत्रैव
च कूरधमापीजमिति सिद्धोचोऽयम् ।

‘वैता’ शेष इति विरोधाच्चेति भावः । लोकप्रसिद्धेति । लोकप्रसिद्धार्थानां
वर्णनार्थमत्र सामान्यम् । न तत्र लीटिद्वयमेव विरोधः ‘पुनरुचरोन्मास’ इति
विपरीतमिति दुष्टमात्रेणैव चिन्तितम् । सादृश्यव्यापिनीपुनरुचरोन्मास इति । अत्रैव

भर्तादेर्नर्मयसाहसं बलात्ते ते च विप्रमाः ।

यत्पदागुप्यमादेव कं नाकर्षति सा सखे ॥^१

मातासाहसो यद्यपि पुनर्नैव तत्रि दानमपापि न पुनरप्यमुदाहरणम् । छल
नयोऽप्यप्यपि सादृश्यात् । अयमेव करिर्द्वितित्वापः । तत्र मातासाहस
पुनरप्युदाहरणमपि नान्यथा । एवमादेत्यादि प्रयोगदर्शनादिति चेत्, न
विप्यरुण्य सत्य स्यात्वात् ।

व्यिषेधेतत्समर्थनम् ॥ १० ॥

अथावपिप्रयुक्तेष्वेवं समाधानम् । न तु श्वेच्छया कर्णाकर्णतादिपदमप्यन
वाह्यादि करिक्लृप्तकदुष्टहरमादि वा प्रयोज्यम् । वामनरनु—“अपुष्टस्यापि
सत्रोपादानमुचिने यत्र तद्विदित्यने । अन्वया पुनस्तद्विरोधगाम्यवः स्यात् ।
यथा—“अत्राद् विनाद् वाचं अपुष्टाहरणादिनीम्” इत्यादी । अत्र हि वाचमि-
त्यमुपादाने अपुष्टादिनद्विरोधप्रयोगः क प्रयेनव्यः” इत्याह । तत्र पुनमुदा-
हरणम् । विनाद् अत्रादेत्यादित्रिषाद्विरोधगाम्येनैव समीहितमिदं । तस्माद्यत्र ॥
त्रिषाद्विरोधगाम्यं योयं तदुदाहरणीयम् । यथा—

‘हरणप्रतिप्राप्तादिताम्यामपि शुद्धम् ।

पादाभ्यां दूरमभ्यां यत्रापि न निघते ॥’ इति ।

अत्र हि हरणप्रत्यादि पदविरोधनं न त्रिषाद्विरोधगाम्येति प्रकाशयत् ।
तद्वि न पुनमुदाहरणमिति वक्ष्यम् । कर्तृविरोधगाम्येनोपपत्तेः । तस्मात्सदीर्घं
पदमुदाहरणीयम् । यथा—

‘निर्देशनप्रसोदरतोदराभ्यां विनोचनाभ्यामवलोकावन्ती ।

न केवलं नूनि मनोमयेऽपि व्यनक्ति वंचितवमः प्रभावम् ॥’

अत्र निर्वातपदोदरमोदरादीन्वैव कर्तृविरोधगाम्येनोपपत्तिरिति चेत्सत्यम् ।

कर्माभ्यामवोपाधनां वे उर्थे । १२ प्र १३ १४ नमन-वमर्थप्राममन्ते तु पुनरुक्त-
संलक्ष्यं । निर्यानेति । वनमन् १२६ । ५ । १२ नमोदर म य नमोदराभ्याम् ।
निमेषरहिताभ्यामिति यावत् । मनोमयेऽपीति । तवेति शकामिनीक्यनिरुद्धार्थ-

१. मोन्दयेति । २. अत्र, सा वनिन । ३. पुनराकावर्ति न वजीवराणि । वान्तेत् ।
यत्पदागुप्यमादेव । सा वा । यस्या मो द्यमर्थनात् य । ४. अर्थापि यत्र । ५. तेऽनु-
प्रा नात्रादिषा विप्रमा विप्रमा मन्तावय । अत्र निमेषरहिताभ्यामवोपाधनादेव पुनरुक्तप्रतीतिः,
पुनरप्यमु दष्टपुन्यन् मंत्रमिलवाच्यम् । ६. यत्र । ७. तद्विदित्यादि । ८. बोध्यम् । ९. इत्युदाहरणच-
ट्टिका । १०. नमोदरादि । ११. यत्रमुपाधनात् । १२. तद्विदित्यादिनाभ्यामिति । १३.
नमोदरादि विरोधगाम्येन वादाभ्यामि वन्तोपादानात्पुनरुक्तम् । १४. इत्युदाहरणच-
ट्टिका । १५. यत्र । १६. यत्र । १७. यत्र । १८. यत्र । १९. यत्र । २०. यत्र । २१. यत्र । २२. यत्र । २३. यत्र । २४. यत्र । २५. यत्र । २६. यत्र । २७. यत्र । २८. यत्र । २९. यत्र । ३०. यत्र । ३१. यत्र । ३२. यत्र । ३३. यत्र । ३४. यत्र । ३५. यत्र । ३६. यत्र । ३७. यत्र । ३८. यत्र । ३९. यत्र । ४०. यत्र । ४१. यत्र । ४२. यत्र । ४३. यत्र । ४४. यत्र । ४५. यत्र । ४६. यत्र । ४७. यत्र । ४८. यत्र । ४९. यत्र । ५०. यत्र । ५१. यत्र । ५२. यत्र । ५३. यत्र । ५४. यत्र । ५५. यत्र । ५६. यत्र । ५७. यत्र । ५८. यत्र । ५९. यत्र । ६०. यत्र । ६१. यत्र । ६२. यत्र । ६३. यत्र । ६४. यत्र । ६५. यत्र । ६६. यत्र । ६७. यत्र । ६८. यत्र । ६९. यत्र । ७०. यत्र । ७१. यत्र । ७२. यत्र । ७३. यत्र । ७४. यत्र । ७५. यत्र । ७६. यत्र । ७७. यत्र । ७८. यत्र । ७९. यत्र । ८०. यत्र । ८१. यत्र । ८२. यत्र । ८३. यत्र । ८४. यत्र । ८५. यत्र । ८६. यत्र । ८७. यत्र । ८८. यत्र । ८९. यत्र । ९०. यत्र । ९१. यत्र । ९२. यत्र । ९३. यत्र । ९४. यत्र । ९५. यत्र । ९६. यत्र । ९७. यत्र । ९८. यत्र । ९९. यत्र । १००. यत्र ।

बहुवं गुणः । प्रविपाद्यन्व लभोऽतिपायेन प्रणीतेः । होचन्वाभावश्चोपरारित
गृह । यथा—

‘दीधीहवेदीहममः कश्चिदुण्डुश्चोपरभाजनम् ।

विप्रास्तवनिधः कश्चिदत्र संनिहिते न ते ॥

विधाचरणार्द्रा प्रविपाद्ये च नन्व गुणत्वम् । तद्भावनमादितस्त तत्प्राप्तयेन
दीप्युपववात् । यथा—

‘येदा स्वामहमग्राहं बहुविधावितारम् ।

वपात्पाचं नदाभ्यां तत्प्रयासं च भ्रमम् ॥’

भोजनमिति रीत्यादिरते व्यङ्ग्ये च नन्व गुणत्वम् । कटिनमसादृत्य तन्मज्ज-
कत्वम् । तत्र बीभत्से यथा—

‘मैत्रप्रोक्तवृत्तकपालनन्दकृत्कलकटुज-

मायमेष्टितभूरिभूतनरैराचोवपस्त्रवत् ।

पीतवर्णं नरकं मयमग्राभारघोरोत्तम-

मालोन्मनभारभरवत्पुर्णोद्भूतं यावति ॥’

— — —

भोऽत्रिभिः सिद्धादी वाच्येऽपि तन्म गुणवत् । यतो मन्मत्ताद्यप्रयोगेभ्योऽत्रि-
भ्योऽप्यसौ ध्रुवव्यासने । अत्रिभ्योऽप्यप्रयोगे त्रयोऽत्रिभ्योऽत्रि । इत्यादिगम्—

‘मोक्षदाः विमु चरितानैः किमनैराडम्भैर्जम्बुकाः
सायदा मदिना मर्द मजय किं दृष्टेयु दूरा न के ।
कोनगोपममृदोऽत्रिभ्योऽप्यप्रयोगेऽपि गुराः
मिन्मृदुप्राप्तिनि दृष्टने मृदुरपि वत्तत्रिभ्योऽप्यप्रयोगे ॥’

अथ त्रिभ्यो वाच्यः । अत्रिभ्योऽप्यप्रयोगे न गुणवत् । यतो मन्मत्ताद्यप्रयोगेभ्योऽत्रि-
भ्योऽप्यसौ ध्रुवव्यासने । अत्रिभ्योऽप्यप्रयोगे त्रयोऽत्रिभ्योऽत्रि । इत्यादिगम्—

‘मोक्षदाः विमु चरितानैः किमनैराडम्भैर्जम्बुकाः
सायदा मदिना मर्द मजय किं दृष्टेयु दूरा न के ।
कोनगोपममृदोऽत्रिभ्योऽप्यप्रयोगेऽपि गुराः
मिन्मृदुप्राप्तिनि दृष्टने मृदुरपि वत्तत्रिभ्योऽप्यप्रयोगे ॥’

अथ त्रिभ्यो वाच्यः । अत्रिभ्योऽप्यप्रयोगे न गुणवत् । यतो मन्मत्ताद्यप्रयोगेभ्योऽत्रि-
भ्योऽप्यसौ ध्रुवव्यासने । अत्रिभ्योऽप्यप्रयोगे त्रयोऽत्रिभ्योऽत्रि । इत्यादिगम्—

धोवन्निनि सिंहादौ वाच्येऽपि तत्र गुणत्वम् । यतो सम्प्रसारणयोगेनोक्तिं
तोऽप्यपौ मृदुवद्भाषने । अग्निगणस्ययोगे त्वीप्तिष्वेव । इत्यादावम्—

‘मेतद्वाः किमु वगितैः किमकरोरादम्परैर्दम्पुत्राः

भारहा महिषा मर्दं वज्रं किं द्रव्येषु दूरा न के ।

कोरादोपगमुद्रतोऽकटमदाकोटेरिभारेः पुरः

स्त्रिभुजानिनि दृष्टते स्फुरति यत्तद्विभं वगितम् ॥’

अत्र सिद्धो वाच्यः । प्रकरणविशेषे च गुणत्वम् । अत्रैवाकट्याद्यभावेऽपि
कोरादिप्रकारे च तदनुगुणत्वम् । तथा—

‘रक्षेतासोऽहं दृशोदरी कं नु यथा त्वत्त्वानुरक्तं ग्रनं

मो वदेति मृषेयं वाच्यमिति किं वाचावपूर्वं शिरः ।

इन्द्रजालप्रमाणवदवयवप्रमाणपददृष्टयोरु

अन्त्यावृत्तमम्लोऽयं भवति तु योऽत्रमोऽयं कृतः ॥’

अत्र सिद्धातिशयवृत्तमेव कोट्यकरणे । न चात्र अत्रापि तु यं प्रवेताः ।
कोट्य अत्रावृत्तं वाच्यम् । अत्रावृत्तिवत्त्वानीकत्वं अत्रापि अत्रापि
दोषाद्वानाशोर्बर्त्तकत्वं वाच्यं कोट्यावृत्तवृत्तं तु गुणत्वयोगः । अत्रापि । अ-
विश्ववर्त्तव्यं कोट्यं न वा गुणत्वं यत्र न त्वो न वा वगितवादीतिवत् । अत्र

नीरसे यदि विपात्याभावादस्तादोषत्वं तदाभ्येषामपि स्यात् तथा च नीरसदोषो-
दाहरणं विरध्येतेति चेत्, न । तस्योपलक्षणत्वादोषपरिचयमात्रार्थत्वाद्वा ।
यथा—

‘शीर्णं प्राणाद्विषाणोन्मत्तिभिरपथनैर्धर्मैराव्यक्तयोषा-

भ्दीर्घाप्रतापघोषैः पुराणि घटयत्तेक उल्लासवन्धः ।

अमोघोन्मत्तस्य योऽन्तर्द्दिगुणयनपृणानिघ्ननिर्विघ्नवृत्ते

देहायोः सिद्धसंघोर्बद्धयु धृगयः शीघ्रमहोविधातम् ॥’

नीरमत्वं चात्रानुमानमात्रमप्रतया रसे सम्पर्याभावात् । नचानुमात्तारदृक्त-
दैव गुणत्वम् । ‘सोऽर्धेष्ट वेदात्—’ इत्यादिष्वपि तदापत्तेरिति । न च परुषवर्ग-
त्वमनुप्राप्ते प्रयोजकम् । येन तद्वदकमपा अदोषत्वं स्यात् ।

अप्रयुक्तनिहतार्थो श्लेषमहादाहदुष्टाविति प्रतिपादितं प्राक् । यदि च प्रयो-
जनानुसंधानव्यमता दुष्टिबीजं तथाम्यत्र न द्रोपता । तद्वत्कारत्वं प्रयोजनस्य
प्रतीतेर्यमनाभावात् । यथा—

‘देवैः प्वल्लमनोभवेन चटिजित्कायः पुराप्तीकृतो

योगज्ञां च दधेऽन्धकस्तवकरो यो बर्हिषप्रियः ।

यत्र किमप्रत्यये संनिहितं तं गुणवृद्धी न स्यात् । ‘किति च’ निषेधादिति । दीर्घं स्पष्टम् ।
समरप्रार्थं संस्पृष्टवान् । समदं हर्षम् । अथ नीरसेति । विपात्यं रसाभावा-
दित्यर्थः । अन्येषामप्यभीलादिदोषाणां रसापवर्षेणवाग्रीरसेऽदोषत्वं स्यात् । एवं च
नीरसं दोषोदाहरणमनुक्तम् । यथाभीष्टे ‘साधनं गुणहृष्य—’ इति तथा ‘सोऽर्धेष्ट—’
इत्यादिभूतिकदहाहरणमपि नीरसत्वाद्भुक्तमिति साहचर्यः । न तस्येति । नीरसो-

१. ‘शीर्णैः’ । मयूरकैः पूर्वप्रतिपत्तम् । तस्य अमोघोः सर्वस्य पृणयो रसमयो यो
मुष्माकमहर्मां वापानां विषाणं नाद्य शीघ्रं निरधत्तु कुर्वन्निबन्धनः । ॥ कः । यो विशी-
र्णनात्तावरणहस्तान् मलयुक्तरवधनेरैकस्पर्शजित्वात् । अतएव चर्चरवचनप्रत्ययनिबद्धवत्ते
योषः शब्दे येषां उवाचान् । दमेऽर्धेष्टैः वापसम्प्रेष्टैर्वैकाल्यं व्याप्यप्राप्तानां कामात्मकना-
मुतावबद्धीरोगान्पुर्व्वन्ययमिति अर्थादुपपत्तिरिति संवत्ति । कीदृशस्य अमोघोः । अन्ध-
हृदये दिगुणा बहुला घना निविष्टा वा गुणा कृपा लक्ष्म्या तदावता निविष्टा विप्रनाशका
वृद्धिर्ध्वक्तायो वसैवभूतस्य । वृणवः कीदृशाः । तिकानां सृष्टेः सम्प्रेष्टैर्दोषो देव्यस्य-
वाभूताः । ‘पृथिविरपवने’ इति वाटे अगुण्याविषयेतित्यर्थः । ‘यर्धरेण चान्दारेष्वाग्ने’
इति विषः । ‘उत्तापो निर्वैरो गतात्’ इत्यमरः । अत्रानुपातेकपरतया नीरसत्वात्कृष्टं न
गुणो न वा दोषः ।’ वस्तुदाहरणचन्द्रिका.

२. ‘वेनेति । सर्ववः सर्वप्रतो दावचः कीदृशस्य रसां दादादित्यन्वयः । ॥ कः । अम-
वेनासंसारिणा मेनानः शक्यं अस्त्यं चोदेन चर्चसम् । इति देव्यं जवर्जति बर्हिषि सस्य
वायः पुराणमवतारसरे व्याकृतः केदवैरुपपत्तौ अतिगः । यकोदुत्तस्य मुक्तेयस्य कर्ति-
यस्य इत्यादि । रवे दध्मकानि लयो वस्य सः । अतएव वलदं यन्त्रं च वदरत्नम्

ओजस्विनि सिंहादौ वाच्येऽपि तस्य गुणत्वम् । यतो ममृणदाब्दप्रयोगेनोर्जि-
तोऽप्ययौ मृदुवद्भासते । अजितशब्दप्रयोगे स्वीर्जित्वेन । उदाहरणम्—

‘मातङ्गाः किमु वलितैः किमकलैराशम्बरैर्जम्बुकाः
सारङ्गा महिषा मर्दं मज्जथ किं शून्येषु शूरा न के ।
कोपादोषममुद्रटोक्कटमटाकोटेरिभारेः पुरः
मिन्धुष्वानिनि हुंकृने स्फुरति यत्तद्गजिनं गजिनम् ॥’

अत्र मिहो वाच्यः । प्रकरणविशेषे च गुणत्वम् । वक्तुर्वैपाकरत्वाद्यभावेऽपि
कोपादिप्रभावे च तदनुगुणत्वान् । तथा—

‘रैकाशोकं कुशोदरी क्व नु गता त्यक्तवानुरक्तं जनं
नो दृष्टेति मुधैव चालयन्ति किं वागावधूतं शिरः ।
उक्कण्टापटमानपटपटपटासंघट्टट्टट्ट-
स्तप्तादाहनिमन्त्रेण भवन् पुष्पोद्गमोऽयं कुलः ॥’

अत्र मिथ्यातिरोक्तावधूतनेन कोपप्रकरणे । न चास्य व्यङ्ग्य एव प्रवेशः ।
कोपस्य व्यङ्ग्यत्वादिति वाच्यम् । वक्ताद्यतिरिक्तस्थानीयस्य व्यङ्ग्यस्य व्यङ्ग्यत्व-
दोषादानात्रोच्यते । वदंस्यावान् दोषाभावाच्चैनेन गुणत्वप्राप्तेः स्फुट एव । क-
विगुणनं दोषत्वं न वा गुणत्वं यत्र न रमो न वा प्रतिपाद्याधीक्षितम् । अथ

यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः
मोऽव्यादिष्टमुखंगहारवलयस्त्रयां सर्वदोमाधवः ॥

अथ माधवपक्षे राहौ शशिमत्पदमप्रयुक्तम् । स्रवपदं गृहे निहतायम् । न
च स्त्रेयस्त्रालंकारप्रयोजकतया गुणात्वमपि सङ्गनीयम् । तत्राप्य तत्राप्रयोजक-
त्वात् । एवमन्येषु प्रतीतिविलम्बकसु द्रष्टव्यम् ।

अस्तीलत्वं क्वचिद्व्ययः । यथा सुरतारम्भगोष्ठ्यां 'सर्वैः पदैः पिशुनयेव रहस्य-
वस्तु' इति कामशास्त्रस्थितौ दोषरवामात्रे व्युत्पत्तिप्रकृत्यान् । यथा—

‘करिहस्तेन संवाधे प्रविश्यान्नाविलोडिते ।

उपसर्पम्भवजः पुंसः साधनान्तर्विराजते ॥’

अथ संवाधादिपदानि । शमकथास्वप्यस्तीलं गुणः । तत्परोपकरत्वात् । यथा—

‘उत्तानोच्छूनमण्डूकपादितोदरसंनिभे ।

हृदिनि शीघ्रणे सकिरहमेः कस्य जायते ॥’

राहरणमेलार्थः । माधवदेन तत्काल्यस्य दुष्टत्वव्यवच्छेदः । इष्टापत्तिनाशश्च निरा-
करोति—न चेति । तत्त्वस्याप्रयुक्तत्वादेः । तत्रालंकारे । सद्युक्ते तद्वन्वनामिदं

चकं उद्गुप्तमुखंगं हस्तचतस्रेति वा । ‘अर शीघ्रे च चक्राङ्गे’ इति विश्वः । अयं गोवर्धन-
गिरिर्गो पृथ्वी च वराहरूपेण यो धृतवान् । यस्यामराः शशिन मन्नावीति शशिमश-
सच्छिरोहर इति स्तुत्यं स्रवनीयं नामाहुः । अन्धकारात् यादवाना क्षयस्य द्वारकारुण्यनि-
वामस्य कर्तृत्वार्थः । शिवपक्षे तु—सर्वदा तु स्रवमुमाया भवः शिवस्त्वां प्रायात् । स
कः । ध्वनो मनोभवः कामो वेनैवभूतेन वेन वलित्रितो विष्णोः कायः पुरा त्रिपुरशङ्करा-
लेऽभीकृतो वायता प्रापिनः । उदत्तमुखंगैर्हारवन्वानि वस्य सः । वो गङ्गा शिरस्त्रा-
रयत् । यस्य शिरः शशिमच्छिरोहरमाहुः । अमरा हर इति स्तुत्यं नाम आहुः । अन्ध-
कारस्य क्षयकरो नाशक इति । ‘वा राहपथायव’ इति पाठः राहपथ मयूरविच्छ तत्रियः
भीकृष्णः । शिवस्तु वहा पत्र वाहन यस्य +क+तस्य तत्रियवत्यव । ‘व राहमुखंगरा’
इति पाठे इहो भुजगरा गवले यस्य म आहूंग । त्रिपथु तु मुखमव । अत्र कृष्णपथे
शशिमत्पदस्य राहावयुक्तस्य क्षयपदस्य च गृहे निहतायम् न शङ् । ‘अपनिर्वाहकम्पा-
नः ।’ इत्युदाहरणपट्टिका.

१. ‘करिहस्तेनेति । साधनस्य सेनाया अन्धकारे प्रविशेयप्रवेनान्धगुप्तो ध्वजः
केतुविराजत इत्यन्वयः । अन्तः कीदृशे । संवाधे नराचारिभिः संकटे । करिणां हस्तेन
शुण्ठ्या विनोदिने विन्कारित इत्यर्थः । अत्र साधनस्य भीमराष्ट्रभान्नमर्त्ये प्रविशेयगर्ग-
नगान्तं कुर्वन्मुखो ध्वजो हि हि विराजते । कीदृशेऽन्तः । संवाधे मन्त्रिभिः । कथं तर्हि
प्रवेशमाह—करिहस्तेन ‘तत्र-वनामिदं पृष्ठे मन्त्रमा वृत्तगन्धयोः । करिहस्त इति श्लो-
कामशान्तविशारदः ॥’ इति करिभाषिणेन विनोदिन विन्कारिनेः । इति शुभोऽभीकार्थः ।
‘अदेः पदैः पिशुनयेव रहस्यवस्तु’ इति कामशास्त्रेण सुरतारम्भेयपुक्तवागावामनुमगना-
द्वयः ।’ इत्युदाहरणपट्टिका. २. ‘उत्तानेति । उत्तान उच्छूनो जागशोरस्य यो मण्डू-

शृङ्गनोपविरोधे यथा—

'निर्दोषवैरद्वयाः प्रथमादीनि बन्धुन्नु वाचकुलवयाः सह माधवेन ।

रत्नप्रमाथितभुजः क्षतविग्रहाश्च स्वस्था भवन्तु वरराजमुखाः सभृत्वाः ॥'

अत्र प्रथमादिनि स्वस्था इति मरणार्थकत्वादुक्तीले अयि भाव्यमत्रल-
शृङ्गनाहुनः ।

संदिग्धमपि वाच्यमहिम्ना निषण्णार्थप्रतीतिहारिवाद्यात्रत्युनिर्णयव्यापितया-
गुणः । यथा—

'पृथुकार्तस्वरपाशं भूविजनि-दोषपरिजनं देव ।

विलम्बकरोन्मुगद्वर्णं संमति सममावयोः सधनम् ॥'

अत्र पृथुकार्तस्वतादितात्पर्यं 'पृथुकार्तामार्तस्वर' पृथु बहुलं कार्तस्वरं चेति
संदिग्धताः ।

अत्रनीतोऽपि यत्र प्रनिपाद्यप्रनिपादकयोर्द्वयोरेव तत्र गुणः । अर्था-
प्रतीतिरूपवर्तीताभावेभादौकतायां व्युत्पत्तिग्रहणाय । यथा—

'आत्मासमा विहितरत्नयो निर्दिक्तये समाधी

ज्ञानोद्रेकाद्विधिततमोऽग्रमयः सारविद्याः ।

कल्पस्य वारित विदालिन् बहुदर नासनिनं सन्तुष्टे हेदिनि विन्ने स्वीकने कोमिदये कल्प
इतिभिन्नस्य सक्तिरामक्तिर्वाये । नदामक. वृद्धिरेवंमर्थ. । अत्र आत्मकत्वायां तुमुप्ता-
पीत्ये गुणः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. 'निर्दोषेति । देशीनवाग्ने नृपचारोनिरीकम् । अतीर्णा प्रथमादिकारोदयमात्रिर्वातः
ज्ञानो वैरमय दहनोर्ग्रहवेवा तादृशाः वाचकुलवयाः वाचवया माधवेन कृपेन सह
मन्दन्तु । तथा वरराजस्य वरराजस्य गुणं वृषोपनादय सभृत्वाः स्वस्था निदिष्टा
भवन्तु । वीहृता वरराजमुखा । रत्न अनुरता प्रकरणेन तापिता भूयैतादृशाः । सुतो
निविनितो विग्रह वरहो वेसवाभूत् । अत्र प्रथमाद्याद्या रविशरीनिभभूयः राविश-
रशरीराः । स्वर्गत्वा, स्वर्गमङ्गलाशीन नाभ्यर्चसूत्रकतया गुणः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका.
२. 'पृथिवि । रात्रौ न प्रति कथंयति । यो देव, संमत्तपुत्रा आवयो. मदन इह
ममस्तिवन्धव. । स्वप्ने धनकामानन्त्या न सममिति संमति पराभिप्रायः । नाभ्यमेव केदे-
नाह—पृथिव्यादिना । इहूनि महाग्नि वानेस्वरस्य सुवर्णस्य वायानि यत्र तद्भावाग्रहम् ।
यदिपृथं तु पृथुकार्तं वागानामार्तस्वरस्य पार्श्वं व्याजम् । भूविषा मर्तृहृता नि.रोषाः परि-
जता भवेति रावः । कनेरु तुवि जविगो भूयावी नि.रोषः परिजतो यत्र तादृशम् । तथा
दिग्गन्दीतिः करेणुभिर्हृदिनीनिम्बोस रावः । कनेरु विलं मितरे सीरुति ते निरुततः ।
निरुतत एव निरुताया मूषाकोषां रेणुनिर्गहनं व्याजम् । यत्रोदयेरुम् । यत्र निरुतत
एव यत्र रेणुय तात्त्वा व्याजम् । अथोपविरोधकालो बोधकतया तत्त्वतःप्राप्त्यर्थनिर्णय-
माजन्तुनिर्वाहकतया संदिग्धं गुणः ।' इत्युदाहरणचन्द्रिका. ३. 'आत्मेति ।

महापते कोमिदयेनकोमतेन दयोर्जनं कथा वि ज्ञानेनकोमतेनकोमतेन

यं ध्यायन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्ता-
सं मोहान्धः कथमयममुं वेत्ति देवं पुराणम् ॥

इयं भीमसेनस्य महदेवं प्रत्युक्तिः । अत्र निर्विकल्पादिशब्दा आत्ममात्रावल-
म्बनत्वादावर्थे योगशास्त्रमात्रप्रतिष्ठाः । स्वयं परामर्शोऽप्येवमेव गुणशब्दम् । यथा-

‘पञ्चधिकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा

हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदस्तदिदां यः ।

अविचलितमनोभिः साधकैर्मृग्यमाणः

स जयति परिणद्धः शक्तिभिः शक्तिनाथः ॥’

अधमप्रकृतीनां घेटविटविदूषकानां हास्यरसप्रधानानां तथैवाविद्याहोपन्धा-
भावे हास्यपर्यवसायिषाहास्यो गुणः । यथा—

‘कुलङ्कुरं कलमङ्कुरनिर्हं वहन्ति

जे सिन्धुवारविट्वा महं बलदा ये ।

कविहस्तशब्दार्थः । अक्षोषतायां सत्यामित्यर्थः । कुलङ्कुरमिति । ‘पुण्योत्करं कल-
मीदननिभं वहन्ति ये सिन्धुवारविट्वा मम बलमासे । ये गाक्षितस्य महिषीदप्रः
सदृशास्ते किं च सुगन्धविचकितप्रसूनपुष्पाः ॥’ विचकितं मल्लिका । ‘तदा जायन्ते

सहदेवं प्रति भीमोक्तिः । मोहेनाज्ञानेनान्धो वस्तुतत्त्वप्रतिपत्तिरहितोऽयं दुर्योधनस्तमनु
भीकृष्णं पुराणमनादि देव परामात्मानं कथं वेत्ति आत्मातीतन्वयः । तं कम् । यं भीकृष्ण-
मात्मन्यारमन्ते प्रत्याह्वयेन्द्रियाः सन्तस्तदेकताना भवन्ति आत्मैव वा आरामः प्रीडाभ्यानं
येषां तथाभूता योगिनः निर्विकल्पा भेदावभासश्चक्षुषे गम्यापौ विदिता रनिरामकिर्यैलादृशा
द्यानोत्प्रेकादात्मसाक्षात्कारदाख्यादिपटितो नाशितस्तममोऽज्ञानस्य प्रमियैस्तथाभूताः स-
स्वगुणैकविद्यान्ताः सन्तो य बीकृष्णे पश्यन्ति । पश्यिषानामेष बेषत्वेन हेतुगर्भं वातश-
र्षस्य विशेषणम्—तमसां ज्योतिषां वा परस्ताद्वर्तमानमिति । रजस्तमोभिभूतैरलम्बनि-
त्यर्थः । अत्र वस्तुश्रोत्रोर्विज्ञाना अप्रतीतत्वं गुणः ।’ शत्रुदाहरणचन्द्रिका.

१. ‘पञ्चधिकेति । मातृतीमाधवं कषाळकुण्डलावाः स्वयं परामर्शोऽयम् । स शक्तिविर्भा-
नेष्टाकृतिभिर्नोदवादिभिर्वा परिणद्धो मित्युक्तोऽन प्व तासां नाथ ईश्वरो जयतीत्यन्वयः । म
कः । यः पञ्चधिकानां दशनाडीनामिन्द्रियोदशनाडीनां चक्रं भणिपूराख्यं तन्मध्ये भिन्न
-आत्मा स्वरूपं ज्योतीरूपं यस्य न तादृशः हृदि विनिहितरूपो हृदये चिन्त्यमानरूपस्तदिदां
तथा ध्यायन्ता मिद्धीरणिमाणा ददातीति तथाभूतः । पुनः कीदृक् । अविचलितमनोभिः
रियरान्त-करणैः साधकैर्मृग्यमाणोऽन्विष्यमाण इत्यर्थः । अत्र वस्तुतत्त्वज्ञातृगुणत्वम् ।’ शत्रु-
दाहरणचन्द्रिका. २. ‘कुलेति । सिद्धशास्त्रप्रतिष्ठायां विदूषकोक्तिरियम् । कूरशब्दो मन्त्रे
देशी । कलमाः शास्त्रमन्त्रोदनतुल्यं पुण्योत्करं ये वहन्ति ते सिन्धुवारविट्वा मिट्वाः
शब्दा मम बलमाः पिवा । शास्त्रोदनमनृशत्वं प्रियन्ववीजम् । यथा ये गाक्षितस्य वस्त्र-
निर्जयीकृतस्य महिषीदप्रः सदृशाः । किं वेति ममुच्यते । तेऽपि विचकितप्रसूनस्य मल्लिका-
पुष्पस्य पुष्पा मम बलमा इत्यनुवृत्तः । अत्र विदूषकोक्ती प्राप्यो गुणः । शत्रुदाहरणचन्द्रिका.

चाग्रगुणवम् । विशेषपुद्गेरनुपादनात् । नापि दोषव्यम् । तस्यतिरेकेणापि दीर्घं
न सा कुप्यनीत्यादिप्रतीत्या निष्टेकोपवसादित्यादिप्रतीतीनां बाध्यत्वावगमात् ।

अधिकपदं ऋचिद्रुणः यत्र विशेषप्रतिपत्तिः । यथा—

‘यद्वेक्षनाहितमनिबद्धं चाटुगर्भं

कार्योन्मुखः खलजनः कृतकं भवीति ।

तस्याधवो न न विदन्ति विदन्ति किं तु

कर्तुं यथा प्रणयमस्य न पारयन्ति ॥’

अत्र द्वितीयं विदन्तीति पदमन्ययोगव्यवच्छेदं प्रतिपादयन्नाधिकपदवैति
दृष्टम् । यदुक्तम्—

‘विस्मये च विषादे च ईर्ष्येऽवधारणे तथा ।

प्रसादने तथा हर्षे वाक्यमेके द्विरुच्यते ॥’ इति ॥

पदं हर्षशोकादियुक्ते वक्तारि गुणवम् । त्वरादिव्यक्त्या हर्षाद्यभिधायक-
त्वात् । यथा—

‘वेद वद् जितः स शत्रुर्न हतो जल्पंस्तु तव तवासीति ।

चित्रं चित्रमरोदीदाहेति परं वृत्ते पुत्रे ॥’

अत्र पादचतुष्टये क्रमेण हर्षभीतिविस्मयविषादपुञ्जा वक्तारः । पदं पुनर-
कंवि द्रष्टव्यम् ।

कथित[पद]स्यापि कटातुप्राप्ते तद्विर्वाहकनयार्थान्तरभङ्गमितवाप्ये विशेष-
व्यञ्जनाद्विहितस्य यन्नामुवाचार्थं तत्र च तादृशाभिमतनिर्वाहकनया गुणवम् ।
क्रमेणोदाहरणानि—

‘मिर्तकरकररश्मिरविभा विभाकराकार धरणिधर कीर्तिः ।

पौरवकमला कमला सापि नवैवास्ति नान्यस्य ॥’

१. ‘यद्वेक्षनेति । वेक्षणायां प्रसारणायामाहिना व्यापिता मयिरेव नः । कार्ये उन्मु-
त्तमया खलजनो बहुचाटुगर्भं प्रियवचनमिश्रं यन्तृकं मिथ्याभूतं भवीति तत्साधवो न
विदन्ति न जानन्तीति न किं विदन्ति । कथं तर्हि इत्याधुपपुङ्गवात्यत्र आह—अस्य
खलस्य प्रणयं चाटुभाषणादिरूपं कृथा कर्तुं न पारयन्ति न शत्रुवन्तीत्यर्थः । अत्र द्वितीयम्
‘विस्मये च विषादे च ईर्ष्येऽवधारणे तथा । प्रसादने तथा हर्षे वाक्यमेके द्विरुच्यते
॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिका २. ‘ईर्ष्ये वैवावधारणे’ क. ३. ‘वेदंति । रणाशयन
पुरं प्रति स्वाभिमतं प्रश- । न हन इत्याद्युत्तरम् । तवासीति जल्पत्रित्यन्वयः । पुत्रे वृत्ते
। चित्रं चित्रं इत्यादौरोदीदिति मङ्गलः । अत्र क्रमेण हर्षभीतिविस्मयविषादव्यञ्जकत्वा-
त्तत्र न गुणः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका. ४. सिर्नेति । हे विभाकराकारं मूर्त्यनु-
त्वं धरणिधरं पृथ्वीपात्रकं राजन्, सितकरस्य श्वेतकिरणस्य चन्द्रस्य कुरा- किरणान्मृदु-
चिरा विभा वान्निर्घन्थाः सा कीर्तिः तथा पौरवकमला पराकमलदम्भीन्दीप्य त्रै-
वाम्नि नान्यस्य । भङ्गीति शेषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिकामंशेषः.

अत्र शाटानुमासः ।

‘ताना आधन्ति गुणा जाला ते सद्भिर्गुणैः’ चेष्टयन्ति ।

रश्मिरणानुग्राहभाह्ं होन्ति कमलाह्ं कमलाह्ं ॥’

अत्र द्वितीयं कलभपदं सारभादिमध्यकतयार्थान्तरसंक्रमितवाच्यम् ।
नपावे च कथितपदस्यैव प्रयोजकम् ।

‘त्रितेन्द्रियार्थं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादुवाच्यते ।

गुणाधिके पुंनि जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि संवदः ॥’

अत्र कारणमात्रार्थं पूर्वोक्तपदेनैव विनयादिकमुपादेयं यदान्तरेणानु-
पमानं भद्रिजनस्यैव प्रतिभाति । तथा च सारसाहंकारसंवादादकतया गुणार्थं
दोषाभावाच्च ततो वीक्ष्यमावाच ।

वनप्रकर्षमपि क्वचिद्वृणः । यथा—‘प्राप्तप्राप्त-’ इत्यादी । अत्र यमुपै पादे
क्रीडाभावाच्चगुणमेव पदं युज्यमिति दोषाभावाच्च । गुणार्थं तु विनयप्रका-
शकतया ।

समाप्तपुनराहं क्वचिच्च गुणो न दोषः । यथा—‘प्राप्तप्राप्त-’ इत्यादी ।
अत्र ‘येनानेन-’ इत्यादी न विदोषणज्ञानमात्रार्थं किंतु वाच्यमात्रमेवावधेयम् ।
अतो वीक्ष्यमावाच दोषो न च गुणः । विदोषणद्वेष्टकरणात् ।

अपदस्यसमाप्तमपि क्वचिद्वृणः । यथा—‘इच्छाशोक-’ इत्यादि । अप्रापदस्य-
समाप्तमेव कथमिति चिन्त्यम् । द्वितीयाधेय्यापि तन्व्यानन्वात् तस्यापि
रश्मिचक्रवात् अभ्यधा गुणवासंभवात् । भास्करस्तु—‘शुद्धारे समाप्तस्वार्ना-
विन्वाद्यन्यान्वयवम्’ इत्याह ।

मर्मितमपि क्वचिद्वृणः इहप्रत्ययादिहेतुवान् । न च दोषः प्रतीतेरस्यव-
धानात् ।

‘भक्ति (नि) अवहरिषमरेहो निरुज्जो अह विवेभरहिभो ॥’

सिचिणे ॥ गुणमिम पुणो पत्तिहि भक्ति न पुष्टसिचि ॥’

गुणा यदा ते सद्दयगुणान्ते । रश्मिरणानुग्राहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥
[इति च्छाया ।] दोषत्वाभावाच्च तत इति गुणत्वादित्यर्थः । बीजं वैराग्यम् । तदभा-
वाच्चैत्यर्थः । भास्करमतेऽम्बरस्तु कुड्योक्षेति समानत्वानन्वादास्थानम्भसमास्ता-
नुपपत्तितादवगम्यमिति । नो रश्मेति बोधोपक्रमस्यानन्वागेनाव्यय्य करणात्तात्पर्यम् ।
उन्मत्तस्य स्वार्नावित्याविश्वेकान् । उन्मादस्य कोषपरिपोषकतया च गुणत्वमिष्यु-

१. ‘स्वास्यान पुष्पमेतत् । अत्र द्वितीयकलभपदस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वेन ध्वजसो-
पयुक्तत्वाद्गुणत्वम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका २. ‘त्रितेन्द्रियत्वमिति । गुणैरधिके उत्पद्यते ।
अत्रापि कारणमात्रनिर्वाहकतया गुणत्वम् । यदान्तरेणानुपादे भेदप्रतिभासात् ।’ १
उदाहरणचन्द्रिका. ३. ‘मन्थीति । ‘इमि’ इति पाठे भवामीति । ‘तन्ति पुष्टि-’

साक्षान् । तस्यानुभावादीनामुपस्थिताविवं रसप्रतिबन्धिकाभिमतता तदनु-
पस्थिता वा । अन्ते कारणाभावादेवास्वादाभावो न तु वाच्यत्वकृतः । सत्येव
कारणघटे कार्यानुत्पादस्य धनिवन्धकताव्यवस्थापकत्वान् । तथा च न्यूनपद-
त्वमनभिहितवाच्यता वा दोषः । न त्विवम् । आद्येऽनुभावादित एव रसध-
निरिति किं तच्छब्देनेति वैयर्थ्यमात्रं दोषः । ययं स्वालोचयामः—अनुभावा-
दीनामुपस्थितावेव भावादीनां शब्दवाच्यतया स्वादोपपातः प्रतीयत इति
तस्याः पूर्यदोषत्वम् । अत एवांशुवपादीनां शब्दवाच्यता न दोषः । तत्राभ्या-
सनिपाताप्रवर्तितः । न च वाच्यमेवानुभावोपादानेऽपि किमिति मोदाहृतमिति
तदुपादानस्यैव भावादिसाक्षान् वैयर्थ्यमपीत्यमंकराभिप्रायेण तयोदाहरणान् ।
उदाहृतेऽनुभावाक्षेपकतया वैयर्थ्याभावात् । न च बहुमुक्तोदाहरणविरोधत्वा-
दनुभावाद्यनुपादानादिति वाच्यम् । 'देवाइहमत्र तपा-' इत्यादिवाक्येण
तेषां प्रतीतेः । न हि मीमांसिनाः प्रनिपादिता मीमांस्य आम्बायनामिव
स्वानुभावादाक्षेपकतामप्यास्वादिगुणमहमा बीजाभावात् । एवमपिमोदाहर-
णेऽप्युक्तमिति । एवं च स्थिते

‘प्यानद्या दयितानने मुमुक्षिता मातङ्गचमांश्चरे

सौकम्या भुञ्जते निमेषरहिता चन्द्रेऽमृतसन्दिशि ।

मीलद्ः सुरनिष्ठुर्दत्तविधा मृता कपालोदरे’

इति पादत्रये पादो युक्तः । एवं भावादिसाक्षेनानुपादाने द्रष्टव्यम् । एवमप्य-
सामान्यतो रससाक्षेन यथा—

‘तामनङ्गममङ्गलमिषं किञ्चिदुच्चभुञ्जन्लोलोकिताम् ।

मेत्रयोः हनवतोऽस्य गोचरे कोऽप्यजायत रसो निरन्तरः ॥’

विरोधतः द्वावपदेन यथा—

‘आलोच्य कोमलकपोलतलाभिविच-

व्यक्तानुरागमुन्मगामभिराममूर्तिम् ।

विस्मरानीत्यर्थः । नद्यादीत्यादि । अनुभावा हि स्वादिव्यभिचारिणाधारणेन सर्वे
गृह्यन्ते । आदिना स्वादिनां विभावद्वयस्य बोधादानम् । एवं च गोपनिप्रतिबन्धकार्थं
शब्दवाच्यताया अनुपपत्तिरिति सहोप रिनु साक्षेयभ्यंमात्रमित्यर्थः । ययं
नियमि । तथा च न रसानुपपत्तिप्रयोजकत्वम् हि तु नृनक्षत्रकारिण्यविधातृत्वं
शब्दवाच्यताया इति नोक्तदोष इत्यर्थः । एव उक्तप्रकारेण दोष-ये । अनुभावा-
द्यनुपादानादिति । तथा च सामान्यभावादेव स्वानुपपत्त्या नदपकर्षकतया दोषो-
द्भावनं पिरदमित्यर्थः । स्वानुभावादीनि । स्वस्येति वज्रं साक्षात्परम्परामात्र-

१. तामिति । तां मायिकां मेत्रयोचरे हनवतोऽस्य कोऽप्यजायत । निरन्तरो यतो
रमोऽनन्देति संज्ञकः । ईहादि । अन्तर्हस्य जडे अहंसीत्येकताम् । निरन्तरे-
त्यर्थे कुचसंघी के. वि. तां इत्यादित्यर्थः । अथ तमस्य वाच्यतादोषः । २. अनुपादानेति-
२. आलोचनेति । एव युक्तः दोषोऽपि उक्तप्रकारेण निरूपितः । ३. एव युक्तः-
३. एव युक्तः-
३. एव युक्तः-
३. एव युक्तः-

पर्यैव चाल्यमनिवृत्त्य विवर्तमानः

शृङ्गारपीडमि तरङ्गिणमालनोति ॥

स्यादितो विशेषत इत्याहुपदेन यथा—

‘मंग्रेहारे महतीः महाराणां परस्परम् ।

सगराकारैः शुनिर्गतैरसमाहृतस्य कोऽप्यभूत् ॥’

अथैव ‘स्यादितोऽस्य कोऽप्यभूत्’ इति अनुपेयादुपादे सामान्यतः शङ्कर-
चाल्यतोदाहरणे प्रचक्ष्यम् ।

कष्टकल्पनया वृषभभोडाद्यनुसंधेयप्रकरणादिवर्षालोचनया विस्तरेण इति,
न तु ‘देवादहमस्य तथा—’ इत्यादायि च शक्तिव्याशेषमद्विष्टा सा । अनुभावस्य
यथा—

‘केतून्तुतिप्रवल्गुनिवृत्तीन्

विष्टान्दृष्टे गिगिररोमिनि मलय यूयम् ।

लीलाशिरोमुक्तमिवेशविशेषकृत्ति-

साल्यमनोवर्तिभूचयनाचनी सा ॥’

अथ चन्द्रादय इतिगमालम्बनविभागाः शृङ्गारयोग्या अनुभावान्वलीला
आम्बादायवैयस्यायिन, आम्बा । यद्यप्यनुक्तिवैशोऽनुभावावयवयोग्यस्यापि मलय
मलयमिवविशेषकवेनोपात्तेनानुभावावयववैयस्यायिनिति साक्षात् । चन्द्रादय
पुनश्च त्वं शृङ्गारोऽयं प्रतिविष्टाविविष्ट । ‘अभूचयनाचनी सा’ इत्यनेन
मलयमालम्बनमवनिष्टाविविष्ट । न च तृति कश्चिदनुभाव यथाः न च विभा-
गैरप्यभेदादं इति कहेन कल्पनीय, । विभावस्य यथा—

‘वैश्वरूपे इति सति लुनीते मलयमिवविष्टाविविष्टे च भूयः ।

इति च न विष्टा यथाः वेद वतिनवति मलय विष्टाविविष्टे ॥’

अथ कामिनीरूपः । शृङ्गारविभावोऽभिमतो न पुनरपातः । न च रतिपरि-
हारादिभिरनुभावैराक्षेपमपि दास्यते । तेषां करगादावपि संभवादिति कष्टेन
कल्पनीयः ।

प्रतिहृतविभाषादिमहः । प्रकृततरसादेः प्रतिहृतो यो रसादिस्तद्विभावानु-
भावव्यभिचारिणी महः । तत्र तारजविभावव्यभिचारिणोर्महो यथा—

‘प्रैसादे वतस्व प्रकटय मुदं संत्यज रूपं
प्रिये शुष्यन्त्यद्वाप्यसृतमिव ते म्रियन्तु वचः ।
विधानं सौहृदानो क्षणमभिमुखं व्यापय मुग्धं
न मुग्धे प्रत्येनं प्रमथति गतः कालहरिणः ॥’

अथ प्रकृते शृङ्गारे प्रतिहृतस्य शान्तस्य प्रकाशमानानित्यतारूपो विभावः
नृताप्रकाशितो निर्बेदरूपो व्यभिचारी च स्फुटमेव शृण्यते । तारजानुभावप्रहो
यथा—

‘लीलुभरमणमि लोभनपदमि पडिप्प गुरुण मग्गमि ।
समलपरिहारदिमभा वणममणं येम महह वहु ॥’

अथ व्यासादिकं विना वनतामनं सकलपरिहारस्य शान्तानुभावः । न च
व्यासः प्रणिपादित इति शृङ्गारस्य प्रकृतस्य विधिर्लक्षितः । इत्यन्वाद्यानयनव्याजेन
संभोगार्थं वनतामनं पशुष्यते तदा न शान्तानुभावमहः ।

पुनःपुनर्दीप्तिरहरमादिविषया दोषः । अत्रिनल्लु मा महाभारतादौ
शान्तादेरिव न क्षिप्तमावहति । उदाहरणं कुमारसंभवे—‘अथ मोहपरा-

रजेन श्वानुभावा रसाद्यनुभावाश्च गृह्यन्ते । ‘निभृतरमणे लोचनपथे पतिते गुरुणां
परिभवप्रकारमाह—परिहरतीत्यादि । रतिविषयानिष्ठावः । मतिरपेनिर्धारणम् । तुनीति
तिनति । परिवर्तनं कार्यपरिहृतिः । अथ विभावः कष्टमयः । शोकेऽप्येवभावात् ।’
श्वनुदाहरणचन्द्रिका.

१. ‘प्रसाद इति । नौनवती मालती इति माधवसेयमुक्तिः । हे प्रिये, प्रसादे वर्तस्व ।
प्रमत्ता भवेत्सर्वः । मुद इषं प्रकटय । रूपं त्यज त्वज । अवृणुमिव ते वचः शुष्यन्ति शुष्य-
माणान्वर्षाण्ममाङ्गानि तिष्ठन्तु । कीदृशाना विधानमाकर मुखं क्षयमभिमुखं व्यापय । मुग्धे
निर्बेदरहिते, गतः कालरूपो हरिणः प्रत्येनं परावर्तिषु न प्रमथति । न शम्भेदीत्यर्थः ।
हरिणः शोकेण व्यथितः पश्यन्त्येव । तच्च शृङ्गारप्रतिहृतस्य शान्तस्य विभाव इति दोषः ।’
इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. ‘निभृतरमणे गुरुवानुके गुरुणा नन्वे लोचनमार्गे पतिते
मति सकलस्य गृहकार्यस्य परिहारे त्वाने इत्येव वस्त्रास्तथाभूता बधुस्येन सह वनगननदे-
वेष्टव्यत्वं । अत्र निर्व्याजवननममसकलपरिहारस्य शान्तानुभावत्वेन प्रतिपादः । इत्य-
नानयनादिष्व्याजोपनिबन्धे तु न दोषः’ । श्वनुदाहरणचन्द्रिका.

१. चन्द्रकनाद्या समुद्रतोऽन श्लोकः शुभाविशालत्वादिषु. माग्वीमाधवे तु

यथा-‘इत्यादिना दीक्षिमान्नीतोऽपि कदाचः ‘अथ सा पुनरेव-’ इत्यादिना पुनः पुनर्दीक्षे नीतः । उच्यते हि पुनरुपमुज्जमानः परिष्कृतमन्त्रवत्पुनरुत्थाप्य कर्तव्ये ।

अङ्गाङ्गेऽनयस्ये प्रथमम् । यथा वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्गेऽनेकवीरमहासे प्रकृते भानुमत्या सह दुर्योधनस्य शूङ्गारवर्जनम् ।

तेरो यथा वीरपरिते राघवभाग्ययोरपिऽऽप्यप्रगरतया प्रकृते वीरस्ये ‘कङ्कणमोक्षणाव वासि’ इति राघवस्योर्णा । अङ्गाङ्गे हि तथा वचनं व्याजेन भिगमे प्रणिपादकद्वीत्वाभावे पर्यवस्यति ।

अङ्गुल्यानिभिर्भूतिरप्रधानान्यानिभिरेव वर्जनम् । यथा हयग्रीवस्ये हयग्रीवस्य । यद्यपि प्रणिपादकवर्जनं नावकस्यैवोक्तं पर्यवस्यति तथाप्यपिनापि प्रधाननिरोधावकतया दोषवद्भीमवचनरति ।

अङ्गुलिः प्रधानानानुसंधानम् । यथा हयग्रीवस्ये अङ्गुर्थेऽङ्गे बाभ्रव्यागमने मातरिकाया भिम्बुतिः ।

‘दूरादुत्सुकमागने विवर्तितं संभाषिणि रूढारिं
संक्षिप्यत्यरं गृहीनवमने कोपाक्षितशूलनम् ।
मानिन्याश्रयाननिव्यतिकरे वाप्याम्बुपूर्वक्षरं
चक्षुर्ज्ञानमहो प्रपञ्चचतुरं जानागमि प्रेयसि ॥’

इत्यत्र श्रीहादीनि विवर्तितत्वादिभिरनुभावैरपनिवृत्तयेव रस्तिकतिरोमणिर-
मरुक्कविरोत्सुकं स्वशब्देनैवोपात्तवान् । दोषत्वाभावबीजमुक्तं प्राह । इदं
त्यत्रधेयम्—स्वरादीनां भवादिसाधारण्येऽप्यौत्सुक्यादिना स्वकारणेन विक्षिप्य-
माणाया एवासाधारण्यमासाद्यौत्सुक्यादिष्वप्यन्त्यात्मात्वादोदयः । न तु
शब्दादेव तत्प्रतिपत्त्या । व्यभिचार्यादीनां वाच्यत्वामहवदुत्पादनात् । अतः
एवात्र न धेयर्धेयमपि । विशेषणत्वेनोपयोगात् । ‘दूरादुत्सुकं’ इत्यादौ तु
शब्दमहिम्ना विशिष्टस्वैवानुभावरस्य कल्पनमिति ततोऽभिप्रायिरिति । एवं च
व्यवस्थिते शब्देन तदुपस्थितिं विना न तदनुभावस्यासाधारण्यम्, न च तेन
विनाभिप्रेक्षितः, न चाभिप्रेक्षितं विनास्वादुर्भवं, न च तेन विना भावमप्यप्र-
वेष्टाः, न च तमन्तरेण तया कीर्तनं युक्तमिति भावस्योक्तीर्तनमप्येतादृशस्य
व्यभिचारिणि शब्दावाच्यताया दोषत्वाभावं साधयतीति युक्तमुत्पदयामः ।

संचार्यादेर्विरुद्धस्य वाच्यस्योक्तिर्गुणावहा ॥ १५ ॥

प्रकृतविरुद्धं व्यभिचार्यादि वाच्यत्वेनोच्यते तदा तूरे दोषवत् । प्रायुत
प्रकृतरसपरिपोषकतया गुणवत् । तत्र व्यभिचारिणो यथा—‘काकार्ये
शालकमणः क च कुलं—’ इत्यादौ । अत्र चतुर्षु पादेषु पूर्वभागप्रतिपादानां
शमाह्वानां वितर्कमनिशङ्कापूर्तीनामुत्तरभागप्रतिपादाभिरमिलायाद्भूताभिरौ-
त्सुक्यस्मृतिर्द्वैव्यविभक्ताभिस्त्रिरस्कारपुरःसरं विन्तायामेव पर्यवसानमिति
भावशालतापरिपोषकादुक्तवत् ।

‘पाण्डुशर्म वदनं हृदयं मरमं तवाळमं च वपुः ।

आवेदयति निताम्नं क्षेत्रिवरोगं ममि हृदन्तः ॥’

त्ययमेव । उत्तमेन तु देवादी वाच्यं न तु मुनिप्रवृत्ताविति ज्ञेयम् । अन्यथा वृत्ति-
विरोधान् । असाधारण्यौत्सुक्यगमद्वयानुभावस्याभावे शब्देन तदुपादानमस्या-
स्वादजनकमिति ध्रुवं निवारयितुमाह—इदं स्थितिः । एवं सति व्यभिचारिण्यौत्सु-
क्यादेः संकीर्तनमेवार्थाच्छब्दावाच्यताया दोषत्वाभावं गमयतीत्याह—एवं चेति ।
व्यवस्थिते इत्यनन्तरं आत्मादजनकत्वे इति शेषः । तथा कीर्तनं व्यभिचारिमप्य-

१. पूर्व व्याख्यानम्. २. ‘पाण्डुशर्ममिति । हे ममि, तव पाण्डुशर्म वदनं मरसमन्तरमस-
त्त्वं क्षिप्य च हृदयं अन्तर्ममानस्यपुच्छं वपुश्च हृदन्तः हृदयमध्ये निजान्तमन्तर्वं क्षेत्रिवरोगमा-
वेदयतीत्यन्वयः । क्षेत्रिवो देहान्तरविक्षिप्तोऽन्तापो रोगः । ‘क्षेत्रिवच् परक्षेत्रे विक्षिप्तः’
इति निपातनात् । सर्वरूपीरस्याभिधीयमानक इत्यन्वे । ‘क्षेत्रिव क्षेत्रवद्गुणे परक्षेत्रेऽपि
च । अन्वदेहविक्षिप्ताहंसाप्यपेने च आवते ॥’ इति निधः ॥’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

अविरोधोपापान्तरमाह—

आश्रयैक्ये विरुद्धो यः स कार्यो भिन्नसंश्रयः ।

रसान्तरेणान्तरितो नैरन्तर्ये तु यो रसः ॥ १६ ॥

यो रस इत्यत्र विरुद्ध इत्यनुपपद्यते । रसानां विरोधो द्वेधा—समानाधिकरणतया नैरन्तर्येण चेति । तत्र धीरभयानकयोरैकाधिकरण्येन विरोध इति प्रतिपक्षगतत्वेन भयानको वर्णनीयः । तथा सति दूरे तस्य दोषं प्राप्नुत धीरपरिपोषः । यथा मम—

‘आहूतादि पदं ददाति न पुरो न प्राचितापीक्षते

साधूनं परिमायितारि बहुधाः किंचित् चामापते ।

आसिद्धारि न मंगुराति रघवत्वज्ञानि मूढासया

कोपोद्वेक्यसांवेद्ये सहणी भेगी वदीयद्विषाम् ॥’

न चात्र शृङ्गारभयानकयोरपि विरोधः । वक्ष्यमाणकमेण द्वयोरप्यभ्याह-
रवाद्यधिकरणत्वाच्च । यथा-याभयभेदेनैव एकाभयावपि धीरभयानको हविर्-
नुभूयेत तयापि न तथा वर्ण्येते इति भिन्नाभयतयैव निवेदनीयौ । त्वमस्ये
यामपूछाम् । यस्तु येन रसेन नैरन्तर्येण विरोधः सोऽविरोधिना रसाभा-
रेणान्तरितो निबद्धः । यथा नागानन्दे जीमूतबाहुवत् ‘महो गीतमहो
वादित्रम्’ इत्यनेनाहुतमस्मर्त्तिवेत्य मलयवतीं प्रति शृङ्गारो निबद्धः । न केवलं
प्रथमं एव रसान्तरव्यवधिना विरोधनिवृत्तिः किं त्येकभिरपि वाक्ये । यथा—

‘भूरेणुदिग्धाकवधारिजातमालारजोरजितशङ्कुमध्याः ।

गार्वं शिवाभिः परिरम्बमानाभ्युताहनासिद्धमुषाम्तराकाः ॥

अ । अज्ञानि मुखादीनि इत्यादीनि सेनाज्ञानि च । मूढः किञ्चनयनामिड आश-
योऽन्त-करणं यस्या गौ । एकत्र अवाद्भवत् कोणात् । वक्ष्यमाणेति । ‘अति-
म्यङ्गत्वमार्गी यौ’ इति धारितेन । व्यधिकरणत्वाच्चेति । शृङ्गारस्य रात्रय-
त्वाद्भवत् सेनागत-धारिणी भव । एकाध्याय्यतीति । नाकायेन मह मुद्रया-

१. भूरेणुदिग्धाकवधारिजातमालारजोरजितशङ्कुमध्याः । मूढः किञ्चनयनामिड आश-
योऽन्त-करणं यस्या गौ । एकत्र अवाद्भवत् कोणात् । वक्ष्यमाणेति । ‘अति-
म्यङ्गत्वमार्गी यौ’ इति धारितेन । व्यधिकरणत्वाच्चेति । शृङ्गारस्य रात्रय-
त्वाद्भवत् सेनागत-धारिणी भव । एकाध्याय्यतीति । नाकायेन मह मुद्रया-

गमोर्निर्गः । अथमुखां वपुरङ्गिः पद्मः । गमनामुपवीक्ष्यमानान् ।

मंथीतिताम्रद्वन्द्ववारितेजः । मुग्धमिभिः कलहलतादुवृत्तैः ॥

विज्ञानपर्यटनते निपण्णाः पुनरुल्लासितया तदावीम् ।

मिर्दिश्यमानां तदुक्ताह्वलीभिर्वीराः स्वदेहाभ्यन्तितानपदपन् ॥

अत्र विशिष्टस्य वीरस्य वपुः सर्वं वाक्यान्वयिणेन विमानाधिरोहणादिना सभ्य
रम्यादप्रर्णनेर्बोभ्यामशृङ्गारबोर्विरोधः । यद्यप्यत्र वीर एव प्रधानम् अन्यौ च
नम्रविचारिणाविनि न विरोधमप्यप्येवमप्यविरोधः संभवनीयमुदाहृतम् ।

अविरोधे हेत्वन्तरमाह—

स्वर्णमाणो विरुद्धोऽपि साम्येनाप्यविवक्षितः ।

अहिन्त्यहृत्त्वमाप्तौ यां तौ न दुष्टौ परस्परम् ॥ १७ ॥

तत्र स्वर्णमाणस्येवाविरोधो यथा—

‘अथं स रमनोऽर्धो वीनकानविमर्दनः ।

माम्यूरजधनहरसौ मीचीक्षितंयमः करः ॥

रमरभुवि निपणिने भूरिधवतो हलमालोचय तद्रूपनामिदं वचनम् । तथा
च शृङ्गाराहमपि पूर्वावस्थासर्वमानसयोदीपनविभाष्येन करणपरिपोषिकेत्य-
दोषः । साम्यविवक्षया यथा—

‘हृन्मशतानि वरद्वैद्य विचारितानि

मोहिन्यमाम्यूरजधने भवतः चारिरे ।

दृष्टानि रक्तमनसा मृगराजवप्या

जागमृहृमुनिभिरप्यवलोहितानि ॥’

पादने स्पष्टम् । असवजनितानिपुमुक्षारक्षेन निजपत्यमेव भोक्तुमारभ-
मानापै सिद्धवप्ये परमदयालुं त्रिनं तद्रूपार्थं स्वशरीरद्वयकं मलीयमुक्तिः ।

ज्ञादारित्यर्थः । अत्र विशिष्टस्येति । वीरसद्विमानादूररमाप्रणीतावपि विना-
नेति पुनरुक्तेति ॥ विज्ञापनयोग्यताप्रतीतिरिति भावः । तदाह—विमानेति ।
अन्यौ वीमशृङ्गारौ । तथा चाहिन्त्यहृत्त्वात् विरोध इत्यर्थः । चादुक्ते राजकुनी ।

१. ‘व्याख्यात आह । अत्र स्वर्णमाणशृङ्गारस्य हृन्मोदीयकनया तद्रूपार्थं विरोधः ।
शृङ्गारहरणचन्द्रिका. २. ‘हन्तेति । अथत्य प्रमुख मंत्रेण भोक्तुमुपन्यायं निन्दे तदवस्थाद्वय-
मनाहमपिनवतं त्रिनं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । हे त्रिन, भवतः चारिरे रक्ते हारिरे मनो
यस्यास्तथाभूतपैवानुरक्तमनसा मृगराजस्य सिद्धस्य वप्येन मृगराजीवराजवप्या दन्त्यभूतानि
वरजेनैवविचारितानि विदामिद्वानि च दद्यान्वर्णानि जागमृहृदेरेदमप्येवविधा भूवासेति
जागमिहपैमुनिभिरप्यवलोहितानीत्यन्वयः । वीहृदे चारिरे । वरिजाणहृत्वांशोऽभिज्ञा उक्त्याः
मात्राः पुनरुक्ता रीमाया यत्र वनभूते । यत्रे वनुरागाद्यथाभूते । अत्र दया-
भावविरोधे तद्वार उपमानभावेनाहम् ।’ शृङ्गारहरणचन्द्रिका.

अथ दृष्टाव्यनुमाविरोधे श्रुतार वदमानभावेनाहम् । न चात्र दृष्टाविरि-
त्यन्योन्यकारकत्वेनाहम् । चांद्धानां स्वाधारिकदृष्टाव्योपेन विस्मयान-
कम् ।

गृह्यतद्विनि विस्मयचोदकत्वं द्विधा—पुन्यकृतनयाज्ञाविभागेन वा साक्षा-
त्पराध्याह्नभावनमायाय वा । तत्रावेनाविरोधो वया—

‘हे मन्त्रः सप्तधोमयाद्रुतिगन्धनैः सद्भिः स्वकीः

वारीः वारिधयश्चेति सक्तशालागुप्तोत्तमनाः ।

भीमा धर्मुदाराभिवलकसाम्पद्वैतिवार्धोऽभुता

द्वानामि परिमो धमभि पुनरप्युच्यद्विवादा इव ॥’

अथ चातुके वा राजभित्तया इतिभ्य कृतश्रुतारानुमाविरि साक्षाद्विनि-
तिविरोधेनैकस्यादृष्टान्योन्योदेव श्रुताकार्योपेनचोदिव भावोः सङ्गतो विरो-
धोऽपि न दोषात् । वया—

‘यदि सक्त पयोभिह सद् सीमं समान्वर ।

गुणमाणासहस्रं कीदृशि यमिनोऽपिभिः ॥’

इत्यत्र प्रकृते कीदृश्यासङ्गभागेन भावामान्यचोदवि न विरोधः । यदीति
‘यन्मन्त्रं सप्तधैति कीदृशीति प्रकृतेनोभयोरपि प्रकाशनेन तत्राह्वयम् ।
नकाराद्वैतवार्धविरोधो दोषात् न त्वन्यसाम्योपेति परमार्थः । प्रकृतो-
दहरत्वे न ‘गुणानुच्यद्विवादा इव’ इत्युपेक्षा । तेन सक्तमित्यस्योद्वेगोऽपि
साक्षादेवङ्गवत् । नारमोऽर्थं प्रभावो वेत्तावर्ध पुनर्विवादा प्रोदयन इति
प्रतीतिर्यथाभावात् ।

भद्रादिभावेन पराङ्मत्या अविरोधो यथा—

‘क्षितौ ह्यन्तःकलः सत्यमभिहतोऽप्यादहनोऽमुकान्तं

गृह्णन्तेरोपराजभरणमिवतिष्ठो नेक्षितः संश्रमेन ।

आन्तिह्योऽप्युपनिषत्तिभिः साधनेन्द्रोपकाभिः

कामोवादीपराधः न ह्यनु दुरितं चांमधो यः सताभिः ॥’

अत्र त्रिपुररिपुप्रभाषातिशयस्य कथनोऽङ्गं तस्य तु शृङ्गारः । नन्वेवं कथनस्य
प्राधान्ये तत्रैव विधानेऽप्येवमङ्गकार्यमभवे कथमुदाहरणमिति न वाच्यम् ।
शृङ्गारोपेक्षया हि तस्य प्राधान्येऽपि न तत्रैव विधानिरिति तस्यापि प्रभावं
प्रत्यङ्गते । यतो यथा पूर्वं कामुकः करारम्भकारिकमकार्षीत्तथा संश्रति
चरान्तिह्योपमानतया शृङ्गारपरिरोधितेन वदनेन प्रभाषातिशय एव प्रकृतं-
मानीयते । न चाङ्गहस्य कथमङ्गत्वमिति वाच्यम् । तदुपहृतस्याङ्गस्योरकारवि-
रोधाभावकतया तस्याप्युपकारात् । अतएव—

‘गुणः कृतान्तमन्तराः यथायं प्रतिपद्यते ।

प्रधानम्योपकारे हि तथा भूयति वर्तते ॥’ इति ।

ननु प्राप्यप्रतिपादितत्वेऽप्यान्तरसंयमं शृङ्गारस्य न सताम्येन विरोधो
वाच्य इति भाव इत्यस्यैवैतन्मतेति चेत्, न । एवमाङ्गनाम प्रकरणे
स्यापि प्राप्यप्रतिपादितत्वात् इत्यत्र इति वपुरतोः ॥

इति महामदोगाध्यायधीमोधिन्दृष्टे काव्यप्रदीपे शीघ्रदर्शनो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥

यम्—रगानां विरोध आश्रयैक्येन तथान्वयैक्येन अविरोधेऽन्तर्वैरोधिं प्रेषा ।
तत्रान्वयैक्येन बीरशृङ्गारयोर्होस्वरादधीमधी- संयोगस्यात्यन्ताश्रयैक्याभ्याम् ।
एवं बीरकथनार्थैर्विश्लेषमस्य ताभ्याम् । बीरमयानकयोर्नैत्यर्थविभाषयाम्भ्यां
तथा शृङ्गारस्यान्तयोऽभ्यां विरोध इति । एवं बीरस्याङ्गनैराभ्यां सर्वैषवापि-
रोध । शृङ्गारस्याङ्गनेन मयानकस्य च बीरस्येन तथैव । शृङ्गारबीरयोस्तथाङ्ग-
नैक्ये विरोधात्तद्विरोध इति । इति धीमत्तनुपुष्पावराजमन्त्रशृङ्गारितानुव-
यनाद्यमङ्गनायां प्रदीपप्रभायां नाम सप्तमोऽध्यायः ॥

१. श्रित इति । अमरककवेरिदं वचम् । स त्रिपुरराजकाजीनः सुमुखश्च श्री शरा-
प्रियाङ्गादिश्री दुष्काकं दुरितं पापं बहन्निज-वय । स ॥ १ ॥ आर्द्रपराधोऽन्वयदिगापराधः
वार्ताव हस्तधोरवल्गुः सन् साते अतुल्यदिते नेत्रोत्पन्ने वामां ताभित्तिपुरलुपतिभिः श्रितः
प्रश्रितः । तथा प्रसन्नं वन्द्यशुभाजं वन्द्यप्रान्तमादहनो गृहप्रविहणस्तादित- । तथा
वेत्तेषु गृहप्रपास्तः । कामिनापि सुम्भनाय केऽग्रहाय । परणयोनिपतिग. संश्रमेन
नवेनारेण च नेक्षितः । तथा आन्तिह्यवपुः श्रित इत्यर्थः । अथ यथा पूर्वं कामुकः
करारम्भनादिमकार्षीत्तथा संश्रति शराप्रित्तिपुपमानतया शृङ्गारपरिरोधितेन
नवप्रः रोधोः प्रभाषातिशय एव प्रकृतमानीयत इत्यत्रवचम् । शृङ्गारपरिरोधिका

गुह्यमेतत् । मनु र्वायोदेरात्मवृत्तिवपन्मपुत्रत्वादीनां रम्यवृत्तिवप्यवस्थितावेवं
स्यात् । सत्र त्वगिदा विनिगमकाभावादिति चेत्, मैवम् । भवत्येव विनिगम-
काभावो यदि त्वया वर्णमात्राधया गुणाः स्वीकृतुं चाक्यन्ते । न त्वेवम् ।
अविदोषेण रचनायामपि तदमुपगमान् । तथा च रममात्रवृत्तिषु लाघवम्
वर्णरचनोभयवृत्तिषु नु गौरवम् । परमव्यक्तं एव माधुर्यादपि रसधर्माः
समुचितैर्वर्णोद्भिर्भिर्यज्यन्त इत्येव सम्यक् । व्यञ्जकत्वं चैषा यथा तथोदाह-
रित्यत इति प्रमद्वनह ।

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽद्भूतद्वारेण जातुचित् ।

हारादिवदलंकारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥ २ ॥

अद्विनो रसस्याद्भूतं । चाद्वयं तद्द्वारेण तद्विजयाधानमुक्तेन ये धर्मा
रसमुपकुर्वन्ति तेऽलंकाराः । तत्र चाद्वयद्वारेणानुप्रासादयः अर्धद्वारेणोपमादयः ।
यथा कण्ठाघ्नोक्तेर्ध्वद्वारेण दरीरिणोऽप्युपकारका हारादयः । सम्ममिति यत्र
रसस्य संभवत्यत्र तमुपकुर्वन्ति । यत्र तस्यासंभवत्यत्रोक्तिर्द्विधः प्रमात्रपर्यवर्तिता
इति भावः । जातुचित्तु नियमेन । तथा च सम्ममपि रसं वक्षिणोपकुर्वन्ती-
त्यर्थः । एतावता रसवृत्तिषु चलस्थितिषु च दर्शितम् । तथा च रसोपकारका
सति तद्वृत्तिषु, तथाचे मति रसस्यभिचारित्वं, अनियमेन रसोपकारका
येति तामाव्यलक्षणप्रथममेवाशङ्काम् । गुणमात्रभेदं च सत्यस्तभागरतिर्न
तदेति न्ययम् । अन्यथा व्यसंविदोपपत्त्यात् । तत्र चाद्वयद्वारेण रसोपकारका
यथा—

अपमारय घनसारं कुरु हारं कुरु एव किं वमसीः ।

अन्मलमार्तिं शृणोतीति चरति द्विषानिं बाला ॥

अत्र रेकाधुमागः चाद्वयसंश्लेषद्वारादनुपबरोति । रेकाय द्वाद्वाप्यज-
यावात् ।

तथा च लक्षणभेदात्त ईवर्धमिति भावः । विनिगमवेति । विनिगमिपवादस्य
वर्णगतमाधुर्येणाधुपपत्तेर्मपुत्रो वर्ण इति व्यवहाराचेति भावः । गौरवमिति ।
इदमुपलक्षणम् । वर्णगतमाधुर्यस्य द्विद्वेने मीरतेऽपि तदमुपलक्ष्यति । अतो रस-
स्यापि तदेतत्वं वर्णगतमिति गौरवम् । सम्मते नु रमयतमेव माधुर्यवर्णनस्य नि-
त्यकं (१) द्विद्वेनेति लाघवम् । किं च द्वितारमवस्य करणस्य दर्शनान्माधु-
र्यस्यापि तद्वर्णोत्पत्त्यम् । न च वर्णवत्ते तन्मिलनस्य वाच्यमिति रसधर्मैर्बन्धमु-
चितेऽपि हेतुम् । यन्धैकमिलनन्तरमेव इति हेतुः । घनायतेति । गन्धमिलनेन
रसाभावेऽपि एवमवधानादायं जातुविहितत्वेनात्वं दर्शितमिदं । इदं वि पूर्वोक्त-
रीत्या लक्षणप्रथमतामाह—तथा चेति । अद्भूतद्वारेणानुपमेन रसवृत्तिवप्यवस्थितावेवं ।

१. 'अपमारवेति । हे मर्ति, घनसारं कुरु हारं कुरु एव किं वमसीः । हारं कुरु एव कुरु
अन्मलमिति दीप्तया तदेवास्ति' इत्येव । 'रसुदाहृत्यवस्थिता'.

अत्रानुप्रासेन सव्यमात्रमलंकियते न तु सद्यपि गृह्यते । एवंगम्य तत्प्रति-
कूलत्वात् । अत्र च प्रतिकूलवर्णार्थं न दोषः । प्राकृतस्योत्रोगुणप्रधानत्वादस्य
च तदभिन्नप्रकृतत्वादिति कश्चिन् । यन्मुनस्तु सत्यपि प्रतिकूलवर्णार्थे रसस्य
नानुपत्तिरेव अनुभवविशेषात् किं स्वकर्प्यमात्रम् । न चापकृष्टेऽपि विद्यमाने
तौल्यप्रधानानुप्रासस्योपकारकतेति सारम् ।

सत्यपि रमे तदनुपकारकत्वमर्थालंकारस्य यथा—

‘मित्रे क्वापि गते मरोरुद्वने बद्धानने ताम्यनि

अन्धसु अमरेषु वीक्ष्य दयितासद्यं पुरः सारसम् ।

चक्राह्वेन वियोगिना विमलता नास्मादिता नोज्जिता

कण्ठे केवलमर्गलेव निहिता जीवस्य निर्गण्डतः ॥’

अत्रोरमाथालंकारः । न चार्था प्रकृतस्य गृह्यारसोपकारिका । विमलमे-
हि जीवनिर्गमोऽपि वर्ण्यते तदुत्कर्षापायकत्वादिनि तन्निरोधदेनूपादानमनुवि-
सम् प्रपुन खेदभावे वर्णयन्ति । तदेतदुक्तम् ‘अत्र विमलता जीवं निरो-
द्धुमनापेति प्रकृताननुगुणा उपमा’ इति । अशक्यं चानुचितत्वमिति प्रायः ।
वस्तुतस्तु तदप्यथा ध्यातव्यम् । विमलता जीवं रोद्धुमनापे/पुपमा प्रकृतान-
नुगुणा प्रकृते विषयेऽनुगुणरहिता उपमाया अनुगुणं वासादस्य तत्पुण्या ।
तस्मादुपमा मालंकारः किं तूपेक्षा । न च तस्यामपि तदोपतादवस्थम् ।
संभावितेनापि सादृश्येन तत्प्रबुधे । न तुपमाचदस्तुसर्गव जीवरोधकत्वरूप-

तत्रापि । वचने वर्ण्ये । तामेव वच्योत्तर्यः । तथा वच्यमपि तद्विषयमेव धरोमी-
त्यर्थः । ध्याने न विद्यते चेति (१) । अत्र चेति । प्रतिकूलवर्णनस्य दोषावे हि
रगाभावेन सन्तमपि रसं नोपबृन्तीत्यस्योदाहरणत्वमन्येनमित्याशयः । अत्रान्वर-
समाह—यन्मुतस्तिरिति । प्रतिकूलवर्णने तस्य दोषावे । अनुगुणं यत्साद-
र्यमिति । जीवनिरोधकत्वमित्यर्थः । तेन कृत्रुत्वगतद्वारविधानादितादृश्यसं-
भवेऽपि नासंगतिः । धन्तुसतैवेति । यद्यपि नायं नियमः । पीनीं चन्द्रिबो-
पमाया श्वेतवस्त्रावास्तवन्तात् । तथापि क्विसुप्रदायनिदध्वमेव वस्तुसत्त्वमिहा-
भिप्रेतं बोध्यम् । जीवनिरोधकत्वं तु विमलतायां न भवेति नानुपपत्तिः । ननुपेक्षा-
मिवशब्देन गृह्यत्वमन्येन न तु सादर्यमपि । एवं च अत्रानुप्रासस्य सादर्यस्य

१. ‘मित्र इति । संभाव्यतागीनचक्राह्वेनार्थवर्णनमिदम् । मित्रे क्वये तुह्ये च क्वापि
अगम्यत्वादि दंते गते सति । सरोरुद्वने बद्धानने मुदिते अवचने च ताम्यनि ग्राह्यति
शोकात्ताप्यमाने च । अमरेषु अन्धसु तारस्य तावदावधानेषु क्वापि च । दयिताया
मात्रम् पुन मारमर्षात्तु पुत्रेऽपि वीक्ष्य वियोगिना चक्राह्वेन नास्मादिता नोज्जिता
त्वता । केवल निर्गण्डतो धीवत्यानयेव वदे निश्चिन्त्यन्वयः । अत्र विमुक्तदर्शनकर्म-
मुक्तदर्शनमापि निरोधोपकृतादुभवप्रदर्शनम् । अत्र विमलमे जीवनिरोधोपेक्षा अट-
पकारिका ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

सादृश्यमपि विषये द्युपेक्षणीयकोटावेवान्तर्भूतं यथोच्यते शेषकमिव निहि-
मिति । तर्हि कथमिदं प्रकृतोदाहरणमिति चेत् व्यपेक्षातो रमानिनायाप्रती-
प्रयुत सादृशोपेक्षाया उपमोक्तन्यायेनापकर्षपर्यवसानादिति । एष एव गुण-
लंकारविभागो विचारमहो मान्यः । तदेवं गुणालंकारयोर्भेदे व्यवस्थिते यन्-
श्रिदुक्तम्—‘लौकिकयोर्गुणालंकारयोः शौर्यादिहाराद्योः समवेतव्यसंयोगि-
त्वाभ्यां भेदः संभवति । अलौकिकयोर्माधुर्याद्यनुप्रासोपमाघोषमयोरपि समवेत-
त्वादनुपपन्नो भेदः । तस्मात्तयोर्भेदाभिधानं गङ्गुलिकाप्रवाहन्यायेन । तथाहि—
गङ्गुलिका मेघो काचिदेका केनचिद्देतुना पुरो गच्छति इतरास्तु विनैव निमित्त-
विचारं तामनुगच्छन्ति तथा केनाप्यालंकारिकेन गुणालंकारी केनचिदभिप्रा-
येण भिद्यतयोक्तौ इतरे तु हेतुविचारं विनैव तदनुसारेण तज्ज्ञेयं वदन्तीति
तदसम्पत्वेदितव्यम् । यदप्युक्तं वामनेन—‘काव्यशोभा काव्यव्यवहारनिमित्त-
कश्चिदतिशयः । तदेवैवो गुणमदितिशयहेतवस्त्वलंकारा इति तयोर्भेदः
इति । तदप्युक्तम् । यतः शोभाहेतवो गुणा इत्युक्तं तत्र किं समवेतुं
काव्यशोभोपचिरत येनकेनापि । भाषे वाङ्मालीर्गाङ्गीया च रीतिः कथं काव्य-
स्याम्ना । माधुर्याद्यभावेन समन्तगुणामासाद्योभानुत्पत्तेः । अन्ये ‘अद्राघः
प्रगल्भस्तमिरहैः प्राग्यः प्रोद्यन्तुतमयेव धूमः ।’ इत्यादयोऽत्रःप्रमादगुणमावा-
काव्यव्यवहारप्रसङ्गः । नहि मन्मत इव ‘यन्मतेऽपि तत्रवहारेऽलंकारापेक्षा ।
तेन गुणमाग्रेणैव काव्यव्यवहारस्वीकारात् । यदपि शोभानिनायहेतवोऽलंकार-
इति तदप्युक्तम् ।

‘स्वर्गप्राप्तिरनेनैव देहेन वरवर्णिनी ।

अस्या रत्नउदरस्यो म्यहरोनितरां मुधाम् ॥’

इत्यत्र पूर्वार्थे विदोषोक्तिः । ‘गङ्गुलिकानिस्तरनवा दोषगुणदार्ढ्यकल्पना-
विदोषोक्तिः’ इति वामनप्रधानात् । उत्तरार्थे ज्ञानिरुक्तः । ‘उपमेयस्य गुणानिरे-
कत्वं व्यतिरेकः’ इति लक्षणम् । एतौ च गुणमनपेक्षेयैव काव्यव्यवहारहेतवो-
भावनकौ । एवमन्यत्राप्युक्तम् । तन्वशादि प्रमादादेर्वैतमान्वाक्यं गुणानपे-

क्षेपं संभावना । अर्गलाया एव तु तद्वाचक्यदानान्नगोचरितनवराज्येन संभावनीवि-
नाराधयामाह—उत्प्रेक्षणीयकोटायेवेति । अथमाशयः—अर्गलापदमत्र
निरोधके लाभनिकम् । अन्यथा जीवस्यार्थेऽन्वयायोगात् । तथा च जीवस्य
निरोधकेऽन्यप्रतीतिः । सादृश्यस्य विशेषणतया संभावनान्वयोपपत्तिरिति तदाह—
यथोच्यत इत्यादीनि । एष एव रम्यमन्वयस्याभिव्यक्तिवत्तदभावस्य एव ।
मान्य इति । गेवन्धभेदस्यो नेयर्थः । समवेततयादिति । माधुर्यादिगो-

१. ‘स्वर्गप्राप्तिः । वरवर्णिनी उपमाद्वनेव वनेनैव मानुषेणैव देहेन स्वर्गप्राप्तिर्न तु दिव्य-
देहेन रथानविरोधप्राप्तिः । अस्माभ्योऽनुदृष्टव्यम् । तदाह—अस्या रत्नउदरस्यो
रत्नः मुधा म्यहरोनितरांमतिदेवेन निरन्तरगोचर्येति ।’ इत्युदाहरणपट्टिकाः ।

शब्दमलंकारयोः । किं च निर्गुणत्वे कथं लक्षणमेषां कव्यव्यवहारः । तन्मनुष्य-
विशेषाभावादिनि चेत्, अस्त्येवात्र गुणः तथा ज्ञातं च । परंतु किंचिद्व्यव-
हारस्य शोभाहेतुर्देहिप्रसङ्गात् समस्तगुणधारकं तथा वक्तव्यम् । न चात्र तस्या-
मायम् । तथा च गुणजस्यां शोभाजनदेहिवाचंकाराभ्यां शोभासंपत्तिरिति
तात्पर्यम् ।

इहादीं गुणानामलंकारभेदे निवेदने इत्येवमप्युदात्ताय तज्ज्ञेइमाह—

माधुर्योञ्जःप्रसादारन्यासप्रसङ्गे न पुनर्दश ।

विभागादभेदेषां लक्षणमाह—

आह्लादकत्वं माधुर्यं शृङ्गारे वृत्तिकारणम् ॥ ३ ॥

आह्लादकत्वं यद्यनन्दहेतुत्वं तर्हि न शृङ्गारस्यापि तस्यैव सुखाभावेनात-
ज्जनकावात् । भावस्वरूपत्वं चेत्तर्हि सर्वेषामेव रसानामित्यन आह—
वृत्तिकारणमिति । वृत्तिभेदमनो रसित्वभेदेव हेतुद्वयव्यवहारस्याभावात् । तथा
च यदुक्तं औगुनिर्मैवस्कतेन सपद्यते तदाह्लादकत्वस्वरूपं माधुर्यमित्यर्थः ।
यदुक्तम्—

गाढितत्वमिवाह्लादं (न्या)दपदस्या हृदये दृश्यम् ।

माधुर्यं नाम शृङ्गारे प्रसङ्गे गाढते गुणः ॥ इति ।

कामावित्यन आह—शृङ्गार इति । शृङ्गारपदं संभोगपरम् । निरवगोऽति-
शयस्य वक्तव्यावात् । भारकस्तु भाष्यत्वे माधुर्यस्य लक्षणमाह अ । तदु-
क्तम् । ओञ्जःप्रसादयोरेव तत्पर्यवर्तिव्याप्तेः तद्वन्निवृत्त्याह ।

तन्मि संभोग एव माधुर्यं नेत्याह—

करणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम् ।

संभोगाकरणे तच्छान्तिप्रलम्भे ततोऽपि शान्तेऽतिशयितं माधुर्यम् । आह्ला-
दरूपवर्णनानिदुर्निहेतुत्वात् इत्याहु विशेव -- संभोगाविप्रलम्भसंज्ञि स
वक्तव्यम् । शान्ते तु तुमुप्याद्यम्बवातोऽतोऽतिशयान्वितमिति ।

दीप्त्यामविमृतेर्हृत्तुरोजो वीर्यमस्थिति ॥ ४ ॥

दीप्तिस्वरूपा वा मनसो विस्मृतिज्वलितं वसिष्ठ । तथा च यदुक्तं तद्वि-
सिध मनो जायते तदोत्र इत्यर्थः । तेषामित्यन आह—वीर्यमस्थिति ।

अस्याधिकरणान्तरमाह

धीमत्सराद्रसमयोस्तस्याधिक्यं क्रमेण तु ।

यत्न एतद्वारम्य स तद्वारम्य इत्येव न ३७२ ३३ । यदुक्तमिति । आह्लाद-
पदस्य आह्लादशब्दात् । नि सपक्षमिति । त्वय दंष्ट्रितभेदाध्यासप्रसङ्गतया
प्रतिरक्षणं यदीदृशमिति चेत् । तुमुप्येति । अत्र वचनस्य दिव्यदृग्मते
न्यायस्योक्त्याह्लादस्याप्युदात्तत्वात् ३७२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अपेक्षानिष्पु आदिष्यत्येवमपेक्षतया । सा च प्रसादपदेनैवोपात्ता । यथोक्त-
प्रसादस्य तद्व्यङ्गपरत्वात् । समता त्वारब्धवैदृग्भांतिमाणांपरित्यागः । सा च
कश्चिदोपपत्त्यै । यथा—‘मातृहन्ताः किमु वस्तिनैः’ इत्यादीं प्रारब्धस्य मम-
णवर्णनस्य मिदामिधानेऽप्यव्याप्तौ दोषाय । तत्परित्यागस्तु प्रयुक्तगुण इत्यु-
क्तम् । न च दोषस्वभावस्य गुणत्वम् । अस्वभावप्रसङ्गात् । सुकुमारत्वं त्वमि-
दुराक्षरमायत्वम् । तच्च कष्टवस्त्वदोगमावपर्वदमक्षम् । कान्तिस्फूर्जवत्तया ।
उज्ज्वलत्वं तु प्राग्व्यवदापटितवमिति । मायि प्राग्व्यवस्त्वदोगमावपर्वदमक्षम् ।
यत्वं दत्ता शब्दगुणा न वृथावक्तव्याः । अपेक्षगुणा अप्येवम् । तथाहि—अपे-
क्ष्याजः प्रीतिः । सा च

‘पदार्थे वाच्यवचनं वाच्यार्थे च पदार्थिण्या ।

श्रीशिष्यामयमामी च माभिदायचमन्द च ॥'

इति प्रतिपादितव्यमभेदा । तेषां भेदश्च नुह्यमुक्तिर्वैविध्यमात्रं न गुणः ।
 तैर्विनापि काव्यव्यवहाराभ्यामुपादिमिरूपेण च तेन तद्व्यवहाराद्वर्तमानम् ।
 अस्यानन्तरोऽनुहाभेदोऽनन्तरोपाभावसंभवश्च । एवं प्रत्यादोऽर्थैर्मन्त्रम् । प्रती-
 त्तमात्रार्थपरिग्रह इति साधनम् । सांख्यविकल्पाद्व्यवहारीयवित्यागादेवाव्यथा-
 सिद्धमिति विधिः । साधुषु नृनिर्वैविध्यं नवीकृतवन्त्यम् । तच्चानवीकृतवन्त्य-
 दोषाभाववन्त्यम् । सांख्यमात्रं गुणपातवन्त्यम् । पक्षेऽप्येवमवस्थाद्विधानमिति

[illegible]

रचना धर्मसौकुमार्यादेव लब्धेति परास्तत्पोगे सौकुमार्यलाभाय घटना तथे'पु
कमिति । उदाहरणम्—

‘भेनङ्गरक्षप्रतिमं तदङ्गं भङ्गीभिरङ्गीकृतमाननाङ्गवाः ।

सुर्वन्ति यूनाः सद्मा यथैताः स्वाम्नानि ज्ञाम्नापरिणितानि ॥'

योग आयतृतीयाभ्यामन्त्ययो रेण तुल्ययोः ।

टादिः शेषां वृत्तिर्दृष्ट्यै गुम्फ उद्धत ओजसि ॥ १० ॥

भोजनि व्यज्ये वर्गमथमनूनीवाभवां सह तद्व्यस्योर्हिर्नायवपुर्ध्वोपोगः ।
 यथा—कण्टपुष्पेभ्यादि । तथा रेकेनाथ उपर्युभयत्र वा यन् कस्यापि योगः ।
 यथा—वक्राकैर्निर्झाद्वापः । तथा तुल्ययोः कपोत्रिचोगः । यथा विलिपि-
 त्तादी । तथा टादित्युदयं वापौ चेति कर्माः । समाभयतु धीर्यः । गुणो
 रयता । मा भोदता विरुडेति । उदाहरणम्—‘मूर्ध्नामुक्तकृता- इत्यादि ।

श्रुतिमात्रेण शब्दानु येनार्थप्रत्ययो भवेत् ।

माध्याह्नः समप्राणां न प्रमादो गुणो मतः ॥ ११ ॥

येन शब्देन स्वमायेन वा यथा रचनया वा भुक्तिमात्रेण वाप्यदुर्गम्यम् ।
न मया दृष्टं तत्र ह्यर्थः । उदाहरणम्—

१६॥॥॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अन्योऽप्येवमप्युक्तः परिमितमप्युक्त इति ।

इदं व्याख्यानं श्रीगुरुभक्त्याभिरुच्यते।

कृशाब्जाः सैवार्थं कद्वि विविदिरीगत्रजवदम् ॥

अथैवमिति ननु बर्तमानास्तुत्यासीन्त्यस्यैव ननुवाच्यमेव तु पुनस्तथावेत्युच्यते ।
न चैवं व्यापृतांशानुवृत्त्यादयो रचनायाः लक्षितं निरुद्धाः अनुविधि बाध्यम् । एतौ
व्यापृति मूल्यमन्त्रा रचनाद्वयमन्त्राणि

वसुधा* वसन्ध्यानामोनिन्येन वसिष्ठसिन् ।

मन्त्रादृनि (ग)। तामन्त्रवाच्यमर्पायने ॥ १२ ॥

अथवाचं गुणपातसम्प्रदायाः । वचनवाच्यप्रबन्धावित्यविरह एव गुण-
पातसम्प्रदायात् । तथापि वचनकोषाद्व्यञ्जनापुण्ययोगात् । तत्र कविद्वयाभ्य
प्रबन्धानपेक्षया वक्रांतवित्यादेव रचनादयः । यथा—

‘मन्थापलायं वामभ-कुनकुहरचण्डमन्दरभानधीरः

कोणापातेषु गर्जन्त्यलवचनघटान्धोष्यत्तं प्रदृश्यः ।

कृष्णाकोशमदृतः पुरपुल्लिपनोपातनिर्घागवातः

केनाप्यमिमदाद्यनिरमितमगो दुन्दुभिभ्यादितोऽयम् ॥

अत्र न वाच्यं कोणादिदीप्तसम्यक्कं प्रचरुण्वात् । प्रबन्धस्य भाटका-
त्माभिनेय इति दीर्घतमासात्वं प्रतिपूर्व्यं यद्यपि तथापि वक्ता भीमतेन इति
तद्दीप्तव्यादुत्तमा रचनात् । अतस्तदुत्तमादिष्वन्त्यादेवोपयुज्यते । क्वचित्तु
वचनप्रबन्धावित्यादपेक्षया वाच्योक्त्यादेव रचनादयः । यथा—

‘म्रीडेति दानुर्गोष्ठकनरवमर्म्महिदेवोपपात-

वामाकृष्टाचनिर्घ्वलितरविरचेनारणेनेद्वयमाणम् ।

पुर्वकादुत्पत्तीर्वस्तुनिमिष मरुतां कंधरात्प्रभाज्वा

भाकारिर्भीममेतत्त्रिपत्ति विवतः पुम्भकर्जोपमाहम् ॥’

अत्र वक्ता वैतालिकः प्रबन्धमाभिनेयाभेति दीर्घतमासात्वावित्येऽपि
वाच्यस्य पुम्भकर्जेऽस्तीत्यादुत्तमा रचनादयः । क्वचिद्वचनवाच्यानपेक्षाः प्रबन्धो-
क्तिना एव रचनादयः । यथा हि—भाटकाविकायां हि गृहारेऽपि व्यङ्ग्येऽनुद-
नेऽपि वक्तादि नातिमत्तुना वर्णादयः । प्रत्युत त्रिकटवन्धवेर्नैव रज्याघरवात् ।

१. ‘मन्थेति । एतन्माने दुन्दुभिभ्यानि कृत्वा भीमतेनत्वात् प्रथः । अयं शब्दाय-
मानो दुन्दुभिः केन नादित इत्यन्वयः । कीदृशः । मन्थो मन्थन सेनायस्मान्धोक्ति
वरणैस्त्वाम्भ्यतेन पुन स्वात्तं कुहरं गृहा वल तादृशस्य वल्लो मन्दरस्य गिरेर्भान-
वर्द्धारः । ‘पुलि’ इति पाठे अभ्रमः पुन्या कुहरेषु चण्ड्यो मन्दरभान इत्यर्थः । कोनो
बादनदृष्टलनिपातेषु सन्तु । यद्वा—‘नेरीशतसहस्राणि वक्राशतशतानि च । प्रकदा
यत्र हन्धने कोणापात न उच्यते ॥’ इति परिभाषितकोणापातेषु सन्तु तदन्तर्गतीऽव
गर्जन्त्याः प्रत्येकालीनाया घनघटाया च-योन्वसंघट्टव्यञ्जः । शरण इत्यर्थे । कृष्णाया
श्रीवयाः शोधयाम्ये वर्तमानो दृतः । तत्प्रयुक्तत्वात् । कुस्तुलस्य निधनं क्षुद्रतरुर्धमुत्पा-
तकरो निर्घागवातेन वानः । मन्थानां वापानां चान्धो-वसपट्टव्यञ्जनिर्निर्घागः । यथा
अम्लनिहसाद्यनिरसितस्य प्रतिध्वनेः स्रष्टा । स्रष्टा इत्यर्थे ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका,
२. ‘म्रीडेति । वीरचरिते वैतालिकस्येयमुक्तिः । यन्म्रीडाम कुम्भकर्जोपमाह शिरो
त्रिदश आकाशात्रिपत्तीन्-वदः । कीदृशम् । कंधरात्प्रभाज्वा तत्प्रविष्टानां मरुता
भाकारिणादुत्तमादौ, कादुत्पत्तीर्वम्य गीरायचन्द्रपराक्रमस्य स्तुतिमिव पुर्वकुर्वाणम् ।
तथा म्रीडस्य महावेगप्रयुक्तस्य चन्द्रस्यानुसृष्टेऽप्यलन तस्य रयेण वेगेन
संहिकेयस्य राशोऽपपातत्रासरोनादृष्टैर्भस्तिवन्वितो वक्रतया संस्थापितो
तथाभूतेनागनेनेद्वयमाणम् । इद्वयमानमित्यर्थः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका

‘नारीणामनुकूलमाचरति चेजानामि कश्चेतनो
 यामानां हितमाचरतीति हितकृच्चैवाचरानां भवत् ।
 पुनः किं हितकर्तॄन् मनु कदाभाषप्रतिज्ञात्मनः
 तामर्थं भवतः पुरंदरमत्तुः उद् विधातुं कुतः ॥’

अत्र नारीणामिति पदं स्त्रीणामित्यभिप्रायेणोक्तम् । भीता तत्र ह्यत्र न
 तापूणामित्यर्थतया योजयित्वाह—कश्चेतन इत्यादि । अत्र यामानामिति तापू-
 णामित्यर्थो वनुरभिप्रेतः । स्त्रीणामित्यर्थतया योजयित्वाह—हितकृ-
 त्वादि । अथाप्योऽवगन्तव्यमिति दुर्बलापेक्षया हितकृदिनि हितकृत्त्वनाय-
 तया योजयित्वाह—पुनः किमित्यादि । अथाप्योऽवगन्तव्यमिति दुर्बलापेक्ष-
 या योजयित्वाह—तामर्थमित्यादि । अत्र नारीणामवगन्तव्यमिति
 पदं सम्यक् ।

अमङ्गमाप्रपदेन क्षेपेण यथा—

‘महो कतेरशी बुद्धिर्ज्ञाना नव विमिषा ।

त्रिगुणा भवन्ते बुद्धिर् नु द्वात्मयी क्वचिन् ॥’

अत्र द्वात्म्यानि त्रैलोक्येण वनुरभिप्रेतं वाहेत्यर्थेनाप्यो योजितवान् ।
 कादृक्चोदित्येवा—

‘गुरुरतस्तत्राया वन दूतमर् द्येयमुत्तमो वान्मुम् ।

अतिदुष्टहोदितमन्दिने सन्नि नैत्यनि तुरभिममयेभ्यो ॥’

अत्र निन्दनीनि नाविकया निवेद्याभिप्रायेणोक्तं सन्ना तु निन्दानि अपि
 त्रैलोक्येवेत्यर्थकतया कादा योज्यते ।

१. ————— २. ————— ३. ————— ४. ————— ५. ————— ६. ————— ७. ————— ८. ————— ९. ————— १०. —————

इयं च न वैकीर्त्यायमात्रे हि तु स्वतोऽप्यवेनीयस्याव्याप्योऽत्रमात्रे
व्याप्यमात्रेण । यथा मम—

‘हृत्तो वैरिषिमर्दने हरिःप्रीत्यर्थेने त्वर्जुनः

पीतः पशुजोषनाभिरभितो मेघाग्रैर्ध्रुवैः ।

रथः सज्जनमंगमेव करगन्धेनीमगे श्रीधर

स्याने वर्णचतुष्टयस्य भुवने मयां महात्मीयने ॥’

अथ वर्णचतुष्टयस्य मयां श्रीधर इति सार्वभौमिकं वाच्यमस्यथा हेतु
द्वितायाभिः समर्थितम् । पञ्चमस्यद्वयस्यम् ।

अथावृत्तिरिदम्पदेऽव्यंकारेषु लक्षणीयेषु इवाभ्युपगम्यानुयायः प्रथमं लक्ष
णीयं । सा द्विधा—वर्णानुयायः, पदानुयायश्च । तत्राद्यो वाचकवर्णमात्रावृत्तौ
द्वितीयस्य वाचकपदानुयायिनि सम्भुगतिः । तत्राद्यं लक्षयति—

वर्णमात्रयमनुयायः

अत्रावृत्तौ वर्णमात्रावृत्त्याद्यो वर्णानुयाय इत्यर्थः । अत्रावृत्त्यावृत्तयुक्ता
वर्णमात्रावृत्तयुक्तमित्यर्थोत्पद्यते । वर्णानुयाये अत्रावृत्तयुक्तम् । अतो अत्रावृत्तौ
इति निरिच्छित्ताद्यो नान्यथाहि । न चेदेव सा । तत्रावृत्तयुक्तपदानुयायमात्रा-
वृत्तौ । एतादृशित्वमनुयायः प्रथमं लक्षणीयं । अतो अत्रावृत्तयुक्तपदानुयाय-
मात्रावृत्तौ इत्यानुयायः, न वा अत्रावृत्तयुक्तपदानुयायमात्रावृत्तयुक्तम् । प्रथमं ।

सं विवक्षते—

छन्दानुविगमो द्विधा ।

छन्दानुविगमो द्विधाऽवधिः । तेषां प्रथमं नान्यथा । द्विगमो द्विधाऽवधिः ।
ननुतोऽवधिः । द्विगमो प्रथमं नान्यथा । द्विगमो द्विधाऽवधिः । तेषां प्रथमं
नान्यथा । द्विगमो द्विधाऽवधिः । तेषां प्रथमं नान्यथा । द्विगमो द्विधाऽवधिः । तेषां प्रथमं

वर्णमात्रयमनुयायः

श्रीमद्भक्त्युक्तम्

अत्रावृत्तौ वर्णमात्रावृत्त्याद्यो वर्णानुयाय इत्यर्थः । अत्रावृत्त्यावृत्तयुक्ता
वर्णमात्रावृत्तयुक्तमित्यर्थोत्पद्यते । वर्णानुयाये अत्रावृत्तयुक्तम् । अतो अत्रावृत्तौ
इति निरिच्छित्ताद्यो नान्यथाहि । न चेदेव सा । तत्रावृत्तयुक्तपदानुयायमात्रा-
वृत्तौ । एतादृशित्वमनुयायः प्रथमं लक्षणीयं । अतो अत्रावृत्तयुक्तपदानुयाय-
मात्रावृत्तौ इत्यानुयायः, न वा अत्रावृत्तयुक्तपदानुयायमात्रावृत्तयुक्तम् । प्रथमं ।

अत्रावृत्तौ वर्णमात्रावृत्त्याद्यो वर्णानुयाय इत्यर्थः । अत्रावृत्त्यावृत्तयुक्ता

वर्णमात्रयमनुयायः

अनेकस्य व्यञ्जनस्य सहृद्देववार्त्ता साग्वं पूर्वश्लोकानुप्रासः । उदाहरणम्—

‘ततोऽरुणपरिरामन्दमन्दीकृतवपुः शशी ।

दध्रे कामपरिरामकामिनीगण्डपाण्डुताम् ॥’

अत्र हरदण्डबोः ।

द्वितीयं लक्ष्यति—

एकस्याप्यसकृत्परः ॥ २ ॥

अदिराजदग्नेकस्यापि । अमकृद्विबेदकृद्बो वा । वस्तुतस्तु श्लोकानुप्रास-
भिन्ने लक्ष्यम् । अन्यधिकस्य सहृदयपुत्रसंग्रहापत्तेः । एवं वीरस्य वर्णस्य सहृद-
यसहृद् अनेकस्य सहृदयसादृश्यं हृदयानुप्रास इति एवंवत्तन्म ।

तत्र

माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकोच्यते ।

यथा—‘अनङ्गराजमतिमं-’ इत्यादि ।

ओजःप्रकाशकैस्तथ परुषा

यथा—‘गूर्मांशुवृत्त-’ इति ।

कोमलापरैः ॥ ३ ॥

अपरैरोजोमाधुर्यव्यञ्जकानिर्गन्तः प्रमादवनिर्गन्तैः । एतामेव वेचिदित-
पितकाम्भिराहित्येन प्रामाण्यहीनतायाद्वाप्येति वदन्ति । उदाहरणम्—‘अपमा-
द-’ इत्यादि ।

केषांचिदेता पैदर्भाप्रमुखा रीतयो मताः ।

कामतादीनां गते एता नृव यथाक्रमं पैदर्भागीहीनायास्त्यो रीतय उच्यन्ते ।

शब्दानुप्रासमाह—

शब्दस्तु लटानुप्रासो भेदे तात्पर्यमायतः ॥ ४ ॥

शब्दशब्दरूपव्यापारकान् शब्द- प्रातिपदिकान्दिभ्यस्त- सादरः । भेद इति
तात्पर्यमन्वयभेदस्यमात्राभेदे । न तु स्वरानुप्रासः । तथा च भिन्नतात्पर्यनु-
व्याप्येतादृशसादर्यं शब्दानुप्रासः । स तु लटानुप्रास उच्यते इत्यर्थः । नुतपरो
वर्णानुप्रासस्य शारीयवच्छब्दव्येदकः । यस्तु—“अनङ्गराजमतिमं-’ भेदे तात्-
पर्यमायतः’ इत्युक्तम्” इति व्याख्यानं तद्वत्तम् । मात्राशब्दस्यामप्येवकतापत्तेः ।

न ग्यति । तथा तानि शब्दकेऽपि व्याख्यापत्तेरिति भावः । अत्रयोऽनङ्गतेति ।
वैयर्थ्येत्यर्थः । यानङ्गव्यतिरागस्य तेन विनापि भिन्ने । तात्पर्यमायत इत्युक्तम्-
म-

१. ‘नङ्ग इति । अनेकस्य एविकार्येन संस्कारणः । उदाहरणेन वाच्यः । मन्दीकृत-
विशेषीकृतम् । कामेन परिहृत्याय उदाहरणं । व-वि-या लक्षणवत्प्राणु- रमे प्रारब्ध-
मातेत्यर्थः । अत्र सन्दर्भान्तरं, लङ्कारानु इति च नङ्ग-रद-रायकस्य न-
कस्य चानेकव्यञ्जनस्य सहृदयपुत्रदेवपुत्रस्यः ।’ इत्युक्तम्-
विद्वद्

एव एव कैश्चिन्नरात्रुमास उच्यते । सोऽयं पदस्य नाशो वेति द्विरपि । तत्र
सविभक्तिरस्य यत्रादृतिः ॥ आद्यः । अस्यादसस्तु द्वितीयः । तपोरापोऽनेकस्य
पदस्यैकस्यैव वा पदस्येति द्विरपि । अग्लस्तु त्रिरपि । आदृतेरभिष्टमया
सम्यक्तया, भिष्टमयामम्यक्तया, अकृताः समामम्यक्त्वे सत्पारताः असमागम्य
नरा ये समासे विनाशार्थमवादिनि पञ्चप्रभेदा इति कारिकाया अतिशान्तिम् ।

तथाप्यमाह—

पदानां सः

पदानामिति बहुवचनमनेकोपपक्षजम् । अव्यया द्वयोः पदपोतादृती वा
भेदादयोः । उदाहरणम्—

‘वेन्द न मयिधे दयिता दृढदहनस्तुहिनरीधिरिज्जलम् ।

यत्न ये मयिधे दयिता दृढदहनस्तुहिनरीधिरिज्जलम् ॥’

अत्र यद्यपि तृतीये दृढदहनस्तुहिनरीधिरिज्जलम् पदार्थे तुहिनरीधिरिज्जलस्तुहिनरीधिरिज्जल-
मैकस्यैवरात्रुमासार्थमिति भेदनायां वाच्यार्थमात्रेणोदाहरणम् । तथा अपि-
त्युदाहरणैरेवोदाहरणं ब्रह्मणम् ।

द्वितीयभेदमाह—

पदस्यापि

अपिगर्भेन न हति समुचीयते । यथा—

‘वेदुं कलपिज्जलज्जलाः सर्वे सुधाकराः ।

सुधाकराः क म पुनः कलपिज्जलं मनेत् ॥’

वाच्या प्रकाशयमाह—

पुनारन्यत्र न न वा ।

नाम्नः सङ्गमसङ्गमौघ

द्वितीयभेदोपपक्षजम् । नाञ्च एव त्वरादनुसारेण दृष्टार्थः । उदाहरणम्—

‘द्वितीयभेदोपपक्षजम् । नाञ्च एव त्वरादनुसारेण दृष्टार्थः ।

‘द्वितीयभेदोपपक्षजम् । नाञ्च एव त्वरादनुसारेण दृष्टार्थः ॥’

पौरुषकमला पौरुषाद्भीर्भीष्टं तर्ह्येवमेव । अतः—‘पौरुषं कमलमा-
भयो पत्न्या सा पौरुषकमला’ इति व्याख्यानं तदनुक्तम् । अर्थभेदेनानुदाह-
रणपक्षः । अत्र करकरेणैकममताः, विभा विभेति विभो तमासी, कमला
वमतेति पूर्वस्य ममास्य उत्तरस्यासमासः, इति श्रवणानुदाहरणम् ।

तदेवं पञ्चधा मतः ॥ ५ ॥

व्याख्यानम् ।

अर्थे मत्पर्यभिधानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः ।

यमकं

अर्थभिधानां भिन्नार्थानामित्यर्थः । एतच्च लाटानुपासेऽभिध्यातिवाराणाम् ।
तस्मादेव च कृते समरममरमोऽवमित्यादौ द्वितीयाद्यावृत्तेरर्थाभावादभ्यासिः
स्यादन्त उक्तम् ‘अर्थे तति’ इति । वचनपञ्चदा भिन्न इत्यर्थः । वर्णानामिति
बहुवचनमविवक्षितम् । इत्येवमपि यमकव्यवहारान् । ऐति पूर्वैर्नैव क्रमेण
स्थितेत्यर्थः । अतः ततो रस इत्यर्थः नानिप्रसङ्गः । एवं च समानार्थवाचाप-
वस्यमानानुपूर्विकानेकवर्णावृत्तिर्यमकमिति लक्षणं दृश्यम् ।

तदेतद्भिन्नमने—

पादतद्भागवृत्तिरन्यात्पनेकताम् ॥ ६ ॥

प्रथमपादो यदि द्वितीये पादे सम्पन्ने महासुखं नाम यमकम् । तृतीये
चेत्तदा संज्ञाः । अतुर्थे चेत्तदा भाववृत्तिः । एवं द्वितीयपादभेदेतृतीये तदा
गर्भः । अतुर्थे चोत्तरेष्टकम् । तृतीयभेदचतुर्थे तदा पुच्छम् । प्रथमद्विषु चेत्तदा
पङ्क्तिः । महायमकमिति केचित् । पादप्रथमकं तु न यमकारकारि भवति न
प्रयुज्यते । इत्येकैकपादावृत्ती सप्त भेदाः । प्रथमो द्वितीये तृतीयस्तुर्थे चेत्तदा
श्रुतकम् । प्रथमचतुर्थे द्वितीयस्तुतीये चेत्तदा परितृप्तिः । इत्यर्थाभ्यासकृते
पादद्वयावृत्ती द्वयमिति नव भेदाः । अर्थावृत्तिस्तु सप्तमः । श्लोकावृत्तिर्मेष्टक-
यमकम् । तदुभयमपि पादावृत्तिविशेषः कुत्रेयेकादश पादयमकभेदाः । पाद-
भागवृत्ति बहुभेदम् । तथा हि—द्विधा विभागेषु पादेषु प्रथमादिपादानामा-
द्याभागा, पूर्ववद्वितीयादिपादेष्वद्याद्यभागेष्वेव यदि सम्पन्ते तदा पूर्ववन्मुखा-
दयो दश भेदाः । श्लोकान्तरे भागावृत्तिर्न स्वयत्त इति श्लोकावृत्तिसंस्थानीय
एकादशो भेदो भागावृत्तौ नास्ति । एवं प्रथमादिपादानामन्यभागास्त द्विती-
यादिपादानामन्यभागेष्वेव यमने पूर्ववद्विंश भेदाः । एवं द्विखण्डीकृतेषु पादेषु
विंशतिः, त्रिखण्डीकृतेषु त्रिंशत्, चतुःखण्डीकृतेषु चत्वारिंशद्भेदाः स्थाना-
परिवर्तिनो भवन्ति । अथ स्थानपरिवर्तनभेदाः—प्रथमादि पादानामन्यथादि-
भागा द्वितीयादिपादानामाद्यादिभागेषु सम्पन्ते इत्याद्यन्वर्थतानुसारेणान्ताद्यादि
नुत्वार्येत्यर्थः । वस्तुतस्तत्वेनानुपूर्विकमोर्व्यञ्जनार्थवैलक्षण्यसायादधार्माभेद-
धम् । अत एवमेव शुभाकरपादावृत्तुदाहरणमुपपन्नमिति ।

यमकादयः प्रभेदा भवन्ति । तथाहि—द्विषण्डे यथा प्रथमपादस्यान्त्यमगे
द्वितीयपादस्याद्यार्थे चैवम्यते तदान्तादियमकम् । प्रथमभाग एव चेदन्त्यमगे
तदाधन्तयमकम् । पूर्वं प्रथमपादस्यान्तभागौ द्वितीयस्यान्तादिभागयोर्यदि
यम्यते तदाधन्तान्तादि यमकयोः समुच्चयः । अत्र त्रिषण्डचतुःषण्डयोः पूर्व-
पादमध्यभाग उत्तरपादस्यादिभागे यदि यम्यते तदा मध्यादि यमकम् । पूर्व-
स्यादिभागश्चेत्तदुत्तरपादस्य मध्यभागे तदादिमध्ययमकम् । पूर्वस्य मध्यादिभागौ
चेदुत्तरस्याद्यमध्ययोस्तदा मध्याद्यादिमध्ययोः समुच्चयः । पूर्वं प्रथमस्यान्त्यभागौ
द्वितीयस्य मध्यभागे चेत्तदान्त्यमध्यम् । पूर्वस्य मध्यभागश्चेद्वितीयस्यान्त्यभागौ
तदा मध्यान्तिकम् । पूर्वस्यान्त्यमध्यभागौ चेद्वितीयस्य मध्यान्त्यभागयोस्त-
दान्त्यमध्यमध्यान्तिकयोः समुच्चयः । यद्यपि पूर्वस्यादिभाग उत्तरस्यान्त्यभागौ चेत्त-
दाधन्त्यकमन्त्यभागस्वाद्यभागौ चेत्तदान्तादिकमित्यादि प्रकारद्वयं संभवति
तथापि द्विषण्डान्तगणमेव तदिति दृष्ट्वा गण्यते । सर्वेषां चैवामपरः समुच्चयः ।
इति भिन्नपादे यमने प्रभेदाः । एवं तस्मिन्नेव पादे आद्यादिभागानां मध्यादि-
भागोष्वावृत्तौ भेदा द्रष्टव्याः । सर्वे चैते नियतरस्यानविवक्षया स्थानयमकभेदाः ।
अनियतेषु स्थानेष्ववृत्तेरिति अस्थानयमकभेदा अपि बहवो भवन्तीति प्रभूत-
तमभेदं यमकम् । तदेतत्काव्ये गेडुभूतमिति भास्य लक्षणं कृतम् । दिव्याग्रं
तूदाह्रियते । तत्रैकपादान्धासेषु संदंशो यथा—

‘सञ्जारीभरणोऽमायमाग्राध्य विपुशेखरम् ।

सञ्जारीभरणोऽमायस्रतस्त्वं पृथिवीं जग ॥’

त्रिपदान्धासे यमकं यथा—

‘विना यमेनोनयतामुस्सारिता विनायमेनो नयता मुस्सारिता ।

महाजगोऽदीपत मानसादरं महाजनोदी यतमानसादरम् ॥’

द्वितीयपादे तत्स्थाने । यम्यते यमने । स्रज्जत इति यावत् । एवमप्येदं वि-
स्थानापरिपतिनस्तुल्यस्थाना । अस्थानेति । अनियतस्थानेत्यर्थः । यथा गद्यादौ
पादव्यवस्थाईति । गेडुमन्थि । इत्युदाहरणमिति । तद्विस्तार-

१. ‘ग्रह’ क-ख. २. ‘सञ्जारीत’ । इ राजन, मन्त्राणां गानमगानं सञ्जारीभरणं

नामुमा यानीति यन्मनुमानसि विपुशेखर इत्याग्राध्य नयन्ताराधनार्थ इत्येकममयो
दम्भशून्यः सन्पृथिवीं जगं चन्द. । त्रीशुशब्दम् । यथा अथवा इति गता अतीतादिना यत्र
तादृशो रजो यस्य स इत्यर्थः । इत्युदाहरणचन्द्रिका ३. विनोति । अयं महाजनो
विना पशुकेन यमेन मानसाविधारं शत्रुं यतमानानां सादमवपादं रातिं दशति यथा
तथा अर्थावताप्यत्यन्तचन्द. । कीदृशेन । एतादृशां विना नयता अस्थानं प्रापयता
अमुस्सारिता प्रागभ्युदयेन । मुस्सारिता ऊनवता भूतं कुर्वता । कीदृशो महाजनः ।
महान्तमयं नुरति यागार्थं दिनस्तीति तथा । महामुनयमयमिति श्रुतिं वे कुर्वताष्टभेदी
तद्वत्कारक इति वा । अन्ते तु—‘विना नयताप्यवतिपुशेन । ऊनवता राति
प्रापयता । मुस्सारिता मुनयभ्युदयेन ।’ इति व्याख्यः । इत्युदाहरणचन्द्रिका.

श्लोकान्धासे महायमकं यथा—

‘सौवारम्भरगोऽवश्यमवलम्बिततारवम् ।

सर्वदारणमार्गवी दधानलम्बमम्बितः ॥

सम्भारं भरगोऽवश्यमवलम्बिततारवम् ।

सर्वेदा रणमार्गवीदधानलम्बमम्बितः ॥’

द्विगण्येषु भिन्नपादे पादभागान्धासेषु द्वितीयपादात्म्यभागस्य अनुपपादा-
न्धाभागे यमने संदृष्टं यथा—

‘भनन्तमदिमध्यासविधौ वेधा न वेदु पाधु ।

या न मातेव भजने भजने मानवे दृषाम् ॥’

अभिज्ञेवैद्यमकं पादे यथा—

‘वेदान्तोऽवदान्तो न वात्ययं नवात्ययम् ।

दिवे दितां दिवेदितां क्षरामि तां क्षरामिनाम् ॥’

प्रथमपादाद्यभागास्य द्वितीयादिपादानामन्धास्यभागेषु यमने पूर्वादि भाग-
मकमुत्तारार्थे आद्यभागाद्ययोः समुद्ययो यथा—

‘मेरस्वनि प्रसादं मे म्बितं क्षिततरस्वनि ।

सरस्वनि बुद्ध क्षेत्रपुरक्षेत्रगरस्वनि ॥’

१. ‘सम्भारं वेति । न तु प्रवृत्ते राजा आरगितसमूहं सर्वदा सर्वदाकं अवश्यं
भिक्षिने भरतोऽतिशयेन रणे युद्धमार्गवीत्यादिनाम् । आरं वीरुताम् । अवश्यं सैम्ब-
रन्त्यम् । निगो विरुद्ध आरवः शब्दो बलं तत् । दीपिकाद्वयम्—‘इयमन्धौरीमिति
त्रिधाविशेषणम् । तेन सैम्बयनोपैव मिहनादं विलासं समरतारं नवादेति
पर्यवस्यति ।’ इत्याहुः । वीरुताः । अतस्तं मन्दं अवान् अवश्यम् । इति तन्मन्त्रित्वार्थः ।
अम्बि तस्वनि उपरिपरीतमित्यतः । आम्ब-वेति ‘अभातो.’ इति निवेधादीर्घवामः ।
यदा ए दिव्यो भिनः । तत्तर इत्यर्थः । बुनः वीरुता इत्येतादमाद्यः शब्दः ।
सरस्वनेन न आरम्भस्तत्र रत्नं । बुनः वीरुतामारम् । अवश्यमस्वादीनम् । ध्वन्य-
तामि बल्यया वीरुतामि वारतामि तर्थावधिवाक्यानि देन तत् । ‘तारवं तत्तद्भूतं’
इति वेति । ‘अम्बमै.’ इत्यन्ते । तत्रेवां दाण्ठो वो मानसदेवी तद्विष्णोरीनो
राजा । तथा इवान्तेन समस्तुम्बः भिनः तेन ममं भित्ति भित्तिरेव
या अनुपपादकतया वीरुतामिति न वाक्यान्ध्याम्बम् ।’ इत्याहुः इत्यर्थः ।
२. ‘अनन्तेति । अनन्तेन अदिक्षा न्यास विधौ यथा तादृशी वा दुर्गा वेधा प्रकाशि
न वेद सरस्वती न आनाति । वा न प्रगते मानवे अनुपपे दत्त भजन इत्यन्तः ।’
इत्याहुः इत्यर्थः । ३. ‘आत्मनोऽवदान्तं’ वा ४. ‘अवदान्त इति । यस्या दुर्गा-
माननोऽर्थं प्रगते नवस्वात्मनं वीरुताम् न वाति न दाण्ठेति । बुद्ध । अवदान्तः । अवश्य
पुष्पावरविशेषदेव इत्याहुः । यदा अवश्यं न न. सन्तुष्टो नवात्यय इति वेत्यम् ।
न दिवे बल्यमिति च आरम्बि । वीरुताम् । दिवेन समुदा ईद्विगण्येति च
द्विगण्येति च । दिवे वरदाने दिव्येति वा । ५. अन्तेव क्षेत्रपुरमित्याहुः ।
विष्णोमित्यर्थः ।’ इत्याहुः इत्यर्थः । ६. सरस्वती । ७. ...

द्वयोराघन्तान्नादिकयोः समुच्चयो यथा—

‘सैमार माकं दर्पेण कंदर्पेण ससारता ।

शरप्रधाना विभ्राणा नात्रिभ्राणा शरं नवा ॥’

चतुःखण्डे पादे द्वितीयभागस्य तृतीयभागे यमनं यथा—

‘मधुपरात्रिपरात्रितमामिनीजनमनःसुमनः सुरभिधिवम् ।

अमृत वारितवारित्रिभ्रवं स्फुटितताम्रतताम्रवर्णं जगत् ॥’

एवं वैचित्र्यसहस्रैः स्थितमन्यदप्युद्यम् ।

वाच्यप्रभेदभिन्ना यद्युपपन्नापणस्पृष्टाः ।

श्लिष्यन्ति शब्दाः श्लेषोऽसावक्षरादिभिरष्टधा ॥ ७ ॥

‘अर्थभेदेन शब्दभेदः’ इति नयेन भिन्नाः शब्दाः ‘काव्यमार्गे स्वरो गण्यते’ इति नयेन युगपदुच्चारणविषयतया यन्निष्पद्यन्ति भिन्नं स्वरूपमपह्नुष्यन्त्युक्तगतकलङ्कसम्भावेन यत्रार्थद्वयप्रतीतिः स श्लेष इत्यर्थः । अक्षरादिति रिनि वर्णपङ्क्तिभाषाप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनभेदादष्टधा श्लेष इत्यर्थः ।

लक्षणमित्यर्थः । अर्थभेदेनेति । सहस्रुच्चरितः शब्दः सहस्रार्थं गमयतीति प्रार्थं नमतेनेत्यर्थः । उदात्तादिस्वरभेदे युगपदुच्चारणायोगादाह—काव्येति । तथा भेदानवभासे एकोच्चारणं दोष इति भावः । मनु कथमेकोच्चारणादनेकशब्दोत्पत्तिः तदङ्गीकारे पैकस्मात्कपालादेरन्येकपटोत्पत्तिः स्यादिति चेदत्राहुः । समवायिभेदापेक्षणापैकस्मात्कपालादेरनेकपटोत्पत्तिः । अत्र तदभावाद्नेकशब्दोत्पत्तौ बाधकमिति । अन्ये तु अनुसंधानमात्रं शब्दस्यैक एव । मीनिष्ठोक्तार्थं तद्वेदा नमवादिष्याहुः । श्लेषो द्विधा—नमङ्गपदोऽनङ्गपदश्च । तत्रार्थं निम्नगते—धर्मे

मनु अतिशयेन प्रमाद सर गच्छ । प्रमत्ता भवेत्तर्कः । मे मय वितर्कने सरस्वति ममुदे भिन्नि कृष । सरस्वतीशब्दस्य नदीनामाभ्येति लक्षणया श्लेषेण तस्याः तमुदे भिन्नाभिधानम् । कथंभूते । श्रुतं गरीरवेव कुरुशेव नत्र सरस्वति । सरस्वत्याभ्यनरीरव इत्यर्थः ॥’ इत्युदाहरणपरिच्छेदः ।

१. ‘समर्गोनि । शब्दस्य कदर्पेण श्लेषेण माकं दर्पेण नयेन ससार मात्राणाम् । शब्दस्य । सारमं पद्य मात्रम् । पदविशेषो वा लक्ष्यश्रिता । नवानि जनाणि सारसामि पद्या मा नवाना । शरं कण्ड विभ्राणा शेषवन्ती । वरिषाहं प्रापवन्तीत्यर्थः । शरं काशस्त्रित्यन्ते । न विषये वीना पद्विणा भाग. शब्दो वस्ती मा अविभ्राणा नमून न । त्रिभ्रशब्दस्यैव । नवा नूतना ।’ इत्युदाहरणपरिच्छेदः ।
२. ‘मधुपरात्रि । मधुपरात्रि श्लेषोऽसावक्षरादिभिरष्टधा । मधुपरात्रि सारसामि पद्या मा नवाना । शरं कण्ड विभ्राणा शेषवन्ती । वरिषाहं प्रापवन्तीत्यर्थः । शरं काशस्त्रित्यन्ते । न विषये वीना पद्विणा भाग. शब्दो वस्ती मा अविभ्राणा नमून न । त्रिभ्रशब्दस्यैव । नवा नूतना ।’ इत्युदाहरणपरिच्छेदः ।
३. ‘मधुपरात्रि । मधुपरात्रि श्लेषोऽसावक्षरादिभिरष्टधा । मधुपरात्रि सारसामि पद्या मा नवाना । शरं कण्ड विभ्राणा शेषवन्ती । वरिषाहं प्रापवन्तीत्यर्थः । शरं काशस्त्रित्यन्ते । न विषये वीना पद्विणा भाग. शब्दो वस्ती मा अविभ्राणा नमून न । त्रिभ्रशब्दस्यैव । नवा नूतना ।’ इत्युदाहरणपरिच्छेदः ।
४. ‘मधुपरात्रि । मधुपरात्रि श्लेषोऽसावक्षरादिभिरष्टधा । मधुपरात्रि सारसामि पद्या मा नवाना । शरं कण्ड विभ्राणा शेषवन्ती । वरिषाहं प्रापवन्तीत्यर्थः । शरं काशस्त्रित्यन्ते । न विषये वीना पद्विणा भाग. शब्दो वस्ती मा अविभ्राणा नमून न । त्रिभ्रशब्दस्यैव । नवा नूतना ।’ इत्युदाहरणपरिच्छेदः ।

प्रमथनिवहमप्ये जागृषिष्यप्रसादा-

इदगुचिगदधिः स्वात्मदिता सा तथा मे ॥

अत्र मग्निनेति त्वि तद्धि च रूपम् । तेनाहं मग्निता मग्नुकः स्वाम् । तथा
सा मग्निता मग्निनो भावो मे स्वादिगन्धः ।

विभक्तिशेषो यथा—

‘तेर्वस्वं हर सर्वस्व त्वं भवच्छेदतत्परः ।

ययोपकारसामुल्लसमायानि तनुवर्तनम् ॥’

अत्र हरमपेत्यमयोः संबोधनव्यक्रियापदवाच्यो मुपनिहविभक्त्यन्तरम् ।
एवमापासीत्यादिक्रियापदत्वे च विभक्तिशेषः । एवमन्वप्राप्युद्यम् ।

भेदामावात्प्रकृत्यादेर्भेदोऽपि नवमो भवेत् ।

नवमोऽपीत्यभिर्भेदक्रमः । उदाहरणम्—

‘योऽमृतम्परमोप्राणां पक्षच्छेदस्तन्मम ।

वातकोटिदुता विभक्तिषुभेन्द्रः स राजते ॥’

अत्रैकार्थमात्रनियतप्रकरणायभाषाङ्गावप्यर्थो ज्ञाप्यावेवेति ‘भद्राममो दुर-
धिरोदतमोः—’ इत्यादिबन्ध एवमित्यम् । ननु केनस्यावद्विधा सभङ्गपदोऽमङ्ग-

स्यादि । प्रत्ययपदं गोवतीवर्द्धन्यायेन विभक्तिभिन्नपरम् । द्वितीयमाह—भेदा-
भाषादिनि । अलंकारसर्वव्यङ्गाद्युपलब्धिः शेषस्य सप्तदशार्तलंकारस्यवस्था (६१)-

मे मम स्वार्तिवर्धः । अत्र म्वा स्वार्तिरुत्तमप्रथमतस्तथोर्नन्दिरेति सुन्दरः प्रत्यययो-
र्येव । इत्युदाहरणचन्द्रिका

१. ‘सर्वस्वमिति । हे हर रामो, त्व सर्वस्व सर्वस्वम् । वनो भवत्य संसारस्य
च्छेदः तत्परः । नीलुपचारको मन्त्रित्वमानुसूक्त्यन्तावास्तमः । वीरुष सामुल्लस्य ।
तनो. शरीरस्य वर्तन म्निनियेन तादृशम् । यत्र नलोपचारको. सामुल्लस्य यत्र
तादृश तनुवर्तन शरीरवृत्तिमायानि । सामुल्लस्य तनुवर्तन चापासीनि वार्ध. । पक्षे
नोरे मनीषमुक्तिः । ॥ सर्वस्व सर्वस्व हर अपहर ऐदमन्वप्ये भव । उपकारसामुल्लस्य
नयापमारव । मायानि वष्टयानि वर्तन जीवन् तनु विलानवेति । अये तु—‘सर्वस्वार्तिवर्ध-
इत्या तथा उपलब्धौदिनष्ट काव्य येन मुक्ति स्वार्तिनि ‘वस्वानुमह—’ इति गीत्या दरमेश्वर
प्रत्ययेवमुक्ति । इत्याह । अत्र इत्येवादि मुपनिहविभक्त्यो केव । इत्युदाहरणचन्द्रिका
२ ‘य इति । स विभुषेन्द्र पण्डितमन्त्रो राजा राजने । योऽसहृदनेदवार वरगो-
त्राणां दानुवदाना पक्षस्य सहायवर्तनस्य चन्द्रे सुनेनैव हृम. समर्थ । ऐदस्वदे क्षमे
उत्तम इति वा । वातकोटीदेरातीति तथा तथा विभङ्गारवक्तिसर्व. । इत्यपक्षे
विभुषेन्द्रो देवराजः । परमोत्राणां भेदनिरीवान् वक्षच्छेदः वनच्छेदः ।
वज्रेण इति सण्डवतीति तथा तत्त्वानिवर्ध. । अत्र चाभङ्गरेव ।

पदञ्च । तत्राद्यः शब्दश्लेषः स्वरितादिगुणभेदाद्विभक्तप्रत्ययोच्चार्यतया भिन्नानां शब्दानां बन्धे जनुमृष्टन्यायाच्छब्दयोरेव शिष्टत्वात् । द्वितीयस्त्वर्थश्लेषः स्वरितादिगुणभेदादेकप्रत्ययोच्चार्यतया शब्दभेदाभावादेकवृत्तगतश्लेषद्वयन्यायेनार्थयोरेव शिष्टत्वात् । यद्यपि 'अर्थभेदेन शब्दभेदः' इति नयेन द्वितीयेऽपि शब्दस्य भेदस्याप्युपपत्त्या शब्दभेदप्रतीतावप्येकताप्यवसायाश्रान्ति शब्दभेदः । स एव निरवकाशतया सर्वालंकारबाधक इत्यलंकारान्तराणां प्रतिभामात्रमुपादयति न ॥ तत्पर्याप्तिम् । यथा—

‘स्वयं च पल्लवाताग्रमास्त्रकरविराजिनी ।

प्रभातसंध्येवास्त्रापकल्लुब्धे हितप्रज्ञा ॥’

अत्र पूर्वार्धेऽभङ्गपदः द्वितीयाधे समङ्गपदः श्लेषः । इयमप्युपमाप्रतिभोप-
पत्तिहेतुः । साधर्म्याभावेन तस्याः प्ररोहाभावान् । यदुक्तम्—

‘एकप्रत्ययोच्चार्याणां तच्छायां चैव विभ्रताम् ।

स्वरितादिगुणभिर्ध्वजैर्बन्धः शिष्ट इहोच्यते ॥

अलंकारान्तरगतां प्रतिभां जनयन्पदैः ।

द्विविधैरर्थशब्दोक्तिविशिष्टं तद्व्यतीक्यताम् ॥’ इति ।

इतरालंकारबाधकतां च दूषयितुं तन्मनमुपन्यस्यति—नन्वित्यादिना । निरव-
काशतयेति । अयमर्थः—श्लेषप्रकारः—प्रकृतानेकार्थविषयः, अप्रकृताने-
कार्थविषयः, प्रकृताप्रकृतानेकार्थविषयधेति । तत्राद्ये प्रकारस्य तुल्ययोगितालं-
कारः । ‘नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता’ इति तद्वक्षणात् । नियताना-
मित्यस्य प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वैत्यर्थः । तृतीये दीपकम् ।
‘सकृद्वृत्तिलु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम्’ इति तद्वक्षणात् । एवं चालंकारद्वयेन
श्लेषविषयस्य सर्वस्य व्यापनादलंकारान्तरेण च तत्र तत्र व्यापनाप्रिवृष्ट्या श्लेषः
स्वविषये सर्वालंकारबाधक इति तेषां प्रतिभामात्रम् । नत्वनमु भेद एव तत्रालं-
कार इति । तत्रोपमाप्रतिभानमात्रहेतु न्यमुदाहरति—यथेति । कुतः प्रति-
भामात्रं तत्राह—साधर्म्येति । उक्ताधे अन्यसमतिमाह—यदुक्तमिति ।
आशपादेनाभङ्गशब्दोक्तिः, द्वितीयेन गम्योक्तिः । निर्वै स्वरितादिगुणभेदच्छाया-
भेदप्रत्ययोच्चार्यसदृश्यं विभ्रतामित्यन्वयः । एतादृशानां शब्दानां बन्धः शिष्ट
उच्यते । तद्वन्धे श्लेषालंकार इत्यर्थः । एवं भभङ्गभङ्गपदद्विभिः परैरलंकारा-
न्तरविषया प्रतिभा जनयन्त्यान्वायमर्थशब्दोक्तिभ्यां शिशटमर्थश्लेषशब्दश्लेष-

१. ‘स्वयं चेति । न केवलं स्वान्निगोष्ठ्यन्यैव कलत्रदा गौरी किन्तु स्वयं च स्वयमपि
अन्तारे दुष्प्राये कलं तुष्पानानिष्टप्रदेव्य । केव । प्रभातसंध्येव । रीरुषी । पल्लवा-
ताग्रो पल्लवगो मासन्नो कान्तिपुनो करो हस्यो गान्वा रिराजिना शोभिता ।
संध्या तु तादृशैर्मसत्रः सर्वस्य करैः धिरपैविराजिता । तथा अन्तापल्लवानी निरा-
भावस्तत्कल हस्तीनामस्तत्र तुष्ये जने हितप्रदेव्यः ।’ शत्रुघ्नहरचन्द्रिका.

द्वितीयोऽर्थसंस्कारमर्थसंस्कारादिभिर्धर्माधिनयेनार्थासंस्कारमध्ये यद्विनाशकं
 स्यात्संस्कारमध्ये पठ्यते इति । उच्यते—द्वौषगुणासंस्काराणी साध्यार्थगतयेन
 । विभागः शोभ्यपक्षपरिरेकाभ्यामेव श्रवयिष्यते । यत्र हि पर्याप्तान्तरपरिवृ-
 त्तद्वयं भवति तस्य साध्यार्थगतयम्, यत्र तु सामान्यं तत्रार्थगतयम् । यथा
 स्यादयो दोषाः, साध्यादयो गुणाः, अनुमाग्यादयोऽसंस्काराः साध्यागताः ।
 यथाभ्युपगमेन सदर्थोपस्थापने तेषामर्थगतयम् । उदाहृतं च 'स्वयं च पतय-'
 यादौ द्वयोःपक्षयोः साध्यापरिवृत्तयमद्वयं द्वयोःपक्षि साध्यासंस्कारत्वमेवोचि-
 तम् । न स्यात्साध्यासंस्कारत्वम् । अथेवमर्थसंस्कारः किं नास्त्येव । क मृ-
 तम् । कर्त्तव्यं तस्य विषयः । यत्र यदपरिवर्तनेऽपि न श्लेषमङ्गः । यथा—

‘मोक्षेनोद्धतिमाप्सति श्लेषेनावास्तवयोगनिम् ।

अदौ गुणरसो दृष्टिगुणलक्षणेऽपि न श्लेषमङ्गः । यथा—

अत्र श्लेषेनेत्यादिपदप्रधानेऽप्यादिपदप्रधानेऽपि न श्लेषमङ्गः । यद्योक्तम्—
 यथं वेत्यादिगुणादौ कस्मा प्रतिभोऽपिहेतुः श्लेषः’ इति तदप्युक्तम् ।
 ‘युतोऽर्थमवाप श्लेषप्रतिभोऽपिहेतुः । तत्रार्थकत्वात् । तथाहि साध्याभ्या-
 यमायाः प्ररोहाभावादेव तावन्नोपमा वाप्या । यतः ‘कैमलमिव सुप्तं मनो-
 मेतत्कचनितरात्’ इत्यादौ मनोऽर्थस्य गुणस्य दीप्तिरुपायाः क्रियाया वा
 मयोर्था साध्ये यथोपमा निर्वहति तथा ‘लैक्यकलं पुरमेतज्जालं संप्रति-
 र्धातुविम्बमिव’ इत्यादावपि साध्याप्रगाभ्येतादि सा युक्तैव । साध-
 यमात्रस्योपमाप्रयोगकत्वात् । तस्य चाधेरूपस्यैव साध्यासंस्कारत्वविशिष्टैव भव-
 त् । यथा गुणं दृष्टेन—

यदाभिधेयं प्रतीयतामिति योजना । यथं तर्कार्थासंस्कारमध्ये गमनस्य संधिते-
 प्राह—अर्थाधिनत्येनेति । अर्थद्वयप्रतीत्यर्थेनेत्यर्थः । निदान्तमाह—
 चयन इत्यादिना । तत्रार्थं साध्यासंस्कारमध्ये अयमुक्तस्यार्थासंस्कारत्वं विद्व-
 त्त्वान्तरादयति—द्वौषेति । साध्यासंस्कारमोक्षप्रकारादयत्नम् । अर्थगतमपुष्टता ।
 त्वत्त्वमर्थसंस्कारं प्रादि पक्षयोः । प्ररोहाभावादिनि । प्रगक्तस्य हि भावः ।
 यथाप्यर्थाभावे उपमाप्रगक्तमपुष्टता । नाप्यदिति । यद्यप्युक्तमपुष्टता-
 त्वम् । अर्थ हेतुर्गुणावयुक्तं अयमुक्तं । यद्युक्तं हेतुमाह—यतो गुणोपमा
 न श्लेषवाक्यत्वात्प्रतिभामात्रहेतुं तु श्लेष इति योजनायमिहापि । इहापि .

१. ‘मोक्षेनेति । उच्यतेऽप्ययमिति । अथोपनिर्वाहमर्थं साध्यासंस्कारादि च ।
 २. गुणार्थादिगुणावयुक्तमपुष्टताः । तस्याः कोटिः निरः । गुणार्थेति चण्डीशम् ।
 पठ इत्यर्थः । अथ च साध्यापरिवृत्तमपुष्टताः ।’ इत्युक्तमपुष्टताः । २. ‘कैमल-
 मिव । यद्यपि दीप्तये । ‘कच दीप्तौ’ इत्युदाहरणचन्द्रिका । ३. ‘तद्वदेति
 तद्वत् कोटाद्वत्त्वमपि पुरम् । विम्बं तु मकलम् । कच यथेति
 गुदाहरणचन्द्रिका ।

नाम् । नापि तुल्ययोगितादीर्ये । नापि पातालादिना रूपकं बाध्यम् ।
 अतस्तस्य तस्य संभवेऽपि बाध्यापेक्षार्थमात्रं करणवैयर्थ्यमिति । किं च 'येन स्वस्त-
 मनोभवेन' इत्यादीं मातृशेषे किंचिदुलंकारान्तरमिदमुपमाश्लेषयोर्विभक्तौ दाह-
 रणसंभवादाप्यबाधकभाषानुपगमे द्वयोर्योगे संकर एवेति वरमभ्युपगम्यतव्यम् ।
 उपपत्तिपर्यालोचने तु उपमाया एवायं विषयो न श्लेषस्येत्युक्तमेव । उपपत्तिश्रे-
 यम्—अपदेशाः प्रापान्ये न संभवन्तीति वस्तुस्थितिः । प्रधानं चाश्रोपमा ।
 श्लेषस्तच्चिदाहकस्य तद्वद्भावात् । नहि श्लेषं विना समानशब्दाभावात्फलक्षणं
 साधर्म्यमुपमानिर्वाहकं निवेदयति । उपमा तु न श्लेषाद्वयम् । श्लेषप्रतीतिं विना
 तावतीत्यभावेन तदनुपकारकत्वादिति । यदि श्रोपमाभ्यवहारवारणाय साधा-
 रणधर्मप्रयोगस्तु उपमाविषय इति स्वीकर्तव्यं तदा पूर्णोपमाया निर्विषयत्व-
 मेव स्यादिति । तदेतदुक्तम्—'अन्यथा पूर्णोपमाया निर्विषयतापत्तेः' इति ।
 न वेत्तुमुपमाया एव श्लेषबाधकत्वे किं त्वलंकारान्तरस्यापि । 'भेदिन्मुमुक्षुः' इति
 नित्यं तल्लतावयवविभुक्ता' इत्यत्र विरोधालंकारस्य । अद्यप्रापेद्व्यप्रतिपादक-
 तादस्य श्लेषः । विन्दुसाहित्यरूपस्य द्वितीयापेक्ष्य प्रतिभामाप्रविषयस्य प्रतीक्षा-
 भावात् । नान्यप्रकृतौऽपि श्लेषालंकार भाव्यां विरोधाभासवदिति चेत्, भवेदे-
 वम् यदि विरोधाभासस्य विरोधिबन्धित्वे श्लेषाभासस्य श्लेषत्वमनुमतं कस्यापि
 भवेत् । न त्वेवम् । तस्मादेवंविधे विषये श्लेषप्रतिभोपपत्तिहेतुरलंकारान्तरं प्राधा-

त्यह्यस्य तस्येति । लोचप्रयामवतरणवत्स्य बाध्यस्य निग्रहं । पातालादि-
 रूपकं व्यहगमेव । पातालादिप्रकृतत्वादिति भावः । इत एवास्तरगादाह—
 किं चेति । नास्त्येवेति । न चात्र माधवोमाधवयो प्रकृतयोर्वेन स्वस्त-
 मित्यादिनकृदमोक्तितुल्ययोगितालंकार इति दाहनीयम् । पृथगुपात्ततया भेदेन
 प्रतीयमानयोरेकस्मिन्वाच्ये तद्वदमोक्तौ द्वि तुल्ययोगिता । यथा—'पाण्डुशर्म-
 पदं तारय हृदयं तत्कालम् च वपुः । आवेद्यमि निदान्तं श्रेयिपरोर्न सति
 हृदयः ॥' इत्यादीं वदनादीनां रोगावेदकस्वरूपधर्मस्य तद्वदुक्तिमिति । अत्र तु
 माधवोमाधवयो. तद्वदुपात्तयोर्न भेदप्रतीतिरिति न धर्मस्य साधारण्यप्रतीतिः ।
 आहृत्या तु धर्मिप्रतीतिं धर्मवाचकस्याप्यावृत्तेर्न तद्वद्वयम् । प्रतिवस्तुत्वम् । तु
 बाधवद्वये भेदेन धर्मद्वयोर्न । अर्हतीति न तस्या अप्येवं विषय इति विधिक एवायं
 श्लेषविषय इति हेयम् । संकर एवेति । द्वयोरपि विधिकविषयत्वेन बाध्य-
 बाधवत्त्वायोगादिकत्र समप्राधान्येन मिलनमित्येव मुक्तमित्यर्थः । अत्राहित्यैकरा-
 वद्यमाणत्वे यथापुनासंगतेः । वस्तुतस्तु श्लेषस्योपमाश्लेषात् समप्राधान्यं ।
 तद्वद्वयं प्राधान्येनेत्याह—उपपत्तीति । श्लेषव्यतिरेके श्लेषमूलके व्यतिरेकात्

१. 'अविदिति । अन्य प्रतिविम्बन इन्दुविन्दुस्तद्वद्वयम् । नान्ये

विन्दुवा चेति

प्रतिभासंरम्भतोषरः ॥ पूर्वार्थं ग्राह्यायम् । 'स्वयं च पक्षपाताग्र-' इत्यादी
 शब्दवैशिष्ट्यमेव तादृक् । तस्यैव कविप्रतिभयोद्भूतादिति दाह्यालंकारपदमेवो-
 चितम् । ननु श्लेषोऽर्थमुत्प्रेक्षकः । ननु प्रतीतिरिति विना श्लेषस्य चमत्कारित्वं
 संभवो वेत्तव्योऽलंकारत्वं श्लेषस्येति चेत्, न । एवं अनुपासस्याप्यर्थालंकारत्वं
 स्यात् । रसादिष्वङ्गकस्वरूपसाध्यसम्पत्त्येवैव अनुप्रासस्यालंकारता । अन्यथा
 वृत्तिविरोधादिदोषस्य बहव्यमानवात् । किंचित् दाह्योर्गुणश्लेषयोरेवार्थत्वं
 स्यात् । तयोरेवार्थत्वेभ्यश्च तदाभावात् । शृङ्गारादी हि माधुर्यगिरिगुणः कष्ट-
 र्वादिदोषो वा । यच्चोक्तम् 'वृक्प्रयतोद्यादशब्दवत्त्वेऽर्थश्लेषम्' इति, तद-
 प्यनुगम् । 'शिथो बके-' इत्यादी वर्णोदितशब्दभेदेऽप्यर्थश्लेषवाच्यतेरित्यादि
 व्यवस्येति विचार्यम् ।

विश्रं हृष्यति—

तच्चिप्रं यत्र वर्णानां सङ्गादाकृतिहेतुता ॥ ८ ॥

यद्यपि वर्णोक्तमाकाशगुणानां सङ्गादाकृतिहेतुत्वमसंभवि तथापि विष्य-
 त्त्वर्णानुमादिकर लिपयः भेदिवेशादिदोषवत्त्वेन यत्र सङ्गादाकारमुत्पादयन्ति
 तच्चिप्रमिति विवक्षितम् । तर्हि लिपिभिर्व्याप्यशब्दालंकाराय न स्यादिति चेत्,
 न । तादृशवर्णविन्यासे विना तादृशलिपिविशिष्टाभावात् । शब्दात्म्यपञ्चनिरे-
 कयोरभगावात् । लिपेर्वर्णोभेदस्य लोकाप्रसिद्धिमाभित्य शब्दालंकारत्वमिति
 कश्चिन् । तथापि शृङ्गारादिमाधुर्यकारकस्य कथमलंकारकत्वमिति चेत्, कवि-
 र्निगुण्यवदौ न विन्यासोपकारकत्वादिति गृहाण । श्लेषनिर्वाहं चेतत् । न च
 तादृशं रसोपकारकमिति दिव्याग्रमुदाहरिष्ये ।

तत्र लङ्घ्यन्धो यथा—

'भारारितारारामेभ्युर्विशमाररहसा ।

सासारब्धन्वा नित्यं तद्वर्तिहरणक्षमा ॥

रश्मिदमभिधानुमित्यर्थः । रसादिष्वङ्गकेति । आदिना भावादिसंग्रहः । रसा-
 दिष्वङ्गवत्त्वं यद्वाच्यं तत्तापेक्षवेत्यर्थः । शृङ्गारव्यप्रवार्थ...विभवे (१)
 तदनुगुणवेदभाष्याश्रयगुणो ह्यनुप्रास उच्यते । एव वीरारौ गांरी वृत्तिरिति तद-
 अनुगुण इत्यर्थः । वृत्तिवेदव्याप्तिरिति । स्वयमपीति । न तु परोक्तत्वेनैव द्वेय
 वार्थ इति भावः । द्वाद्धान्ययेति । ताव्यामेव दाह्यालंकारत्वस्य व्यवस्थापितत्वा-
 दिनि भावः । आध्यापयिभावस्याव्यवस्थाप्यत्वं पूर्वोक्तमेव बधिरित्यरचिबोजम् ।
 कविर्नपुण्येति । तथा च रगत्रयविन्यासाद्यचमत्कारादिरामप्रबोजरत्वाददुत्तर-
 गोपकारकत्वाद्वालंकारत्वोपपत्तिरित्यर्थः । न च तादृशमिति । त्रिष्टवार्थागुन्दर-

१ 'भारेति । उमा मे श बन्वाप दिव्यद्वारित-रव । वीरारौ । भारारौ वा

(१०८ १०९) रामो बन्धुः । इत्युक्तो गणेश रत्नेरामारब्धता धारामेवामनुत्पद्यते ।

उत्तर आरब्ध, कृष्णः श्लोक वस्ता, ता । अत्र एव नित्यं वेत्तव्यमिति हेतुः

માતા જનની સૈવદુઃખિણી વાહિવર્મમ્ભયા ।

માતૃભાગ સીમા રામાણી હોં એ વિરહાતુમાદિત્યા ॥

અર્થ—માતાજીનાં કંઈકે માતૃભાગ વિરહાતુમાદિત્યા તદ્દત્તમાતૃભાગમે
જનની વાહિવર્મ સૈવદુઃખિણી, અર્થે સિદ્ધિ સેવિ જર્ણવ, તનોમાતૃભાગમા
રોહિતમેન જર્ણવ, એવિ વર્ણમેન માતૃભાગમે સિદ્ધિ, તદ્દત્તમાતૃભાગમે
જનનમેન જન, માતૃભાગમે મરેગકમેન જન, તનો માતૃભાગમે સિદ્ધિ, જન
સિદ્ધિ । માતૃભાગમે કમેન જર્ણવજન । જન સિદ્ધિ । તદ્દત્તમે
તદ્દત્તમાતૃભાગમે સિદ્ધિજનમેન જર્ણવજન, માતૃભાગમે મરેગકમેન જર્ણવજન,
તનો માતૃભાગમે સિદ્ધિ । જર્ણવજન । તનો માતૃભાગમે સિદ્ધિજનમેન જર્ણવજન ।
જર્ણવજનમેન ।

જર્ણવજનમેન જન —

‘મેનમા જર્ણવજનમેનમાતૃભાગમેનમા ।

માતૃભાગમેનમાતૃભાગમેનમા જર્ણવજનમેન ॥

अथ श्यामः—अथमपादस्य वर्णादिकं पट्टिबन्धेनाभिहितम् तेषामधोऽधोऽपरपादप्रपञ्चानाम्पट्टिकमेव मिष्टिमेत् । तत्र चैतच्छोकोन्वायममार्गेण देवार्थादुत्तार्था मुरमाकारता भवति ।

पञ्चमधो यथा—

‘भारते मनिमागार रसामागारहताविभा ।

सावितामा शुभा वादे देवाभा जन ते सभा ॥’

अथ श्यामः—कर्णिकार्था भा इति, पूर्वपदे निर्गमकमेव गते इति, आलोच्यपदे प्रवेगकमेव मति इति, ततो भेति. कर्णिकाम्यमार्गं भिदम् । ततो दक्षिणपदे निरममममेव गतेति वर्णद्वयं मन्त्राभाया कर्णिकारथेन वर्णमप्रवेगकमेव भिदं रसाभेति वर्णत्रयम् । एवमधोऽदि द्विपद्यस्य कर्णिकारथाय वर्णः तत्रैव भिदा इति ।

सर्वतोभद्रं यथा—

‘देवागार रसा सारसायताध्वनायगा ।

मानावान् मवानागा रक्षतरवामवसक्षर ॥’

अथ पादचतुष्टये पूर्ववत्पट्टिबन्धचतुष्टयेन मिलितं मनिमोमार्गिदाटेन स लुक् भोक्तः । सर्वविनोऽप्यधो भेदा न वर्णिताः । एते हि क्षान्तिमात्रप्रधाना न तु वाक्यरचनां दधति अनिनीताकादिति ।

साद्यच्छतृगुणित एव क्षिप्त इति । पट्टिबन्धेनेति । विषयपट्टिबन्धेनेत्यर्थः । लक्ष्यक्षितइति । तेषामधीनः पश्चिमपदेन यम वर्णान् बहु इत्यप्यप्यवसरेत् । लक्ष्यक्षितक्षिप्तोक्तं श्रीमिः पदः । ततो द्वितीयपट्टिगुरीचीगारस्य तृतीयपट्टिगुरीचीपदेन सादृश्येन द्वितीयः ततो दक्षिणतो द्वितीयपट्टिगुरीचीगारस्य चत्वारिंशत्तृतीयपट्टिगुरीचीगारः । ततो वायुकोणार्थं चतुर्दशवारिगुरीचीवर्णरिपयके पदो वर्णममादीहमेव ततोऽवरोहमेव चैवर्ण्यार्थं वर्णत्रयं चतुर्दशवारिगुरीचीवर्णरिपयके पदो

१. साद्यच्छतृगुणित एव क्षिप्त इति । पट्टिबन्धेनेति । विषयपट्टिबन्धेनेत्यर्थः । लक्ष्यक्षितइति । तेषामधीनः पश्चिमपदेन यम वर्णान् बहु इत्यप्यप्यवसरेत् । लक्ष्यक्षितक्षिप्तोक्तं श्रीमिः पदः । ततो द्वितीयपट्टिगुरीचीगारस्य तृतीयपट्टिगुरीचीपदेन सादृश्येन द्वितीयः ततो दक्षिणतो द्वितीयपट्टिगुरीचीगारस्य चत्वारिंशत्तृतीयपट्टिगुरीचीगारः । ततो वायुकोणार्थं चतुर्दशवारिगुरीचीवर्णरिपयके पदो वर्णममादीहमेव ततोऽवरोहमेव चैवर्ण्यार्थं वर्णत्रयं चतुर्दशवारिगुरीचीवर्णरिपयके पदो

२. साद्यच्छतृगुणित एव क्षिप्त इति । पट्टिबन्धेनेति । विषयपट्टिबन्धेनेत्यर्थः । लक्ष्यक्षितइति । तेषामधीनः पश्चिमपदेन यम वर्णान् बहु इत्यप्यप्यवसरेत् । लक्ष्यक्षितक्षिप्तोक्तं श्रीमिः पदः । ततो द्वितीयपट्टिगुरीचीगारस्य तृतीयपट्टिगुरीचीपदेन सादृश्येन द्वितीयः ततो दक्षिणतो द्वितीयपट्टिगुरीचीगारस्य चत्वारिंशत्तृतीयपट्टिगुरीचीगारः । ततो वायुकोणार्थं चतुर्दशवारिगुरीचीवर्णरिपयके पदो वर्णममादीहमेव ततोऽवरोहमेव चैवर्ण्यार्थं वर्णत्रयं चतुर्दशवारिगुरीचीवर्णरिपयके पदो

सादृशाप्रालम्बनार्थं चित्रादादि परिहृत्यमदावाद् । एवं कीदृशान्सादृशोः
पुमान्तीतिवृथासादृशोऽपि दृश्यम् ।

इमं धर्मं वा हि लीयमाद्—

तथा सन्दर्भयोरप्यम् ॥ ९ ॥

यथा—

‘नेत्रुबभूवप्रपञ्चोऽर्थो कतिपुत्रारविशानगरमन्तरः ।

नेत्रोधाममहः प्रभुमन्तरादित्यो हविर्जिह्वाः ॥’

अत्र मनुष्य-सादृशोः पुत्रमर्थः । तद्विरुद्धं तनुसादृशाप्रालम्बनम् ।
अर्थो धर्मोऽयम् । तनुसादृशं यथावतिवृथासादृशम् । एवं कतिपुत्रादौ,
नेत्रोधाममह-सादृशो हविर्जिह्वासादृशो तदामान्यमुपधर्माकार्थं च
दृश्यम् । यथा-पुत्रधर्माकार्थोऽपि च मनुष्यस्यापि सादृशाप्रालम्बनार्थं तद्देव्या-
प्रपञ्चोऽर्थः दृश्यमन्तरात् । अत्रापि पुत्रधर्माकार्थमपि सादृशाप्रालम्बनम् ।
‘तदप्यमन्तरात्’ । इमं धर्मं वा सादृशान्तरात् तु च बोधोऽपि भेदः सादृशाप्रालम्बनं इति
न तावन्न पठितानीति सर्वं समलीयम् ।

इति सादृशाप्रालम्बनधर्मोऽपि सादृशाप्रालम्बनो नाम
नवम उपायः ।

दशम उपायः ।

अधर्माप्रालम्बनं लक्षणीयम् । ते च

‘उपमानाश्चलन्तुपमेवोपमा नतः ।

कालेना वापि संदेहो रूपकत्वेनैव तथा ॥

इत्यलथा समानोक्तिः प्रोक्ता चैव प्रियमेव ।

अत्रानुपपत्त्यानिमित्तमोक्तिः परिहर्तव्येति ॥

प्रतिबन्धनमा तदुदात्तमो दीपके तथा ।

तुल्ययोगितया चैव व्यतिरेकः प्रकीर्तितः ॥

आक्षेपो विभावना च विरोधोक्तिरप्येव च ।

यथासंख्यमर्थान्तरस्याय स्वाती विरोधवत् ॥

अधर्माप्रालम्बनं लक्षणीयम् । यदि सादृशाप्रालम्बनमप्येव सादृशीधर्माप्रालम्बन-
मप्येवमात्रं तेन सादृशीधर्मो एव सादृशं तु तद्विरुद्धं इति भावः । इति धीमत्तना-
दुपायसंगमचन्द्रमहात्मिबालमूर्तिवृत्त्याद्यमन्तरादौ काव्यप्रदीपप्रभायां नवम उपायः ॥

१. ‘मनुष्यपुत्रिणि । नमो इति मित्रोत्पन्न-व. । नमोमित्रेण मेघभूतं रत्नं. । कीदृश-
मनुष्यं वृत्तं वृत्तम् च । कतिपुत्रादौ मनुष्यमन्तरादित्यो हविर्जिह्वा-
सादृशोऽपि सादृशाप्रालम्बनम् । मन्तरादौ चैव पुत्रमन्तरादित्यो हविर्जिह्वा-
सादृशोऽपि सादृशाप्रालम्बनम् । अत्र मनुष्यपुत्रिणादौ
‘एव’ । ‘मनुष्यपुत्रिणादौ’ ।

विषयः चान्द्रमसोऽप्यस्यैव स्यात्तस्मात्तद्वैनासो विप्रसाधयति इत्यन्यथा न स्यात्-
 वाचस्पत्येनान्नान्न "असंख्यस्येति" इत्येव प्रतीयते । नाप्यसंसाधनो-
 दयमात्राभावात् ।

एवं विपश्ये—

पूर्णं दत्ता य

अथोपमाभेदप्रमाणानुसारेणानुपमाद्विवादवशात्त्व बोधादानं ता
दृश्याः । एतच्चानुपमादये दृश्य दृशोपमादानीं चानुपमादानं दत्तं ता तुल्यम् ।

सचो: सचो विचारमे—

सावित्र्या

भोक्तार्या च भवेद्भार्ये समामे हृदिष्ठे हृषा ॥ १ ॥

अग्निमा प्रचक्षतेतिहा । पूर्वोक्तं । वाक्यं विग्रहः । तेनोपमानादिवदामि
 चकार्षेति वचनामन्त्यानि भिन्नविभक्तिकामि त्या वाचयन्तः । अत्र तु तेषु कयो-
 रपि समासः । ता समासगा । तद्विज्ञेनोपमाप्रतिपादकेन तु सममुपमानवा-
 चित्वाः । अहमेवं समासो नापि विग्रह इति तर्क्य इयमाभेदः । विविधाभ्येषा
 भौत्वाधीभेदाभावेक द्विधेति वाहुधा पूर्वोक्तं । भौत्वात् ओपमानोपमेवयोः
 साधारणधर्मसम्बन्धकापालत्वात् । सादृशोपनिषत्त्वम् । अर्थावतिगम्यत्वं वा-
 च्यम् । तत्र चोदकादिनाम्ना, 'तत्र सत्येव' इत्यनेनेकार्थे विहितस्य वते-
 ओपादाने भौती । गुण्यादीनां सादृशानां 'तेन गुण्य' इत्यादिना गुण्यार्थे विहि-
 तस्य वतश्च प्रयोक्ते आर्था । सम्बन्ध विभागोऽनुपपन्नः । इभयत्र सादृश्यस्य-
 वाविशेषात् । न च वाक्यम् अर्थादिनाम्नैः साधारणधर्मसम्बन्ध इभयत्र सादृश्य-
 कात्पल न पुनश्चुपमादिनाम्नैः । अथमेव विशेष इति । वतो यथादिनाम्ना
 वदन्त्यामुपमानात्मनोपमानताप्रतीतिरनुपमानविशेषनामि मे । अत्र उप-
 मान तासम्बन्ध कावयन्तु न पुनरप्यभेदे । अथविशेषणस्याप्यत्र सम्बन्धो-
 पकावाक्यानादिति चेत् न । तादृशानि स्यान्नासादृश्यविशेषणानेऽप्यस्तु सम्-
 बन्धकावाक्यानां न सादृश्यत्वम् । यथा तथा वयोमान । यही हि वदन्त्या-

रमुपात्ता तस्यैवोपसर्जनत्वप्रतीतिरित्युपसर्जनविशेषगन्धेऽपि प्रधानेऽपि संबन्धं बोधयति । तस्मात्प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या च संबन्धबोधे विशेषः च्छ्रीतार्थविभाग इति मन्त्रव्यम् । तथा हि—‘पञ्चमिव सुखम्’ इत्यादावुपात्तस्याक्षिप्तस्य वा रमणीयत्वादेः संबन्धमविशयोक्त्यापर्यवसानम् । यथादिशब्दानां धर्मविशेषसंबन्ध एव शक्यवान् । तुल्यादिशब्दास्तु नैवम् । ‘पञ्चे तुल्यं सुखम्’ इत्यादावुपमेये, ‘पञ्चतुल्यं सुखमस्य’ इत्यादावुपमाने, ‘सुखं पञ्चं च तुल्यम्’ इत्यादावुपमयापि सामान्यतस्तुल्यत्वं बोधयित्वा विश्रान्तेषु तेषु धर्मविशेषं विना कथं तुल्यनेति प्रतीतानुपपत्त्या धर्मविशेषसंबन्धप्रतीतेरिति ।

केचित्तु—‘उपमानोपमेयमावरूपसंबन्धस्य श्रौताद्यर्थत्वाभ्यां विशेषः’ इति व्याचक्षुस्तदुक्तम् । साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिपदोपादाने आर्था इति प्रकाशविरोधात् । तस्यैव ह्यर्थतया उपमाया आर्थत्वं तस्यैव श्रौततया श्रौतार्थावस्थानम् । किं च साधर्म्यमवोपमेति तस्यैव श्रौतार्थावस्थानानुपमानोपादौ युक्तः ।

तदिवादिभिर्बोधनीयमित्युपमानविशेषणीभूतत्वाद्यर्थबोधकाले इत्यादय इत्यर्थः । उपसर्जनस्येति । संबन्धप्रतीतिरित्यर्थः । उपसर्जनविशेषगन्धेऽपीति । उपसर्जनविशेषणत्वेन संबन्धबोधकत्वेऽपीत्यर्थः । प्रधानेऽपि चैत्रस्य धनमित्यादी प्रधानभूतधनादावपि । अप्रायमर्थः—यथा पटार्थत्वात्पितृणां प्राचां मते चैत्रस्य धनमित्यादी प्रकारीभूतनिमग्नत्वसंबन्धेन चैत्रादेर्धनादावन्वयान्त्वामिचैत्रीयं धनमिति धीस्तथा चन्द्र इवेत्यादावपि प्रकारीभूतमादृत्यसंबन्धेन चन्द्रादेर्मुक्तादावन्वयात्मिकाचन्द्रीयं मुख्यमिति बुद्धिः । इत्यादेरुपमानपदोत्तरत्वनिश्चयेन तदर्थविशेषणावगमादिति । एव सुखं पञ्चं च तुल्यमित्यनेनोभयत्र सादृश्यप्रत्ययविशेषे यथेवादिभूतिः साधारणधर्मविशेषरूपादादकत्वसंबन्धमप्रत्याप्य न पर्यवस्यति तुल्यादिपदभूतित्तु धर्मविशेषसंबन्धावगमं विनापि सामान्यतः साधर्म्यबोधमात्रेण पर्यवस्यति प्रतीतगामान्यस्य विशेषं विनानुपपत्त्या पदार्थविशेषमाक्षिपन्तीति । यथेयादिपदप्रयोगे धीनी तुल्यादिपदप्रयोगे त्वार्थानि विभक्त्याऽभिमत इत्यादि—तस्मादिति । कश्चित् यथा चन्द्रस्यापि मुक्तमित्यादी यास्यामववाच्यत्वात्तद्वत्त्वमवगम्यतुल्यत्वात्साधारण्यबोधपरत्वेन इव मुक्तमित्यादावपि तत्रैव भावः । अत एव ह्यसाधारण्यं इत्यादीभिर्प्रतिशब्दादेर्दोषश्च । पुन्यान्वित इत्यत्र तस्य ह्यस्य संबन्धमात्रात् । अन्यथा तु त्रिगिरिशब्दो धनस्य इत्यन्वयमवगच्छन् न स्यात् । एव बोधमानोपमेययोर्दोषः । साधर्म्यस्य शब्दादेरान्वयबोधान्तीति चम् । चन्द्रेण तुल्यं सुखं मनोमोहादी, मुक्तस्य तुल्यचन्द्र इत्यादी च निप्रतिमिनिर्देशेनोपमानोपमेययोर्दोषो शब्दादप्रतीतेस्तुल्यादिपदप्रयोगे आर्था । पञ्च सुखं च तुल्यमित्यादावुभयत्र साधर्म्यप्रतीत्यावगुप्तमानोपमेयसंबन्धस्य प्रमाशान्तरैर्भासावगमेनार्थत्वादधीनमिति व्यचक्षुः । तत्रोपमानोपमेयसंबन्धस्य श्रौतगामान्यत्वाभ्यां व्यपत्त्या तदुक्तं मूलग्रन्थविशेषेन तत्तदुक्तं—साधर्म्यमेति । तुल्यविशेषमादा—किं चेति । इत्यादि पञ्च इत्यादी बोधत्वात्संबन्धेनादिना बोधनियमेन गुणवि-

इमुमसरिच्छमित्यत्र 'इमुमेण समं' इति पाठे इयमे वाक्यगा ।

ययचि वाद्युपमेयासे

भासे निरासे । इदाहरणम्—

'भरातिविज्रमालोकविकस्तरविलोचनः ।

हृषाणोद्गमदोर्दण्डः सहस्रारायुधीयति ॥'

अत्र यद्यपि विदोषणद्वारोपाचः कर्तव्योपमेयस्तथापि न तदात्वेन किं तु कर्म-
त्वेन । अथवा ययचोऽसंगतवाच्ये । तदा चात्मानं सहस्रारायुधीयतीत्यर्थः ।
इमुपमेय आत्मा सुप्त इति यथोक्तोदाहरणमेतत् । हंसायत इत्यादी कर्तव्यो-
पमेयाः । तस्य चानुपादाने वाक्यमेव न पर्याप्तत इति विदोषान् ययचि नेर्ध
संभवति । यद्यपि त्रिलोपेऽप्यपि भेदत्रयं संभवति । यथा उपमानोपमेययोः,
वरमानवाच्योः, वरमानधर्मयोरिति तथापि तेषूपमायाः प्रसङ्ग एव भाव्येति न
व्युत्पन्नमात्रादुच्यते ।

त्रिलोपे नूपमेयानिरिच्छाग्रिमलोप एव संभवतीत्युक्तम् । सापि समाममात्रे ।
अथवा बोधकाभावात् । तत्राप्याख्येयं । इवादर्शोपादित्येकविधेवेत्याह—

त्रिलोपे च समासगा ॥ ४ ॥

यथा—

'हंरणिमनि हृतावलोचना श्रुतिरिलामविर्गीर्णविग्रहा ।

अररारदिवराक्षिताम्बरा शृगनयना नयने मुनेर्मनः ।

अत्र यदि शृगशब्देन लक्षणया त्रिलोचने विवक्ष्यते तदा भेदमुदाहरणम् ।
यदा तु शृगलोचने इव नयने यस्या इत्यर्थो विवक्ष्यते तदा 'सप्तश्रुपमानपूर्व-

क' इति कर्तव्यं । केनचित्कृतानि । मालतीशृगनयनस्य अमर भ्रममपि न प्रा-
प्यति ॥' इति संज्ञा । अत्रात्र तु उच्यते इति इमुमान्तरमग्रहत प्रवृत्तमात्रा-
व्युत्पन्नमात्रादुच्यते ।

अत्र निदाघधर्माशुद्धमिति कर्मणि णमुत् । निदाघधर्माशुमिव पश्यन्
त्यर्थान् । पार्यसंचारमित्यत्र कर्तरि । 'उपमाने कर्मणि च' इति सूत्रे चकारात् ।
अथ द्विलोपे विभजनीया । तत्र धर्मशास्त्रोर्लोपे वाक्यगा न संभवति ।
इत्योर्मुखं चन्द्र इत्येतावन्मात्रयोरुपादाने उपमानवगमान् । नापि तद्विगत
तद्वितत्वादि कश्चिद्विशेषेन तन्मात्रे द्विलोपाभावात् । नापि श्रौती । इति
भावादित्यन्यथा विभजने—

एतद्विलोपे किप्समासगा ॥ ३ ॥

पुनर्दिलोपे पुनर्योद्वंद्वोर्धर्मवाघोलोपे । द्विभा यथा—

^१संपिता विधवति विपुरपि सप्रितरति तथा दिनन्ति यामिभ्यः ।

यामिनयन्ति दिनानि च सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥'

यद्यप्याचारे द्विविधानात्तत्त्वे च समानधर्मरूपत्वेन द्विविध धर्मो
नास्ति तथापि त्रिषु एव लोपाद्धर्मलोप्यवहारः । अत एव समानार्थत्वे
व्यवहृतोपात्तः । तस्यानुसन्धेन धर्मलोपाभावात् । समासगा यथा—

‘पैरिषम्यिमनोराम्यशतैरपि दुराकम् ।

संप्रसादप्रवृत्तौभ्यः राजने राजकुमारः ॥

अत्र राजापं कुभर इयेःपुपमा ।

धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तां वाक्ये च दृश्यते ।

सदिते तु नैवम् । इदमात्मलोपे सद्विषयैवाभावात् । नापि धीनी । इदमा
मात्रयोगे इवादेरप्रयोगान् । तत्र सामयगा यथा—

‘कुम्भस्य मरीचि कष्टमकलिभौं केभूवगाहं ।

मालद्विमुसमरिष्टं भसर भमन्तो न वावदिनि ४'

[illegible]

ਮਾਨੇ ਕਰਮਿਓ ਚੋ ਹੋਇ ਕਰਮਾਨੁਪਦ ਸਨੁਤੁ : ਚਲਾ ਸੁਖਾਓ ਰਸਿਬਥ ਕਰੰਦੇ । ਥਾਵੇਂ ਹੋ
ਸਾਖਰੇ-ਬਥਾ : ਤਰਥਾ-ਨੁਸਾਮਿਓ ਕਰ 'ਵਿਅਨੁਪਦ' ਤੇ 'ਵਾਪਸਦਰਸਾ-ਰੂਪਾ,

[illegible]

पदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च' इत्यनेन मृगलोचनेऽप्युपमानपूर्वपदस्य नयन-
शब्देन बहुव्रीहायुपमानवाचिनि मृगलोचने इति पूर्वपदे उत्तरपदमूलस्य लोच-
नशब्दस्य लोपे उपमेवमूलस्य नयनमात्रस्योपादानादिदुमुदाहरणम् ।

केचित्तु "उपमानमात्रोपादानेऽपि त्रिलोपा संभवति । यथा 'अपमाय-
लिकः' इति । अत्रायःशूलपदेन क्रूर आचार उपमेयः, तीक्ष्णत्वादिकं च साधा-
रणो धर्मः । न च तयोरेकमप्युपात्तम् नापीवादिः" इति मन्यन्ते । तत्र पु-
नरम् । यतः क्रूरस्याचारस्यायःशूलतयाध्यवमानाद्विशयोक्तिरिषं न तूपा ।
अन्यथाध्यवमानमूलातिशयोक्तेर्निर्विषयत्वापत्तेः ।

तदेवं धर्मलोपे पञ्च । उपमानलोपे द्वौ । द्योतकलोपे पद । धर्मवाच्यलोपे
द्वौ । धर्मोपमानवाच्यलोपे द्वौ । द्योतकलोपमेवलोपे चतुः । त्रिलोपे एकः । इत्यु-
न्विशतिर्लुप्ताभेदाः । पूर्णा भेदाश्च षट् । इत्येवं पञ्चविंशतिः ।

लुप्तौ व्युपमानलुप्तेति नोदाहरणमिदमित्यर्थः । लुप्ताभेदानुपसंहृति—तदेवमिति ।
चित्रनीमासायां लब्धेऽपि लुप्ताभेदा दांशानां । तथाहि—“वाचकलुप्ता यद्विधा
इहोक्ता । 'वर्णयुपमाने' इति विनो मन्त्रगण्ये इत्यने कोकिल इवालपति कोकिला-
लापिनीति । तथा 'इये प्रतिवृत्ता' इति कन्यजये 'लुप्ताभेद' इति लुपि चेषेलपे
'वद्यापुरुषः सोऽयं यः स्मरितं नैव जानाति' इत्यष्टमी । एवम् 'यद्भक्तानां सुखमय-
संसारोऽप्यपवर्गति' इत्यत्र धर्मस्य सुखमयत्वस्य पदान्तरेणोपादाने क्विपि नवमी ।
तथा उपमानलुप्ता वाचकसमासयोर्द्विविधोक्ता तृतीयापि इत्येते—'यस्योराणामस्य च
समागमो यच्च तैर्विधोऽस्य कृतः । उपनतमेतदकस्मादासीद्वत् काकतालीयम् ॥' अत्र
काकतालपदयोर्लक्षणया वाकागमनतालपननपरसोरिवाये 'समागाच्च तद्विपयात्'
इति शापकास्त्राक इव ताल इव काकतालमिति ममामे वाकतालममागमसदृशार्थ-
राणामस्य च समागम इत्यर्थः । ततः काकतालमिदं पुनरिवाध तेनैव सूत्रेण छत्र-
स्यमे तालपतननन्यत्राकवधसदृशधोरकर्तृकदेवदत्तवध इति बोधः । अत्र छत्रव्ययार्थ-
द्वितीयोपमायामुपमानमूलस्य तालपतननन्यत्राकवधस्य नुपादानादुपमाननुमेयम् ।

प्रायमिदोपमावाचकोपमानोभयलुप्ता । इत्येव उपनतमकस्मादित्यनुक्ता धर्मो-
न ७ । एवं वाचकधर्मयो... ..रिव वद्यापुरुष इति कनो लोपे धर्मोपमादाने

मन्त्रम्येऽप्युपमानेदाः भवन्ति । तथाहि—एकस्त्रीपमेवत्य बहुपमान-
संबन्धो मातोपमा । सा च द्विधा—साधर्म्यत्वाभेदात्तत्रेदाश्च । तत्राद्या यथा—

‘भक्तयेवैव साधर्म्येनेव मनस्विता ।

मम्ली या च विषादेन वटिनीव हिमाश्रमा ॥’

अत्र एतादृशेव सर्वोपमानसाधर्म्यम् । अस्या यथा—

‘ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुरेव मदकाशम् ।

प्रभुनेव समाकृतमर्चलोका नितम्बिनी ॥’

अत्र ज्योत्स्नादीनां नयनानन्दहेतुत्वादयः साधारणधर्मा भिन्नाः ।

पूर्वपूर्वोपमेयस्योपरोक्तमुपमानमेव रचनीयमा । सापि द्विधा—साधर्म्यभि-
दात्तत्रेदाश्च । तत्राद्या यथा—

‘भक्तपतनवनवतिनरनन्दनवभुनकरतरङ्गितार्चितनेः ।

भगिनिरिव भतिर्भगिनिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरभिमिता ॥’

इत्यत्र साधर्म्यवन्त्योर्विभक्तप्रतिविम्बमाकाशप्रयो वस्तिनाभूतनन्दाभ्यामेवो धर्मो
विरोध्यनयोक्त । एवमप्यस्यापि विभक्तप्रतिविम्बमावर्तनीर्ण एव वस्तुप्रतिबलुभावो न
केवलः । केवलविभक्तप्रतिविम्बभावेन साधारणं यथा—‘पाण्ड्योऽर्थ—’ इति रर्षा ।
अत्र हि हरिवन्दनकात्मनो हारनिसंगे.. .. (संप्रति गुणांशुविम्बमिवेत्याह) ।
इतिभू भवेण साधारण्यं यथा—‘तद्वत्तत्तं पुरमेतज्जालं संप्रति गुणांशुविम्बमिव’
इत्याह । इतिपुनरादेन यथा—‘वह्निर्देव कुमारकीर्णविम्बयेन विकर्षः वपु-
र्जना ’ इत्यत्र विहासस्य पुनर्धर्मस्य मेधेयु । समानभेदाधरणेन यथा—‘तया वि-
पद्माननचन्द्रकाश्या वकुलवधुपुमुद पुमायां । प्रसन्नयेन मणिल सिन्धोऽभूत्सुख-
मान शब्देव लोच ॥’ इत्यादावाननरूपधर्म इत्युपमेये सार्थाङ्गीकरणम् । पूर्वोक्त-
येन गम्योऽयं तमस्त इति भेद इति हि । यथोपमायां सादृश्योपप्रकाश कथ्यते—
नय साधर्म्य धर्मस्य समितिं याता मनम् । साधर्म्यधर्मस्यमेव तरिति मञ्जानाम्
प्रथममे । नय-रते — २१ नय इव इव मुगलि १०-रिक्थे मा-ये वन्दादे
‘मैरूप्यं वसुधैव कुटुम्बकम्’ । न-ये न प्रती १६ नयमर्षेण भास्वद्वामादी साधा-
रणधर्मं वद-१६ उमेद ननुनववत्त-व- । इत्यादयः न भेदेन मृगादापुपमेये ।

अत्र निमलत्वमेव सर्वसुषमासु साधारणो धर्मः । अन्त्या यथा—

‘भक्तिरिव मूर्तिर्मधुरा मूर्तिरिव सभा प्रभावयिता ।

तस्य सभेय अयधीः क्षत्रया जेतुं मूरस्य न परेषाम् ॥'

[illegible][illegible]

भेदो वैधर्म्यम् । संशयस्तु कविप्रतिमानिर्मित एवालंकारो न तु स्वारसिकः
स्यानुपपत्तादिविषयो वा । वैधर्म्याभावात् । अत्र संशयः ससंदेह इति लक्ष-
णम् । भेदोऽपी तदनुक्तो चेति विभावः । तत्र भेदोऽपि यथा—

‘अर्थं मार्गण्डः किं न ननु नुरागैः सप्तभिरितः

कृतानुः किं सवांः प्रमरति दिशो नैव निवसन् ।

कृतान्तः किं साक्षाम्प्रद्विषयहृदोऽप्यादिनि चिरं

समालोचयान्नो रवां विदधति विकल्पान्प्रतिमताः ॥’

अत्र मार्गण्डादीनां संदेहे सप्तनुरागादीनि वैधर्म्यानि तदाश्रयेयूयानि ।
न चायं व्यतिरेकालंकारः । तत्र संदेहानुपादिता तेनैव व्यपदेशीयत्वात् ।

एवम् व्युत्पत्तिरित्युक्तवान् । किं च निगीर्णे व्यापने केनोपप्रेक्षाङ्गीकारे तस्या
विधेयत्वेन प्रत्ययो न स्यात् । उद्देश्यस्य पृथक्पृथक्प्राप्तत्वात् । इवशब्दान्वितस्यो-
पप्रेक्षाया उपागमिदत्वाच्च । तस्मात्स्वरूपोपप्रेक्षा द्विविधा धर्म्युपप्रेक्षा धर्मोपप्रेक्षा
यस्याहुः । अधोपप्रेक्षायामन्वयबोधप्रकारोऽभिधीयते—उपप्रेक्षाया पञ्चम्यर्थो
हेतुः । तत्र प्रवृत्त्यर्थहृदोरेभेदेनान्वयः । हेतोश्च प्रयोक्तृतासंसर्गेण लगने तस्य
वामेदेन स्वाभाविके लगने समावर्तनं प्राचीं मते । तेन हर्षहेतुकलगनतादात्म्य-
संभावनाविषयः पादयोः पञ्चगोभालगनमिति बोधः । नव्यनये तु हेतोरेव प्रयो-
क्तृतासंसर्गेणोपप्रेक्षायाद्वयहेतुप्रयोक्तृत्वमिव लक्ष्मीलगनमिति बोधः । एवं प्रवृत्तिबाधरा-
णां कळोपप्रेक्षायामभेदेन प्रवृत्त्यर्थान्वितस्य तुमुनर्यफलस्य साधनत्वसंसर्गेण
पाटनेऽन्वयात्तस्य च स्वाभाविके तादात्म्येन संभावनातलाटाहरदर्शनाभिन्नफलक-
पाटनानिप्रमिर्गतपाटनमिति बोधः । नव्यनये तु फलस्यैव साधनत्वं संसर्गेणोपप्रेक्षण-
मिति दर्शनफलकमिव पाटनमिति बोधः । एवमन्यत्राप्युच्यते । इत्युपप्रेक्षाालंकारः ॥४॥
अत्रेति । ससंदेह इति लक्ष्यनिर्देशः । संशय इति लक्षणम् । अत्र च प्रकृतस्य
गमनेनैतन्नुरागते । तथा च प्रवृत्तविषयगमकोटिकः संशयः ससंदेहास्योऽलंकार
इत्यर्थः । गमनेत्यनेन सादृश्यप्रयोक्तृत्वलाभात् ‘अमुष्य धीरस्य अद्याप साहसी
तदा खलु ज्यां विशिर्माः गनाययन् । निमज्जवामास यशसि संशये स्मरद्विहो-
कीविजयार्जितान्यपि ॥’ इत्यादी नातिव्याप्तिः । स्यानुर्वा पुरषो वेल्लादि संशयस्य
तु सादृश्यप्रयोक्तृत्वेऽपि कविप्रतिभेलादिना वमत्कारित्वोत्प्रेक्षादमावादेव नाति-
व्याप्तिरिति हेतुम् । अत्र गमनेत्यनेन सादृश्यस्यैव सामानकोटिकत्वव्यापि लाभा-
दुपप्रेक्षाव्याप्तिः । न चार्थमिति । असंशयनुरागयुक्तत्वादिना राशे मार्तण्डायु-

१. ‘अयमिति । हे राजन्, स्वामात्री रणे निर निपुणं समालोच्य प्रतिमता. राशय
इति विकल्पान्तर्गतावनिदधति पुर्वन्तीत्यन्वय. । निर निदधतीति वा । ‘निर.’ इति पाठ
निर्दिष्टित्वं । तेन वामपवनम् । इति कीदृक् । उवाह—अयमित्यादि । २. युक्तः ।
‘एव कृतानुनिपुणः’ (निपुणः पार्थ. किरये. च. प्रसारीतेत्य. वैश्योत्तिवरीत्ये. मार्तण्डायु-
संशयः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

ननु भट्टोज्जटेन भेदोक्तौ निश्चयगर्भं पृथग्यं स्वीकृतो न तु निश्चयान्तोऽपि
तत्किमस्यापि ॥ पृथ पन्थाः । नेत्युच्यते । कुत एतत् । भेदोक्ताविनि विम
नात् । निश्चयान्तस्यापि तत्संभवात् वैकिम्यानुभवाच्च । यथा—

‘हेन्दुः किं क कलङ्कः सरसिजमेनकिमम्बु कुत्र गतम् ।

ललितसविलासवचनैर्मुक्तमिति हरिणाक्षि निश्चितं परतः ॥’

तर्हि भट्टोज्जटेनायमुपेक्षितः । प्रतीयमानवद्वाच्ये तादृग्वैकिम्याभासादिति
गृहाण । भेदानुष्ठी यथा—

‘भेदाः समंविधौ प्रजापतिरभूद्यन्द्रो नु काम्तिप्रदः

शृङ्गारैरुत्तः स्वयं नु भवनो मातो नु पुत्राकरः ।

वेदाम्यामजहः कथं तु विषयव्यावृत्तकौतूहलो

निर्माणं प्रमयेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥’

अत्र शृङ्गारमानस्य प्रजापत्यादेः कस्यापि न वैधर्म्यमुक्तम् ।

तद्व्यपक्रमभेदो य उपमानोपमेययोः ।

अभेदोऽभेदारोपः । धीर्जं तु तत्रानिमायम् । अभेदव्याघ्रानपदुनभेदयोर्वि-

पमानेभ्य आधिक्योक्तेरिति भावः । परिहरति—तस्येति । प्रपमताः संदेहप्रतीते-
रन्तरं य वैधर्म्योपमानेन व्यतिरेकप्रतीतिवत्पुत्रजीव्यत्वासंशयवधमभूतादेव
पर्यवगानमित्यर्थः । अस्यापीति । प्रकृतगूत्रकर्तृत्वीत्यर्थः । प्रतीयमानवदिति ।
निश्चयगर्भे हि वैधर्म्योक्त्या निश्चयो व्यङ्ग्यः निश्चयान्ते तु सा वाच्य इति वक्तव्यता-
पक्ष्यादुपेक्षित इत्यर्थः । अत्रेति । प्रजापत्यादेरित्यादिपदेन चन्द्रारिपरिग्रहः ।
अत्र हि चन्द्रादौ प्रजापतिगृहेह इति वीक्षिताः । एतत्प्रजापतौ चन्द्रारिसंदेह इत्यर्थे ।
उभयपार्ति वैधर्म्यमुक्तिरित्यर्थः । इति संदेहालंकारः ॥ ५ ॥ अभेदारोप इति ।
अभेदेन सामानाधिकरण्यानामेव इत्यर्थः । आरोपनशून्यो सामानाधिकरभ्येन
प्रतिपादनमिति यावत् । तदुक्तम्—‘वदोपमानशब्दानो गीतश्रुतिव्यापराधत् ।
उपमेये भरहुमिन् (दा १) दूषकं भवेत् ॥’ इति । अलेखाभाष्यकारोऽपि
प्रजापत्यादेः यावता व्यङ्ग्यमिदं । अतिगात्रं नमैवाहुर्वदत् । पुत्रादेन च पुत्री
भ्यः भर्तृत्व-व्यभिचारादिर्न तु लक्षणावच्छेदनेति ध्वनितम् । उपमानोपमेययो-

१. इत्युक्तं । अत्र इति शब्दोऽप्यस्ति पूर्वपक्षेति चेत्तत्त्वः । अर्थात्तु य
२. अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य
३. अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य
४. अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य
५. अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य
६. अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य
७. अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य
८. अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य
९. अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य
१०. अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य अर्थात्तु य

वक्षित इति नापदुतावनिध्यासिः । तदेतद्विविधम्—सावयवं निरवयवं च । तत्रायं समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवाति च । द्वितीयं तु शुद्धमात्रमित्यर्थे विभागे लक्षणमाह—

समस्तवस्तुविषयं यथा आरोपिता यदा ॥ ७ ॥

आरोपिता आरोप्यमाणाः । ते सर्वेऽपि यथापविषयवच्छाब्दा एव भवन्ति तदा समस्तवस्तुविषयं नाम रूपकम् । समस्तं वस्तु आरोप्यमाणं विषयः साब्द-
प्रतिपाद्योऽत्रेति व्युत्पत्तेः । आरोपिता इति बहुवचनमविवक्षितमित्यारोप्यद्वय-
स्थले नाध्यासिः । उदाहरणम्—

‘ज्योत्स्नाभक्त्यदुरणधवल विभ्रती तारकास्त्री-

व्यन्तर्धानव्यसनरतिक रात्रिकापाटिकीयम् ।

द्वीपाद्वीपं भ्रमति दधनी चन्द्रमुद्राकपाले

व्यसं निद्राजनपरिमलं लान्छनस्य चट्टेन ॥’

अत्र पादप्रये ज्योत्स्नादिषु भक्त्यादिकमारोप्यमाणं सर्वं साब्दम् । भविष्य-
रूपकोदाहारं न युज्यते । साधकधाधकाभावेन रूपकोपमयोः संदेहासंदेह-
लक्षणसंकीर्णवित्यादिति चेत्, भवेदेवम् यद्यन्तर्धानव्यसनरतिकारं विशेषणं न
स्यात् । तद्वि रूपकपरिमदे साधकम् । कापाटिकया तत्संभवाद्वाप्रावसंभवाच्च ।
उपमापरिमदे तु रात्रेरेव प्राधान्यात्तत्त्वानन्वय एव स्यात् ।

रित्यनेनैव हेतुहेतुमनोरभेदोऽपी कोटितानन्वयो वसन्त इत्यादावतिप्रसङ्गप्रमहान् ।
तारोपेत्यादिना घातिघयोक्तिव्यावृत्तिः । भ्रमपदुतभेदयोरिति । भेदो वैधर्म्यं
गुणत्वादिति । एतद्योगमापदमोपमेयतावच्छेदकविशिष्टपरत्वादेव सम्भ्यत इति हेतुम् ।
अथवा गीणतारोपलक्षणाभूलव्यङ्ग्यरूपोऽभेदारोप एव रूपकमस्तु । उपमातो
वैविध्यस्य तदप्रयुक्तत्वात् । वस्तुतः वैविध्यं तस्मिंश्चालंकारतर्थावित्यात् । व्यङ्ग्यस्यापि
वाध्योत्कर्षकावेनालंकारान्तर्भावस्याप्रलुप्तप्रसंगानन्वयोपमेधोपमादविवर्हीकारान् ।
परम्परितन्त्रके ‘निवतारोपगोपाय. साधारोप. परस्व यत्’ इत्यारोपपदस्य प्रयोगाच्च
‘उपमानोपमेयस्य गुणगाम्यात्तत्वारोपो रूपकम्’ इति वामनाजुषाच्च ‘अस्मिरति-
मलगाहदयता’ इत्यादी दालाहलरूप व्यङ्ग्य वाच्यस्य भुक्त्यरूपणस्य सिद्धिरिति
ग्रन्थे रूपकस्य वाध्यत्वोक्तिस्तु वाध्यवमानत्वाभिप्राया साधारणगुणानां तन्त्र-
योक्तवानां रूपकपदेनोपादानादुपपादनीयेति रिच । तदेतदिति । परम्परि-

१. ‘भोत्विति । एवं रात्रेरेव वस्तुमिती कोटिर्निति प्रयानरूपकम् । रात्रिर्वाहका-
न्वयस्यापि विशेषणमिति । चन्द्रकपे मुद्राकपाले व्यसं लान्छनस्य चट्टेन निद्राजनस्य परि-
मलं कूर्पे दधनी चारवन्ती । द्वीपाकाल्पद्वीपोपकरणेषु मुद्रोपदनाद्या वास्तव्यानां व्यस-
हार इति चण्डीशसः । मुद्रापरिमलक्यादौ वस्तुत्वाविवक्षने । मुद्रा विह तद्वे रूपक
इति वा । ज्योत्स्नाकपेन भक्त्या दुरणवद्वलपलेन चवला । तारकाकपेन स्त्रीनि विभ्रती ।
अन्तर्धानस्य व्यसने कोटुवे उल्लेखेति ।’ इत्युदाहरणवर्तिरुच्य

श्रौता आर्थाथ ते यसिन्नेकदेशविवर्ति तत् ।

ते इत्यारोपिताः । तथा च यत्र केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः केचिदर्थ-
सामर्थ्यादवसेयास्तदेकदेशविवर्ति । एकदेशे विशेषेण वर्तत इति श्रुत्यर्थः ।
उदाहरणम्—

‘जस्म रणन्तेउरण करे कुणन्तस्स मण्डलमालम् ।

रससंमुदा वि सहसा परम्भुही होइ रिउसेना ॥’

अत्र रणेऽन्तःपुरस्वमारोप्यं शाब्दम् । मण्डलामलताया नायिकात्वं रिपुने
नायाः प्रतिनायिकात्वं चारोप्यं न शाब्दम् । किं त्वन्तःपुरस्वारोप्यमाभ्यर्थ-
येषावमीयते । अन्यथा तस्याप्यवमानान् । अत एकदेशे विशेषेण वर्तनादेक-
देशविवर्ति ।

साहमेतत्

साहं सावययम् । एतदुक्तप्रकारद्वयवर्तित्वर्थः । साहस्वमनेककुरकममुदायः ।
एकभिस्त्वप्येकं द्वितीयत्वाह्वयेनाप्यग्नानात् । अत्रशब्दस्य होत्रधोवात् ।

निरहं तु शुद्धं

निरहमद्वितीयम् । तच्चतुष्टमेवैश्वर्यः । यथा—

‘पुराहीवात्रानि निमित्तवनि गीतस्वनिषु य-

स्तनीं कान्तोदयं भुजमपि पुनः प्रभवति यत् ।

तत्रपकमेदस्य श्वेतमूलस्य शब्दार्थोभयार्थकाग्न्यात्तद्विभागानुक्तिः । ‘यस्य
रगात्म-पुरे करे कुर्वन्तो मण्डलामलताम् । रमयमुच्यति सहसा परम्भुगी भवति
रिपुमेना ॥’ मण्डलाम- लताः न एव सनाकाग्न्याचना । रगो धीः सहात्वा ।
अन्यथेति । नायिकाचारोः विना तस्याः पुरात्वारोप्यभाववर्तमानान्पुरातमप्यारि-
त्यर्थः । तमुदाय इति । पुरातमप्येति इति शेषः । यथाभूते साक्षात्पदेति ॥
स्वायत्त । तत्रानेकेषां भावि कथयन्तां पुरातमप्येति शब्दमात्रम् । अपमर्थोऽत्रा-
द्यर्थेन लभ्यत इत्याह—एकभिन्नानि । नन्वेकदेशेनैव समग्रं साक्षात्पदमपि
प्रदेष्टमर्थं इत्याह—निरहमिति । अत्रशब्दोऽत्राद्यर्थः । त्रीण-

१. मण्डलामलता मण्डलम् । २. पुरे पुरे । ३. पुरः पुरे । ४. मण्डलम् ।

५. रगात्म-पुरे पुरे । ६. करे करे । ७. कुर्वन्तो कुर्वन्तो । ८. मण्डलामलताम् । ९. रमयमुच्यति । १०. परम्भुगी । ११. भवति । १२. रिपुमेना । १३. मण्डलाम-लताः । १४. न एव । १५. सनाकाग्न्याचना । १६. रगो धीः । १७. सहात्वा । १८. अन्यथेति । १९. नायिकाचारोः । २०. विना । २१. तस्याः । २२. पुरात्वारोप्यभाववर्तमानान् । २३. पुरातमप्यारि-त्यर्थः । २४. तमुदाय इति । २५. पुरातमप्येति । २६. इति शेषः । २७. यथाभूते । २८. साक्षात्पदेति । २९. ॥ स्वायत्त । ३०. तत्रानेकेषां भावि । ३१. कथयन्तां । ३२. पुरातमप्येति । ३३. शब्दमात्रम् । ३४. अपमर्थोऽत्राद्यर्थेन । ३५. लभ्यत इत्याह । ३६. एकभिन्नानि । ३७. नन्वेकदेशेनैव । ३८. समग्रं । ३९. साक्षात्पदमपि । ४०. प्रदेष्टमर्थं । ४१. इत्याह । ४२. निरहमिति । ४३. अत्रशब्दोऽत्राद्यर्थः । ४४. त्रीण-

सत्यप्रीतिविधानदृष्टं विजयप्राग्भावमीम प्रभो

साम्राज्यं वरवीर वम्परशतं वैरिभ्रमुच्चैः क्रियाः ॥

अत्र विदुषां मानसं मानसं सरोविशेष इत्यारोपहेतुकं राज्ञो ह्यन्वयोर-
णम् । तत्र चारोपविषयारोपणीययोर्द्वयसरोविशेषयोः श्लेषवत्ता मानसशब्दे-
नैवाभिधानम् । एवमग्रेऽपि । तत्र वैरिकमलायाः संकोच एव कमलानामसं-
कोचः । दुर्गाणाममार्गणमेव दुर्गाणां मार्गणम् । समितां स्वीकार एव समिधां
स्वीकारः । सत्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीतिः । विजयः परपराभव एव विजयो-
र्भुजः । एवमारोपहेतुकं सूर्याचारोपगमिनि । ननु श्लेषस्य शब्दपरिवृत्त्यमहतत्वा
शब्दालंकारत्वमित्युक्तं वक्ष्यते च । तथा च श्लेषपरम्परितमुमयालंकारो युज्यते
इति तद्वत्सर एव वक्तुमीचित्वात्मिकमित्यर्थालंकारमध्ये पठित इति चेत्,
सत्यमेतत् । तथापि श्लेषापवादकं रूढकमित्यलंकारसर्वस्वकारादिप्रमित्यनुतोषे
नोक्तः । तथाप्रसिद्धौ किं बीजमिति चेत्, मानसत्वादीनामापेक्षम् । इदं हि
संरेकदेशविषयत्वमुच्यते । द्वितीयं यथा—

‘आधानं जयकुञ्जरस्य दृष्टं सेतुर्विपद्गारिभेः

पूर्वादिः करवालचण्डमहसो लीलोपधानं भिद्यः ।

ज्योत्स्नादिषु भस्माचारोपामायेऽप्यनेकद्वीपभ्रमगादिप्रसिद्धसादृश्येन रात्रीं कापालिकी-
त्यारोपसंभवात् परम्परितम्बप्रसङ्ग इति भावः । उक्तं नवम इत्यर्थः । वक्ष्यते चात्र
इत्यर्थः । तद्वत्सरे जयमयालंकारप्रत्याये । मानसत्वादीनामिति । सरोविशेषत्वा-
दीनामित्यर्थः । आदिना कमलविकासित्वादिसंमहः । आर्यत्वमर्थगम्यत्वम् । सप्त-
ताया इव नायिकात्वमित्यर्थः । नन्वेकदेशविवर्तित्वं सावयवमैव भेदो न तु परम्प-
रितम्येत्याशङ्क्याह—इदं हीति । मूले इदमपीत्यन्वयः । एकपदोपस्थितयोरन्त-
रणसरोविशेषयोरभेदाध्यवगायेऽपि नैकप्रापरारोपः । तस्य भेदेन विषयनिर्देशापेक्ष-
त्वात् । अन्यथा विषयनिगमनात्मिकायामनित्ययोक्तव्ये तत्प्रसङ्गात् । तस्मादाद्यै
एवायमारोप इत्येकदेशविवर्तिन्यमत्रापि युक्तमिति । स्वमते स्वभिषामूलव्यञ्जनोपस्थि-

दुता मानसमैव मानसं सरस्वत इमरूपेति इत्यन्वारोपे श्लेषवत्त्वमनति सरोविशेषारोपस्य
हेतुत्वात्परम्परितरूपकम् । एवमग्रेऽपि । वैरिकमलायाः संकोच एव कमलानामसंकोच-
त्वेन दीप्तयुते मूढे । दुर्गाणाममार्गणमेव दुर्गाणां मार्गणमन्वेष्टव्यं तेन भीष्मलोदिन शिष ।
समिधा सङ्ग्रामाणां स्वीकार एव समिधा स्वीकारत्वेन बद्धे । सत्ये प्रीतिरेव सत्यां दशक-
न्वाधामप्राप्तिसिद्धान्ते कुशल एव दशकवापनिरूपः । विजयः परपराभव एव विजयोर्भु-
जस्तत्प्राग्भावः प्राग्भवनमप्यत्रैव च तेन भीम भीष्म भीमनेन चेति । १ श्चुराहरणचन्द्रिका.

१. ‘आधानमिति । जय एव युज्यते इत्यादि तस्यान्वयं वन्द्यवत्त्वमिति । भुजे मा-
नान्वयारोपे जये कुशलान्वयारोपे हेतुः । एवमग्रेऽपि । विदुषामनुसृत्य पाषाणसेतुः । तदु-
पारणश्रमत्वात् । करवाल. सङ्ग एव वन्द्यवत्त्वः । सूर्यत्वस्य पूर्वोदिरवावकः । लीला
एवभाषणश्रीरक्षणे तिगोविधानं मूलपदः । सङ्ग्राम एवावृणुमालारः । वीराणां वैरिणां वा
वन्दितव्यत्वात् वैरिपदः । १ श्चुराहरणचन्द्रिका.

इत्यादि । तथापि न सादृशवैचित्र्यवदिति न दृष्यमलक्षितम् ।

प्रकृतं यन्निपिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपहृतिः ।

प्रकृतमुपमेयं निधिष्य असत्यतया व्यवस्थाप्य अन्यदप्रकृतमुपमानं
ध्यते सम्यतया व्यवस्थाप्यते सा अपहृतिः । सा च शाब्दी भार्या चेति हेम-
सत्राद्या यथा—

‘भवास्तः प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलजनये

कलङ्को नैवायं विलमनि सनाहृत्य वपुषि ।

अमुप्येवं मम्ये विगलदमृतम्वन्द्यशिशिरे

रतिघ्रान्ता क्षणे रत्ननिरमणी गात्रमुरभि ॥’

विगलयेत्यारोप्यमाणानां करानां कमलारोपविपर्ययं कमलानां च सुमारोपविपर्ययमिति । अत्र करकमलैरिति मुनेन्दुमिरिति च बोधित्वावित्यनेनान्येतीति हेमम् ।
न तादृशेति । यथोपमायां समिधिरिवेत्यादौ रात्रयैवन्धितया वर्णनीयानां मधे-
त्यादीनामुपमानोपमेयतया प्रबन्धनं प्रकृतोत्कर्षपर्यवसायितया वैचित्र्यहेतुत्वात् नै-
त्यर्थः । अपात्र शाब्दबोधप्रकारः कथ्यते—तत्र प्राचां मने विरमिशाचकपदेन वि-
पर्ययविगुणवतो लघुगया गारोपयोपविनम्याभेदेन विरयेऽन्वयान्मुग्धं चन्द्र इत्यादि
चन्द्रविगुणवदभिन्नं मुगमितीति । मुगचन्द्र इति विशेषणमामे तु मुगमिन्नं
चन्द्रवृत्तिगुणवदिति साधारणगुणमात्रपुरश्चारेण तद्वि विरयवदस्य सशमेति मुर-
मने त्याह्लादकं मुखमिति वाक्ये विशेषणमामे तु मुगमिन्नमाह्लादकमिति वाक्य-
मुग्धं चन्द्र इत्यभेदमृगीवार्थं तस्य चन्द्रविगुणे पदार्थैकदेशोऽन्वयः येन वाक्य-
निप्रचन्द्रविगुणवदभिन्नं मुगमिती बोधः । सदाचां भिन्नैवोपमानोपमेययोः साम-
निर्भाजिकपदोपविनयोऽह्लादयोऽभेदबोधवदिति न गतानां मते तु मुग्धं चन्द्र इत्यादी
चन्द्रविन्नं मुगमिती बोधः । मुगचन्द्र इति विशेषणमामे तु मुगमिन्नं विशेषण-
वदभेदस्य न-इत्यादि विपर्ययं मुग्धं चन्द्र इत्यादि न तु न-इत्यादि चन्द्राभेदस्य मुने-
द्वयवगम्यत्वात् यथापि न-इत्यादि विपर्ययमात्रमवगम्यते न-इत्यादि मुगमिन्नवत्त्वात् चन्द्राभेद-
व्यवहारः । अत्रविपर्ययमात्रेण न विपर्ययस्य मगमो न तु न-इत्यादि विपर्यय-
मिवमेव न-इत्यादि विपर्ययः । न-इत्यादि चन्द्राभेदं मुग्धं चन्द्र इत्यादी चन्द्र बोध-
इति पदार्थः—चन्द्राभेदमृगीवार्थे च-इत्यादि चन्द्राभेदं चन्द्राभेदमृगीवार्थं तत्र
चन्द्राभेदं चन्द्राभेदमृगीवार्थं चन्द्राभेदं मुग्धमिती वाच्यः । तत्र चन्द्राभेदं मृगीवार्थ-
मात्रम् । इति वचनम् ॥ ६ ॥ अह्लादकमेति । वचन्यते विधाया भूमयेदं वृत्ति-
मिति न न-इत्यादि इत्यादिवाक्यम् । अह्लादकमात्रमात्रमेव न-इत्यादि । अह-
-

‘न-इत्यादि चन्द्राभेदं चन्द्राभेदमृगीवार्थं चन्द्राभेदं मुग्धमिती वाच्यः । तत्र चन्द्राभेदं मृगीवार्थ-
मात्रम् । इति वचनम् ॥ ६ ॥ अह्लादकमेति । वचन्यते विधाया भूमयेदं वृत्ति-
मिति न न-इत्यादि इत्यादिवाक्यम् । अह्लादकमात्रमात्रमेव न-इत्यादि । अह-
-

‘न-इत्यादि चन्द्राभेदं चन्द्राभेदमृगीवार्थं चन्द्राभेदं मुग्धमिती वाच्यः । तत्र चन्द्राभेदं मृगीवार्थ-
मात्रम् । इति वचनम् ॥ ६ ॥ अह्लादकमेति । वचन्यते विधाया भूमयेदं वृत्ति-
मिति न न-इत्यादि इत्यादिवाक्यम् । अह्लादकमात्रमात्रमेव न-इत्यादि । अह-
-

अग्राहं सागरं तितीर्षुस्त्रीत्यस्यासंबन्धायैकतया उद्भूतेन सागरतरणवन्मदी-
यमस्या सूर्यवंशवर्णनमसंभावितमित्युपमायाः कल्पनम् ।

अन्त्या यथा—

‘वेदयनि विततोर्ध्वरश्मिरश्मावहिमरुचौ हिमधासि याति धाम्नुम् ।

यदति गिरिरथं विलम्बिष्यताद्वयपरिवारिनवारणेन्द्रलीलाम् ॥’

अग्रान्वलीलोद्ग्रहनस्यान्येनासंभवाद्धारणेन्द्रलीलामदतीं लीलामित्युपमायां
पर्यवसानम् । एवं च ‘पूर्वोदाहरणे चाक्षयार्थं उपमाक्षेपकः इह तु पदार्थमात्रं
इति व्याख्यानमनादेयम् । अत्रापि लीलापदार्थमात्रस्यानाक्षेपकत्वात् । एता
माकारूपापि दृश्यते । यथा—

‘दोभ्यां तितीर्षेति सरङ्गवतीमुज्ज्वल-

मादालुमिच्छति करे हरिणाहृदिम्बम् ।

मेहं लिलङ्घयिषति ध्रुवमत्र देव

यस्ते गुणान्मादिनुमुचममादधानि ॥’

स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रिययैव च सा परा ।

यत्र क्रिययैव स्वस्य स्वहेतोश्चात्मनो हेतुहेतुमन्नावरूपः कथाप्यते सापरा-
निदर्शना । यथा—

‘वैद्यतं पदमवाप्य वो लघुर्हेतयैव स पतेदिनि मुषन् ।

सौलक्ष्ण्यरगतो दृष्टकणश्चाहमारनपुतः पतत्यधः ॥’

येति प्रथमे वक्ष्यमाणमित्यर्थः । इति समासोक्तिः । यस्तुसंबन्ध इति । बलुनोः
पूर्वाधांपराधांपोरित्यर्थः । सवन्धोऽन्वयः । अत्रोदाहरणयोः प्रथमे उद्भूतेन सागरतर-
णरूपमुपमानमप्रगिद्धं द्वितीये तु वारणेन्द्रलीलारूपं तद्वर्तिनमित्यपि भेदो द्रष्टव्यः ।
लीलापदार्थमात्रस्येति । किं तु तद्ग्रहनस्यापदार्थस्येत्यर्थः । क्रिययैवेत्येव-

१. ‘उदयनीति । माये रेवणकवर्णनम् । त्रिगता त्रिभुजा कृष्णा रश्मयः यव राजवो
दस्य तादृशे अहिमरुचौ मूर्धे उदयनि मति हिमधासि चन्द्र चान्न वापि मति अयं रेवण-
कगिरिवनपते त्रिभुविष्यताद्वयपरिवारिणस्य वारणेन्द्रस्य वरप्रदस्य जीनां शोभां वहनीत्य-
न्वयः । अग्रान्वलीलायाः अन्यथाशेपोऽपि लीलामदतीं लीलामनुपमां गमयति । तत्र पद-
मवाप्येत्यर्थः । त्रिभुवनिमित्तमावकाशममर्थनाय च रश्मिषु रज्ज्वापेव इति बोध्यम् ।’
इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. ‘दोभ्यामिति । सरङ्गवतीमुज्ज्वलं तमुदः । त्रिभुविष्यति लङ्घयि-
षति । ३. ‘मेहं लिलङ्घयिषति । ४. ‘यस्ते गुणान्मादिनुमुचममादधानि । ५. ‘पतत्यधः । ६. ‘वैद्यतं पदमवाप्य । ७. ‘सौलक्ष्ण्यरगतो । ८. ‘दृष्टकणश्चाहमारनपुतः । ९. ‘पतत्यधः । १०. ‘यस्ते गुणान्मादिनुमुचममादधानि । ११. ‘पतत्यधः । १२. ‘वैद्यतं पदमवाप्य । १३. ‘सौलक्ष्ण्यरगतो । १४. ‘दृष्टकणश्चाहमारनपुतः । १५. ‘पतत्यधः । १६. ‘वैद्यतं पदमवाप्य । १७. ‘सौलक्ष्ण्यरगतो । १८. ‘दृष्टकणश्चाहमारनपुतः । १९. ‘पतत्यधः । २०. ‘वैद्यतं पदमवाप्य । २१. ‘सौलक्ष्ण्यरगतो । २२. ‘दृष्टकणश्चाहमारनपुतः । २३. ‘पतत्यधः । २४. ‘वैद्यतं पदमवाप्य । २५. ‘सौलक्ष्ण्यरगतो । २६. ‘दृष्टकणश्चाहमारनपुतः । २७. ‘पतत्यधः । २८. ‘वैद्यतं पदमवाप्य । २९. ‘सौलक्ष्ण्यरगतो । ३०. ‘दृष्टकणश्चाहमारनपुतः । ३१. ‘पतत्यधः । ३२. ‘वैद्यतं पदमवाप्य । ३३. ‘सौलक्ष्ण्यरगतो । ३४. ‘दृष्टकणश्चाहमारनपुतः । ३५. ‘पतत्यधः । ३६. ‘वैद्यतं पदमवाप्य । ३७. ‘सौलक्ष्ण्यरगतो । ३८. ‘दृष्टकणश्चाहमारनपुतः । ३९. ‘पतत्यधः । ४०. ‘वैद्यतं पदमवाप्य । ४१. ‘सौलक्ष्ण्यरगतो । ४२. ‘दृष्टकणश्चाहमारनपुतः । ४३. ‘पतत्यधः । ४४. ‘वैद्यतं पदमवाप्य । ४५. ‘सौलक्ष्ण्यरगतो । ४६. ‘दृष्टकणश्चाहमारनपुतः । ४७. ‘पतत्यधः । ४८. ‘वैद्यतं पदमवाप्य । ४९. ‘सौलक्ष्ण्यरगतो । ५०. ‘दृष्टकणश्चाहमारनपुतः । ५१. ‘पतत्यधः । ५२. ‘वैद्यतं पदमवाप्य । ५३. ‘सौलक्ष्ण्यरगतो । ५४. ‘दृष्टकणश्चाहमारनपुतः । ५५. ‘पतत्यधः । ५६. ‘वैद्यतं पदमवाप्य । ५७. ‘सौलक्ष्ण्यरगतो । ५८. ‘दृष्टकणश्चाहमारनपुतः । ५९. ‘पतत्यधः । ६०. ‘वैद्यतं पदमवाप्य । ६१. ‘सौलक्ष्ण्यरगतो । ६२. ‘दृष्टकणश्चाहमारनपुतः । ६३. ‘पतत्यधः । ६४. ‘वैद्यतं पदमवाप्य । ६५. ‘सौलक्ष्ण्यरगतो । ६६. ‘दृष्टकणश्चाहमारनपुतः । ६७. ‘पतत्यधः । ६८. ‘वैद्यतं पदमवाप्य । ६९. ‘सौलक्ष्ण्यरगतो । ७०. ‘दृष्टकणश्चाहमारनपुतः । ७१. ‘पतत्यधः । ७२. ‘वैद्यतं पदमवाप्य । ७३. ‘सौलक्ष्ण्यरगतो । ७४. ‘दृष्टकणश्चाहमारनपुतः । ७५. ‘पतत्यधः । ७६. ‘वैद्यतं पदमवाप्य । ७७. ‘सौलक्ष्ण्यरगतो । ७८. ‘दृष्टकणश्चाहमारनपुतः । ७९. ‘पतत्यधः । ८०. ‘वैद्यतं पदमवाप्य । ८१. ‘सौलक्ष्ण्यरगतो । ८२. ‘दृष्टकणश्चाहमारनपुतः । ८३. ‘पतत्यधः । ८४. ‘वैद्यतं पदमवाप्य । ८५. ‘सौलक्ष्ण्यरगतो । ८६. ‘दृष्टकणश्चाहमारनपुतः । ८७. ‘पतत्यधः । ८८. ‘वैद्यतं पदमवाप्य । ८९. ‘सौलक्ष्ण्यरगतो । ९०. ‘दृष्टकणश्चाहमारनपुतः । ९१. ‘पतत्यधः । ९२. ‘वैद्यतं पदमवाप्य । ९३. ‘सौलक्ष्ण्यरगतो । ९४. ‘दृष्टकणश्चाहमारनपुतः । ९५. ‘पतत्यधः । ९६. ‘वैद्यतं पदमवाप्य । ९७. ‘सौलक्ष्ण्यरगतो । ९८. ‘दृष्टकणश्चाहमारनपुतः । ९९. ‘पतत्यधः । १००. ‘वैद्यतं पदमवाप्य ।

अत्र पदेपदप्रतिपाद्यस्य पातस्य कार्यस्य व्याप्यवे सामुच्चतपदप्रतिपादिरूपस्य
प्रारणस्य च तथा संबन्धः पततिपदप्रतिपाद्यया पातक्रियया प्रतिपाद्यते । तथा
३ व्याप्यवे सामुच्चतपदप्रतिपादः पाने हेतुर्पथा दृष्टान्तप्रत्ययमानादि-
र्ज्ञानावधिनि ।

अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ॥ १२ ॥

प्रशंसा वर्णनम् । सैव अप्रस्तुतप्रशंसामेवेत्यर्थः । प्रस्तुताश्रया प्रकृतप्रतिपत्ति-
हेतुः । एतच्छास्त्रकारवर्षाप्रमतिप्रयत्नमिति निवारयति । अत्राकरणिजेन प्राकर-
निकाशेनोद्भूतप्रस्तुतप्रशंसा प्राकरणिजेनाप्राकरनिकाशेनः समासोक्तिरिति त्रिवेकः ।
तां विमञ्जते—

कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।

तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥ १३ ॥

तत्त्वमुच्यते । कार्यादिपञ्चके प्रस्तुते तदन्यस्य कारणादिपञ्चकस्याप्रस्तुतस्य
वर्णनमिति सा पञ्चधेत्यर्थः । तत्र कार्ये प्रस्तुते कारणस्य वर्णनं यथा—

‘वाताः किं न मिळन्ति मुन्दरि पुनभिन्ता त्वया मरुते
नो कार्या नितरा कृतानि कथयन्ते’ सत्त्वाने अपि ।

कजामन्धरावारकेन निरतापीनामुणा चमुषा

इष्टा मां हृदिनेन भाविमरणोन्वाहन्त्या सुखितः ॥’

अत्र प्रत्यानामिक निवृत्तोऽस्तीति कार्ये वृद्धे कारणस्य प्रियाया भाविमरणो-
न्वाहत्या वचनम् । किंशब्दः प्रभार्य इति न कारणप्रस्तावः ।

पारेण दृष्टव्यवच्छेदः । मुख्यतरीति पालक्रियाया एव हेतुहेतुमद्भावगमकत्व-
सोक्ते । तत्र दृष्टान्तविषयवेत्याह—तथा चेति । इति निदर्शनाप्रकरणम् ।
अप्रस्तुतप्रशंसेति । अप्रस्तुतप्रशंसापदार्थवेत्यर्थः । एतच्चेति । अन्यतृता-
न्तस्यान्यतृतान्ताक्षेपकत्वरूपमित्यर्थः । अतिप्रसक्तमिति । समासोक्तावपि स-
त्त्वादित्यर्थः । आक्षेपेणवेत्येवकारेणानिधानवच्छेदः । ननु प्रकरणचट्टायस्य योगस्य

१. ‘मुख्यस्यैव’ ख. २. ‘वाता इति । वाताः प्रसिद्धाः किं पुनर्न मिळन्ति अपि नु
मिळन्त्येवेति काकु. । मरुते मरुतम् । अतिदार्ढ्यदर्शनादभिज्ञाशङ्का सत्त्वान्तरम् । मरीया
गमनानिष्ठा शान्तिरिति कजम्बा मन्धरा स्तम्भा तारका कनीनिका वस्य तेन । तथा निपण्ड
पीनमराकुलमयाममङ्गमशु येन तादृशेन चमुषा । हृदिनेवेति । एवं भिन्नास्त्राभिप्रायो
दत्तिय मरिदहेतुषि प्राणान्धारविषयतीति प्रहामरूपेणेत्यर्थः । भाविन्यावरयके मरणे उ-
न्वाह । स च निषेगोऽस्य दृष्टान्तवचनमिति चेत् । इव च प्रत्यानमिदृशिरूपे कार्ये
प्रस्तुते कारणोक्तिरुपा अप्रस्तुतप्रशंसा ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

अथ चनेनद्वयनिर्वातस्य चानस्य कार्यस्य लक्षणे सानुबन्धनपदप्रतिपत्त्यस्य
 कारणस्य च तथा संबन्धः चनेनद्वयनिर्वातस्य वातविषया इतिवाचने । तथा
 च लक्षणे सानुबन्धनपदप्रतिपत्तिं चाने हेतुर्बन्धादवच्छेदनेति दृष्टान्तपर्यवसानादि-
 दर्शनान्वयिनि ।

अप्रस्तुतप्रसंगता या मा सैव प्रस्तुताथया ॥ १२ ॥

दर्शनात् चनेनम् । ईदं अप्रस्तुतप्रसंगिदेवार्थः । प्रस्तुताथया प्रस्तुतप्रतिपत्ति-
 हेतुः । दृष्टान्तप्रसंगताद्वीमर्शान्प्रत्ययमिति निवर्तयति । अत्राहद्विदेव आह-
 तिप्रसंगेरोऽप्यस्तुतसंगता आहद्विषयेनाप्राहद्विषयाद्येवः समानोक्तिरिति विवेकः ।
 तां विप्रवर्तते—

कार्ये निमित्तं मामान्ये विद्येपे मस्तुते मति ।

तदन्यस्य वचस्तुत्ये तुन्यस्येति च पक्षपा ॥ १३ ॥

संस्तुतवर्तते । कार्योद्विषयदे चानुते तदन्यस्य कारणोद्विषयकताप्रस्तुतस्य
 चनेनमिति ता वक्ष्येत्तथः । तत्र कार्ये चानुते चानस्य चनेनं वदा—

‘याना कि न मिच्छति तुन्दरि पुनमिच्छा त्वया माहूने
 नो कारो निमगं कृतानि वचनवेवं सवापने मयि ।

एतामन्वयतादेन मिच्छतीताभुता चतुषा
 दृष्टा मां हनिनेन भाविमरनोत्ताहन्ता सूचिता ॥’

अथ प्रत्यागार्हि निवृत्तोऽभीति कार्ये वृद्धे कारणस्य विषया भाविमरनो-
 ताहन्ता वचनम् । किञ्चिद्दः प्रथमं हनि न कारणप्रस्तावः ।

कारेण शब्दस्यवच्छेदः । मुक्तवर्तनीति वाचकितया एव हेतुहेतुमद्भावगमकत्व-
 स्तोचं । तत्र दृष्टान्तविषयवेत्ताह—तथा चेति । इति निदर्शनाप्रवर्तनम् ।
 अप्रस्तुतप्रसंगसति । अप्रस्तुतप्रसंगतावदवार्थ्यवेत्तवः । एतच्चेति । अन्यस्ता-
 न्प्रत्यागृह्णान्प्रसंगेनान्वयमित्यर्थः । अतिप्रवर्तनमिति । समानोक्त्यापि स-
 वरित्यर्थः । आक्षेपार्थवेत्तवकारेणानिधान्यवच्छेदः । ननु प्रवर्तनवदावस्य योगस्य

१. ‘तुन्दर्येव’ अ. २. ‘याना इति । यानाः प्रमिताः ॥ पुनर्न मिच्छति अदि तु
 न्मन्नेवति कातु । चानुते मन्त्रम् । अतिवाहवेदशनादनिष्टादृष्टा सवापनम् । यदीवा
 नमनमिच्छा वाति लक्षया चन्वरा हन्ता कारवा कर्त्तव्यता वस्य तेन । तथा निवर्त
 दाननस्तुतमवागमद्वयमत्र वन तादृष्टेन चतुषा । हनिनेनेति । एव विनास्तानिप्रयो
 मयिच मर्शित्वेति प्रामाण्यार्थवत्वेति प्रहानकवेनेत्यर्थः । भाविन्यावरवदे मरणे क-
 ताह । स च विषोक्तु दृष्टान्तितवाभ्यवेति हेतुम् । इव च प्रत्याननिवृत्तये कार्ये
 प्रस्तुते वारनेतिरुपा अप्रस्तुतप्रसंगता । इत्युदाहरणवन्दिता.

अत्र एनेयदप्रतिपाद्यस्य सातस्य कार्यस्य साधये मनुष्यनिरुद्धातिराम्य
वातान्य च तथा संकल्पः परानिरुद्धप्रतिपाद्यस्य सातस्य च प्रतिपाद्यते । तथा
च साधये मनुष्यनिरुद्धातिः पाने हेतुर्वैद्या दृष्टाकारवेति दृष्टान्तपर्यवसानादि-
दर्शनाद्यमिति ।

अप्रस्तुतप्रशंसा या मा संव प्रस्तुताधया ॥ १२ ॥

प्रशंसा वर्णनम् । संव अप्रस्तुतप्रशंसयेत्यर्थः । प्रस्तुताधया प्रस्तुतप्रतिपत्ति-
हेतुः । एतच्छालंकारस्य दीर्घमात्रप्रसङ्गमिति निश्चयः । अप्राकारमिदं प्राकर-
निरुद्धहेतुः अप्रस्तुतप्रशंसा प्राकरमिदं प्राकरनिरुद्धहेतुः ममातोक्तिरिति विवेकः ।
तां विभज्यते—

कार्ये निमित्ते सामान्ये विज्ञेयं प्रस्तुते मतिः ।

तदन्यस्य वचस्तुन्ये तुल्यसेति च पञ्चधा ॥ १३ ॥

तदनुवर्तने । कार्योदिरस्येष्टे प्रस्तुते तदन्यस्य कारणादिरस्यकल्पाप्रस्तुतस्य
वर्णनमिति ता पञ्चधेत्यर्थः । तत्र कार्ये प्रस्तुते कारणस्य वर्णनं यथा—

‘देवता किं न मिलन्ति सुन्दरि पुनश्चिन्ता त्वया मरुते

नो कारां निजरां वृत्तानि कथयन्ते सदाप्येवमिति ।

एतामन्तराकारेण निरन्तराभाधुना वक्षुषा

दृष्ट्वा मां हृदिनेन भाविमरुतोत्साहस्य गृहिणः ॥’

अत्र प्रत्यागार्हं निवृत्तोऽस्तीति कार्ये वृत्ते कारणस्य शिवाया भाविमरुतो-
त्साहस्य वचनम् । किञ्चिद्ः प्रभावे हृदि न कारणप्रस्तावः ।

— — —

कारेण साध्यव्यवच्छेदः । प्रवृत्त्यतीति पातकियाया एव हेतुहेतुमद्भावगमकाव-
स्योक्तं । तच्च दृष्टान्तविधयेवेत्याह—तथा चेति । इति निदर्शनाप्रकरणम् ।
अप्रस्तुतप्रशंसति । अप्रस्तुतप्रशंसापदसाध्यैवेत्यर्थः । एतच्चेति । अन्यथा-
नान्यद्व्यवस्थान्नाक्षेपकत्वरूपमिति । अतिप्रसक्तमिति । समानोक्त्यापि स-
क्यादित्यर्थः । आक्षेपेणैवैवकारणानिधायव्यवच्छेदः । तत्र प्रकरणसहायस्य योगस्य

— — —

१. ‘मनुष्यनिरुद्धाति’ इति । याता प्रवृत्त्याः किं पुनश्च मिलन्ति अवि तु
प्रवृत्त्यवधिं वाक् । मरुतेन मरुतस्य । अतोकादवदन्तानां निश्चयश्च यथा यथा । मदीया
मनानि-रुद्धा वानि न तथा मन्थरा इत्यादि नास्तीति कर्त्तव्यं । तथा निरुद्धा
मनुष्यनिरुद्धातिरिति । एतन्मतेति । एव विनास्याभिप्रायो
ति । मरुतेनैव प्रमाण-भावि-व्यवस्थानि प्रमाणरूपेण । भावि-व्यवस्थानि । मरण उ-
त्साह । न विनाम्य प्रमाण-व्यवस्थानि । इति च प्रमाण-व्यवस्थानि ।
प्रमाण-व्यवस्थानि । मरण-व्यवस्थानि । इति च प्रमाण-व्यवस्थानि ।

कारणप्रस्तावे कार्यवचनं यथा—

‘राजन् राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः

कुञ्जे भोजय मां कुमारमचित्रैर्नाद्यानि ॥ भुज्यते ।

इत्थं राजशुकम्भवारिभवने मुक्तोऽश्वरोः पञ्जरा-

शित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावेकैकमाभायते ॥’

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ज्ञात्वा सहस्रैव त्वदरयः प्रपलाय्य गता इति शुकः पलायने कारणे प्रस्तुते तस्याभाषणविशेषरूपं कार्यमुक्तम् ।

सामान्ये प्रस्तुते विशेषवचनं यथा—

‘यैतत्तस्य मुसात्किपत्कमलिनीपद्मे कणं वारिणो

यन्मुक्तामणिरित्यमंछ स जडः शृण्वन्त्यद्रसादपि ।

अहृत्यमलपुक्रियाप्रविलयिन्यादीयमाने शनैः

कुप्रोद्गीय गतो ममेत्यनुदिनं निद्रानि नास्ताः शुषा ॥’

अत्र जडानामस्थूल एव समन्वसंभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते पुनः विशेषस्य स समत्वविशेषोऽभिहितः । विशेषे प्रस्तुते सामान्यवचनं यथा—

‘मुहुरधूषात्प्रगल्भमार्जनं करोति धैरप्रतिपातनेन वा ।

स एव पूष्यः स पुमान्म्य मीतिमाप्नुमीक्षितं तस्य स मार्जनं धियाः ॥’

अत्र भीकृपं निहत्य गरकामुरधूनां दुःखं यदि शमयति तदा स्वमेव स्थाप्य इति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमुक्तम् । तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने प्रः प्रकाराः विशेषविशेषवाचिनां सर्वेषामपि छिद्यन्त्य, विशेषगमात्रवाचिनां वा भिद्यन्त्य, शेषाभावेऽपि सादृश्यमात्रस्यैव वा प्रकृताक्षेपहेतुष्वाम् । भाषो यथा—

१. ‘राजन् राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः कुञ्जे भोजय मां कुमारमचित्रैर्नाद्यानि ॥ भुज्यते । इत्थं राजशुकम्भवारिभवने मुक्तोऽश्वरोः पञ्जरा-शित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावेकैकमाभायते ॥’ अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ज्ञात्वा सहस्रैव त्वदरयः प्रपलाय्य गता इति शुकः पलायने कारणे प्रस्तुते तस्याभाषणविशेषरूपं कार्यमुक्तम् । २. ‘यैतत्तस्य मुसात्किपत्कमलिनीपद्मे कणं वारिणो यन्मुक्तामणिरित्यमंछ स जडः शृण्वन्त्यद्रसादपि । अहृत्यमलपुक्रियाप्रविलयिन्यादीयमाने शनैः कुप्रोद्गीय गतो ममेत्यनुदिनं निद्रानि नास्ताः शुषा ॥’ अत्र जडानामस्थूल एव समन्वसंभावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते पुनः विशेषस्य स समत्वविशेषोऽभिहितः । विशेषे प्रस्तुते सामान्यवचनं यथा— ३. ‘मुहुरधूषात्प्रगल्भमार्जनं करोति धैरप्रतिपातनेन वा । स एव पूष्यः स पुमान्म्य मीतिमाप्नुमीक्षितं तस्य स मार्जनं धियाः ॥’ अत्र भीकृपं निहत्य गरकामुरधूनां दुःखं यदि शमयति तदा स्वमेव स्थाप्य इति विशेषे प्रस्तुते सामान्यमुक्तम् । तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने प्रः प्रकाराः विशेषविशेषवाचिनां सर्वेषामपि छिद्यन्त्य, विशेषगमात्रवाचिनां वा भिद्यन्त्य, शेषाभावेऽपि सादृश्यमात्रस्यैव वा प्रकृताक्षेपहेतुष्वाम् । भाषो यथा—

हुग्रामग्रमदाविलाससिकः कान्तस्वयासादितो

नायं नन्दिनि नागरीजनसमाचारः समाकृष्यते ॥'

इयं च त्रिधा—काचिद्वाच्यार्थे प्रतीयमानार्थानधारोपमात्रेण ।
यमानार्थोपधारोपेण । कचित्त्वञ्शभेदेन तदुप्यारोपानारोपाम्याम् ।

सत्राद्या यथा—

‘अध्वेरणःस्यगितभुवनामोगपातालकुशोः

पोतोपाया इह हि बहवो लङ्घनेऽपि क्रमन्ते ।

आहो रिक्तः कथमपि भवेदेव देवात्तदानीं

को नाम स्वाद्वटकुहरालोकरुनेऽप्यस्य कलः ॥'

अत्र पुरुषेऽप्येतेऽर्था अवाधिना एवेति नेह प्रतीयमानार्थोप्यारोपः ।
यथा—

‘केल्वं भोः कथयामि देवहतकं मां विद्धि शालोटकं

वैराग्यादिषु वक्षि माधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते ।

आमेनात्र वटस्तमप्यगजनः सर्वोऽमना सेवते

न ष्टावापि परोरकारकरणे मार्गेस्थितस्यापि मे ॥'

अत्र वाच्यशान्तेदके संबोध्यवोच्चारयितृवादिक्रमनुपपन्नमिति प्रतीयमा-
नारोपः । तृतीया यथा—

मिति । नन्दिनीति मरुया नायिकायाः संबोधनम् । निवारणप्रयत्नातिशयबोधनाय
तरामिति । शीलवाच्यम् । अभ्यासं विना नैवार्थक्रमन्दयनेर्निवर्तनामभवात् । शब्दार्थ-
बुद्धि । बोधार्थः । यन्नामिदमगूचनाय कुरियुक्तम् । अत्र हेतुद्वयान्वयः । समाकृत्य
व्यवहारा । समाकृत्यते वक्ष्यामि । अत्रैव दृष्टान्तेन धूमप्रभुगणनं करिष्यामि-
त्यते । अत्र पुरुषेऽर्थाति । अस्यामिति शेषः । प्रतीयमानस्य सम्यमानस्यार्थस्य

अत्र मुखादि कमलादित्वेनाप्यवसितम् । यथा वा मम—

‘केलौ परममहर्षं निमिरन्मोमस्य मोममह्वामः ।

वियति च शैवलवह्नी शिव शिव कुमुमेपुमर्गसौभाग्यम् ॥’

द्वितीया यथा—

‘अण्णं लड्डहसणं अण्णा विअ का वि वत्तणच्छाभा ।

सामा सामण्णपआवड्ढो रेह शिअ ण होई ।

स्पष्टम् । तृतीया यथा—

‘राकायामकलङ्कं चेदमृतांसोर्भवेदपुः ।

तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवामुपात् ॥’

चतुर्थी यथा—

‘हृदयमधिष्ठितमाद्री मालत्याः कुमुमपापघाणेन ।

चरमं रमणीवल्लभ लोचनविषयं त्वया मज्जता ॥’

प्रतिवस्तूपमा तु सा ॥ १५ ॥

सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ।

पृक्तस्य सामान्यस्य साधारणधर्मस्य वाक्यद्वये उपमानोपमेयवाक्ययोर्पत्र
द्विरमस्थितिः । अर्थाच्छब्दभेदेन । अभिन्नपदस्य दुष्टत्वात् । सा प्रतिवस्तूपमा ।

तेन आयुरेवेदमित्यादौ नातिशयोकिरित्याशयः । कलशा इति । अत्र कलशावेव
रत्नयोरप्यवसानं, निमिरसंघत्वेन केशपाशस्य, आकाशत्वेन मध्यस्य, वह्नीत्वेन
रोमावल्या इति शेषम् । अण्णं इति । ‘अन्यत्सौकुमार्यमन्यैव कापि वर्तनच्छाया ।
श्यामा सामान्यप्रजापते रेषैव न भवति ॥’ वर्तनं गमनोपवेशनभाषणादिव्यवहारः ।
छाया शोभा । सामान्यं सर्वजनसाधारणः । रेषा चित्रलेखजानिरिव मनुष्यनि-
र्माणजातिः । मालतीनाम काव्यप्रायिका । इत्यतिशयोक्तिप्रकरणम् ॥ १२ ॥
अभिन्नस्येति । कथितम्येत्यर्थः । प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थमुपमासाधारणधर्मो यत्रेति

१. अत्र श्लोके उदाहरणचन्द्रिकाया न व्याख्यातः । २. ‘अण्णमिति । लड्डहस्यः
सौकुमार्ये देशी । वर्तने जीवतीति वर्तनं शरीरम् । तस्य पृष्ठभावा चान्तिः । श्यामा
पोऽश्वर्या श्री । सामान्यः सर्वसाधारणः । रेषैवेति । निर्माणपरिपाटी रेखामाने-
णापि नास्तीति भावः । इवमन्यन्ववर्णनरूपातिशयोक्तिः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.
३. ‘राकायामिति । राका पूर्णचन्द्रा पूर्णिमा । साम्यमेव पराभवोऽपकर्षः । एष
नपर्वतिशयोक्तिः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका. ४. ‘हृदयमिति । मातृदीनाम्नी कावि-
प्रायिका । अधिष्ठितमाकाङ्क्षम् । चरमं पश्चात्त्योचनविषयं ततोचरतां प्राप्तवशा त्वया-
धिष्ठितमित्यनुपपन्नः । एवं कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविषयव्यवहारेति ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.
५. ‘अभिन्नस्य’ इति.

यस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात् । अत्र 'हिः' 'ह्ये' इत्यनेकोपलक्षके । माला-
नुरोधत् । ता च द्विधा—अमालारूपा मालारूपा च ।

तत्राद्या यथा—

‘देवीभार्यं गमिता परिवारपदं कथं भजयेथा ।

न सत्य परिभोगयोग्यं दैवतस्त्वार्थिनि रत्नम् ॥’

अत्र परिवारपदश्चपरिभोगयोग्यश्चयोरनर्थान्तरस्यादुदाहरणयोग्यत्वमित्येकं ।

‘कथं भजति’ ‘न सत्य’ इत्यनयोरेकाधेतया तद्याद्यमित्यपरे । अस्या यथा—

‘यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च मौरवमद्रिषु किं ततः ।

लवणमम्बु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविधादिना ॥’

अत्र किमद्भुतमित्यादिभिरद्भुताभावस्य वाक्यचतुष्टयेऽप्युपादानाभ्यामाका-
शम् । अतुल्यत्वं चोपमेयत्वाच्च ।

दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् ॥ १६ ॥

तृतेषामुपमानोपमेयसापत्न्याणां सर्वेषां प्रतिबिम्बनं दृष्टान्तः । दृष्टोऽग्नौ
निक्षप्य स्वमानिर्बाहकोऽग्नालंकार इति श्रुत्यर्थः । ॥ च द्विधा—ताभ्यर्थदे-
वार्थरूपाभ्याम् । तत्र ताभ्यर्थेण यथा—

‘यदि दृष्ट एव तस्या निक्षोति मनो मनोमवावलितम् ।

आलोके हि हिमंशोर्विजगति इमुमं इमुदत्ताः ॥’

श्रुत्यर्थः । वाक्यद्वय इत्यभ्याभिप्रायमाह—यस्तुन इति । वाक्यार्थो हि वाक्यार्थ
प्रतिबोधमानम् । अग्नौ वाक्यद्वये समानार्थमोक्तिरित्यर्थः । अत्रेति । परिवारः
पदमाश्रयो यस्य यथेष्टरिभियोगयोग्यत्वस्य तत् । एवं परिभोगो भूतनादिरिनिक्षो-
क्ययोग्यमिति त्वर्थवत्त्वित्यर्थः । अवयवार्थविमर्शकस्य धर्मस्योपादानादुदाहरणत्वमिति
मनान्तरमाह—कथमिति । एवं च भिन्नदास्योपासकधर्मके वाक्यार्थयोराधिक-
मीपस्य प्रतिबन्धनमिति लक्षणं बोध्यम् । अत्र च दृष्टान्तालंकारे व्यातिवाराणां वाच्यं
विशेषणम् । ‘यदि भाति यथा मानुष्या त्वं आजसे भुवि’ इति वाक्यवाक्यार्थो-
पमाकारणादार्थमिति । ‘आननं शृणुतावाद्या वीर्य लीलात्वात्पुनम् । अमङ्गमरसंभारं
स्मरामि गरुडरुम ॥’ इत्यादीं स्मरणात्कारणाकारण्यं वाक्यार्थोप्युक्तमिति संशयः ।
इति प्रतिबन्धनमाश्रयणम् ॥ १३ ॥ प्रतिबिम्बनमिति । बिम्बप्रतिबिम्बभावे-

१. ‘देवीवाक्यमिति । देवीवाक्यं देवीत्वम् । ‘देवी कृपाविशेषावाप्तम्’ इत्यपराः । एतन्म
प्रतिभा । परिवारः साधारणत्वञ्चम् । यदि स्वानं दृष्टो वा । एतन्मोरो भूषणं दृष्टुपदा-
नम् । दैवतकल्पार्थिनि विद्विगम् । अतिशयैवासाधारण्यार्थः । अत्र द्रवोर्वाक्यार्थोपमा-
विशेषणं तत्त्वं ताभ्यर्थेण यथा च तां इति निष्कर्षोपपत्त्य इति प्रतिबन्धनमा-
कारः । शत्रुघ्नारण्यचन्द्रिका, २. ‘वरीति । लक्षणे स्वरूपत्वम् । शत्रुघ्नारण्यचन्द्रिका,
३. ‘वरीति । मितेति दाम्बनि । अत्र यत्तु मुमुदोर्वाक्यमिति विशेषोक्तं विवक्ष्यते—
विषयभावेन दृष्टान्तत्वञ्चम् ।’ शत्रुघ्नारण्यचन्द्रिका.

अत्र साधर्म्यस्यापि प्रतिविम्ब ण्वेति प्रतिवस्तुप्रभाभेदः । वैधर्म्येण दया-

'नेवाहवे साहस्यकर्मसर्मगः पार्णे कृपाणान्तिक्रमानिनीयतः ।

मटाः परेषां विद्वत्तामगुह्यस्यवाते स्थिरतां हि पांसवः ॥'

बंधम्ये विपर्यये साधम्यंपर्यवमानमिति ह्यन्तर्तालंकारश्चम् ।

सकृद्विस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।

सर्व क्रियासु बर्हीषु कारकस्येति दीपकम् ॥ १७ ॥

महताग्रहतामनामर्षानुपमानोपमेयमूलानां धर्मिणां धर्मस्य क्रियादेः सप्त
द्वितीरेकवारमेवोक्तदानं यत्तदेकम् । एकस्यस्यैव सर्वपापघ्नीपद्ममेव प्रदीप
माभ्यान् । कारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सहस्रद्वितीरेव द्वितीयं दीपकम् । इति
शब्दः प्रकारे । तेनोक्तप्रकारप्रत्यक्षदीपकमिष्यते । आद्यं यथा—

‘द्विद्वैतार्थं ध्येयं जायमानं कलमनी केवराय सीतानं ।

कुलशान्तिर्भावे यममा कुतो ऽप्यस्ति मनुष्याणाम् ॥'

अत्र शिवस्तीति साङ्गुपात्तम् । कुकराष्टिकायां मन्त्रा इत्येताः । मन्त्रा
पञ्च—

1000 10000 100000 1000000 10000000 100000000 1000000000

[illegible]

‘भिवन्ति वृणन्ति वेत्तन्ति विवल्ति निमिषन्ति विलोकयन्ति निर्वहन्ति ।

अन्तर्मन्दन्ति नुमिषन्ति नुमिषन्ति नवपरिणया वधूः सधने ॥’

अत्र वधूरिति वारकस्य सहृदयः ।

मालादीपकमाद्यं चेत्योत्तरगुणावहम् ।

गुणावहमुपकारकम् । यथा—

‘मद्भामाङ्गमागत्येव भवता चापे समारोपिते

संश्रान्ते परिपन्थिषोपनिबद्धे सौमुल्यमाग्राहितम् ।

बोद्धव्येन शराः शरैरिशिरस्मेनावि भूमण्डलं

तेन त्वं भवता च कीर्तिरगुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥’

एतच्च । मालोपमादीनां बहुपमावसंख्याकारणतो विशेष इति न ते लक्षिताः । इदं तु दृष्टान्तलक्षणम् । उत्तरोत्तरमुपकार्योपकारकतया परस्परसंसर्गो मालाभाषमापद्यानां सहृदयमनिर्देशरूपवेद्याधिकमिदोक्तानुप्रवेद्यादिति ।

मिल्यादावुपमाकारणीयोपमाव्यपकत्वं धर्मविरोधनं बोध्यम् । सिध्यतीति । श्लेदसाविको भावः । वृ(क)ण्त्वादिनोपते प्रिये मृदुसन्दर्भिशेषं करोति । वेत्तन्ति संकोचयति । विवल्ति परिहृत्य रोते । निमिषति मृग्य नेत्रे मुद्रयति । इच्छति ॥ तु करोतीत्यर्थः । अत्र यद्यपि गर्वक्रियाणां प्रवृत्त्यन्वयेन न वा तासांमुपमानोपमेयत्वावयवम् । तदभ्युपगमे ता तुल्ययोगितेबोधिता न तु दीपकं तयाप्येतद्विषयमेव पूर्वभ्यादीपकाद्विषयम् । उभयानुगतमन्यतरत्वं नैव लक्षणमिति तात्पर्यम् । वेत्तिनु-प्रकृताप्रवृत्तानां सहृदयोकिदीपकमित्येव लक्षणम् । क्रियाणां प्रवृत्ताप्रवृत्तानां यत्र-कारकान्वयस्यप्राप्येतत्प्रधानान्तर्गतत्वमेव । यथा—‘वसु दातुं यशो धातुं विधानु-मतिमर्दनम् । प्रातु च मारुतान् राजमतीव निपुणो भवान् ॥’ अत्र वसुदान्तप्रधान-रूपयोः प्रवृत्तयोः क्रिययोरतिमर्दनयशप्राधानयोपप्रवृत्तयोरेकस्य नृपस्यकारक-त्वान्वय इति पूर्वलक्षणावगम्यत्वेन दीपकान्तरमस्तीत्यन्यम् । सिध्यतीत्यादीं सारं-क्रियाणां प्रवृत्त्ये तु तुल्ययोगितेत्याहुः । सद्भामेति । संश्रान्त इत्यादिपाठान्तरकल्पनं सप्तमोक्तयोपधारणम् । अत्र बोद्धव्यस्य प्रत्येकस्याव्ययरोपकारहेतुत्वं शराणां चारिशिरसो भूमण्डलप्राप्तिरुपोपकारहेतुत्वं शिरस्योत्तमस्त्रामिताभरूपभूमण्ड-लोपकारहेतुत्वं भूमण्डलेन कीर्तिमासादयता नृपोपकारकरणं वृषेण च कीर्तेलौ-

१. ‘सिध्यतीति । नरोऽत्र वधूः सधने तापे श्लेद भवने । वृणन्ति संकोचमान्भवने । सविर्गं वीक्षण इति चण्डीदानः । वेत्तन्ति परिहृत्य रोते । विवल्ति विशेषप्रत्यक्षण भवति । निमिषति निद्राभावेन नेत्रे मुद्रयति । अन्तर्नन्दति इच्छति । नरोदात्तेन वाद्यतो इर्वाप्रकाशनात् । अतएव नुमिषन्ति न तु नुम्यदीपकेकायु क्रियायु वधूव्यवर्तुकारकस्य सहृदयः ।’ शतुगहरणचन्द्रिका. २. ‘सद्भामेति । सप्तमे व्याख्या-तम् । अत्र बोद्धव्यमिति पूर्वपूर्वैरुपरोपरोपकारमादत्तेन लोकत्रयव्यापिकीर्तिनाभानुहृत्य-रुपोपकारसंपादानाम्मालादीपकम् ।’ वसुदाहरणचन्द्रिका.

नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता ॥ १८ ॥

नियतानां प्राकरणिकानामेव अप्राकरणिकानामेव वा । धर्म इत्यन्तं यदुपादीयत इति शेषः । सकृत्पदोपादानाद्यत्र प्रतिस्वं भिन्ना धर्मा ण्कर्म वा सर्वत्रोपादानं तत्र नानिप्रसङ्गः । सत्र प्राकरणिकानामेव यथा—

‘पाण्डुक्षामं वदनं सरसं हृदयं तवात्मनः च वपुः ।

आवेदयति नितान्नं क्षेत्रिप्ररोगं सगि हृदस्तः ॥’

अत्र प्रकृतानां विरहिणीवदनादीनामेव धर्मत्वेनावेदनात्प्रो धर्म उपात्तः । न तूपमानरोगधर्मतया । अप्राकरणिकानामेव यथा—

‘कुमुदकमलनीलनीरजाटिलंलितमिलासजुषोरंघोः पुरः का ।

अमृतममृततरदिमरगुञ्जम् प्रतिहतमेकपदे तवाननस्य ॥’

अत्र कामिन्या वर्णनीयरवाद्प्राकरणिकानां कुमुदादीनामेव धर्मतया पूर्वाधे कापदस्य रूपोऽधिकोप उक्तार्थे प्रतिहनत्वं चोपात्तम् ।

उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ।

अन्यस्योपमेयस्य । व्यतिरेको द्विशेषेणानिरेक आधिक्यम् । स एवेति व्यतिरेकः । कश्चित्तु—“यत्रोपमेयादुपमानस्य उपमानानुपमेयस्य वा आधिक्यं स व्यतिरेक इति लक्षणम् । कथमन्यथा—

कन्नयव्यापनाहयोपकारजन(न)मित्यवगन्तव्यम् । इति दीपकप्रकरणम् ॥ १५ ॥ नियतानामिति । प्राकरणिकाप्राकरणिकोभयावृत्तिधर्मस्य सकृद्धर्मेकान्वयित्वं तुल्ययोगितेत्यर्थः । प्रतिस्वं प्रत्येकम् । यथा मुखं विकसितस्मितमिलाशौ । एकस्यैव चेति । यथा—‘दधि मधुरं मधु मधुरं द्राक्षा मधुरा सुधापि मधुरैव । तस्य तदेव हि मधुरं यस्य मनो यत्र सेलप्रम् ॥’ इत्याद्यादित्यर्थः । रसः शृङ्गारोऽभरसश्च । क्षेत्रियोऽधिकित्यस्यो गजवन्मात्म्यः । न तूपमानेति । विप्रलम्भेऽपि (उप)मानभूतगोचरधर्मतयेत्यर्थः । इति तुल्ययोगिताप्रकरणम् ॥ १६ ॥ विशेषेणेति । तेन मुगमिव चन्द्र इति प्रतीये उपमानाकरणप्रयुक्तस्याधिक्यस्य गम्यत्वे विशेषणस्तद्विधेयवद्भावाभावाभ्यानिव्याप्ति । स एवेति । न तूपमेयादुपमानस्य व्यतिरेकोऽपीत्यर्थः । एनदेव दूयमित्युपपन्नमिति—कश्चित्त्विति । अप्रानुपादानेति । ऽप्यस्यलेऽनुपादानत्रयमियर्थः । गाम्यस्य धौतत्वे आर्यत्वे आदि-

१. ‘पाणिपुल । मर्ममे व्याख्यानम् । अत्र प्रकृतानामेव वनारीनामावेदनास्य एको धर्म इति पुन्यभाजन “का” । कुमुदाहरणवर्तिदत्तः । २. ‘कुमुदेति । नील च तशीरजे च तथासाति पाण्डुक्षाम उच्यते । वा । क पदार्थ इत्यर्थः । आननस्येत्यत्र पुर रस्यनुषङ्गः । ३. ५५३६ युगपत् । अत्र कामिनीनयनाननोपमानत्वेनाप्रकृतानामेव कुमुदा-ना पूर्वाधे कापदस्योप आधुप उक्तार्थे प्रतिहनत्वं चेदो धर्म उक्त रस्यपरो भेदः ।’

‘हेतोः क्षीणोऽपि तासी भूयो भूयो विवर्धने निवताम् ।

विरम प्रसीद शुभ्रदि कौचनमनिवर्ति वानं तु ॥’

इत्यादिमहाः । अथ सुपमानभूतस्य तासिन् प्रवर्धनं । क्षीणोऽपि पुनर्बुद्धेः ।
इत्याह सद्यः पुनरम् । अर्थवै हि तत्सोपमानता । तदाधिरथं सोपमेये यौवन
पुत्रा विवर्धितम् । तस्मादुपमानलोकेन व्यतिरेक इति रिक्तं वचः । पुनं
विभज्यते—

हेत्वोरुक्तावनुक्तीनां त्रये साम्ये निवेदिते ॥ १९ ॥

उप्यार्याभ्यामथाक्षिप्ते स्त्रेये तद्वजिरष्ट मः ।

व्यतिरेकस्य द्वौ हेतू । उपमेयगतगुरुत्वमिति तत्सुपमायगतमपकर्षमिति ।
तयोर्वोरसुपादानमित्येकः प्रकारः । अनुपादाने तु तयो भेदाः । प्रथमस्यैव
द्वितीयस्यैव त्रयोऽपि वा हेत्वोरनुपादावान् । तदेवं चारो भेदाः । ते च
प्रत्येकं द्विधा । साधर्म्यस्य कथिदिवादिना सादृश्याः प्रतिपादनात् कथिनु-
स्यादिसादृश्याधर्मसाध्या । कथिदुभयाभावेऽप्याक्षेपेणेति सादृश्याभेदाः । ते च
प्रत्येकमक्षिप्तसिद्धसादृ इति चतुर्भेदाः ॥ इत्यर्थः । तत्राक्षिप्तभेदेन
हेत्वोरनौ सादृ साम्ये वधा—

‘अस्तिमात्रमहापक्ष प्रभूतारिपराभवे ।

अन्यनुपपन्नमस्य न कपोऽस्य महामने, ॥’

अत्रोपमाने सुपञ्चमसुपमेये महापक्षित्वं च हेतू । इवसादृश्याच्च सादृ-
मादयम् । अत्रैव सुपञ्चमात्रस्य महापक्षित्वमात्रस्य वा इत्योरपि वा कमे-
गानुपादाने हेत्वनुपादानभेदत्रयेऽपि सादृश्याभेदेनैव प्रवक्ष्यम् । हेतु-
सोपादान एवाप्येतान्ये वधा—

‘अस्तिमात्रमहापक्षोऽयं प्रभूतारिपराभवे ।

नैवाम्यनुपपन्नमस्यसर्वोऽय महामनि, ॥’

अथ नुप्यार्ये वनितित्वाधर्मसाधयम् । अथ पूर्ववदनुपादानभेदत्रयं प्रवक्ष्यम् ।
हेत्वोरनौवाक्षिप्ते साम्ये वधा—

‘द्वैयं मुनयना दायीहृतनामरमभिधा ।

भाननेनाकलङ्गेन निम्नीन्दु कलङ्गिनम् ॥’

अत्राकान्तद्विन्द्वकान्तिते हेतु समुत्पत्तौ । इवादीनां मुखादीनां वाच्यम् ।
अत्रैव हेतुमुत्पत्तौ हेतुत्वं पूर्ववद्वयम् । न च निमित्त-
तामात्रं वाच्यता । जननादित्यद्वयताद्वयता व्यतिरेकेन विपत्तौ-
तात् । अथ भिन्नमेतत्तु हेतुत्वोक्तौ वाच्यतामत्रं वया—

‘निमित्तद्विन्द्वकतया तत्त्वपरित्यागद्विन्द्वकित्यतिरिक्तः ।

अत्रिगात्रगुणत्वात् तत्त्वपरित्यागद्विन्द्वकगुणाः ॥’

अत्र छिद्यो गुणतात्त्विकः । तद्वर्षस्यात्रिगात्रवत्त्वगुणे च हेतु समुत्पत्तौ ।
इवादीं वनितिवि वाच्यतामत्रम् । अत्रैव पूर्ववद्वयमुत्पत्तौ हेतुत्वं द्रष्टव्यम् ।
तत्रैवाप्येवमात्रे वया—

‘अत्रैव तत्त्वगतः धीमान्द्वयं वृद्धितीतिरिक्तः ।

न निगात्रकत्वात् कत्वात्तत्त्वगतः ॥’

अत्र कत्वात्तात्त्विकः छिद्यः । कत्वात्तत्त्वगतद्वयता हेतु वाच्यतामात्रं । मुखादीं
वनितिविवाच्यतामत्रम् । अत्रानुवादात्तत्त्वं विवक्ष्यम् । अत्रमेव मानात्तात्त्विको वया—

‘हेतवश्च त्रिपदरहितद्विपदश्च विभो विपूनरितनद्वयः ।

रत्रिपदश्च चापि दुःसहकरतादिनमूः कदाचिद्वि ॥’

पूर्ववत् । तत्रैवाप्येवमात्रे वया—

‘निमित्तोदितप्रतापेन त्रिपदामोक्तिप्रभवः ।

आम्बतानेन मूषेन आम्बतानेष विनिर्जिता ॥’

अत्र आम्बतेति प्रतापेति च छिद्यं पूर्वाधोवासं हेतुद्वयम् । इवादींमुखादीं
दिशब्दानां वाच्यतादाक्षित्येवमात्रं । अत्रैव पूर्ववद्वयमुत्पत्तौ हेतुत्वं द्रष्टव्यम् ।
निर्जितप्रतापेति शब्दाभावेऽपि छिद्यविशेषेणैवैवमात्रेवाद्यत्वं हेतुः संभवति ।
वया—

‘स्वच्छात्रतागुणममुलमिनेन्दुविम्बं

विम्बप्रभापरमकृत्रिमगन्धद्वयम् ।

१ त्रिनेन्द्रियतवति अत्रैव कम्बत्त्वम् । गुणाः पाण्डित्यादयस्तन्त्रवत् ।’ इत्युदाहरण-
चन्द्रिका २ ‘अलक्ष्मिनि । मण्डलं राष्ट्रं विम्बं च । आ मयत्तु शोभा च । कदा कौशलं
चन्द्रोदयशब्दः । ज्ञानं कदाचित् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका ३ हरवदिति । हे विभो, हरव-
द्विपदमद्वि कर्मावधानादित्याद्यन्वयः । विपदमद्विद्विम्बोचनं भवोक्तुं हृदयद्विषयः । विपूनः शिरो
वितनो वृषाऽमुखादिवत्तत्त्वं धमत्त्वम् । करो राजप्राप्तपदं किरणम् । तार्पणा उद्देविता संतापिता
च । भूमिस्तद्वत्तत्त्वम् अत्र माता रूपो व्यतिरेकः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका. ४. ‘नितोदि-
तेति । प्रतापे पराक्रमे प्रवृत्ततापश्च । आम्बतान् दोषितम् । आम्बतान् मूषं ।’ इत्युदाहरणच-
न्द्रिका. ५ ‘स्वच्छात्रः । आननपदं स्वच्छात्ररूपतास्यगुणेन समुलसितं पूर्णमिन्दुविम्बमिति
रूपकम् । विम्बप्रभाऽप्यत्र वाच्यम् । मधुपक्षे स्वच्छात्ररूपता गुणेन समुलसितं प्रतिदि-
म्बमिन्दुविम्बं यत्र वाच्यम् । आननपदं व्यत्ययवत्तत्त्वम् इत्यन्ये । विम्बप्रभामाधारकम् ।
जीर्णमधुनो रक्तवातः । यत्र नमयाम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

मृणालनील विवर्णा इवनीपु यत्र

मृण्मो अहार मयु मानवमङ्गनायाम् ॥

इष्टम् । भिलोभिः शोभ्यते इत्युपपादानेऽप्येवं प्राचीयका भेदाः संभवन्ति
इत्येव दिशा द्रष्टव्याः ।

निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्तया ॥ २० ॥

वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ।

वक्तुमिष्टस्य आक्षेपमिहत्वाद्दृष्टवार्त्तस्य यो निषेधः स आक्षेपः । निषेधो
विषय इत्यर्थः । एतद्वाक्ये निषेधेऽप्यर्थवाक्या विषयेऽपि प्रतिपत्तेः । तच्च योज-
माह—विशेषाभिधित्तयेति । वक्ष्यमाणविषयेऽप्यवयववत्त्वस्य वक्तुमिष्टस्य नि-
विहार्त्तं चेति विशेषः । विवर्जने—वक्ष्यमाणेति । तत्र वक्ष्यमाणविषयो
यः—

‘तुं हृदि किंदि कीर्त्तयि कण्ठं निहिष्य भजामि भलमहवा ।

अविभारिभक्त्यारम्भभारिणी मरु न भविष्यम् ॥’

अत्र विरहजनितदुर्दशातिशयो वक्ष्यमाणो निषिद्धः । उक्तविषयो यथा—

‘ज्योत्स्ना मौनिकद्वाम चन्द्रनगः सीतांशुकामस्तद्वचः

कर्त्तुं कर्त्तुमी मृणालवल्गुचाम्भोजिनीपतुषाः ।

एवं सति शेषे वक्ष्यमाणानुपादानम् । वक्ष्यमाणोक्तं शेषस्य निरासश्चनत्वापत्तेरि-
त्याशयः । मृणालपादानेऽपीति । उपमानोरमेययोर्विशेषणत्वेन मृणालपादाने-
ऽपीत्यर्थः । यथा—‘अमृतममृतं क उदेहो मधुमयि नान्यथा मधुरमधिकं कृत-
त्वापि प्रमत्तस्य फलम् । मृदुदधि पुनर्मधुस्य गन्तमान्तरविमनो वदतु यदिहान्य-
न्वातु स्यात्प्रसादशनच्छदान् ॥’ इत्यादी । अत्र द्वितीयोऽमृतशब्दोऽतिमधुरार्थः ।
नान्यथा हि न्यतिमधुराणि । अत्रोपमानभूतत्वमूनारिपूमेवे चाधरेऽतिमधुरत्वं
मृणालपादानम् । प्रसादशनच्छदान् स्वादिनि भक्ष्या तन्म्यानिस्वानुत्पत्त्ययान् ।
इति न्यतिरेकप्रदर्शनम् ॥ १० ॥ निषेध इत्येति । निषेधात्मा इत्यर्थः । ए-
वार्थानि । अथ गति विमर्ष कस्या तसि कृते भगवत्प भजामिफलमथवा । अविवा-

१ ॥ १० ॥ १० ॥ इत्येवमनुत्पत्त्यमर्थोपपत्तिः । १० भागवतः । ‘अविवा’ इति पाठे
१० नीमपात्यथः । अत्रात्र पुनश्च अन्त्येन भविष्यतीत्यर्थः । येनानिदावापुनरुक्तिः ।
२० न्यतिमान् २० अविवातिनी । अथ वक्ष्यमाणोपादानमर्थोपपत्तिः । अत्र विरहदु-
र्दशातिशयो वक्ष्यमाणोक्तममृतममृतं निषिद्धं कर्त्तव्यमिति । इत्युदाहरणमिति ।
२० न्यतिमान् १० सीतांशुकामस्तद्वच इत्यादि । मृणालस्य वल्गुचाम्भोजिनीपतुषां ।
अन्त्यमानस्य मानमानान्तरः । प्रमत्तस्य प्रमत्तस्य विमनो वदतु इत्युत्पत्तेन न्यतिमान्त्वस्य
न्यतिमान्त्वस्य मृदुदधौ न्यतिमान्त्वस्य मृदुदधौ न्यतिमान्त्वस्य मृदुदधौ न्यतिमान्त्वस्य
२० इति प्रमत्तस्य मृदुदधौ न्यतिमान्त्वस्य मृदुदधौ न्यतिमान्त्वस्य मृदुदधौ न्यतिमान्त्वस्य
न्यतिमान्त्वस्य मृदुदधौ न्यतिमान्त्वस्य मृदुदधौ न्यतिमान्त्वस्य मृदुदधौ न्यतिमान्त्वस्य

अत्रानुरागानिशासो निमित्तं चलमाभावे । स च विक्षिप्य बभूव शरवन्वेऽपि
मोक्ष इत्यनुक्तनिमित्तेष्वम् । उक्तनिमित्ता यथा—

‘कूर्पूर इव दग्धोऽपि क्षातिमाण्यो जने जने ।

ममोऽन्ववासीधोऽव तर्हि मकरकेतवे ॥’

‘अत्र कूर्पूरदाहमात्र उपमानं न तु क्षातिमन्वेऽपि’ इति भास्करः । क्षाति-
मात्र इति परमाधेयः । इवदग्धस्य तस्य सारभाष्यनिरासात् ।

‘भूयो प्रियाया भवता ममोन्मत्तायेन काये धनसारमात्रः ।

मित्रो यदुल्लोचदशामपेक्ष्य संशयमेवाधिकवीर्यवर्जं ॥’

इत्यादि वैधेयदर्शनात् ।

अत्राक्षरवीर्यं क्षातिमन्वे कायांमात्ररूपे हेतुरन्तः । अविन्यस्यनिमित्ता
यथा—

‘ते कृच्छीणि जयति जगन्ति पुमुमापुधा ।

हरतापि सन्तु धस्त संभुना न हतं बलम् ॥’

अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणस्य हेतुर्विनिमित्तं बभूव न शरवत् इत्यविन्यस्य-
निमित्तेष्वम् ।

यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ॥ २२ ॥

न्यनिमित्ततो वैलक्षण्यमाह—स च विक्षिप्येति । दाहमात्र इति । यथा
कूर्पूरं निरवशेषं दग्धते तथेत्येतावन्मात्रं विवक्षितं न तु तस्य क्षातिमन्त्वम् । अत्रा-
न्वेतित्यर्थः । भूयो भूत्वरूपेण भवता । धनसायां सारो दह्यता कूर्पूरता च ।
अतोऽप्यदशामदाहदशाम् । सप्रति दग्धदशायाम् । अत्राविन्यस्यविन्यस्यत्वयोक्तु-
नित्यस्यैव भद्रकृत्वादेदृश्यमेव प्राचीर्नवीनैश्च वैधेयस्य तदनुक्तम् । अनुक्तनिमि-
त्तायां नित्येत्यर्था विन्यस्य निमित्तस्यानुगानिशास्येन विनिमित्तं ज्ञानमवि-
न्यस्यमिति दृश्यम् । तद्यथा—‘यं तु क्व न अ कृत्वा कोऽ कृतं न अ गुणा न
प्रिण्णाणम् । तमे अ नटं वि कस्य रि वीति जणो बभूवो होइ ॥’ ‘न तनु हर्षं न च
कृद्धिर्नैव कुल न च गुणा न रिज्ञानम् । तथैव नथापि कस्यचित्तोऽपि जनो
वक्ष्यो भवति ॥’ इति मङ्गलम् । अथ कथासमावृताय वज्रभाष्यस्य निमित्तमवि-
न्यस्ययुक्तम् । इति विद्वार्ताकप्रकरणम् ॥ २० ॥ यथासंख्यमिति । अत्रानुरा-
गपञ्चोक्तौ यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः यथासंख्यं नामा-

१ ‘क.पूर इति । क्षातिमात्रस्य मन्त्रमात्रपञ्चनता । क.पूरस्यापावदग्धस्य सारभाष्यनिरासा-
त्तदनुक्तम् । तथा च भाष्यम्.—‘अन्वा प्रियाया—’ । इत्यादि यमन् । इव चाक्षरवीर्य-
त्वस्यानुक्तनिमित्ता ।’ इत्युदाहरणचर्दिवा. २ जेयथावताम् मङ्गलममो ३० शोक .
३ ‘यं एक शीतं त्रीणि जगन्तु मुक्ताणि । अथ तनुहरणं च बलाहारम् नित्यम्’
अविन्यस्यनिमित्तनिमित्तनिमित्तनिमित्तम् । इत्युदाहरणचर्दिवा.

यथा—

‘एकस्त्रिधा वसति चेतसि चित्रमत्र

देव द्विधा च विदुषां च मृगीदरां च ।

सापं च संमदरसं च रतिं च पुष्प-

मशौर्वाष्मणा च विनयेन च लीलया च ॥’

रघुम् ।

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।

यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥ २३ ॥

सामान्यं यद्विशेषेण समर्थ्यते विशेषो वा सामान्येन सोऽर्थान्तरन्यासः ।
 द्वयोरपि प्रत्येकं समर्थनहेतुः । साधर्म्यं वैधर्म्यं चेति चतुःप्रकारोऽयमित्यर्थः ।
 तत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनं साधर्म्येण यथा—

‘निजदोषादृतमनसामतिमुन्दरमेव भाति विपरीतम् ।

पश्यति पित्तोपहतः शशिशुभ्रं शङ्खमपि पीतम् ॥’

सामान्येन विशेषसमर्थनं साधर्म्येण यथा—‘सुमितवसना-’ इत्यादि ।

विशेषेण सामान्यसमर्थनं वैधर्म्येण यथा—

‘गुणानामेव दोषात्पादुरि पुष्यो गियुज्यते ।

भसंजातकिणरुग्धः सुखं स्वपिति गौरगलिः ॥’

अत्र पुष्यं इत्यादिसाधारण्यात्सामान्यम् । गौरगलिरिति विशेषः । वैधर्म्यं च
 रकुटम् । वैधर्म्येण विशेषस्य सामान्येन समर्थनं यथा—

संकार इति नव्या । इति यथासंस्मालंकारप्रकरणम् ॥ २१ ॥ विशेषो वा सा-
 मान्येनेति । न्यान्तप्रतिपक्षमयानु विशेषेण विशेषस्य समर्थनमिति ततो भेदः ।
 काव्यलिङ्गे तु न सामान्यविशेषभाव इति नमिरासः । इत्यर्थान्तरन्यासप्रकरणम्

१. ‘एक इति । २. देव, पक्ष्मन् इत्यादिपुष्पा मृगादृशा च चेतसि विषा त्रिभिः
 प्रकारैवमिति अत्र विषय चित्रमाश्रयित्वनवयः । ३. कुवन् । शोभन् प्रतापस्थोभयः ।
 विनयेन लीलया विनामन च यथासंख्य नाप संमदश्च हृष्य रसं रतिं ॥ पुष्पा ।
 इति प्रकारप्रदर्शनम् । मोहव यथासंख्यलंकारः । ४. शशिशुभ्रहरणचन्द्रिकाः । २. ‘मि-
 नेति । आनन्दभावनम् । पश्यारोऽन्वये । मुन्दरमणीयत्वं । अथ विशेषेण सामान्य-
 समर्थनकोट्यान्तरन्यासः । ३. शशिशुभ्रहरणचन्द्रिकाः । २. ‘सुमितेति । आस्वाप्तं
 समर्थम् । अथ च नमोऽयं शुभ्र इति सामान्येन पृथक् विशेषसमर्थनकृतः । ४. शशिशुभ्र-
 चन्द्रिका । ५. ‘गुणानामेव । दोषात्पादुरापादुरि । पुष्ये अन्वयगत्यकार्यभारे । पुष्य-
 रकुटमेवम् । मोहात् पश्यति पश्यति इति । अथ यथासंख्यलंकारादृशाः रघुपथो
 रवम् ॥ । अथ रघुपथोऽपि योऽपि रघु । अथ यथासंख्यलंकारं पुनः वाः पापयति प्र-
 त्यनिरति रघुपथः । अथ वैधर्म्येण सामान्यसमर्थनम् । ३. शशिशुभ्रहरणचन्द्रिकाः ।

‘भेदो हि मे बह्वपरादमायुषा षट्त्रिंशं चाप्यभिर्द्वं मयेदशम् ।
त एव धन्याः शुद्धदः परामर्शं जगत्परैश्च हि ये क्षयं गताः ॥’
सामान्यविरोधभाव उपपादनीयः ।

विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।

वस्तुगत्या विरोधाभावेऽपि यद्वचोर्विरुद्धयोरित्याभिधानं स विरोधः । एवं
यिन्नगते—

जातिशतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्यादुणसिद्धिः ॥ २४ ॥

क्रिया द्वाभ्यामथ द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश ।

जात्याद्यैरिति गुणक्रियाद्वयैः । त्रिभिरिति गुणक्रियाद्वयैः । द्वाभ्यामिति
क्रियाद्वयाभ्याम् । यद्यपि गुणानामपि जात्या विरोधः संभवायेव तथापि
जातेर्गुणविरोध एव प्रविष्टत्वादिभिरीयुक्तम् । एवं क्रिया द्वाभ्यामित्यपि द्रव्य-
स्यम् । तद्वचमर्थः—जातिनिरूपिणो भेदबन्धुर्वा । गुणनिरूपितस्तु पूर्वभेदभि-
सिद्धिषा । एवमग्रेऽपि । तत्र जात्या जातेर्विरोधो यथा—

‘भूमिजमलिवीकिमलसमृन्नालचलयादि दृषद्दृढवराशिः ।

सुभग कुरङ्गसोभ्यः शिथिलगतस्त्वद्विद्योगवधिपाते ॥’

अत्र मलिवीकिमलसमृन्नालचलयादिनाम्नीनां दृढत्वज्ञात्या विरोधः । विद्योगाति-
शयेन शीणत्वात्तद्भासता । एवमग्रेऽप्युक्तम् । जातेर्गुणेन यथा—

॥ २२ ॥ वस्तुगत्या विरोधस्य दोषादविरोधेऽपीयुक्तम् । तत्राचष्टे—वस्तु-
गत्येति । अभिनवेति । ननु गालोर्द्वयस्य न विरोधात्कारो अभितुमर्हति
रूपकान्तत्वात् । अन्यथा मुग्य चन्द्र इत्यादावपि विरोधात्कारप्रसङ्गात् । न च
निरवकाश रूपक गुणादीं सावकाशस्य विरोधस्य बाधकमिति वाच्यम् । तथा सति
मृन्नालचलयादिदृषद्दृढवराशिरित्यादावित्यस्य विरोधात्कारम्यासिद्धिप्रसङ्गादिति चेत्,
न ह्य । परं तु यत्र यस्य वस्तुकारे प्राधान्यं स तत्रात्कार इत्युच्यते । एव च
मुग्य चन्द्र इत्यादीं विद्यमानोऽपि त्रिधाया न वस्तुकारितया विवक्षिते अपि तु
आश्रयेत् तर्हि रूपकमेव । दृषद्दृढवराशिरित्यादीं तु विरुद्धिप्रायवस्थाया अद्वैत-
त्वविवक्षावशाद्विरोधं तद्विनि व्यस्य । न च रूपकं विरोधाविवक्षायामपि विरोधे

१. ‘महो हति । बीजदापत्र मुग्य । पात । दृढत्वोचितमभिधेय वस्तुज्ञाय । अशक्तिशक्त्या-
भिधेय निन्दति । ॥ विवादः । वस्तुन दृषद्विषयव्याप्तिवत्त्व कद चानुक्तमात्रम् । महो इत्या-
न्त्य । ॥ ५५ अग्रेऽपि धन्या इति मन्त्रः । परं न च भवति । अत्र वैधर्म्येण विरोधमप्य-
नम् । इत्युदाहरणार्थ-दृषद्दृढवराशि । ॥ २२ ॥ मुग्य, शिथिलगतो देवराजो
विद्योग एव पर्यवस्य । न च नूनमना न्यादिव दावान्तवर्तिरुक्तम् । अत्राति-
शयप्राप्तेना-वत् । अत्र नास्तीति वादिनाम्ना दृढत्ववत्त्वा विरोधस्य विरोधः—

‘गिरयोऽनुप्रतिगुप्तो गण्डवन्(४)लोऽनवपोऽनवपः’ ।
 निधेमरादितिगुप्तंराजं तत्राग्निके त्रिगणम् ॥’

अथ गिरिपारिजातीनामनुप्रतिगुप्तंराजं । ॥ १ ॥
 नु परिहारः । निधेमरेति नु न जानुदाहरणम् । जातेः द्विगुणः ॥

‘येनो कण्डारिमप्रमणितो वंशात्त चाराधर-

भीरणः सोऽनुप्रतिगुप्तो न कस्यि खेदं परागोति च ।

तेनो संगतमह्यनमनया राज्ञो त्वया भूयते

पांशूनां पटयेः प्रगाधनविधिनिर्वन्ते कीदृशम् ॥’

अथ चाराधरपरागतेरनुरागखेदपरासिद्धिनाम्नां विरोधः । लीङ्गत्वस्य
 पञ्चपादविरोधः । एवमन्तेऽप्यविरोधः अष्टः । लीङ्गत्वस्यानुरागीण विरोधः
 पञ्चाशत्तवानम् । अनुदाहरणप्रमहान् । जातेर्द्व्येव यथा—

मानुष्येनाभेदस्य विपक्षितत्वाद्गुणपतिरिति शङ्काम् । विरोधविशेषादिति
 एतस्याप्यकलक्षणं निवेजेनादीशम् । अभेदस्य विरोधाद्व्येन प्राप्ताव्येन विरोधे
 व्यपदेशोचितत्वाद् । एवं च गुणं चन्द्र इत्यादावपि विरोधविशेषायां न एव
 दत्तवधेयम् । गिरय इति । अनुप्रतिगुप्तोऽनवपः । अचक्रवर्त्यव्येगम् ।
 म्भीरा अपगम्भीराः । नमो कर्णार्पणम् । तथा चोक्तम्—‘तस्मादस्यं तदन-
 तदन्यत्वं विरोधिता । अप्राप्तस्त्यमभावश्च नमर्थाः एव प्रकीर्तिताः ॥’ इति । त-
 दस्यम्—अत्राग्नौ इति । तदल्पत्वम्—अनुदरा कस्येति । तदन्यत्वम्—अपट-
 इति । विरोधित्वम्—अमुरा इति । अप्राप्तस्त्यम्—अप्राप्तो मादगोऽप-
 इति । अभावः—भूयते घटो नास्तीति । तेन जानिगुणविरोधोदाहरणत्वस्यगति-
 स्थापः । वस्तुतस्तत्त्वमावस्यापि जातिक्रियाद्रव्यातिरिक्तत्वेन गुणान्तर्भाव एवेति प्र-
 कृत्यति । अतिलगुणमपकृष्टगुणम् । तस्य च विधेमराद्व्येन विरोधः । प्र-
 नु तस्य मोदाहरणत्वम् । व्यक्त्यभेदेन विधेमराद्व्येन जातिस्वाभावादित्याह-
 विध्वंभरेति । अनुदाहरणत्वेति । लीङ्गत्वस्य जातिस्वाभावादिति भावः

‘गुप्तमि च महदिदमवति च संहरति च हेतुमैव यो नियतम् ।
अवमरवशातः शक्तो जनार्दनः सोऽपि चित्रमिदम् ॥’

अत्र दातारवजानेर्जनार्दनेन द्रव्येण विरोधः । गुणस्य गुणेन यथा—
‘मननं भुजगान्धका बहुतरंगहृदयैष्यतया मुरते ।
द्विजपत्नीनां कटिनाः भनि भवनि कटाः सरोजमुकुमाराः ॥’
कटिनाममुकुमारवयोर्विरोधः । गुणस्य क्रियया यथा—
‘वेणुवमपि त्वलवचनं दहनितरां भावमं सत्तरवविशम् ।
पदपमपि भुजववाच्यं मलयजामवमोदयनि ॥’

अत्र वेणुवपदवच्योर्गुणयोर्दाहप्रमोदक्रियाभ्यां विरोधः । यथा वा मक्रानुः
दीहर्षस्य—

‘सैर्वनः पुरत एव दृश्यते पात्रनां न पुनरेन चक्षुषोः ।
दृष्टोऽपि भुजपोने भाजनं कोऽयमालि वनमालिनः क्रमः ॥’

अत्र दर्शनगमनक्रिययोर्गमनाभावभुजमाजनवाभावाभ्याम् । दृष्टव्यानि-
रेकस्यैव गुणदाहेन विवक्षितान् । ‘गिरया—’ इत्यादि तथैवोदाहृतम् । गुणस्य
द्रव्येण यथा—

‘बीजोद्दिष्टरामदण्डोभर्ता यस्मार्गोणानगंलजानपाने ।
अभूच्चामभोजदुष्टाभिजातः स भामेवः सत्यमदूर्ध्वगतः ॥’

अत्रामभोजदुष्टाभिजातवत्स्य गुणस्य बीजादिना द्रव्येण विरोधः । क्रियायाः
क्रियया यथा—

जनार्दनेन च मत्स्यपरीरपरीषद् आगमशिद्ध इति विरोधः । सारानिघातैरुक्तानिघ-
निकान्धीष्वारिषां (१) च मत्स्यमभोजदुष्टगीत्रुमार्यस्य निषेधितव्यात्परिहारः । अङ्गी-
करणतापक्रिययोः वामभेदेन वा विद्याया अलनिधिना विरोधस्तत्र प्रभावव्यादिप्रत्येय
परिहियमे । एवं कटिभिर्दण्डवत्स्य त्यागपरीरपारिषतया विरोधपरिहार इति रिक् ।
इति विरोधप्रकरणम् ॥ २३ ॥ वर्णमभाषोक्तिं प्रथममहणपत्रम् इत्यादी घोषा ।

१. ‘सुत्रदीपि । अवशि रक्षति । हेतुवा जनार्दनः । सोऽपि जनार्दनेऽवमरवशात्त-
वरः । कोन इति घोष । अत्र दातारवजानेर्जनार्दनेन द्रव्येण विरोधः ।’ इत्यादिहरणव-
। इथा. २. ‘मननमिति । कटिना संकाशने तेन कटिना वना. । भवनि त्वं सति सरो-
जमुकुमाराः । भावा इति लेखः । अत्र कटिनाममुकुमारवयोर्गुणयोः परस्पर विरोधः ।’
इत्यादिहरणवद्विवा. ३. ‘वेणुवमपि । वेणुवं शोभन्त्य । मन्त्रवचनवदवर्दी वदं दी । द-
वच चम्पवम् ।’ इत्यादिहरणवद्विवा. ४. ‘पदपमपि भुजववाच्यं मलयजामवमोदयनि’ इत्यादि
५. ‘बीजोद्दिष्टः । परादिदृष्टैर्दृष्टः । कदापिदुष्टो वस्य शक्तवान् । कदाप्यवमोदयनि’ इत्यादि
इति दीपने इति मत्स्यमभोजदुष्टवद्विवा. बीजमभोजन भामेव दण्डदुष्टमोदुष्टः
मत्स्यः कटिभिर्दण्ड मत्स्यमभोजनो कटिभिर्दण्ड इति मत्स्यमभोजन ।’ इत्यादिहरणवद्विवा.

‘परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः

पुनर्जन्मव्यसिद्धनुभवपथं यो न गतवान् ।

विवेक्यध्वंसादुपचितमहामोहगहनो

विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च तनुते ॥’

अत्र जडयति च तापं च तनुते इति क्रिययोर्विरोधः । क्रियाया द्रव्येन यथा—

‘अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति

धितोऽस्याभिस्तृष्णाकवलितमनोभिर्ब्रलनिधिः ।

इदं को जानीते निवृत्तरपुटीकोटरगतं

क्षणादेनं तान्यस्तिमिमकरमापास्यति मुनिः ॥’

अत्र पानक्रियायाः कर्मानूनेन जलनिधिना विरोधः । यद्यपि जलनिधीना बहुत्वेन न द्रव्यविरोधोदाहरणत्वमुचितं तथाप्येकलवणाशुधिपरतया समर्थनीयम् । द्रव्यस्य द्रव्येण यथा—

‘समद्वमतद्गजमदजलनिध्यन्दतरङ्गिणीपरिष्वङ्गात् ।

क्षितिनिष्ठक त्वयि तटशुषि संकरचूडापगापि कालिन्दी ॥’

अत्र गङ्गायमुनयोर्विरोधः ।

स्वमायोक्तिस्तु डिम्मादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥ २५ ॥

स्वार्थं च स्वमाश्रयित्वम् । न तु स्वाधित्वमाश्रयम् । अतो न साधारण धर्मवर्णनेऽतिव्याप्तिः । रूपशब्देन वर्णः संस्थानं बोध्यते । उदाहरणम्—

‘पेक्षाद्वित्री प्रसार्य त्रिकनतिविततं द्वापयित्वाहमुच्चै-

रासम्यामुन्नकण्ठो मुलमुगति सदा भूतिभूम्ना विधूय ।

धातुमासाभिकाषादनवरतत्त्वत्योद्यनुष्टुभे

मन्दं शब्दायमानो विट्तिगतिं सयनादुत्थितः दमो मुखे ॥'

अत्राद्यमात्रगणयोः क्रियासंस्थानबोधार्जनम् ।

व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रुदिरन्यथा ।

मुखे निन्दावर्गाः शब्दगुणौ पर्यवसानं स्तुतेषां मुखेऽवगमो निन्दायां वप-
नसानं तस्याजस्तुतिवाच्यमित्यर्थः । अथमुख्योत्तरेणाभिधानमिति चेत्, आद्यस्य
व्याजेन स्तुतिरिति ग्रहणात् अन्यस्य तु व्याजरूपा स्तुतिरिति । तत्राद्य-
वधा—

'क्षिप्वा स्वागुपरोधवन्ध्यमनमौ मध्ये न मौलिः परो

लज्जावर्जनमन्तरेण न समामन्वन्न संदधते ।

वस्त्रागं तनुतेनतां मुक्तस्तनैरेत्याभिरायाः भिवः

प्राप्य स्वागकृतापव्याजमपि स्वप्येव वस्त्राः स्विनिः ॥'

स्पष्टम् । अस्या वधा—

'हे' हेकाग्रिनधोधिसरत्त वचसा किं दिग्दर्शनोद्यधे

नास्ति स्वासरताः परः परदिताधाने गृहीतमनः ।

भूषणान्यत्रनोपकारघटनार्थमुत्पन्नमन्वाधयो-

भारमोदहने करोपि कृपया साहायकं वन्मरोः ॥'

अत्रोपकारवगुप्ये पर्यवसानम् ।

सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम् ॥ २६ ॥

शब्दसाधना एकार्थोभिधायकं चरुं अन्वहार्यान्वयवकारुणेकार्थोभिधायकं सा

वधादिपुनराहारेणैकप्रकाराणादिश्रियात्रगुणं सीधानं बोध्यम् । इति स्वभावेति
॥ २४ ॥ रुदिरिति । एतद्युक्ते—पर्यवसानमिति । इति व्याजस्तुति-
॥ २५ ॥ द्वाब्दशक्येति । विशेषणपदस्य समानविभक्तिबलमाद्योन्वयबोध-
विगममर्थेन किवापदस्य च प्रथमान्तोपस्थाप्यान्वयबोधव्यवस्थामर्थेन बोध्यं ।
एकार्थेति । उक्तकार्यान्वयमवगमिष्येति । अन्वहार्थेति । तयोक्तयोः सीधैवधर्मवत्

१. 'क्षिपेति । हे राजन्, त्वा क्षिप्वा परोऽन्वय उपरोधनागुप्येव वन्ध्य एव मनो देवा
तादृशानां कृति मंडो काक्षीति मन्धे । त्वा दया लक्ष्म्यमन्तरेण विनाशव कृत्वा
वर्जनमन्तरेण न संदधते वस्त्र-वत्तः । वचसा । मन्धे—व दयादि । यो अत्रानुष्टुभे
वावर्ततेरेत्यागत्येव । त्वाद्युक्तमन्वाधयन् प्रार्थनीति सीधवत् । इव निन्दास्तुतेषां
अनुति । 'हानुदाहरणार्थ-द्वय २. 'हे इति । हेनवा दिग्वा कोऽन्वयार्थः वृद्धा देव
म. । अतिशयगतिर्बोधः । सीधेति समुद्रः । परोऽन्वयः । एतद्युक्ते वन्ध्यमन्वाधयन्
पर्याया सीधार्थे वैमुक्त्येव वराकुलार्थे वन्ध्य वरवत्तत्त्वज्ञान्य कोऽन्वयः मरोऽन्वय
इवत्ता साहायकं द्रोणीति स्तुतिर्बुद्धिर्बुद्धिः अन्वहार्थः अन्वहार्थेन च हानुदाहरण-
परिच्छा.

परिवृत्तिविनिमयो योऽर्थानां व्याख्ययामर्मः ॥ २७ ॥

परिवृत्तिरिति लक्षणाकारनिर्देशः । पूर्वाचार्याणां तर्कचोदनादुक्तम् । अनो
म लक्षणाकारनिर्देशः । समासमिति विभागः । विनिमयो हि द्विचिह्नानुस-
दत्तेन कल्पचिह्नदानम् । तच्च द्विचिह्नमेव समास्य । द्विचिह्नमैकानामस्य ।
अस्यमिति द्विधा—द्विचिह्नमेकानामस्य । द्विचिह्नमेव व्युत्पद्येति विविध-
विभागः । समासमर्थं चोपादेयत्वानुपादेयत्वाभ्याम् । तत्रासाद्वर्धं यथा—

‘मैकानामैकानामुद्दिनद्वयुत्पत्तौ अद्वयं

अनं कालं दत्त्वा अर्थात् व्युत्पत्तौ समानमस्य ।

तन्मात्रं च व्युत्पत्तौ दत्त्वा दत्तमात्रं दत्त्वा

द्वयमात्रं च व्युत्पत्तौ दत्त्वा द्वयमात्रं दत्त्वा ॥’

अत्र प्रथमार्थे लक्षणेनोपादेयत्वात् समासमोद्दिन, द्वितीयेन चोदनेनका-
दस्यमस्य दत्त्वा आभिध्याधीनासमासस्य व्युत्पत्तौ विनिमयः । अस्या यथा—

‘मैकानामिदमद्वयं नृप संप्रदाहे स्वीकृत्य दत्तमस्मिन् दत्तम् ।

दत्तमिदं दत्तमेव नृप संप्रदाहे निर्दिष्टमस्य दत्तमस्य निर्दिष्टमस्य ॥

अत्रोक्तमस्य नृप संप्रदाहे व्युत्पत्तौ दत्तमस्य निर्दिष्टम् ।

प्रत्यक्षा इव यद्वाचाः विद्यन्ते भूतभाविनः ।

तत्राधिकं

स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि मन्मथमुद्धृत्कालः कृतान्तोऽक्षमो
नो सत्यश्चतुराः कथं नु विरहः सोढव्य इत्थं शठः ॥'

अत्र स्वरमागंगा एव विरहामहत्त्वं कुर्वन्ति । ततोऽधिकं प्रियतमदूरस्थितं
शुपात्तम् । एष एवोक्तलक्षणः समुच्चयः सद्योगोऽसद्योगे सदसद्योगे च पर्यवस्य
सीति वस्त्रेणचित्पृथगलक्षितान्मदयुक्तम् । यथाहि—

‘कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मनिः शुतिशालिनी
भुजबलमलं स्त्रीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमपण्डितम् ।
प्रकृतिमुभया ह्येते भावा अमीभिर्यं जनो
प्रमत्ति मुतरां दर्पं राजन्त एव तवाङ्कुशाः ॥’

अत्र कुलादीनां समीचीनानामेव योगः । दुर्वारा इत्याद्युक्तोदाहरणे स्वरमा
गंगादीनामसमीचीनानाम् ।

‘शशी दिवसभूमरो गलितयौवना कामिनी
सरो विगतधारिजं मुक्तमनक्षरं स्वाकृतेः ।

‘समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः’ इति लक्षणात्समुच्चयमानमपि कारण
यमोऽक्षमः । अकाले प्राणानपहर्तुं समर्थ इत्यर्थः । चतुरा विरहविनोदने कुशलाः । ए
सति शठो मर्मभेदी विरहः कथं नु सोढव्य इत्यर्थः । अत्र दुर्वारत्वेनाशोभनानां तादृशैः
प्रियतमादिभिर्विरहान्महत्वरूपकार्ये समुच्चय इति स एवालंकारः । नववयःप्रभृतीन्
शोभनत्वेष्वपि विरहोदीपकत्वेनाप्राशोभनत्वं बोध्यम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. ‘कुलमिति । भद्रा शोभना । मूर्तिराकृतिः । शुतिः शान्तमक्षण वेद्यो वा । अ
पवात्तम् । स्त्रीता विरहता । प्रकृत्या सुभगाः शोभनाः । अयं इत्यमानो जनः । अनीभि
कुलादिभिः मुतरा सर्वं प्रमत्ति । तत्र त्वङ्कुशाः । दिनपदेनैव इत्यर्थः । अत्र इत्यलं
कार्यं शोभनानामेव समुच्चयः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. शशीनि । स्वाकृतेः शोभना
कृतेः । दुर्गते दारिद्र्ये । अत्र शशिनः सनः शोभनस्यापि दिवसभूमरत्वादशोभनत्वं
शोभनाशोभनरूपस्य तादृशैरेव कामिनीप्रभृतिभिः समुच्चयः । गदुक वृत्तिरुदा—
शशिनि भूमरे शत्य शब्धान्तरार्थाणि । सदसद्योग इत्यस्य महसद्योगात्समनेकेषां यो
इत्यर्थः न तु मनोऽभवा योग इति । तथा मति महचराभिन्नत्वाभेदोपेक्षाकारत्वा
संभवात् । अत्र एव नृपाङ्गणगतः सत्य इत्यत्र नृपाङ्गणगतेन शोभनत्व रान्तरेण चाशो
भनत्वमिति समर्थनेऽपि महचराभिन्नत्वात्तदसमुच्चयेवात्यक्ताशोदाहरणा प्रामाणिकेक्षता ।
एव विशेष्यस्य शोभनत्व विशेष्यस्य त्वशोभनत्वमिति प्रकृत्यन्तम् । ३६ त्वन्वयेति
प्रक्रममहोऽप्यत्र स्पष्टं । ननु दुर्वारा इत्यस्ययोगप्रमत्तिः । अत्र एवोदाहरणेऽपि कथं न
न इति चेदशोध्यते । ३६ शोभनस्य गतोऽशोभनत्वमिति विवक्षा । अत्र त्वतो-
रेव विशेष्ये न तु शोभनत्वमर्थो न सदसद्योगप्रमत्तिः । अत्र एव
‘नृपाङ्गणगतेन शोभनत्वमिति । सुन्दरत्वेनाप्यविशानामपि व्यवहारोऽनुभवात् । तत्र तु सर्वथा
‘नृपाङ्गणगतेन शोभनत्वमिति । सुन्दरत्वेनाप्यविशानामपि व्यवहारोऽनुभवात् । तत्र तु सर्वथा

अत्र दैवगत्यादेवैषम्यादि लोभप्रतिद्वेव प्रकाशयते । 'किमासेष्यं पुनः'
इत्यादि प्रभारिसंख्यायामन्यव्यवच्छेदे तात्पर्यम् । अत्र तु वाच्यदेति तत्रो
भेदः ।

कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाशयते ॥ ३६ ॥

धर्मेण केनचिद्यत्र तत्सूक्ष्मं परिचक्षते ।

कुतोऽपीति भावरादिद्विधाद्वा । सूक्ष्ममीदृशमनिसंवेद्यः । तत्र ह्यादेश-
धान्यभाकारः । ततो यथा—

'वैश्वस्यमिदंस्वेदविन्दुप्रवर्धैरंष्ट्रा मिषं कुङ्कुमं कापि कण्ठे ।

पुंस्त्वं तन्मया व्यञ्जयन्मां वपसा पागी क्षिप्वा लङ्घलेत्वां छित्तं ॥'

अत्र कण्ठकुङ्कुमभेदलक्षणेनाकारेण लक्षितं पुरुषादितुं सक्त्या मनीहरी
लङ्घलेत्यालेखनेन वैश्वस्यादभिप्यञ्जितम् । पुंस्त्वमेव पागी कुर्यात्स बोध-
यान् । येषामिदं हि द्रष्टम् । तेन यथा—

'संवेतकालमनभं विटं ज्ञान्वा सिद्धयथा ।

हमश्वेयार्तितादृगे लीलापन्नं निमोलितम् ॥'

अत्र नेत्रोन्मादरूपेणेहितेन लक्षितः कामिनः संवेतकालानिर्वाहः कामिना
निशामूचकेन पद्ममभीष्टनेन लीलाया प्रदर्शितः ।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेन्मारः परावधिः ॥ ३७ ॥

परावधिरिति वाः पर्यन्तमागो गच्छन् वयस्य वा अवधिदृढपंथीया वयः ।

मतिं हि लब्धं यच्चनो गुणप्रदी । किं मौक्त्यं मुहुर्कं किं दूतं वाग्यो लोचः ॥'
अत्र पूर्वं सामान्यतः उत्प्रेष्य उदाहरणमन्येन विशेषतः पुनराह—अत्रेति । एवं
च लोचोदयिष्यन्मनोवर्धने तस्य दृष्टिप्रत्यक्ष प्रमाणानुसारिणवाग्योवयस्ये वैश्वस्यः ।
तु लोचोदयस्य वाग्यमपि । प्रमाणमन्यवाग्यमपि तस्यैव भेदावुपपन्नैति ।
इत्युक्तम् ॥ ३७ ॥ मुहुर्कमिति । मुहुर्कं मया विवक्षितम् । इति गुणम् ।

॥ ५२ ॥ सर्वत्रागो यत्र सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । धाराविरोधितया तत्रैवोत्कर्षविधान्तेः ।
साधनम्—

‘राम्ये सारे वसुधा वसुंधरायां पुरं पुरे सौधम् ।

सौधे तले तले वराहनाभइसर्वस्वम् ॥’

भिन्नदेशतयात्यन्तं कार्यकारणभूतयोः ।

पुगपद्वर्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसंगतिः ॥ ३८ ॥

अत्रात्यन्तमिति देशभेदस्यैवोत्कर्षकं न तु प्रथमवि विवक्षितार्थम् । पुगप
दिनि स्वरूपतिर्वचनम् । तेन कार्यकारणभूतयोर्भेदयोरेव भिन्नदेशतया संबन्धि-
त्वात् सा असंगतिः । हेतुफलपौरुषिपूमापौरुषि प्रणिद्धायाः समानदेशावह-
त्वात् संगतौ परित्यागात् । तथा प्रतिपादनं च कारणान्तरेभ्यो वैलक्षण्यात् ।
साधनम्—

‘वेरसेभ वणो तरसेभ वेभणा भणइ तं जणो भलिअम् ।

इत्तस्तभं कपोले वट्टे वेभणा नवशीलम् ॥’

साधम् । अन्यत्वं विरोधात्कारणम् । हेतुफलपौरुषेयधिकरणत्वं विरोधरूपा-
त्तादिनि चेत्, न । वैयधिकरण्यं असंगतिः न च सैव विरोधः । किं तु तद्वि-
रोधः । वैयधिकरण्येन तयोर्विरोधप्रतिभासनात् । ननुवेदमपि प्रणीयमानो
विरोध पृथार्थकारोऽप्यु न तु तद्विरोधासंगतिरपि नास्तीति । न च कार्यं समा-

॥ ५३ ॥ सारथ ॥ ५३ ॥ अत्रात्यन्तमिति । देशभेदस्यात्यन्तकत्वे नम-
त्पौरुषकृतयोपकारादेनोक्तमित्यर्थः । स्वरूपेति । इतो वचनस्यान्यथा योग-
दिनि भावः । उदाहरा अन्यत्वेनां वर्णयति—हेतुफलपौरुषेति । इतिभ्यं वेना-
प्यतिशयेनैव व्याख्येयं—संप्रति । अस्तेति । ‘दमेरु वदत्यसौ वेदना भवति
तन्मनोऽनीकम् । इत्तस्तभं कपोले वट्टे वेदना नवशीलम् ॥’ अत्र साधारमान-
योर्वेदनादोक्तवचनप्रसङ्गादो मूलम् । ननु व्यधिकरण्येन निरुद्धो सामानाधिकर-
ण्यवचनानाधिकरण्येन निरुद्धोर्वेदनाधिकरण्यस्यापि विरुद्धाभावात् । अत्रापि
वहते—मन्यति । असंगतौर्विरोधाद्वेदना विरोधरूपत्वेनैव समा-
धायिकारण्यं हीति । विरोधरूपेति विना नमकाराभावात् । एवमेव साधु
विना हीति । पुनरावृत्तं—अन्यत्वंयपीति । असंगतौविरोधयोर्वेदनादौ
मिथ्यात्वमित्यादि । अत्रापि प्रमाणभावेन दृष्टं दृष्टं—न चेति । तदा‘व’-
-

१. ‘दामे’ दाने । सैव वृथापुष्टम् । अनन्तरवेदनादि कथम् । ननु वृत्तं वेदना
लोकादयोऽप्येवमेव । तत्रैव वृत्तवचनं नम-
२. ‘दामे’ दाने । ननु वेदनादौ नम-
३. ‘दामे’ दाने ।

नाधिकरण एव विरोधो विरोधालंकारनिर्वाहको न ॥ व्यधिकरणोऽपीति । लक्षण
सामान्यत एव विरोधस्योक्तत्वादिति । मैवम् । सामान्येनोक्तस्यापि विशेष एव
पर्यवसानान् । अपवादविनिर्मुक्त एव देशो उत्सर्गः प्रवर्तते । विरोधालंकारस्य
चासंगत्यलंकारोऽपवादक इति । व्यधिकरणविरोधस्यापवादाश्रान्ततया तद्वि-
विरोधे विरोधालंकार इति । अत एव तथैवोदाहृतम् ।

समाधिः मुकुरं कार्यं कारणान्तरयोगतः ।

इष्टाकारणादभ्येन कारणेनोपकृतः कर्ता यद्वहेन कार्यं करोति स समाधिः ।
सम्यगाधिः समाधिरिति स्युत्पत्तेः । उदाहरणम्—

‘मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मै पतिप्यतः ।

उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं धनगर्जितम् ॥’

तयोस्तुस्यकक्षताविरहाच्च समुच्चयालंकारान्तर्भावः ।

समं योग्यतया योगो यदि संभावितः कचित् ॥ ३९ ॥

योग्यता आशु रूप्यम् । संभावितः सर्वसंमतः । तेनेदमनयोः समुचितमिति
योग्यतया संबन्धस्य नियतविषयमध्यवसानं चेत्तदा समं नामालंकारः । योग्यता
च प्रकर्षनिकर्षाभ्याम् । तत्र प्रकर्षेण यथा—

‘धातुः शिल्पातिशयनिकपस्थानमेवा शृगाक्षी

रूपे देवोऽप्ययमनुपमो दत्तपत्रः कारस्य ।

जातं देवात्सहस्रमनयो मंगतं यत्तदेत-

श्चूडारस्योपनतमधुना राज्यमेकातपत्रम् ॥’

करण एव एकाधिकरणप्रतीयमान एव । व्यधिकरण निष्ठाधिकरण प्रतीयमानः ।
तथा ॥ सामानाधिकरण्याकृतविरोधभावे विरोधालंकारः । सामानाधिकरणयोर्निष्ठा-
धिकरणत्वनिबन्धनविरोधभावे त्वसंगतिरिति व्यवस्थेत्यर्थः । व्यधिकरणेति ।
व्यधिकरणत्वप्रयुक्त्येत्यर्थः । तथैव सामानाधिकरण्येनैव । उदाहरणं विरोधालंकार
इति शेषः । दृश्यमगति ॥ ४४ ॥ सम्यगाधिरिति । सम्यगाधानकरणमित्यर्थः ।

१. ‘मानमिति । दिष्ट्या भावेन । उदीर्णमुत्तमम् । अत्र धनगर्जितरूपकारणान्तरयोगेन
मानापगमरूपकायस्य मुकुरस्यासमाधिरलंकारः ।’ इत्युदाहरणवन्निष्का. २. ‘धातुर्दि-
शित्वं कीदृशं तदतिशयस्य निकषस्थानं परीक्षाग्रथनमिति शृगाक्षीविशेषणम् । रूपे का-
. दत्तपत्र इति विख्यादेत्यादिः । मंगमिति भावे क. । समागम इत्यर्थः । देवादि-
. चनेना-वय । अत्रोचिष्ययोगेननात्मान्यकारः ।’ इत्युदाहरणवन्निष्का.

निर्करणं यथा—

‘चित्रं चित्रं कृतं यत् महश्चित्रमेतद्विचित्रं
जालो देवादुचिन्तयनात्तंविधाता निधाता ।
यश्चिन्वानो परिणतकलरूपीतिरात्मादनीया
पद्येतस्याः कव्यजनकलाकोविदः काकलोकः ॥’

कचिददतिवैधर्म्यान्न स्तेपो घटनामियात् ।
कर्तुः क्रियाफलावाप्तिर्नैवानर्यश्च यद्भवेत् ॥ ४० ॥
गुणक्रियाम्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये ।
क्रमेण च विरुद्धे यत्स एव विषमो भवतः ॥ ४१ ॥

इयोरप्यन्तविलक्षणतया यच्छब्दयोगो घटनां नोपैति किं त्वमुपपन्नमात्रतयैव
न्यायेन स एको विषमः । यद्य कचिन्कार्यमारम्भमाणः कदां कलवकारणाभ्यन्तरेण
वेष्टयान्द्विधाकर्म नाप्नोति यन्मुनामिदं विषयमाप्तादयेत्य द्वितीयः । यत्र क्रिया-
दिकाभेदवि कार्थकारणयोगुणां क्रिये वा विरुद्धे भवन्ती तृतीयश्चतुर्थो विषमी ।
तत्र समताया विपर्ययात् । तत्र प्रथमो यथा—

मिहिषाप्रपि वृद्धी वेष्टमापन्नलोचना ।
अयं क्व च वृद्धलाप्रिदुसहो मलवानिका ॥’

द्वितीयो यथा—

‘मिहिदिकामुनर्तयत्तः दाताः जीर्णागुमाभितः ।
जप्रसे साधयं तत्र यमन्याः मिहिकामुता ॥’

अत्र प्राणरूपकलाभावेऽप्येव प्रानरूपोऽनर्थः । तृतीयो यथा—

ति वमाधिः ॥ ४५ ॥ एतमिति । एतम् । इति वमम् ॥ ४६ ॥ पिष्टमा-
देति । प्रतिग्रन्थारित्यर्थः । पुष्टिगतीरसोरक्षकश्चक्रविनोर्बोधं पानकर्मपानक-
विषयं पाननदार्थभेदेऽप्यभेदोपचारेण बोध्यम् । इति निवृत्तवाच्यकरणम्

१. विवमिति । अत्र विवदनशब्दबोधोपाया निवृत्तवाच्यपदोपचारेण । यतिपान
कम् । एततिः सप्तमिः । एतन्वाः कलसवृद्धेः कलसकला भक्षणवापुर्गो एव
येति । इति । अत्र इत्येति निवृत्तवाच्यपदोपचारेण इति भेदः । एतुत्तरवचनिकाः ।
२. मिहिरेति । मिहिषात् मिहिषुषात् । पुष्टमिति । पुष्टकाररतिनेत्रे यमन्या-
तमिः । अत्र वृत्त्यर्थे इत्येवमर्थेऽप्यर्थे विवमवधारः । एतुत्तरवचनिकाः ।
३. मिहिरेति । मिहिषा मिती सप्तम्या च । एतुत्तर । मिहिरे एतुत्तर । अयमे कर्तु-
तम् । अवेष्टमायने वृद्धला मिहिताकवेष्टमिहिरे विवमवेष्ट । एतुत्तरवचनिकाः

समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगूयते ।

निजेनागन्तुकेनापि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥ ४४ ॥

निजं स्वामात्रिकं लक्ष्म निगूहनीयमाधारणं विद्धं गङ्गारेण केनचिद्वस्तुना
बलवत्तया यत्किञ्चिद्वस्तु वस्तुगन्धैव निरोधीयते तन्मीलितार्थकारः । यत्र
द्विधा—लक्ष्मणः कश्चिस्वामात्रिकश्चाङ्किदागन्तुकेनापि तत्र स्वामी
केन लक्ष्मणा मीलितं यथा—

‘अपाङ्गतरले दशी मधुरवक्त्रवर्णां गिरो

विलम्बमरमन्धरा गनिरतीव कान्तं मुग्धम् ।

इति स्फुरितमङ्गके मृगदशां स्वतो लीलया

तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥’

अत्र इतरलतादि अङ्गस्य स्वामात्रिकं छिद्रं समानं च निरोधेयेन मदेन
तत्राप्येतदुपलम्भम् । आगन्तुकेन लक्ष्मणा यथा—

ये कंदरागु निवसन्ति सदा हिमाद्रे-

हवत्पातनाद्वितथियो विवशा द्विपत्ने ।

अप्यङ्गमुपलक्ष्यमुदहतां सकम्पं

तेषामहो वत भियां न बुधोऽप्यभिज्ञः ॥’

अत्र कम्पपुलके अङ्गस्य छिद्रं हिमाद्रिकंदरनिवाससामर्थ्याधिगतशीतल-
कारणस्वागन्तुकथेन तत्कार्यभूतयोस्तयोरप्यागन्तुकर्वं भयैः समानता च ।
तेष्वपि तयोरपलम्भम् ।

स्थाप्यतेऽपोह्यते वापि यथापूर्वं परं परम् ।

विशेषणतया यत्र वस्तु सैकावली द्विधा ॥ ४५ ॥

स्थापनं विधिः । अपोहो निषेधः । यथापूर्वमिति यीप्सायामप्यधीभावः ।

युज्यते । पीज्यत इत्यर्थः । इति ग्रन्थनीकप्रकरणम् ॥ ४९ ॥ वस्तुगल्यैवेति ।
एतन्नापहृतिमाम्यालंकारव्याख्यार्थम् । तत्र वस्तुतन्निरोधानाभावात् । इति मीलित-

१. ‘अपाङ्गतरले’ । अपाङ्गतरले यवोले इति विग्रहः । मधुराश्च ते वक्त्रा वक्त्रेणानर्था
वर्णा यासु ता गिरो उक्तवः । इति प्रकारेण मृगदशामङ्गके लीलया कथ्यो स्वयः स्थापनः
स्फुरितम् । ततस्मादत्र कृत पद स्थान येन तादृशोऽपि मदस्य मधुरानन्दप्रसोदये
लक्ष्यत इत्यन्वयः । अत्र मदसाधारणैरङ्गस्य स्वामात्रिकैरपङ्गतरलत्वादिविधैर्मदस्य
‘नान्मलिनारकारः’ इत्युदाहरणवर्तिदका २. ‘य इति । से तव ये द्विपत्ने
‘माद्विना भीयेषा तादृशा मन्तो हिमाद्रि- कंदरागु निवसन्ति उग्रतरोनाम्
कम्पसहितमङ्गमुदहताम् । तेषा भयानां बुधः पण्डितोऽपि नाभिज्ञ इत्यन्वयः । अत्र ऐ-
‘राग-’ इत्यन्वयशून्यमाधारणविह्वोर्भवतिरोधावकत्वम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका-

नैव पूर्वं पूर्वं यस्तु प्रति उत्तरस्य यस्तुनो यत्र विदोषणतया बाहुल्येन विधिर्यत्र
तथा निषेधः सा द्विर्लङ्घनी । विदोषणतया विधिरित्यस्य विधेर्विदोषणत्व-
मेवार्थः । एवं विदोषणतया निषेधोऽपि । अत्रिस्तु 'पूर्वकालविदोषणतया स्थितं
यस्तु परं विदोष्यं कृत्वा यत्र स्थाप्यतेऽप्येवमेव सा संकावलीति सूत्रार्थः' इत्याह ।
तु पूर्वं प्रति यपोचरस्य यस्तुन इत्यादिप्रकाशविदग्धम् । तत्र विधौ यथा—

पुराणि यस्यां सवराह्वानानि धराह्वाना रूपपरिच्छेदाः ।

रूपं तमुन्मीलितसद्विलासमच्छे विलासाः कुमुमायुधस्य ॥

अत्र पुराणानामह्वानान्नास्तामह्वविदोषणक्रियामुत्थेन रूपं तस्य विलासास्तेषाम-
ह्वमिति अमेण विदोषणतया विधिः । निषेधे यथा—

नैव तत्रैवं यत्र सुधारपङ्कजं ॥ पङ्कजं तद्यद्वीनपदपदम् ।

न पदपदोऽसौ कष्टगुञ्जितो न चो न गुञ्जितं तत्र अद्भुत यन्मनः ॥

अत्र अत्रे पङ्कजस्य तत्र पदपदानां तत्र गुञ्जितस्य तत्रापि मनोहारिताया
विदोषणतया निषेधः ।

ययानुमवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः ।

सरणं

परिणम् ॥ ५० ॥ बाहुल्येनेति । महत्तथोक्तां अमत्तराभावात् । तथा बाहुल्ये
विदोषणतयेति । उत्तरोत्तरस्य विधिः संक्षेपबोधनम् । तथा निषेधोऽभावबोधनम् ।
अत्र विदोषणतयेति सूतीयायाः प्रकारार्थेन विदोषणतत्प्रकारेण विधिनिषेधो वेत्यर्थः
कारः । न चास्ति संभवति । प्रकारार्थे प्रकारेण बोधस्योदाहरणोक्तभावात् । अतः
पठ्यमाने सूतीयेति विदोषणभूतयोर्विधिनिषेधयोरेवगतिरित्याक्षयः । अत्रिस्तियति ।
विमनस्तर्हि विदोष्यं कृत्वा यत्र स्थाप्यते अर्थाद्विदोषणेन स्वधर्मविशिष्टमुपपाद्यत
त्यर्थः । अथवा अपोपत्तेः स्वयन्तिरेकेण विदोष्यतावच्छेदकनिषेधबुद्धिरपि कीदृशिवत्
त्यर्थः । अत्रोदाहरणम्—'न पठितो न स्वहितार्थदत्ता रिनं न तद्यत्र परानप-
ददा । परे न ते ये धितगापुत्रावा सा साधुता यत्र अवाप्ति चेत्तत्र ॥' अत्र
पठ्यमानार्थे विदोषणं पठितं यथास्वहितार्थदर्शित्वं प्रति विराग्यभेदेन विदोषणेन
पठितान्वेनोत्पाद्यते । द्वितीयमेवस्य तु 'न तत्रैवं यत्र सुधारपङ्कजं' इति वद-
नानाम् । अत्र हि सुधारिण्यादिविदोषणेन स्वयन्तिरेकेण विदोष्यतावच्छेदकप्रत्ययनि-
धियुद्धिरिति । अत्र पुराणि यस्यामित्युदाहरणावाप्ति सूत्राक्षराननुसरतमपि दोष
गुट १५ । दोषागतरमायाह—प्रकाशोति । इत्येवमपि प्रहरणम् ॥ ५१ ॥

१. 'पुराणीति । यस्यां इति । अमेण पठितं नृविग्रहं कर्मां सा । विमन-
मुत्पाद्यमानमिति वदन् । अत्र पूर्वपूर्वसंनिधिसुतोत्तरविधानस्यैवावश्यकता ।
सुतोत्तराद्विदोषणतयेति । २. 'नैति । न हीनं परतो अयतो वदन् । अत्र अमत्तरा-
यथा स्थात् । अत्र तद्विदोषणतयेति वदन् ।' इत्युदाहरणवदित्वा ।

अप्रायेण स्मृतिः स्मरणालंकार इति लक्षणम् । यथानुभवमिति स्मृत्याकार-
दर्शनम् । इष्टे तत्सदृश इति तदेतुसंस्कारोद्बोधे हेतुनिर्देशः । अदृष्टादेरप्युक्त-
क्षणात् । यद्वा अन्यादृशस्मृतेः प्रारब्धाभावेनालंकारत्वाभावाच्च वच्छेदकतया लक्ष-
णान्तर्गतमेवैतत् । तदयं वाक्यार्थः—केनचिदाकारेण नियतो यदाङ्गवि-
त्केनचिदप्रमाणेनानुभूतः स कालान्तरे संस्कारोद्बोधेनैव तन्ममानुभवमदर्शने
सति यदनुभूतेन प्रकारेण स्मर्यते तस्मरणालंकारः । स द्विधा—पृथग्स्मरति
अगमान्तरे वानुभूतस्य स्मृतेः क्रमेणोदाहरणे ।

‘निर्गुणानि कुहरेषु यदग्मः श्लाघितं च लक्ष्मां छहरीभिः ।

तज्जयैः कुहुरतैः सुरनायैः स्मरिताः सुरतकण्डस्तानाम् ॥’

‘कैरनुभवादिभिरसोप्रायणमुद्विग्नियेभिर्भाहरउडस्स ।

संभरिभयश्चभण्णस्म जमह कण्डस्स रोमश्चम् ॥’

स्पष्टम् !

भ्रान्तिमानन्यसंविचक्षुल्यदर्शने ॥ ४६ ॥

अप्राप्यम्यसंविदिनि लक्षणम् । तत्तुल्यदर्शन इति हेतुनिर्देशः । अग्रेति
पदार्थे परामृशता तद्विषयेनाप्राकरगिकं निर्दिश्यते । तथा च तेन तुल्यमर्पादि
प्राकरगिकं लभ्यते । तेन प्राकरगिकत्वाप्राकरगिकतुल्यस्य दर्शने सति यदप्राकर-
गिकत्वेन ज्ञानं स भ्रान्तिमानित्यर्थः । न च रूपके निगीर्षाध्यवसानरूपायाम
तिशयोक्तौ चातिव्याप्तिः । तत्र वस्तुतो भ्रमाभावेऽप्यध्यवसानमात्रस्वीकारात् ।
इह त्वर्थांनुगमेन भ्रंशप्रवृत्तेर्भ्रमोपगमस्य स्पष्टमेवोपगमात् । उदाहरणम्—

कैपाले मार्जारः पय इति करौलेदि जतिव-

अरविउद्रप्रोताभिवसमिति करी संकलपति ।

अस्यादृशेति । अस्यादृशेति ३८ । तत्रापि प्रतिशय सिद्धौ कथमानुभवम् ।
अप्राप्यम्यसंविदिनि लक्षणम् । अस्यादृशेति ३८ । तत्रापि प्रतिशय सिद्धौ कथमानुभवम् ।
कथम् । करौलेति । ‘करौलेति ३८ । तत्रापि प्रतिशय सिद्धौ कथमानुभवम् ।
मन्त्रावाभ्रम्यस्य नमन कृष्णस्य रामायम् ॥’ इति स्मृतिप्रकरणम् ॥ ५२ ॥ तत्र
वस्तुत इति । अस्यादृशेति ३८ । अस्यादृशेति ३८ । तत्रापि प्रतिशय सिद्धौ कथमानुभवम् ।
५५-७८ । अर्थांनुगमेनेति । अस्यादृशेति ३८ । तत्रापि प्रतिशय सिद्धौ कथमानुभवम् ।

‘गर्भममंशमिमं शोचनपुण्येन हि बहसि मये ।

सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरःसु मनु भीष्मनटिनानि ॥’

अत्र नटिनानां शोचनोदमेपीकरममेवानादरहेतुः । इदमेवम् स्मृतगुण-
स्थितेः । अनयैव रीत्या तद्वि प्रतीत्यं द्रष्टव्यं यस्यामान्यगुणयोगाभावेनोदमे-
स्थाननुमयेऽन्यथेभ्योऽमान्यदृश्यता । कथमिति चेत् । इदमावतिरुक्तार्थ-
कारतापीयान् । तच्च द्विधा संभवति । इदमान्येनैव प्रतीदृशोदमेवच
कानया अगदरायेन प्रमिदृशोदमान्यदृश्यतया वा । मूर्धं चोत्तमप-
योऽयम् । इदादरम्—

अत्रमेव गुणं मुदरगानामिति हापादक मा म्य तात इत्यः ।

मनु तमित अवारशानि मृगो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्मनाताम् ॥’

अत्र हापादकस्य स्वल्पवचनोदमान्यममर्भमाप्यमातमेयेतिवर्द्धं निरुपारहेतुः ।

प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणमाप्यविवक्षया ।

मेकार्थ्यं वक्ष्यते योगात्तत्तामान्यमिति स्मृतम् ॥ ४८ ॥

अनारगान्येऽपि विविधिनगुणमाप्यन्त प्रस्तुतस्याप्येवाप्रस्तुतेन गुणगात्रद्वि-
क्षया वेदार्थं वक्ष्यते तस्यामाप्यम् । यस्यानगुणयोगान् तत्रापरिव्यक्तिगुण-
व्येनपि विज्ञेयं विविधिनम् । अन्यथा तदुक्तार्थं हादेऽविश्रुतेः । वक्ष्यन् इत्यस्य
प्रत्यायनमात्रमर्थो न तु कावर्द्धं प्रतिपादनम् । इदादरमे ‘अदिभात्यपी मयः’
इत्यादौ वैकार्यन्दासादृशान् । इदादरम्—

अत्र कविरूपं प्रमिदमाधारं विना गिरां विनिष्टावस्थितिहत्या । एवम्
वस्तुनो युगपद्या ष्टकात्मा अनेकवृत्तिः स द्वितीयो विशेषः । एतन्नेत्येकेन
स्वभावेनेत्यर्थः । एतच्च विशेषणं 'ष्टकमिषा धमसि-' इत्यादि यथासंख्यव्यावर्त-
नाय । युगपदिति पर्यायनिवारणाय । उदाहरणम्—

'सा वसद् तुज्ज हिमणु स विम्र अच्चीमु मा अ वमणेसु ।

अम्हारिसाण सुन्दर ओत्रामो णरिव पावाजम् ॥'

सरष्टम् । रमसेनान्यकार्यं कुर्वतः कर्तुर्यदशक्यस्यान्यस्यापि कार्यस्य तस्य
करणं स तृतीयो विशेषः । अत्र तथैवेति तेनैव प्रकारेणेत्यर्थः । एतच्च 'पुरोति-
चासि तनुने च कीर्तिम्' इत्यादि समुच्चयव्यावर्तनाय । उदाहरणम्—

'स्फुरदद्भुतरूपमुग्रतापगङ्गलनं त्वां मृज्जतानवप्रविष्टम् ।

विधिना सन्मृजे नत्रो मनोभूमुंरि सत्यं मरिता बृहस्पतिश्च ॥'

अग्रान्यस्य करणं शाब्दम् । क्वचित्तु व्यङ्ग्यम् । यथा—

'मृद्दिणी सविधः सश्री मियः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।

करणाविमुग्धेन मृग्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥'

अत्र किं न मे हृतमिति सविधादिसर्वहरणरूपकार्यकरणं व्यज्यते । मन्वा-
धारं विना वाग्वस्याधेयस्य व्यवस्थितिरनुपपद्यैव एवमस्ययोरप्यनुपपत्तिरिति
येन्, न । अनिशयोक्तिमालम्ब्य तयाभिधानात् । सर्वश्रेष्ठविधे विषयेऽतिश-
योक्तिरेव प्राणायिता । तां विना प्रापसोऽलंकारत्वाभावात् । अत एव
(पदाहुः)—

'सैषा सर्वत्र वक्रोत्तरनयार्थो विभाव्यते ।

यद्योऽस्यां कविमि कार्यं कोऽलंकारोऽनया विना ॥' इति ।

चात्र सूत्रे तत्पदेन प्रकृतमिवाप्रकृतमप्युच्यते । तथास्येत्यनेनाप्रकृतमिदं प्रकृत-
मप्युपस्थाप्यते । सामान्यमुख्यप्रवृत्तत्वात् । तथाचाप्रस्तुतेन प्रस्तुतरूपानु-
वृत्त्याप्रस्तुतेनाप्रस्तुतरूपानुवृत्तारोऽन्यः प्रकारः । यथा—

‘गौडमय्यु सितमय्यु यामुनें कमलामय्युमय्यु मय्युतः ।

राजहंस इव सैव शुभ्रता धीयते न च न चापवीयते ॥’

अत्रान्यापदेनारक्षे राजहंसस्याप्राकरविरुद्धं प्राकरविरुद्धमप्युद्गीयमानादो-
षादनीम् । काव्यमात्रप्रधानौ तु न काविरनुपपत्तिः ।

यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ॥ ५२ ॥

तथैव तद्विधीयेत स व्याघात इति स्मृतः ।

यथा येनोपायेन तथा तेनोपायेनेत्यर्थः । तथा च केनापि कथां यदापि
येनोपायेन यथा साधितं तदन्येन कथां त्रिगीतुतया तद्वदपि तेनोपायेन ततो-
ऽन्यथा येनाप्यते स व्याघात इत्यर्थः । प्रथमसाधितस्य वस्तुनो व्याहृतिहेतु-
त्वात् । उदाहरणम्—

‘इमां दृष्टं मनसि त्रयं जीवपत्तिं दृष्टीव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीयाः हनुये वामलोचनाः ॥’

अत्र दृष्टं वाहो जीवनं च ।

एवं शुद्धाच्छंकाता दृष्टिमाः । अस्मि गुणः कश्चिद्विषयो यत्राहदादिसंबन्धप्र-
सागप्रमुक्तमस्मिन्नेककव्यप्रोक्तानामनेकारणो संबन्धन इव चमत्कारः । तस्मा-
त्सोऽप्यलंकारः । तत्र दृष्टी गतिः । परस्परमनवेद्यं व्यपस्थितेनानुमाणाच्च ।
तत्र प्रथमा संवृष्टिदृष्ट्याने द्वितीया तु संकरः । तच्च त्रिधेति प्रकारचतुष्टयं
कथयति—

मैत्रा संवृष्टिमेतेषां मेदेन यदिह विधिः ॥ ५३ ॥

मेदं स्वरूपतो विधयतो वा वाच्यमनवेद्यं च । यदा विधयमेदे सती

समानवेष्टयम् । मिनिर्यम्भमिति । कृतेषामनन्तरमेवोक्तानामसंकारानां
येन सन्निहितः । सा संसृष्टिरिति । संकरभेदास्तु वैचम् । अज्ञात्रिणावे स्वस्व-
स्य मानेष्टयम् । अमिश्रये स्वस्वमिश्रेणैवाभावात् । व्यवस्थिते विपद्यतः पा-
देष्टयश्चैवाभावात् । सेवं सत्त्वद्वालंकारमात्रस्यार्थसंकारमात्रस्य सत्त्वद्वार्थसंका-
रस्येति विप्रकारः । अत्राद्या यथा—

‘वदनमोरमलोमपरिभ्रमद्रुमरसंभ्रमसंभृतशोभया ।

कनितया दिग्धे कलमेवलाकलकस्तोऽन्कस्रोतरसाभया ॥’

अत्रानुपामपमकयोः परस्परमनपेक्ष व्यवस्थितिः । द्वितीया यथा—

‘टिग्मर्षात् समोऽग्राणि त्रिणीवाभ्रं वनः ।

अपानुदयसेवेव दृष्टिर्विकलतां गता ॥’

अत्रोपेक्षोपमे परस्परमनपेक्ष व्यवस्थिते संसृष्टिं प्रयोजयतः । अस्या यथा—

‘सो’ नपि पृथ रामे ओ पूर्वं महमहस्तलापणम् ।

तरयाण द्विभ्रमलुकि परितन्ममि निवारोह ॥’

अत्रानुपामरूपके सत्त्वद्वार्थसंकारः । अन्वययोः सत्त्वद्वार्थस्याप्यपेक्षेन कथ-
मेवार्थपमवायलक्षणा संसृष्टिरिति चेत्, पृथवाप्ये उन्मि वा समवेष्टयम् ।

अविभ्रान्तिनुपामात्मन्यद्वाद्भिरं तु संकरः ।

नेषामेवार्थसंकारानां चारुत्वात् एककानिप्यस्ये वाग्यापेक्षणादामन्यनासादि-
तत्त्वगन्धभावाणां परस्परमनुपामानुप्रादृष्टत्वे न तु संकरः । सेष्टोपेमाणस्वरूप-
त्वात् । अत्राह्वयम्—

एवं च तत्र विषयभेदाभावात्परिन्वामिरिति भावः । सौ परधीरिति । ‘स तान्मम
माये च एतां स्फुरताकल्पाम् । तरयाणां हृदयलुप्यं परितन्ममि निवारयति ॥’ अत्र
पूर्वार्थेऽनुप्रासः । उत्तरार्थे हृदयलुप्यमिति रूपकम् । इति संसृष्टिः ॥ ६० ॥ अत्राह-
वार्थमिति । अत्राह्वयमन्यत्वं नुपमादेरलंकारत्वम् । अतो विरिञ्चयतो
मिरोप्याशे वाग्यापेक्षेति भावः । सर्ववीर्यमापेति । पराजयमापेति च ।

१. ‘वदनेति । माये कानुपामे पमविदम् । अन्वया कवापि वनिगवा चर्चिदा । हत-
सौ मेतलायाः काञ्चा ककळ. कोलाहले विदये । विभूतया । वदनमोरप्रभेदेन
परिभ्रमनां अमराणां अभ्रमेण चराचिद्रेण संसृष्टा महदा लोका वस्ताः सा । अत्र
लोका वस्तां तादृशी इत्यन्व. सत्त्वद्वार्थेति । अत्रानुपामरूपकयोः परस्परमनपेक्षोपेक्षो-
त्तरेति । १. अनुप्रासवर्चिदम्. २. ‘विभूतयि । व्याख्यातं माह । अत्रोपेक्षोपमे-
सर्वविः । १. अनुप्रासवर्चिदम्. २. ‘सौ तादृशी । हृदयलुप्यमिति रूपकम् । अत्राह-
वार्थेऽनुप्रासः । एवं च सत्त्वद्वार्थसंकारयोः संसृष्टिरिति ।

‘भासे मीमन्तरवे मरकतिनि हने हेमनाटङ्कयुग्मे
 दुसायां मेघलायां मटिति मतिनुलाकोटियुग्मे गृहीते ।
 शोणं विम्बोष्टकान्त्या त्वदुरिमृगदत्तामिवरीणामरण्ये
 राजन्गुजाफलानां सत्र इति श्वरा नैव हारं हरन्ति ॥’

अथ दिग्बोद्धकान्त्या भोगमिति तद्वृणमपेक्ष्य गुप्ताकृजानां मत्र इति
 भ्रान्तिमानात्मानं लभते । तद्वृणोऽप्यत्र न स्वातन्त्र्येण चमत्कारविशेषं करोति
 किं नु भ्रान्तिमदपेक्षयैवेति परस्परमनुप्राधानुप्राहकभावः । अथ द्वयोरलंकारोः
 संकरः । बहुनामपि यथा—

‘जैदामामिमांभिः करष्टकलद्वाक्षवलयो
विषोगिज्यापत्तेरिष कलितवैराग्यविनादः ।
परिप्रेक्षुत्तारापरिकरकरालाङ्किततले
दासी मल्लापाण्डुः पिनूचन इव व्योम्नि चरति ॥’

अथ जटाभामिमोभिरिति विनूयन इव व्योम्नीति चोपमा । कलहालव-
येति तारापरिकरकपालेति च रूपकम् । त्रियोगिव्यापत्तेरिवेष्टुप्रेक्षा । वैराग्य-
विशद इति श्लेषः । चकारोऽप्येते परस्परमहाहिभावेन प्रतीयन्ते । तत्रोप्रेक्षा
श्लेषाद्वयम् । तद्वशादेव वैराग्यविशद इत्यत्र द्वितीयाप्यानुमंथानात् । श्लेष
रूपकोपमयोरद्वयम् । तद्वशाद्वगतमिदं दमहिज्ञैव जटाया अक्षवलयपारगम्य च
संगतेः । तारापरिकरकपालेति रूपकं विनूयन इवेष्टुपमया अद्वयम् । तद्वि-
दि सादृश्यम् । न च दमयाने व्योम्ना सह तन्मादृशिकं किं नु रूपितकपाला-

[illegible]

अप्येतेनेति । सर्वत्र साक्षिनां चारुवार्थमहापेक्षा पूर्ववद्बह्वीया । सर्वेषां
 र्थापारम्भिकचारुवदेनुरङ्गिभूता च समाप्तोक्तिः । अन्वगतत्वेन महामतिवृ-
 त्तमन्वयः । सा च व्यक्तयेति प्रकाशकता लोकेष्वपेक्षम् । अनु कलङ्काक्ष-
 वदेति कथमेकान्ततो रूपकमुच्यते । उपमाया अपि संभवेन संदेहसंकराधि-
 कायति चेत्, न । रूपकपरिमर्दे करणत्वमेव साधकं प्रमाणमतः संदेहस्या-
 भाग्यमस्य साधकत्वमिति चेत्, इत्यम्—करणत्वरूपविशेषणस्याक्षव-
 र्ण एव सार्वत्रिकी प्रसिद्धिः, न तु कलङ्के, अतः प्राधान्येनाक्षवर्णप्रतीतिरे-
 वोदया । सा च रूपकपरिमर्देणैव संभवति । तत्र निरोहितकलङ्करूपमक्षवर्णव-
 र्णैव मुख्यन्यायगम्यते । नन्वेवमपि विशेषणमिदमवश्यमेव । अन्वपक्षे निर-
 मेव कलङ्कधारणस्याभावात् मूल्येन तेन तद्धारणादिति चेत्, न । क्षेत्रप्रापया
 हि कलङ्कस्याप्रधानत्वं करणत्वमन्यदेव प्रत्यासन्नतयोपचर्चं योज्यते । तथा
 अनुपमापरिमर्दे को दोष इति चेत्, कलङ्कोऽक्षवर्णमिवोपमाया कलङ्कस्य
 प्रमाणत्वेन प्रसीतिः । न चारु करणत्वं भवतोऽनीतिं मुह्येऽनुपचार एव
 धारं स्यात् । मुह्यविषयोपचारापेक्षया सामान्योपचार एव धेयानिति रूपक-
 न्यायोपपत्तेः । तादृशंकारणोपपत्तेः संकरो दृश्यत इति भावः । उदाहरन्ति च—

‘रीतिमि तटीयमभिहतदानधनानिपानिपातावनदा ।

गङ्गा च धूममविरतदानपरा सानिपाति सारा वनदा च’ इति ।

तत्र यद्यपि धमकानुलोमविलोमविग्रहोद्घोर्न स्पष्टं परस्परपेक्षितं तथापि
 धमकनिर्गोद्घमवृत्तस्य कपोलपक्षप्रयत्नमिदं धमकानुलोमविलोमव्योपपत्ती धमका-
 पेक्षा धमकस्य तु चारुताविशेषे सपेक्षता । तदाधयेनानिर्गोदरतयानिशायेन
 विग्रहमभिनुरङ्गकवादिति नेवानाशयः । वस्तुतस्तु धमकनिर्गोद्घम कविप्र-
 हृष्टिरिति निष्पादकं नास्ति । अस्तु वा तथा । तथापि धमकं न विग्रहेतुः । किं
 तु तत्रप्रयत्नः । तस्मादेकाधमकानुपपत्तेर्नैवायं संकरो न त्वनुपमादानुमाहकनयेत्येव
 पुनरुक्तम् ।

एकाग्रतत इति । निधिन इत्यर्थः । अनुपयोपचार एवेति । तुल्ये स्वभ्यामवकाश-
 नेति न्यायादिति भावः । तदाधयेनेति । अनुगेमिगोमाधयेत्यर्थः । न विग्रहे-
 तुमिति । नानुलोमविलोमवृत्तपदात्तवारदेतुमित्यर्थः । किं न्यति । धमकप्रय-
 त्नात् ।

१. ‘गुणवर्ण’ क. न ‘गङ्गा’ इति । २. ३. तटीयं सार्वत्रिकं । ४. विभूता । ५.
 (विहोत) अथवा प्रान्ते राजधानी राजः (विहोत) वसति स्यात् । ६. विहोत । ७. विहोत । ८. विहोत । ९. विहोत । १०. विहोत । ११. विहोत । १२. विहोत । १३. विहोत । १४. विहोत । १५. विहोत । १६. विहोत । १७. विहोत । १८. विहोत । १९. विहोत । २०. विहोत । २१. विहोत । २२. विहोत । २३. विहोत । २४. विहोत । २५. विहोत । २६. विहोत । २७. विहोत । २८. विहोत । २९. विहोत । ३०. विहोत । ३१. विहोत । ३२. विहोत । ३३. विहोत । ३४. विहोत । ३५. विहोत । ३६. विहोत । ३७. विहोत । ३८. विहोत । ३९. विहोत । ४०. विहोत । ४१. विहोत । ४२. विहोत । ४३. विहोत । ४४. विहोत । ४५. विहोत । ४६. विहोत । ४७. विहोत । ४८. विहोत । ४९. विहोत । ५०. विहोत । ५१. विहोत । ५२. विहोत । ५३. विहोत । ५४. विहोत । ५५. विहोत । ५६. विहोत । ५७. विहोत । ५८. विहोत । ५९. विहोत । ६०. विहोत । ६१. विहोत । ६२. विहोत । ६३. विहोत । ६४. विहोत । ६५. विहोत । ६६. विहोत । ६७. विहोत । ६८. विहोत । ६९. विहोत । ७०. विहोत । ७१. विहोत । ७२. विहोत । ७३. विहोत । ७४. विहोत । ७५. विहोत । ७६. विहोत । ७७. विहोत । ७८. विहोत । ७९. विहोत । ८०. विहोत । ८१. विहोत । ८२. विहोत । ८३. विहोत । ८४. विहोत । ८५. विहोत । ८६. विहोत । ८७. विहोत । ८८. विहोत । ८९. विहोत । ९०. विहोत । ९१. विहोत । ९२. विहोत । ९३. विहोत । ९४. विहोत । ९५. विहोत । ९६. विहोत । ९७. विहोत । ९८. विहोत । ९९. विहोत । १००. विहोत ।

एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिवयः ॥ ५४ ॥

न्यायः साधकं प्रमाणमन्तर्गतः प्रतिहृत्यना । प्रयो व्यतिरिक्तः । यत्र
द्वयोर्बहुनां वाच्यकारणानामेकत्र योग्यत्वेऽपि विशेषाद्वैकदा व्यवस्थितिः न वैक-
रस्य परिग्रहे साधकं तद्विपरिग्रहे साधकं येन तदेव व्यवस्थितेन योग्यनिव-
यस्यो द्वितीयः संहरः । सूत्रमन्वकारेण संकरमेवाक्षेपः । उदाहरणम्—

‘जह गम्भीरो जह रश्मिनिभरो जह च विमलकण्ठाभो ।

तत्र किं विदिता एवो मुरमवागीभो जलविही न ठिभो ॥’

अत्र किं समुदे प्रस्तुते सिद्धिर्दोषगमहिम्नाप्रस्तुतपुरुषविशेषप्रतीतिरित्यं मना-
सोक्तिः किं वाच्येऽप्रस्तुताप्रस्तुतस्य पुरुषविशेषस्य तत्प्रमाणतया प्रतिपत्ते-
रप्रस्तुतप्रशमेति संदेहः । ऐक्यैकदा प्रस्तुताप्रस्तुतोभयरूपवामावादनयोर्बु-
गादसंभवाद्, न्यायदोषयोरसंभवाच्च । अयं द्वयोः संकरः । बहुना यथा—

‘नयनानन्ददायोन्मोर्बिम्बमेतद्वसीदति ।

अपुनापि निरुदाशमप्रितीर्णमिदं तमः ॥’

अत्र किं कामोदीपकः कालो वर्तत इति भङ्गान्तरेणानिधानान्पर्यायोक्तम्,
किं वा एतद्विषयस्य बिम्बपरामर्शकतया यदनस्येन्दुबिम्बेनाप्यवसानादतिव-
योक्तिः, अथ वा एतदिति वक्तुं निरिद्वयेन्दुबिम्बकरणदशाद्वयकम्, अपवा
प्रमीदतोत्पत्त्योभयप्राप्त्यवविषयायामेकतरस्य प्रहृत्यादीपकम् । द्वयोरपि प्रह-
तायेऽप्रकृतये वा मुख्ययोगिता किं वा प्रदोषवर्जने चन्द्रबिम्बस्य प्रहृत्यै
विशेषणमाग्यादाननप्रतीती ममासोक्तिः आहोस्तिन्मुखनैर्मलप्रवर्णनप्रस्तावाह-
म्भस्याप्रस्तुतत्वेनाप्रस्तुतप्रशमेति संदेहः । न्यायदोषयोरभावात् । यत्र तु तयो-
रन्यतरस्यावतारान्तरैकतरनिश्चयाच्च संशयस्तत्र ‘सौभार्यं वितनोति वक्रशशिनी
ज्योत्स्नेव हामधुनि’ इत्यत्र मुख्यत्वेन प्रतीयमाना हस्तिधुनिर्वैक एवापुष्ट्यं

जाति तदुपनिर्दिष्टि नान्यत्वा यमक‘पक्षेत्वं । साधकप्रमाणमुता’ इति पाठः ।
‘साधकप्रमाणता’ इत्यपवाठ एव । एव ‘प्रतिहृत्यना’ इत्येव पाठ इति हेम् ।
नमुचयेनेति हनिग्रन्थ व्याचष्टे—सूत्रमन्वकारेणेति । जह इति । ‘यथा
गम्भीरो यथा रश्मिनिभो यथा च विमलकण्ठाभः । तन्किं विधिनेय मुरमवागीभो

१. ‘साधकं प्रमाणम्, शेष. प्रतिहृत्यना’ ख. २. ‘यदनरपरिग्रहस्य’ क. ३. शेष-
४. क. ४. ‘रश्मिनिभो रत्नपूः । अथ नमोऽन्वयप्रस्तुतप्रशयोः संदेहस्य संकरः ।
कमाधरापरवाधकप्रमाणभावात् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका. ५. ‘एकैकस्य’ ख.
॥ ‘नयनोत् । नयनानानन्ददानमलमनदिन्द्वेबिम्ब प्रमीदति यकटोभवति । नि-
कटा भावा दिशो वेनेति यमसो विशेषणम् । अविरागे न नष्टम् । अत्र रूपकादिशो-
नीना बहुना संहर इति भेदः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका. ७. ‘किं वा’ क.

‘स्योलुससिद्धिर्णकेसरसूर्यचिन्म-
विस्तीर्णकर्मिकमयो दिवसारविन्दम् ।
सिद्धाष्टदिग्दलकलापमुखावतार-
बद्धान्धकारमधुपावलि संजुकोच ॥’

अथ पादत्रये प्रत्येकं रूपकानुमासौ प्रविष्टौ । शब्दार्थालंङ्कनीति प्रायोवादः । शब्दालंकारयोरप्येतद्दर्शनात् । यथा—‘कलकलोऽलकलोऽलशान्यथा’ इत्यादाव-
नुमासयमकयोः ।

चेनासां त्रिरूपः परिकीर्तितः ॥ ५५ ॥

तस्मादनुप्राह्यानुप्राहकतया संदेहेनैकपदप्रतिपाद्यतया व्ययस्थितत्वाच्च त्रिप्र-
कारोऽयं संकरः कथितः । प्रकारान्तरेण तु न दोषो व्याकर्तुम् । भेदानामनन्त-
र्यात् ।

इति प्रतिपादिताः शब्दार्थतदुभयगतत्वेन त्रिविधा अलंकाराः । ननु त्रिविधानामप्येषां काव्यशोभानिराशयेन तुल्यत्वेऽपि कुत पृथ प्रतिनिपमा शङ्कः शिष्टोद्दत्तस्य कश्चिदर्थस्य कश्चिच्छब्दार्थयोरिति चेत्, उक्तमत्र प्रागेव । दोषगुणालंकाराणां शब्दार्थोभयगतत्वव्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः । निमित्तात्मराभायान् । ततश्च योऽलंकारः शब्दार्थयोर्मध्ये यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते स तदलंकार इति व्यवस्थाप्यते । शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधादित्थं चैतदेव शब्दोद्दत्तपरिवृत्त्यसहस्यम् । नन्वेवं यथा पुनरुक्तवदाभासः परम्परितरूपकं योभयभावाभावानुविधादियेनोभयालंकारमपार्थक्यशब्दहेतुकार्यान्तरन्यासप्रभृतयोऽप्यु-

शब्दया नेनरव्यवच्छेदमिद्विः बाधकेन तु नयन्मग्निरिति तदेव बलवदित्याशयः ।
 अन्ये त्विति मनमुक्तायम् । एकपदप्रतिपाद्यतयेति । एकपदाधितम्येन गम्य-
 मानतमेत्यर्थः । यथाधुने आन्ताल्लारे पदप्रतिपाद्यनस्यागमयान् । प्रकारान्तरे-
 णेति । तत्तदल्लकारान्तेने १४ । नन्येयमिति । योऽल्लकारः इत्यानुकणीया
 शब्दार्थाल्लकारान्तव्यवस्थानुपपन्न इत्यर्थः । अनुपपत्तिरादिपुनरुक्तवदाभावे तनु-
 ल्लस्य परिपुन्यमद १७३-दी-नव्यव्यतिरेकी वपु आन्दस्य परिपुन्यमदतया कार्यान्वय-
 व्यतिरेकार्ति-पुन्यमदल्लकार १७३ । यथा १७३-मानमे याद १७३परिपुन्यपके मानमदल्ल

[illegible]

नपलंका भवेदुरिति चेत्, न । इष्टापत्तेः । एवं तर्हि कथमुभयालंकारप्रमा-
 नमुदहरणमात्रालंकारप्रमावे पठिता इति चेत्, सत्रार्थवैधिम्यस्य प्रकटतया
 दर्शनात् । अथ योऽलंकारो यदाभितः स तदीय इत्येव किं न विभाग इति
 चेत्, तथा कल्पनायामप्यत्रत्यतिरेकावेव समाश्रयितव्यौ । तदतिरेकेण
 निमित्तमात्राश्रयिभावस्याभावात् । तस्यालंकाराणामन्वयव्यतिरेकनिबन्धन
 न सत्परं चेत् इत्येव उच्यते ।

अलंकाराणां दोषाः प्राचीनैरभिहितान्ते किं न सन्त्येव आहोस्त्रिसंभवि-
 दुोक्षिताः । आद्येऽनुमपविरोधः, अन्ये न्यूनतेत्यत्र आह—

एषां दोषा यथायोगं संभवन्तोऽपि केचन ।

उक्तेष्वन्तः पतन्तीति न पृथक्प्रतिपादिताः ॥ ५६ ॥

तथा हि अनुमामस्य तावच्चो दोषाः, प्रमिद्धभावो वैफल्यं वृत्तिविरोधश्च ।
 च यथाक्रमं प्रसिद्धिरोधापुष्टाभेदवर्णनैर्लक्षणैर्वैभ्यो ज्ञानिरिष्यन्ते । तास्य-
 निषात् । तत्र प्रमिद्धभावो यथा—

‘पेढी चटारपङ्क्तिं हरिरपि च हरीन्पुंसंतिर्धुंर्ध्वंजाम्ना-
 नर्हं नक्षत्रनायोऽरुणमपि वरुणः वृषराजं वृषेरः ।

रहः सहः सुताणां जगदुपहनये नित्यमुपहन्य यस्य

सौति प्रीतिप्रसन्नोऽम्बहमहिमरयेः सोऽवतात्स्यन्दुरो यः ॥’

अतएव परिवृत्तयमदन्वाङ्गादिवदानी च तत्तादृशानुभयालंकारता । एवं क्षणदा
 ग च क्षणदा इत्यर्थान्तरन्यासोऽपि नैवमूलजनया साध्यान्वयव्यतिरेकादनुविधानम् ।
 तत्तर्पे सर्वस्योऽनुभयानकारता व्याप्त्यर्थे । नेति । इदमनियमादर्न नैत्यर्थे ।
 अलंकारादन्वयस्य समानाधिकरणे—अथेति । इत्यपि—तथेति । तथा हि कवि-
 इष्टे चोदो वा मनुष्यवत्-यान्तराधिकारोपमाया सादृशादप्यनेन सादृशालंकारस्यापि । न
 वेदापि । अतएव उच्यते । तत्रान्वयस्य सादृशालंकारस्यापि । न
 पवित्राङ्गो इत्येव विदिष्टमिति । अतएव उच्यते । अतएव उच्यते । अतएव उच्यते ।
 मिति । अतएव उच्यते । अतएव उच्यते । अतएव उच्यते । अतएव उच्यते ।

‘स्येष्टोत्तम-धरगद्यमरगूयंविन्द-

विर्नीर्गकगिहमयो दिवमारविन्दम् ।

‘सिद्धादिद्वन्द्वलङ्कारमुखावतार-

वदान्धकारमधुनावति मंजुलोच ॥’

अत्र पादत्रये प्रत्येकं रूपाकानुप्रासो प्रविष्टः । शब्दार्थालङ्कारानि प्रादोषादः । शब्दालङ्कारयोरप्येतद्वर्तनम् । यथा—‘कलकलोऽऽकलोऽलङ्कारमया’ इत्यादाव-
नुप्रासयमकयोः ।

वेनासां विरूपः परिकीर्तितः ॥ ५५ ॥

यस्यादनुप्रासानुप्राद्वक्तव्या मन्देहेन रूपद्वयनिर्गद्यतया व्यवस्थितत्वाच्च क्रि-
याकारोऽयं संकरः कथितः । प्रकाशान्तरेण तु न शक्यो व्याकृतुम् । भेदानामवग-
त्तवान् ।

इति प्रतिपादिताः शब्दार्थेतदुभयवयवभेदेन त्रिविधा अलङ्काराः । मनु त्रिवि-
धानामप्येषां काव्यशोभानिर्वाहकत्वं नुस्यन्वेऽपि कुत एव प्रतिनिधयः यन्-
त्रिष्टुप्स्य कश्चिदर्थस्य कश्चिदुद्देश्ययोरिति चेत्, उक्तमत्र प्रागेव । दोष-
णालङ्काराणां शब्दार्थोभयवयवव्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकादेव प्रभवतः । निमि-
त्तान्तराभावात् । ततश्च योऽलङ्कारः शब्दार्थयोर्मध्ये यस्यान्वयव्यतिरेकावनुवि-
धये स तदलङ्कार इति व्यवस्थाप्यते । शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधाविश्वं चैतदेव
यच्छब्दपरिवृत्तवत्तदाहम् । नन्वेवं यथा पुनरुक्तवदामासः परम्परितरुणं योमय-
भाषामावावुविधाविश्वेनोभयालङ्कारमयापंशब्दहेतुकार्यान्तरान्वायममन्योऽप्यु-

द्यदया नेतरव्यवच्छेदमिद्विः बाधनेन तु मयस्तन्तिद्विरिति तदेव बलवदित्याशयः ।
अन्ये त्विति मनमुक्तायं । एकपदप्रतिपाद्यतयेति । एकपदाभिनन्दनं सम्-
मानतमेतदर्थः । यथाभुते शब्दालङ्कारे पदप्रतिपाद्यत्वस्यासम्भवात् । प्रकाशान्तरे-
णेति । तत्तदलङ्कारमनन्दनेत्यर्थः । नन्वेवमिति । योऽलङ्कारः द्वागुप्युपल-
ब्धशब्दार्थालङ्कारत्वव्यवस्थानुपगम इत्यर्थः । तनुवपुर्गत्यादिपुनरुक्तवदामासं तनु-
व्यस्य परिवृत्त्यमहत्तान्छब्दान्वयव्यतिरेकां वपु शब्दस्य परिवृत्तिमहत्तया कार्यान्वय-
व्यतिरेकाविश्वमुभयालङ्कारत्वम् । तथा विद्वन्भावसेत्यादि परम्परितरुणं मानवपदस्य

१. ‘स्पष्टं । अधोऽनन्तरं दिवसरूपमरविन्द कम- मन्जुलोच सद्येव प्रादोष-
त्वन्वयः । तौदृशम् । स्पष्टमुत्पन्नं । क्रिया एव केसराणि बन्ध्याभ्याभूता दूरविम्बेव
विलीनां कनिका वराये वस्य तत् । तथा क्रिडा. प्रकाशान्वायन परम्परं निमि-
द्विद्य एव दान्ता कटापः सनूरुमत्र मुक्तेनावतारो वस्य स- २. नो इदन्धकारश्च स एव
मधुनावतिर्नय तादृशम् । अत्र रूपकानुप्रासयोरुक्तवदनुप्रासवद्वैरूप म- ३. १ इतुशहर-
चन्द्रिका. २. ‘कलापमुखावतार’ इति हरविजयस्य. पाठः. तत्र अन्धकारवतः प्ररो-
इति टीका. ३. ‘विप्रकारक’ क. ४. ‘यस्यते’ क.

‘मुञ्जमयेव मणिः मन्दभा द्वादावर्णीयैव नदी वदुष्याः ।

दुःखभा निर्णयनोऽपि जन्मोः कर्षेति चेत्तः प्रमुखे नदुष्याः ॥’

स्वभावां तु ही मूनाधिकोपमानाये दोषा उपोपमाने उपवेद्यापेक्षया जाति-
गतं प्रमाणगतं वा धर्मन्यूनत्वमधिकता वा नदुपुचितार्थम् । धर्मगते मूनाया-
धिक्ये अभावस्य मूनायदुपुचितवदुष्ये । तत्र जातिगतं मूनात्वं यथा—४-
‘द्वारोरेव पुष्पाभिः सादृशं यत्वं कृतम्’ । अत्र अष्टाकावक्रान्तेर्मूनात्वा
दुपुचितवदुपुचितवदुपुचितार्थम् ।

प्रमाणगतं यथा—‘वदितुं हि ह्य भावुरत्वं चकामि’ इति । जातिगतम-
धिकत्वं यथा—

‘अयं पद्मानवासीनञ्जवाको विराजने ।

गुणादी यगवाग्वष्टा विनिर्मितगुरिष प्रजाः ॥’

प्रमाणः वदुपुचितं भेदादुपुचितं जातिः । प्रमाणगतमधिकत्वं यथा—

‘पीतालमिव नाभिले कर्मा क्षितिधरोपमी ।

वेणीदण्डः पुनरयं काटिन्दीपातसंनिधः ॥’

युक्ताकादिभिस्त्वमानन्दमेवभूता अर्था अत्यन्तमेव वदुष्यताः । निन्दो-
पगतप्रतीतिरित्युपुचितार्थता । धर्मगतं मूनात्वं यथा—

‘सं मुनिर्लोन्विष्टो मीकृषा कृष्णाग्निपटं वहन् ।

व्यराजनीकजीमूतमागच्छिष्ट इवांशुमान् ॥’

अपरोपमेयमीजीव्यामीयन्विहृष्टधनो धर्मो न केनापि पदेन प्रतिपादितः ।
न बाह्योपादिनापि स्पष्टं प्रतीयते । अविनाभावाद्यभावादिनि मूनापदप्रमेये-
त्यम् । धर्मगतमधिकत्वं यथा—

‘पीतवशासाः प्रगृहीतवशाहो मनोज्ञमीमं वपुराव कृष्णः ।

वातद्वेष्टावुचकाज्जवापा मंसृज्यमानः सक्षिनेव मेघः ॥’

१. ‘मुञ्जमयेति । मन्दभा दम्भमुका. खल. स्वीया दुरन्तता परिचामदुष्टतां निमित्त-
वर्णीयं जन्मोद्भूत प्रमुखे भाषागतः वदन्तीत्यन्वयः । ‘प्रमम’ इति वा पाठः । क इव ।
सद्विद्यमानमन्मस्योन्विष्टोऽपि यत्र तादृशो मुञ्जमेवस्य मणिरिव । तथा द्वादिरेवणीणां व्यासा
सायमीपीतमन्म उदय. दम्भालाभाभूता नदीरूपमाह्वयम् । अत्र समकल्पे वादवयमात्र-
गतत्वं दोषः । तथा वनिर्गमप्रमुखत्वात् । २. ‘दुदाहरणचन्द्रिका’ २ ‘मूनाधिकत्वे’ ख.
३. ‘अयमिति । पद्यमेवास्य नवावीन उपनिष्ठो गुणादी प्रजा विनिर्मितानिर्माणानिभूत-
गवाग्वष्टा ज्ञेयेति ज्ञाया उपमानमधिकत्वम् । ४. ‘दुदाहरणचन्द्रिका’ ४ ‘वातालमिति ।
काटिन्दीपातो वमुनाप्रवाहः । अत्र परिमाणन उपमानमधिकत्वम्’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.
५. ‘स मुनिरिति । मीकृषा कान्तिवर्धमानं कृष्णाग्निरूपं पटं वहन् स मुनिर्नारीदो नीलेन
जीमूतभावेन मेघसङ्घटनैर्लोन्विष्टोऽनुमानिव न्ययमदित्यन्वयः । अत्र मीकृषीणावीयन्विहृष्टो
धर्मो नोक्त इति धर्मन्यूनता दोषः । ६. ‘दुदाहरणचन्द्रिका’ ६ ‘स इति । पीतवर्ण
वातो वयस्य, प्रगृहीतं शार्ङ्गं वनवेन स मीकृष्णो यनोव सुन्दरं च वल्लीय वपुराव

अत्रोपमेये शङ्खाद्यनिर्देशानुपमाने अनुपम्य शयिनो ग्रहणमतिरिप्यते इत्यधिकपदत्वमेवैनम् ।

भिन्नलिङ्गवभिन्नवचनत्वे अप्युपमादोषो नोक्तदोषातिरेकिता । तथा हि लिङ्गवचनयोर्भेदे वचन्युपमानोरमेययोः साधारणधर्मसाधकं पदमन्यतरस्य लिङ्गं कुर्यात्, तदेकतरस्यैव तदमेयसमन्वयावयवः कथमुपमानिर्वाहः । अथ प्रतीयमानं साधर्म्यमाश्रित्वैवं स्यात्, तथाप्युपानधर्मविशिष्टस्यैवोरमान्यमुपमेयत्वं वा प्रतीयेत । न च तथा प्रस्तुतम् । अतः प्रकृतान्तव्यामावाद्ग्रन्थमन्वमेव दोषः । यथा—‘विन्तारत्नमिव द्युतोऽस्ति करतो विष्णुर्दमाग्यस्य मे ।’ अत्र द्युत इत्युपमेयमात्रेणान्वीयते । पुंलिङ्गत्वात् । वचनभेदे यथा—‘सकृदो भक्षिता देव शुद्धाः कुन्तवपूरिव’ । अत्र शुद्धा इत्युपमेयमात्रेणान्वीयते । लिङ्गभेदोऽत्र विद्यमानोऽप्यप्रधानम् । उच्यमानस्य वदुष्यं लिङ्गभेदेऽप्युपमान्वयसंभवात् । यत्र तु लिङ्गवचनयोर्भेदोऽपि सामान्याभिधायिपदमुपात्तरूपभेदं नापद्यते किं तूपात्तेनैव रूपेणोभयप्राप्तेन तत्र दोषत्वमेव नास्ति । उभयप्राप्यस्यानुगमयोग्यस्यमाश्रयान् । तत्र लिङ्गभेदे यथा—‘गुणैरनर्घैः प्रथितो रत्नैरिव महापणवः’ । अत्र लिङ्गभेदोऽपि विशेषणान्वयस्याविशेषादोक्तत्वाभावः । वचनभेदे यथा—

‘तद्वेषो दृष्टोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मंजुरतामृतः ।

दपते स परां सोमां तदीया विभवा इव ॥’

यति यमकस्य त्र्यति । उदाहरति—यथेति । अथ प्रतीयमानेति । इवादिबोध्यनेत्यर्थः । तथापीति । इवादिवोपेनोरमानिर्वाहेऽपीत्यर्थः । एवमुपात्तधर्मविशिष्टलक्षणमुपमानोरमेययोरन्यतरस्य भवेत्, तथा च प्रक्रममत्र दृष्टाह—न च तथेति । अन्यतरस्य समिश्रणत्वं प्रकृतान्तविद्ममित्यर्थः । पुंलिङ्गत्वादिति । पुंस्त्वान्वितत्वादित्यर्थः । तथा चोपमाने विन्तारत्ने बाधेनान्वयमिति भावः । न चेवमन्वेनोपमाने साधारणधर्मयोधे बाधकत्वात् इति शङ्कनीयम् । उपात्तधर्मस्यैव तेन बोधनस्य व्युत्पत्तेः । तस्य च पुंस्त्वान्वितस्योपमाने बाधस्योक्तत्वात् । लिङ्गभेद इति । सकृदन्वयस्य पुंलिङ्गत्वादित्यर्थः । लिङ्गभेदेऽपीति । पुंस्त्वयैव स्त्रीत्वस्यापि प्रतीती मयायोगमन्वयसंभव इत्यर्थः । उभयप्रापीति । विशेषणमात्रेण लि-

प्राप । क इव । उतर्दश त्रिषु इन्द्रायुषमिन्द्रपुत्रश्च तद्वान् निशाका शयिता संसन्वमानो मेघ इव । अत्रोपमेये शङ्खानुकेसलत्वादीवस्य चन्द्रसोपमाने ग्रहणमतिरिप्यते धर्मावित्त्वदोषः । इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. ‘अतिरिक्ते’ ख. २. ‘वचिन’ ख. ३. ‘विन्तारत्नमिव द्युतियमस्यदामि रण्डा-
धमि ।’ तथाग्रये क्रमेण लिङ्गवचनयोरे दोषः । अन्वे लिङ्गभेदस्तादोषत्वम् । इत्युदा-
हरणचन्द्रिका. ४. ‘पुंलिङ्ग’ ख. ५. ‘दपतेदृष्टी’ ख. ६. ‘सकृदो’ ख. ७. ‘एव-
वचन’ ख. ८. ‘तद्वेष इति । तस्माः प्रकृतान्तव्यामावाद्ग्रन्थमन्वमेव

अथ कथमेवेति संप्रत्यक्षं दृष्टान्तोपमाव्यापितोपाक हीनत्वम् । एवं
कथमेवेति संप्रत्यक्षं दृष्टान्तोपाक हीनत्वम् । तथाप्यनीतेरन्तर्हितत्वमप्य
विज्ञानमात्रम् । अथ कथमेवेति संप्रत्यक्षं दृष्टान्तोपाक हीनत्वम् ।

‘अस्ति नित्यं वाचस्पतिः पुत्रमात्रं वृद्धम् ।’

१। विद्यायाः निर्विघ्नं प्राप्तिं चोद्यते ।

अत्र वेदना आतादमश्रीनीति हृत्तं न नु तमापेति बालभेदे प्रथमभेद
७५। पुनरभेदे यथा—

‘मिथ्यामयमवशिष्टेन विविधमूर्तिः सौकुम्यरागचिदापुरं दुष्टाभा ।

विद्याभारे अक्षरवेगमग्नयेयन्ती क्षालप्रवाहविद्वयमथवा ललेख ॥'

अत्र सता विघातन इति प्राप्तुं न तु या विघातन इति तस्यापुष्टभेदा ।
संकोचमित्य भ्रातृभ्यामसंकोचविषयतया अप्रतीतिः ।

■ विभेदो यथा—'गङ्गेय प्रवहन्ते ते सर्वे वीरिनिः' इत्यादावप्रवृत्तप्रवर्तना-
त्मनो विभेदोऽयम् । यतो गङ्गा प्रवहतीति विवक्षितं न तु रात प्रवहति । एवं-
विषयाभ्यन्तारस्योपमानगमन्यासेमकाद्विजादिभेदो द्रष्टव्यः । मनुवाहनेषु कथं
दुष्टम् । भिक्षकालसेमिकाद्वयोद्विगतादिमुपानं प्रतीकं वा कश्चिन्माध्याने धर्म-
मुपाशयोपमादर्थव्यवहारे पश्चाद्विषयकालादिसंभिक्षयमांश्वयम् । तथा हि विधा-
नात् इत्यत्र विविधमूर्तेस्त्वादिना कृतमाविष्करोद्यमापयंबतानि पश्चाद्विधातव्य
इत्यस्य मायिकामात्राभ्युपेक्षि को दोषः । अथ यत्रोपासेनेव धर्मोपमानिबोद्धा

शविदक्षणादिति । अथमभेदेऽपीति । प्रथमपक्षवत्तद्वद्वयवयवयोरेकत्वमस्त्यन्त-
राभ्यां भेदेऽपीत्यर्थः । अतिथि नास्ति । अत्र यथा चेतना प्रसादं प्राप्नोति
तथा सा पुत्रमापेति स्वात्मदोषः । क्रियादीत्यादिपदार्थमाह—एवंविधमिति ।

वरीया विज्ञाना शिवाया इव वरा शोभा कथनम् । वीरुदा । अन्वायिन् श्रीभिरत्तुदा ।
विज्ञानवत्ते लक्ष्मणभक्त्य वदुव-वन्तम् । अपुनामृतं वृण । एषः प्रपुनता विज्ञानिनि तथात्ता ।
इत्त इत्यप्यव । नवदुव नन्माथ न्मागती न न व नन्मादी दीप । वायुदावन्त-विज्ञान ।

[illegible]

‘मैत्री’ इति शब्दस्य अर्थः ।

‘मैत्री’ इति शब्दस्य अर्थः ।

‘मैत्री’ इति शब्दस्य अर्थः ।

‘मैत्री’ इति शब्दस्य अर्थः ।

‘मैत्री’ इति शब्दस्य अर्थः ।

‘मैत्री’ इति शब्दस्य अर्थः ।

‘मैत्री’ इति शब्दस्य अर्थः ।

‘मैत्री’ इति शब्दस्य अर्थः ।

‘मैत्री’ इति शब्दस्य अर्थः ।

‘मैत्री’ इति शब्दस्य अर्थः ।

‘मैत्री’ इति शब्दस्य अर्थः ।

‘स्वयं च पल्लवाताग्रमास्त्रकरविरात्रिनी ।

प्रभातसंध्येवास्त्रापकलसुध्येदितप्रदा ॥’

अत्र प्रभातसंध्याया अनुपादानेन स्फुटा प्रतीतिः ।

अप्रस्तुतप्रशंसायामप्युपमेयस्योपादानवैयर्थ्यं यत्तदुपुष्टार्थमेव दोषः । तत्राप्युपमेयमनयैव रीत्यावगन्तव्यं न पुनः शब्दप्रयोगेण दुष्टतां नेयम् । यथा—

‘आहूतेषु विहंगमेषु मशको नावान्पुरो वार्यते

मध्ये वारिधि वावसंस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां हतम् ।

स्योनोऽपि न कम्पते प्रचलितं मध्येऽपि तेजस्विनां

धिक्सामान्यमचेतनं प्रमुमिबानासृष्टतत्त्वाम्तरम् ॥’

अत्राचेतसः प्रमोक्षपमेयस्याप्रस्तुतनिष्कसामान्यद्वारेण संभवादप्युक्तमेव शब्देन कथनमित्युपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता चेति ।

तदेतेऽलंकारदोषा यथासंभवमन्येऽप्येवंजानीयकाः प्रोक्तज्ञात्यन्तर्भाविता इति पृथग प्रतिपादनमर्हन्तीति कस्याणमास्याम् ।

संपूर्णं काव्यलक्षणम् ।

अत्र तु प्रभातसंध्याया अनुक्तौ न स्फुटा प्रतीतिरित्यदोषः । अनयैवेति । छिद्रसाधारणादिविशेषणसामर्थ्येनेत्यर्थः । आहूतेषु विहंगमेष्विति । अत्र तादृशं सामान्यं धिगिल्लेतावतैवाविवेकिप्रमोक्षपमिदं सभवात्पुनस्तदुक्तिरप्युक्त्युपुष्टार्थत्वं प्रस्तुतप्रशंसायां दोषः । उपसंहरति—तदेत इति । प्रोक्तज्ञात्यन्तर्भाविता उक्तदोषसामान्यधर्मातिक्रान्ताः । एवं च पृथक्प्रतिपादने पुनरुक्ततादोषात्तदभावो गुण एवेति तात्पर्यम् ॥

छिद्रवशेन च सिग्मरुधेर्नायकतया ककुभा च नाविकात्वेनाभिन्मफिवदिनभिवोऽपि प्रतिनायिकात्वेनाभिन्मकिसंभावनादपि नैव्युपुष्टार्थम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

१. स्वयं चेति । नवमे व्याख्यातम् । अत्र तु प्रभातसंध्याया अनुक्तौ न स्फुटा प्रतीतिरित्यदोषः ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका. २. ‘आहूतेष्विति । विहायता गच्छन्तीति विहंगमाः पक्षिणः । तेष्वआहूतेषु पुरोऽपि नावान्पुरोऽपि मशको न वार्यते । तस्यापि विहंगमत्वाद् । मध्येवारिधि वारिधेर्मध्ये । वावसंस्तृणमणिर्धत्ते कृपम् । निजसन्नित्यर्थः । तादृशरगुणमणिर्महता मणीनां हतं भवेत् । तृणाकषेको मणिविशेषस्तृणमणिरिति केचित् । हृदमणिरित्यन्ते । स्योनोऽपि तेजस्विनामपि मध्ये प्रचलितं गन्तुं न कम्पते न विभेति । अतोऽप्येतेन विवेकशून्यं मतं पञ्चानासृष्टमनालोचितं तत्त्वान्तरं स्वरूपतारान्मयं येन तत् साधार्थं साधं विहंगमादिरूपं निहृ । कनिष्ठ । तादृशं प्रमुमिबेति । अत्र तादृशं सामान्यं धिगिल्लेतावतैवाविवेकिनः प्रमोक्षपमिदं सभवात् पुनस्तदुक्तिरप्युक्त्युपुष्टार्थत्वं प्रस्तुतप्रशंसायां दोषः । एवमन्येऽप्येवमिदं यथासंभवमलंकारदोषा उक्तरीत्या पूर्वोक्तदोषेभ्यस्तर्भावेन्दीति । पूर्वमित्युदाहरणविवरणम् ।’ इत्युदाहरणचन्द्रिका.

उदेहे सर्वगुणैः कवीयनि चयोमात्रेण वात्रे विषा
 गात्रेण अरघवैलर्वमदरे निहाप्रतिहाप्रये ।
 भीहर्षे विदिषं गणे मयि मनोहीने च कः शोषये-
 दप्राप्तुदमहो महत्सु विविधा आतोऽयमारोपितः ॥
 परिशील्यन्तु सन्तो भवसा संतोषशीलेन ।
 हेममदुतं प्रदीपं प्रकाशमपि यः प्रकाशयति ॥
 दीपिकाद्वितयं कस्ये प्रदीपद्वितयं मुतो ।
 स्वमती सम्यगुपाय गोविन्दः शर्म किन्दति ॥

इति महामहोपाध्यायभीमोविन्दिरचिते काव्यप्रदीपेऽर्थात्कारनिर्णयो नाम
 दशम उक्तः ।

काव्यप्रकाशगम्भीरभाष्योपो म चान्यतः ।
 इति प्रदीपगम्भीरभाष्योत्तमं कृतम् ॥
 अनेन प्रीयतां देवो नृसिंहो रमया युतः ।
 कुलदैवतमस्माकं सर्वभूतात्मना स्थितः ॥

इति भीमराजदवाक्यप्रमाणमिश्रितानुपाख्यभीषिक्तसूरितानुसामभशात्मजैव-
 नाथरचितायां प्रदीपव्याख्यायां प्रभादयायां दशम उक्तः ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

तत्त्वप्रदीपस्योदाहरणानुषङ्गणी ।

[illegible]

१. वीरवरिते २. रघुनन्दे ३. बालगङ्गाधर ४. देवीघातके (आनन्दवर्धनाचार्यप्रणीते). ५. इन्द्रासंहारे ६. वीरवरिते ७. कुङ्कुमीमते ८. वीरवरिते. ९. भारते दान्तिवर्धनि. १०. अजयघातके ११. महाभारते शोणवर्धनि. १२. वीरवरिते. १३. भारते दान्तिवर्धनि. १४. विटविरिते प्राच्यते १५. विष्णुसामुन्नीये.

अवाप्तः प्रागल्भ्यं परि ...	३३२	मानन्दसिन्धुरति ...	१८३
अवितथमनोरथपथ ...	३१२	आलानं जयकुञ्जरस्य ...	३३०
अविरलकमलविलासः ...	३७२	आलिङ्गितस्त्रभवान् ...	१७९
अविरलकरवालकम्पनैः ...	१३७	आलोचय कोमलकपोल ...	२६३
अष्टाग्रयोगपरिशीलन ...	२४०	आसीदधनमग्नेनि ...	३६०
अग्निमात्रसहायस्य ...	३४७	आहूतापि पदं ददाति ...	२७०
अग्निमात्रसहायोऽयं ...	३४७	आहूतेषु विद्वद्भ्यो मयाको ...	४०२
अग्निभुजगभीषणाग्नि ...	३१५	इतः स देवः प्राप्तः ...	४९
अतोवा तत्कालोत्पन्न ...	१३७	इदमनुचितमयमय ...	२१९
अर्धो महनुभियन्तचाह ...	१९९	इदं ते केनोक्तं कथय ...	२३८
अश्वज्वालावसौदम्रति ...	२३९	इन्दुः किं क कलङ्कः ...	३२९
अस्याः कर्णवन्धनेन ...	२४९	इयं मुनयना दासीकृत ...	३४७
अस्याः सर्गविधौ प्रजापति ...	३२९	उभ निवसन्निष्ठम् ...	१९
अहमेव गुरुः गुदाङ्गनां ...	३८४	उत्कृष्टिनी भयपरि ...	१९४
अहो केनेदृशी बुद्धिः ...	२८७	उत्कृष्टोत्कृष्ट कृति ...	८३
अहो विशालं भूवास ...	३७८	उत्तानोत्पन्नमण्डक ...	२५६
अहो हि मे बहुपराह ...	३५३	उत्कृष्टकमलकेतव ...	१८५
अहो वा हारे वा कुमुद ...	९०	उत्कृष्टस्य तपःपराक्रम ...	९९
आकृष्टकरवालोऽपी ...	३१३	उदयति विनशोर्वैरिमि ...	३३६
आकृष्य पाणिमधुवि ...	८०	उदयमयये दिव्यादिमां ...	३३४
आगत्य छत्रिण विभो ...	१४०	उदेति सविता तामः ...	२९७
आज्ञा शक्यिस्तामनि ...	२४५	उद्देशोऽयं सरमद्वयी ...	५९
आन्मात्मा विहित ...	२५७	उद्यमस्य पर इन्दु ...	२४९
आप्तं सीमन्तरमे ...	३९०	उद्ययो दीर्घिकागर्भात् ...	४०१
आदाय चापमनसं ...	३०२	उन्नतं परमपराय यो ...	३३६
आदाय वारि परिणः ...	३३९	उन्निरुद्धवदरेषु ...	१३४
आदावन्ननपुत्रिण ...	३०१	उन्मेषं यो मम न गते ...	३९३
अदितोऽव स्थिनी ...	१२१	उपहतं बहु नाम विमुक्तये ...	५८
अधूतमभेदकरोत्पत्त्या ...	५९	उपग्रीवरं गोदावरीः ...	३३९
अनन्तरमन्त्रमिदं ...	१७८	उद्योगायन तयोऽपि ...	१०८

१. अष्टाग्रयोगपरिशीलन. २. अर्धो महनुभियन्तचाह. ३. अश्वज्वालावसौदम्रति. ४. अस्याः कर्णवन्धनेन. ५. अस्याः सर्गविधौ प्रजापति. ६. अहमेव गुरुः गुदाङ्गनां. ७. अहो केनेदृशी बुद्धिः. ८. अहो विशालं भूवास. ९. अहो वा हारे वा कुमुद. १०. आकृष्टकरवालोऽपी. ११. आकृष्य पाणिमधुवि. १२. आगत्य छत्रिण विभो. १३. आज्ञा शक्यिस्तामनि. १४. आन्मात्मा विहित. १५. आप्तं सीमन्तरमे. १६. आदाय चापमनसं. १७. आदाय वारि परिणः. १८. आदावन्ननपुत्रिण. १९. अदितोऽव स्थिनी. २०. अधूतमभेदकरोत्पत्त्या. २१. अनन्तरमन्त्रमिदं. २२. अश्वज्वालावसौदम्रति. २३. अस्याः कर्णवन्धनेन. २४. अस्याः सर्गविधौ प्रजापति. २५. अहमेव गुरुः गुदाङ्गनां. २६. अहो केनेदृशी बुद्धिः. २७. अहो विशालं भूवास. २८. अहो वा हारे वा कुमुद. २९. आकृष्टकरवालोऽपी. ३०. आकृष्य पाणिमधुवि. ३१. आगत्य छत्रिण विभो. ३२. आज्ञा शक्यिस्तामनि. ३३. आन्मात्मा विहित. ३४. आप्तं सीमन्तरमे. ३५. आदाय चापमनसं. ३६. आदाय वारि परिणः. ३७. आदावन्ननपुत्रिण. ३८. अदितोऽव स्थिनी. ३९. अधूतमभेदकरोत्पत्त्या. ४०. अनन्तरमन्त्रमिदं.

[illegible]

१. भगवद्गीताके, २. महाभारतके, ३. राजाधर्याम् ४. वाग्मीरिदधामदुपलता-
 (संप्रणीतपरमेश्वरश्रीगोबली प्रबोद्धते लोत्रे. ५. भाषकसे सुभाषिताधर्याद्विपु.
 ६. बालरामायणे, ७. प्रदीपकतुरेव, ८. भाष्यकतके, ९. प्रदीपकतुरेव, १०. वि-
 पालकसे, ११. रघुवंशे, १२. प्रदीपकतुरेव, १३. राजाधर्याम् १४. प्रदीपक-
 तुरेव, १५. राजाधर्याम्, १६. विपलीधर्याम्, १७. प्रदीपकतुरेव.

कौटिल्यं कचनिचये ...	३७१	प्रीमतर्हणं तद्व्या ...	१४
कौटिल्यं नयने निवारय ...	३३९	प्रीवामत्राभिरामं ...	८३
कामन्त्यः क्षतकोमला ...	२७२	चकासलज्जनारामाः ...	३०६
केशारः स्मरकामुकस्य ...	२१४	चकितहरिणलोललोचना ...	३११
क्रोधं प्रभो संहर संहरेति ...	२६६	चैकोरीपाण्डित्यं ...	३८
क्रीडादिस्वामदपट्टो ...	३५५	चैकी चकारपट्टि ...	३५५
सूर्यप्रभवो वंशः ...	३३५	चैतारो वयमृत्विजः ...	३२०
कौशार्यं शशतक्ष्मणः कच ...	९६	चैन्द्र मता पद्मगुणात्र ...	३५३
क्षणदासायक्षणदा ...	११५	चरणप्रपरिप्राण ...	३५१
क्षितो हस्ताबलप्रः ...	२७३	चैपाचार्यमिपुरविजयी ...	२०२।३१९
क्षीणः क्षीणोऽपि द्यौः ...	३४७	चित्ते विद्वद्वि ज दुष्ट ...	३७६
क्षुद्राः संप्राप्तमेते ...	८२	चित्र चित्रं बत बत ...	३७७
क्षलववद्वारा दीप्तन्ति ...	१११	चित्रं महानेप बतार ...	८४
गच्छाम्यधुत दर्शनेन ...	१४२	चिन्तयन्ती जगत्सूति ...	११४
गर्वमधेवाक्षमिमं ...	३८४	चिरकालपरिप्राप्ति ...	१८४
गात्रमण्डु सितमण्डु ...	३८८	छणराहुणिमा देवर ...	१३१
गावकान्तदधानक्षत ...	१०४	जं पण्डितं सीरद ...	२०९
गावालिकणरहस्य ...	१०६	जैगति चयिनस्ते ते ...	२३१
गावालिकनवामनीकृत ...	२५९	जहाकाण्डोरुनालो ...	१७६।३२०
गान्भीर्यगरिमा तस्य ...	३१२	जटाभाभिर्भाभिः कर ...	३९०
गामारि अभिह गामे ...	१२४	जैनस्थाने प्रान्त ...	११९
गैहन्ता महिषा निषान ...	२२९	जल जलधरे क्षार ...	१७६
गिरयोऽप्यनुप्रतियुजो ...	३५४	जस्त रणन्तेउरए ...	३२८
गुणानामेव दीरात्म्यान् ...	३५२	जस्तेभ वणो तस्तेभ ...	३७५
गुहभणपरवस विभ कि ...	५४	जह महिरो जह रभ ...	३९३
गुरुपरतः सतया बत ...	२८७	जा ठेरं व हयन्ती ...	१०६
गृहिणी सचिवः सखी ...	३८६	जाने कोपपराधुखी प्रिय ...	९९
गृहीत येनासीः परि ...	२३७	जितेन्द्रियतया सम्यक् ...	३४८
गौरधि यद्वाहनता ...	१८६		

१. दृष्टालङ्कारे २. प्रदीपकर्तुरेव. ३. कुमारसंभवे. ४. रघुवशे. ५. विक्रमोर्व-
 द्याम्. ६. अमरशतके. ७. दृष्टालङ्कारे. ८. दृष्टालङ्कारे. ९. अमरशतके.
 १०. शाकुन्तले. ११. रघुवशे. १२. वेणीसंहारे. १३. दृष्टालङ्कारे. १४. शाकुन्तले.
 १५. प्रदीपकर्तुरेव. १६. सूर्यशतके. १७. वेणीसंहारे. १८. कुमारसंभवे. १९. वा-
 लरामायणे. २०. कर्पूरमञ्जरी, २१. शिष्टपुराणे. २२. मातृगीमाधवे. २३. भा-
 वावस्पतेः; शेमेन्द्रस्य कविदण्डामरणे.

सत्यं मनोरसा रामाः ...	२६९	सिंहिकासुतपंथः ...	२७०
सैरवारम्भरतोऽवश्य ...	२६९	सितकरकरहनिरविमा ...	२६०/२७१
सदा मध्ये यासामियम ...	२३४	मुधाकरकराकार ...	१६
सदा स्नात्वा निशीथिन्यां ...	२३९	मुसलकोशानपरः ...	१७
सद्यः करस्पर्शमवाप्य ...	२७८	मुग्धः समागमिस्सदि ...	१८
सौम्यादिमरणोमायमारोप्य ...	२९२	मुनितवसनालक्षरायां ...	१९
स पीतवासाः ...	२९७	मुह्यद्रूपान्नत्रतप्रमार्जनं ...	२०
समदमतत्रजमद्वजल ...	३५६	सूत्रति च जगदिद ...	२१
स मुनिर्लोञ्छितो ...	३९७	सेयं ममात्रेषु मुधा ...	२२
सम्यग्ज्ञानमहाज्योतिः ...	१७९	सो गच्छि एष मामे ...	२३
सैरला बहुलारम्भ ...	३०४	सोऽर्धैष्ट वेदाभिदृष्टा ...	२४
सैरस्वति प्रघातं मे ...	२९३	सोऽर्धैष्टो रसनाविषय ...	२५
स रातु वो दुष्कवतो ...	१८८	सो मुदतामनत्रो ...	२६
सैरतः पुरत एव दृश्यते ...	३५५	सौन्दर्यैर्घरादाप्य ...	२७
सर्वेर्ल हर सर्वस्व ...	२९७	सौन्दर्यैस्स सारत्रिणी तव ...	२८
गवायनानां गायत्री ...	४९	सुमः कं कामाक्षि एष ...	२९
सविता विधवति विधुरि... ..	३३९	सो केनोपनिमायाणि ...	३०
सत्रीणा दयितानने ...	२९९	सिन्धुद्वयामलकानिनिग ...	३१
सद्योमिदैः ऋष्यभुजा ...	२७१	सिन्धुद्वयामलकानिनिग ...	३२
सैवार साकं द्येय ...	२९४	सिन्धुद्वयामलकानिनिग ...	३३
सैव दिग्भानिषादि ...	३५८	सिन्धुद्वयामलकानिनिग ...	३४
गहि नवनिद्रुत ...	३१८	सिन्धुद्वयामलकानिनिग ...	३५
सदि सिन्धुद्वयामलकानिनिग ...	३०८	सिन्धुद्वयामलकानिनिग ...	३६
साकं कुरत्र दृष्टा ...	३१७	सिन्धुद्वयामलकानिनिग ...	३७
सा दूरे च सुगामान्न ...	३८९	सिन्धुद्वयामलकानिनिग ...	३८
साधनं सुमद्वय ...	३००	सिन्धुद्वयामलकानिनिग ...	३९
साधु चन्द्रमणि पुष्पः ...	३९५	सिन्धुद्वयामलकानिनिग ...	४०
साधु चन्द्रमणि पुष्पः ...	३८	सिन्धुद्वयामलकानिनिग ...	४१
साधु चन्द्रमणि पुष्पः ...	३१८	सिन्धुद्वयामलकानिनिग ...	४२
साधु चन्द्रमणि पुष्पः ...	३८८	सिन्धुद्वयामलकानिनिग ...	४३
साधु चन्द्रमणि पुष्पः ...	३८९	सिन्धुद्वयामलकानिनिग ...	४४
साधु चन्द्रमणि पुष्पः ...	३९	सिन्धुद्वयामलकानिनिग ...	४५

१. ६५८-६६८. २. ६६८-६७८. ३. ६७८-६८८. ४. ६८८-६९८. ५. ६९८-७०८. ६. ७०८-७१८. ७. ७१८-७२८. ८. ७२८-७३८. ९. ७३८-७४८. १०. ७४८-७५८. ११. ७५८-७६८. १२. ७६८-७७८. १३. ७७८-७८८. १४. ७८८-७९८. १५. ७९८-८०८. १६. ८०८-८१८. १७. ८१८-८२८. १८. ८२८-८३८. १९. ८३८-८४८. २०. ८४८-८५८. २१. ८५८-८६८. २२. ८६८-८७८. २३. ८७८-८८८. २४. ८८८-८९८. २५. ८९८-९०८. २६. ९०८-९१८. २७. ९१८-९२८. २८. ९२८-९३८. २९. ९३८-९४८. ३०. ९४८-९५८. ३१. ९५८-९६८. ३२. ९६८-९७८. ३३. ९७८-९८८. ३४. ९८८-९९८. ३५. ९९८-१००८.

